

Р 88

Каміючі ваці, вважалося, що
їх нею усіх народів, формами
спас гартуванням всієї тілу
Тя ця єдиність з усіма народами,
ця науковість гради ватамас
в рідній країні, не зримая.
з кожною з нас давши щоб хорроно
цубав дати та ширі на шийсти
Тяк рідного краю Тяк рідного
народу. Тяк ми кажемо що в
сучасній нашій історич-
ній міграційній інтернаціона-
лізації ми ввійшли в наше
серце гуманні мелу
як мелу мелу мелу
враз тораван
з мелу мелу
м мелу мелу
ег мелу мелу
ма мелу мелу
кра мелу мелу
б мелу мелу
свід мелу мелу

Сорія Русова:

Він нестарець науковий дослідник
З маловіданого і невідомого
своїми маловіданого і невідомого
скарби нація на ший клубтури
і дослідити мелу
і науки мелу мелу мелу

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

**СОФІЯ РУСОВА:
З МАЛОВІДОМОГО
І НЕВІДОМОГО**

ЧАСТИНА 2

**«СЕНЬЙОРКА
УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА...»**

Івано-Франківськ
«Гостинень»
2007

ББК 83.3 (4 Укр.)

Н-16

УДК 37. (091)+396 (477)

Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Частина 2.
«Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З.Нагачевська,
О.Джус. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. – 364 с.

Друга частина хрестоматійної трилогії «Софія Русова: З маловідомого і невідомого» включає статті Софії Федорівни Русової, розміщені на сторінках західноукраїнських періодичних видань і часописів українського зарубіжжя, тексти її виступів, меморандумів, звернень до різних міжнародних інституцій, у яких актуалізується «жіноче питання», зокрема порушуються проблеми місця і ролі жінки в соціально-культурних процесах 1920-х – 1930-х років, у вихованні дітей і молоді, а також публікації про неї політичних, громадських, культурно-освітніх діячів і педагогів ХХ ст.

Збірник, укладений переважно за хронологічним принципом, адресований науковцям і здобувачам наукових ступенів, педагогам, організаторам сучасного українського жіночого руху, працівникам культурно-освітніх установ і студентам вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації.

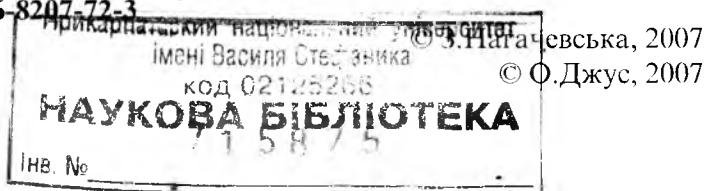
*Друкуються відповідно до рішення Вченої ради
Педагогічного інституту*

*Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 3 від 15 грудня 2005 р.)*

Рецензенти:

професор, доктор honoris causa **Б.Єржабкова**
(Український Вільний Університет, Мюнхен),
доктор педагогічних наук, професор **І.Курляк**
(Прикарпатський національний університет
імені В.Стефаника, Івано-Франківськ).

ISBN 978-966-8207-72-3

«...Ви все були ідеалом громадянки-Українки»

У багатогранній творчій спадщині й організаційно-практичній діяльності Софії Русової важливе місце посідають проблеми національного та морального відродження української жінки, підготовки її до творчої державно-громадської праці, підвищення відповідальності за освіту й виховання дітей і молоді.

Перші кроки в жіночому культурно-освітньому поступі Наддніпрянської України С.Русова зробила наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Тоді в полі зору мислительки опинилося питання поліпшення становища жінок шляхом їхньої просвіти і популяризація поглядів тих із них, які розвивали положення творчої спадщини Тараса Шевченка. Так, на Всеросійському жіночому з'їзді в Петербурзі 1908 року в присутності понад 1000 делегатів (до речі, українки серед них не значилися) вона говорила про Марка Вовчка і Ганну Барвінок, Олену Пчілку і Наталію Романович, Дніпрову Чайку і Лесю Українку. На її думку, ці письменниці внесли в українську літературу не лише «красивое поэтическое вдохновение», а й, аналогічно до великого Пророка, ідеї широкого «братолюбія», звільнення народних мас від ланцюгів рабства – як духовного, так і матеріального, чуйно відгукнулися на страждання народу, зокрема й жінок України¹.

За даними А.Животка, в 1910 р. у збірнику Бестужевських жіночих курсів у С.-Петербурзі була опублікована науково-популярна стаття С.Русової «Украинския женщины»².

Природно, що вже на початку ХХ ст. ім'я Софії Русової громадської діячки, педагога і літературного критика стало відомим західноукраїнському організованому жіноцтву. Як писала галичанка, майбутній літературознавець М.Фуртак (М.Деркач), і Софія Русова, і дослідниця історії України, перша жінка – почесний доктор наук Олександра Єфименко, ще перед I Світовою війною були для галицької жіночої молоді «далекими виідеалізованими світочами», життя та праця яких «заохочували до прямування їхнім шляхом»³. У 1909 р. одна з

¹ Русова С. Женщины-писательницы в украинской литературе // Труды I-го Всероссийского Женского Съезда при Русском Женском Обществе в С.-Петербурге. 10-16 декабря 1908г. – С.-Петербург, 1909. – С. 157.

² Животко А. Поклін громадській робітниці (з приводу ювілею Софії Ф.Русової) / Кооперативна республіка. – Львів, 1931. – Ч. 6. – С. 204.

³ М.Ф. Софія Русова // Нова хата. – Львів, 1926. – Ч. 11. – С. 2.

чільних репрезентанток емансипаційних змагань жінок-українок Галичини Олена Залізняк переклала українською мовою та видала у Львові брошуру Софії Русової «Як болгары добували волю» (Русова С. Как болгары добыли себе свободу. – Ростов-на-Дону, 1905. – 62 с.).

Правомірною є особлива увага освічених жінок західного регіону України до громадсько-педагогічної діяльності та творчої спадщини Софії Русової т. зв. міжвоєнної доби, коли вона, як голова Української національної жіночої ради в Празі, стала провідницею національного жіночого руху українок-емігранток. Водночас активно впливала на формування головних орієнтирів у діяльності українських жіночих товариств Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпаття та Західної Волині.

Свої статті у періодичних виданнях Західної України 1920-х – 1930-х рр. їй присвятили викладач львівських середніх шкіл і багаторічний голова наймасовішої української жіночої організації міжвоєнного періоду «Союзу українок» Мілена Рудницька; багатолітній керівник першої рідномовної дівочої школи імені Т.Шевченка (заснована 1898 р. у Львові Руським товариством педагогічним), письменниця й організатор галицького та буковинського жіноцтва Костянтина Малицька; редактор найпопулярнішого в регіоні періодичного видання для жінок («Жіноча доля») Олена Кисілевська; активні учасниці національного жіночого руху в Західній Україні, вчительки народних шкіл і письменниці Ольга-Олександра Дучимінська, Северина Кабаровська, Уляна Кравченко та ін. За кількістю публікацій про С.Русову, оглядів-рецензій її творів у західноукраїнській пресі 20-х – 30-х рр. ХХ ст. з нею не зрівняється, мабуть, жодна із жінок Наддніпрянської України. Та й у загальноєвропейському масштабі небагато знайдеться жінок, яким би за життя адресувалися такі образні вислови: «мати, бабуся наших визвольних змагань»; «велика, досвідчена громадянка»; жінка «з високо поетичною прекрасною душею і незламною волею..., яка не знала компромісів там, де була поганьблена честь Народу»; українська «Господиня-Мати», що виросла на «Господиню-Матір в Народі»; «ніжна й добра для других, аж до самопожертви, у власному життю... проста і скромна; «непересічної міри педагогічна діячка»; «сеньйорка українського жіноцтва», «найповажніша, найбільш світла вчена, найкраща народня робітниця»; «невсипущий борець за права жінки й людини».

Визначні громадсько-політичні та культурно-освітні діячі міжвоєнної доби ставили С.Русову поруч з Ольгою Кобилянською та Лесею Українкою, які уособлювали «рушійний дух народотворчого жіноцтва»⁴.

Чим же заслужила Софія Русова таку високу оцінку західноукраїнської громадськості, передусім жінок-українок? Відповідь на це питання дають публікації та рукописи самої Софії Русової, вміщені в цьому збірнику, статті про неї вищезгаданих жіночих діячок, листування, спогади її сучасниць і послідовниць.

Узагальнення основних положень цих матеріалів уможливує виокремлення провідних напрямів діяльності та ідей творчого доробку С.Русової, дотичних до т. зв. «жіночої» проблематики, яка була близькою не лише жінкам, а й усьому національно свідомому загалу Наддністрянщини.

Громадськість поневоленої та розшматованої чужими державно-політичними режимами західної частини України поділяла насамперед погляди Софії Русової на призначення жінок у суспільстві, суть якого вона вбачала у сміливому й безкомпромісному служінні, нарівні з чоловіками, національному ідеалові, тобто поверненню втраченої української державності, у боротьбі за соціальне і національне визволення свого народу; на роль жінки у загальнонародних змаганнях за рідномовну освіту і науку; на її педагогічно-просвітницьке покликання як «свідомої виховниці» дітей і молоді, натхненниці їхніх патріотичних почуттів; на потребу захищеності матері й дитини з боку суспільства тощо («Легенда», «Наталка Полтавка і її правнучка», «Сучасна українка» та ін. – див. розділ I збірника).

Західноукраїнське суспільство цінувало високу громадянську позицію Софії Русової, яка виявилася в захисті інтересів населення анексованих українських територій, у прагненні зусиллями організованого жіноцтва донести до світу правду про його становище в умовах чужоземного поневолення; показати «європейцям», що український народ «не менше гідний, ніж інші славянські народи, того, щоб бути прийнятим до культурної сім'ї європейських народів»⁵. Свідченням цього є протести і звернення очолюваної Софією Русовою Української націо-

⁴ Шаповал М. Свято Матері (3 нагоди 75-ліття Софії Русової) // Самостійна думка. – Чернівці, 1931. – Ч. 6-7. – С. 10.

⁵ З.М. Громадська праця українського жіноцтва за кордоном // Тризуб. – Париж, 1925. – Ч. 7. – С. 22.

нальної жіночої ради до міжнародних організацій (громадських об'єднань жінок світу, Комітету Нансена, Ліги Націй, Червоного Хреста), до окремих державних діячів із приводу дискримінаційної політики польської та румунської влади у Галичині й на Буковині, насильного виселення українців-емігрантів із Закарпаття за розпорядженням чеського уряду тощо.

Гнівню звучать, наприклад, слова «Протесту Жіночої Національної Української Ради», ухвалені її президією 23 жовтня 1930 р. і підписані Софією Русовою, з приводу насильницьких дій польської влади щодо української етнічної меншини в складі Речі Посполитої. Апелюючи до «мирової справедливості і гуманності», вона стверджувала, що офіційна політика польського уряду в краї перевищує своєю лютістю і варварством усі злочини, які чинили колись дикі орди під проводом Чингізхана. «Галичина, – підкреслювалось у протесті, – українська земля, яка по версальському договору 1919 року мусіла мати свою автономію в польській республіці і своє самоврядування... цілих дванадцять літ позбавлена усіх своїх національних прав... Параграфи версальського договору мають бути виконані і Галичина мусить мати... легальне право на своє національне життя. Грубість, злочини польської державної влади мусять бути відомі і осуджені всесвітньою громадською opinією...»⁶.

Свідченням того, що міжнародна громадськість брала до уваги ці протести, є вивчення становища українців у Польщі в 1933 р. представницями Жіночої Ліги Миру і Свободи.

«Волю слова» Софія Русова широко використовувала і для викриття катастрофічних наслідків «винародовляючої» політики більшовицького уряду в Наддніпрянській Україні. На міжнародному жіночому з'їзді в Гаазі (1922 р.) вона говорила про «страшне» становище голодуючих на Катеринославщині та Херсонщині. На сторінках прайської «Трудової України» наводила конкретні (взяті безпосередньо з радянської преси) факти «завзятої боротьби» партійно-радянських органів із українським народом, який під страхом смерті, боячись голоду, ховав хліб від насильного вивезення в російські «пролетарські центри» та за кордон. У часописі «Жіночий світ» (США) в 1933 р. з'явилася її відозва до світового жіноцтва у справі порятунку від голодної смерті сотень тисяч українських дітей. Переконана в тому, що для «рятування

дітей нема територіальних кордонів, ані політичних пересторог», С.Русова вимагала, щоб «увесь культурний світ» дав об'єктивну оцінку більшовицьким державним експериментам над майбутнім України, не спостерігав мовчки за моральним і фізичним нищенням найдорожчого скарбу українського народу – його дітей і молоді, керувався у своїй міжнародній діяльності законом «вселюдного гуманізму»⁷.

Як громадська діячка, вона не могла не відгукнутися на мученицьку смерть у польській тюрмі в 1924 р. активної учасниці національно-визвольного руху в Галичині Ольги Басараб; не виступити «на охорону» галичан – народу, який, за її словами, живе «без усяких законних прав, без усякої безпеки жіночої честі, людського життя...»⁸. (Матеріали з цього напрямку діяльності С.Русової містять другий розділ збірника).

Жінкам-українкам імпонувала увага Софії Русової до національного жіночого руху в регіоні, популяризація нею діяльності та творчості його визначних представниць. Чи не першою з-поміж культурно-освітніх діячів Наддніпрянщини вона ознайомила освічений загальний царської Росії із життям і літературними працями Наталії Кобринської – письменниці та організатора культурно-освітнього посту західноукраїнського жіноцтва. У статті «Украинская литература 1862-1900 гг.», опублікованій у С.-Петербурзі ще 1910 року, Н.Кобринська представлена насамперед як письменниця, твори якої засвідчили про її «недожінний» літературний талант. Водночас вчена захоплювалася поглядами Н.Кобринської на становище жінки в сім'ї та в галицькому суспільстві, поділяла її думки про потребу повноцінної жіночої освіти, зазначала, що Наталія Кобринська своїми літературними й публіцистичними працями багато зробила для пробудження серед західноукраїнського жіноцтва національної самосвідомості, прагнення до знань, до самостійності⁹.

Варто зазначити, що постать і діяльність Н.Кобринської цікавили Софію Русову до останніх років її життя. Так, у грудні 1921 р. вона, втомлена нелегальним переходом кордону між тодішньою радянською Росією і Польщею, прибула на Всеукраїнський жіночий з'їзд у Львові. Він мав на меті «достосувати» галицький «Союз українок» «до нових націо-

⁷ Русова С. До жінок світа: Відозва в справі рятування дітей // Жіночий голос. – Пiтсбург, 1933. – Ч. 6-7. – С. 16-18.

⁸ ЦДАВО України. – Ф.3889, оп.1, спр.23, арк. 87 зв.

⁹ Украинская литература в XIX веке (Вырезка из «Истории России в XIX веке»). – СПб.: Изд. Т-ва «Бр. А. и И. Гранатъ и К°», 1910. – Т.4. – С.289-317; Т.7. – С. 98.

⁶ Русова С., Лоська Є. Протест Жіночої Національної Української Ради // Українська кореспонденція. – Прага, 1930. – Ч. 1.2. – С. 4.

нальних потреб», а заодно – вшанувати пам'ять померлої в 1920 р. Н.Кобринської¹⁰. У 1928 р. С.Русова була організатором урочистей у Празі, присвячених восьмій річниці від дня смерті Н.Кобринської. У червні 1934 р. 78-річна Софія Русова взяла участь у роботі Українського жіночого конгресу в Станиславові (Івано-Франківську), приуроченого 50-річчю заснування першого громадського культурно-освітнього об'єднання галицького жіноцтва – «Товариства руських женщин», яке постало з ініціативи Н.Кобринської. Попри свій поважний вік, вона виступила з доповіддю про роль жінки в організації дошкільного виховання, була активною в дискусіях, що розгорнулися на жіночому зібранні, стала учасницею масових культурно-просвітніх «імпрез», які пройшли в рамках конгресу. Дякуючи просвітительці, тодішня голова «Союзу українок» М.Рудницька підкреслювала: «Ви певно цього навіть і не можете зрозуміти, яку Ви нам зробили прислугу, як Ви підняли наш Конгрес Своєю присутністю, Своєю Особою, кожним Своім словом. Без Вас Конгрес не був би мав ні половини цього значення і цього блиску»¹¹.

Діяльність Наталії Кобринської С.Русова популяризувала і за межами України. У 1930 р. в Празі побачила світ її стаття «Наталія Кобринська», в якій західноукраїнську жіночу діячку вона іменувала талановитою письменницею, «піонеркою жіночого визволення в Галичині», що «своєю громадською працею... відкрила нове джерело культурних скарбів для свого народу..., закликала галицьке жіноцтво скинути з себе кайдани темноти, економічної залежності, моральної пригнобленості. сміло йти до знання, до інтелектуальної й економічної незалежності...»¹². З невеликими змінами ця стаття увійшла до збірника «Наші визначні жінки», виданого в Коломиї 1934 року. Поруч із літературно-видавничими заходами Н.Кобринської, Софія Русова розкрила її внесок у реалізацію головної мети українського жіночого руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. – уможливлення здобуття жінками повноцінної освіти, яка «одна може забезпечити їй її визволення»¹³; вказала на першість Наталії Кобринської у вирішенні таких питань, як ініціювання внесен-

ня до австро-угорської Державної ради (парламенту) петиції щодо вступу жінок-українок до університетів та заснування в краї жіночої гімназії; назвала її ініціатором і першоорганізатором українських заходів – дошкільних опікунсько-виховних інституцій для дітей селян.

Перу Софії Русової належать також публікації про одну з ініціаторок «жіночого відродження» в Галичині Уляну Кравченко, про визначну буковинку Ольгу Кобилянську, про жінок-галичанок Олену Кисілевську, Мілену Рудницьку, «слово» про одну з чільних представниць жіночого руху в Закарпатті Ірину Невицьку та ін.

Водночас С.Русова ознайомила західноукраїнське жіноцтво з визначними жіночими діячками зарубіжжя (Божена Немцова), змалювала образи «взірцевих», за її словами, жінок Великої України (Ганна Барвінок, Дніпрова Чайка, Марія Загірна, Марія Заньковецька, Валерія О'Коннор-Вілінська), життя яких могло слугувати прикладом для всіх українок.

Велику роль у консолідації українського жіноцтва, спрямуванні його на конструктивну працю заради виховання української жінки на «повновартну» людину і «повновартного» члена суспільства та нації відіграли промови і виступи Софії Русової на з'їздах провідних жіночих організацій Західної України, зокрема «Союзу українок» у 1937 р., на якому відбулося організаційне оформлення Всесвітнього Союзу українок (ВСУ) із централею у Львові.

У контексті викладеного належним чином сприймаються такі дії організованого жіноцтва західноукраїнських земель, як обрапня громадської діячки почесним «досмертним» головою Всесвітнього Союзу українок і почесним членом жіночих громадських об'єднань Західної України – «Союзу українок» у Львові та «Жіночої громади» в Чернівцях. Бажання брати «за зразок» таких жінок, як Софія Русова, Ольга Кобилянська, Леся Українка, котрі «йшли шляхом поступу й боротьби з гнітом», виявило і закарпатське жіноцтво. Тісно співпрацювали із С.Русовою львівський жіночий гурток імені Ганни Барвінок, буковинське жіноче товариство «Мироносиць», жіноча секція при ужгородській «Просвіті», «Союз українок» у Рівному та ін. Практично всі західноукраїнські громадські об'єднання жінок у 1936 р. урочисто відзначили 80-річний ювілей С.Русової, на який вона особисто прибула до Львова (детальна хроніка святкових заходів на її честь подана в розділі 4).

¹⁰ Рудницька М. Софії Русовій: В день її 80-ліття // Жінка. – 1936. – Ч.5. – С. 1.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.3889, оп.1, спр.23, арк. 171.

¹² Русова С. Наталія Кобринська // Народознавство: Збірник відділу народознавства Українського соціологічного інституту. – Прага, 1930. – С. 269.

¹³ Русова С. Наші визначні жінки: Літературні характеристики-силуети (3 нагоди ювілейного Українського Жіночого Конгресу 1884-1934). – Коломия, 1934. – С. 11.

Вивчення творчої спадщини Софії Русової засвідчує, що значна частина з написаних нею в 1920-х – 1930-х рр. статей уперше з'явилася друком на сторінках західноукраїнських періодичних видань жіночої тематики – газет і журналів «Громадянка», «Жінка», «Жіноча доля», «Жіночий голос», «Нова хата», з якими вона тісно співпрацювала. При цьому в кожній із них вона порушувала питання участі жінки-українки у відстоюванні рідномовного навчання та національного виховання дітей, організації дошкільного виховання, освіти дорослих, підготовки високопрофесійного національно свідомого вчительства. Підтвердженням значущості праць і практичного педагогічного досвіду С.Русової, нагромадженого на рідних теренах, відточуваного в українських навчально-виховних закладах під час еміграції в Чехо-Словаччині (Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут імені М.Драгоманова, Український соціологічний інститут, притулок для дітей дошкільного та шкільного віку), для педагогічної громадськості західного регіону України, особливо жіноцтва, є, для прикладу, публікації та листування з нею Костянтини Малицької. Вважаючи Софію Русову за найбільш компетентну людину в царині дошкільного виховання, К.Малицька в одному з листів до знаного педагога (1928 р.) писала: «О, коли можна було б тут (тобто в Галичині. – З.Н.) для Вас створити катедру передшкільного виховання для дівчат, які збираються вести діточі садки – як багато скористали б і вони, і все наше громадянство...»¹⁴.

Як і в питаннях консолідації західноукраїнського жіночого руху, С.Русова використовувала не лише опосередковані (через листи, звернення, публікації), а й безпосередні контакти з педагогами та школярами Західної України. Зокрема, в 1929 р. на зустрічі з вихованками дівочої школи імені Т.Шевченка у Львові вона передала їм заповіт високого гуманізму, до змісту якого варто прислухатися і сьогоднішнім поколінням: «Діти!.. Любіть свою рідну хату, свою школу, свій нарід, усе людство. Ця любов допоможе вам неодноразово перенести, неодноразово здобути!»¹⁵.

У час недовготривалих відвідин Буковини (1934 р.) та Закарпаття (1935 р.) педагог звертала увагу передусім на стан освіти й виховання маленьких українців. Своє враження від дошкільної інституції в Чернівцях вона висловила таким чином: «Хлопчиків та дівчаток у ній 320,

усі чистенькі та веселі, – видно, що чиясь любляча рука піклується ними і навчає любити Бога та свій край»¹⁶.

Радіючи з досягнень закарпатців у національному пробудженні країни, вона найбільшу увагу приділяла змістові роботи жінок-педагогіків, наголошувала на таких аспектах їх діяльності, як освіта і національне «освідомлення» селянок, забезпечення «найбільшого єднання» батьків і вчителів для «найкращого успіху» виховання молоді. Важливими засобами і методами реалізації цих завдань називала свята Матері, бесіди педагогіків із жінками на теми «хатнього й надвірного господарства», догляду за дітьми тощо¹⁷.

Наведені факти – підтвердження того, що Софія Русова націлювала жіноцтво Західної України на конкретну організагорську і педагогічно-просвітницьку діяльність яскраво вираженого національно-виховного спрямування серед різних категорій населення, оскільки була переконана: жінка як мати, вихователька, громадська діячка може багато зробити для досягнення високого суспільного ідеалу – виборення незалежності й соборності України, волі та щастя рідного народу, формування покоління «правдивих громадян», спроможних реалізувати цю його одвічну мрію. Крім того, вона спроможна «переробити» родину, все громадянство, скинути полуду «з очей незрячих» і «правдою святою» визволити «нас з того бруду, брехні й душоубства, серед якого загибає наше сучасне життя»¹⁸.

Увірувавши, вслід за Т.Шевченком, у таку високу місію жінки-українки на початку ХХ ст., Софія Русова пронесла цю віру-надію через усе своє життя і заповіла її наступним поколінням українського жіноцтва.

Зіновія Пагачевська

¹⁶ Русова С. День у Чернівцях // Жіноча доля. – 1934. – Ч. 1 5-16. – С. 9.

¹⁷ Русова С. З Підкарпаття // Жіноча доля. – 1935. – Ч.18. – С. 5.

¹⁸ Русова С. Жінка в поезії Шевченка // Літературно-науковий вісник. – Львів-Київ, 1914. – Річн. XVII. – Том LXV. – Кн. II. – С. 247.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.3889, оп.1, спр.23, арк. 45.

¹⁵ Малицька К. Межі // Нова хата. – 1936. – 4.7-8. – С. 2.

Розділ 1

Жінка-українка мусить служити національному ідеалові

Легенда

Кожного року впродовж тисячоліть, у темну весняну ніч, мільйони людей згадують темний убогий сад на Палестинській землі, в саду льох – у ньому змучене тіло Великого Вчителя Правди й Любови. До цього льоху вночі поспішає жінка. Хочє ще раз на самоті глянути на дорогі риси навіки занімілого обличчя та востаннє запашилим олієм натерти покалічене тіло. Темна ніч розступається перед нею, край неба світліє. Заспівала перша пташка. Жінка приспіщила кроку. Вона входить у сад, що скинув із себе темний плащ ночі. Ось і склепіння, де вона вчора так гірко ридала. Що це – камінь відвалений?

Його немає!

Значить Він живий, Він воскрес!

Молода жінка оглядається. Сад вже наче ожив. Високі кипариси тихо хитають темними гілками, а верхки їх уже позолочені першим промінням сонця, квітки ярко запахли, пташки говорять щось радісними трелями. Молода жінка здригнулася. Сама неначе збудилася разом із природою й закричала: Він воскрес!

І за нею, за Марією Магдалиною, повторило безліч людей: Христос воскрес! Він живий. Він не може вмерти!

Хто це? Вічно живий, всесильний?

Ідеал. Для Марії Магдалини воплотився в слово Великого Вчителя, для вбогої французької пастушки¹ в дорогу їй Батьківщину, для Шарлотти Корде в Революції, а для Лесі Українки в вільній незалежній Україні. Служіння йому сміле й безкомпромісове.

Марія Магдалина сміло й радісно проголосила світові повину. Відтоді на нас, жінках, лежить обов'язок зміцнити в усіх поколіннях пошану до ідеалу та закликати до служіння йому...

(Дж.: *Нова хата*. – Львів, 1938. – Ч. 8. – С. 1).

¹ Жанни д'Арк (упор.).

Сучасна українка

Кожний час накладає на людей відповідні обов'язки, стелить перед ними той або другий життєвий шлях. Жінки завше чуло відгукуються на усі течії, які видвигає час і потреба в широкому громадському поступовому рухові і часто вибирають найбільш ідейні шляхи. Вони йдуть назустріч великим ідеям і виявляють на тернистих стежках велику відданість і витриманість.

Ми переживаємо великі історичні часи – часи визволення народніх мас і найбільш вагітний час визволення господарського. Але деколи несуть це гасло люди, які ставлять його цілком не на поступовому терені, проводять його грубими засобами, які понижують велич самого гасла, вносять у життя двадцятого століття елементи варварства, ненависти, зневіри, викликають хаос у думках і в ідеалах. Криваві події, не приводячи до правдивого здійснення тих загальних соціальних високопоступових завдань, яким має служити двадцятий вік, вік великих наукових відкриттів, міцного опанування сили природи і широкого господарського піднесення ріжних народів. Та побіч з цим матеріяльним розвитком ми не бачимо *відповідного морального піднесення*². Не бачимо також, щоб ті нові матеріялістичні гасла, які кидають у світ сучасні реформатори – московські комуністи: індустріялізація, колективізація, стахановщина – давали хоч яке економічне задоволення працюючим масам. Водночас повстають такі нові, але побудовані на старім терені прінципи, як абсолютизм (диктатура) влади і зв'язані з тим абсолютизмом знищення особистої свободи людини, рабство думки й духа. Це є явища, які затримують у народніх масах їх умовий розвиток. Вони залякують їх карами смерги, вживають страшних тортур, приборкують усякий протест, усяку оборону своїх природніх прав.

Сучасна українська жінка мусить глибоко призадуматися над тим хаосом кличів і над дикунством проведення їх у життя. Українська жінка краще за других знає, як страдає її народ від тих московських комуністичних «реформ», як зруйнували вони такий багатий край, як Україна. Нехай українська працююча жінка не вірить большевицьким твердженням, що український правдивий націоналізм це вже пережиток, що це є назадницька традиція. Ні! Українська національна ідея

² Тут і далі подається відповідно до друку в оригіналі (упор.).

це невмируща творча ідея. Нехай, що міжнародний зв'язок і необхідний, і природний, бо всі люди як люди, мають спільні потреби, але крім господарства є ще й душа в кожному народі, є своя вдача, свій окремих духовий склад, свої творчі сили – і пощо все те погноблювати! Навпаки, нехай кожна нація творить своє життя, своє мистецтво, свій світогляд у загальнокультурних рамках, відповідаючих її типові, її природі, підсонню, що має степ, ліс, гори, – зовсім вільно.

Серед загальноєвропейського хаосу ідей і принципів українська жінка мусить знати, які з них найближчі її нації, які з них мають не лише загальнолюдське значіння, а які з них могли б стати керуючими для народу українського в його боротьбі за своє визволення.

«Яка краса визволення народу!» – сказав колись наш поет Олесь. Але разом з цим, яка це страшна трагедія, коли цілими віками народ не може його досягнути; коли страшна непоборна сила налягає на цілий народ і нема йому допомогти в його боротьбі за життя. Кожний Українець, кожна Українка мають почувати себе відповідальними за становище українського народу.

Жінка має велике значіння в народнім змаганні і вона мусить до цього готуватися, а першим ділом добре знати свій народ. Далі вона мусить розуміти високі моральні і соціальні закони, і на цих двох основах виховувати довірену їй молоду українську генерацію. Українська жінка мусить змагати, щоб якнайтісніше зорганізувати працюючих жінок, слідкувати за усіма виявами гніту й поневолення українського народу в його економічному і національному життю, в його організації – політичній, морально-побутовій. Українська працююча, поступова жінка мусить постійно в широкому світі давати про те правдиві інформації і слідкувати за всесвітнім політичним і моральним життям, щоби в свій вигідний час голосно і розумно сказати своє українське слово.

Українські жінки! Великі обов'язки лежать на Вас, як на матерях-виховательках шляхотної і моральної молоді. Як свідомі борці за права Вашого народу, велика праця лежить перед Вами. Багато треба для цього науки, віри і самопосягати. Але перед Вами світла мета. У Вашій душі велике гасло – вільне життя Українського Народу! Для нього працюйте усіма силами.

(Дж.: Жіночий голос. – Львів, 1936. – Ч. 1. – С.3-4).

Жінка в поезії Шевченка

Здається уся ніжність душі нашого великого поета висловилося в його відношенню до жінки, вся краса й ласка його натхнення виявилася в жіночих постатях: скільки в них високого співчуття до жіночої долі, скільки пошани до її людського достоїнства. Він виступає оборонцем права кожної жінки на кохання, на природне щастя бути матір'ю. Перша поема, яка складалася в молодій творчій душі Тараса, була поемою жіночого серця; «Причинна» збудила поетичну вдачу молодого маляра, страждання безталанного жіночого кохання перші вилилися чудовими віршами й ними розпочинається безсмертна книжка «Кобзаря». Жіночій долі присвячені найкращі твори Шевченка – «Катерина», «Наймичка», «Тополя», «Марина», «Мати Покритка» й др. Сам про себе він каже, що жаль великий охоплює його серце, коли він згадує тяжкі події з дівчатами: неначе цвяшок в серце вбитий отсю Марину я ношу; в кріпацтві його більш усього вражає знущання над дівочою красою, над долею жінки й її дитини. «Очі, очі, нащо ви здалися», – каже він, зобачивши покритку з байстрам, від якої свої одурались, чужі в хату не пускають. Становище жінки в часи неволі взагалі занадто сумне, її права й яко людини, й яко жінки, й яко матері зводяться ні на що. Вона з людини перетворюється в якусь цяцьку, яка мусить задовольняти нечисті пристрасти людей, які панують над нею грубою силою. Найкращі скарби жіночої душі – кохання, ласка, віра в людську правду – стають їй на горе, доводять її до нещастя, гублять усе її життя. Такий апостол правди і любови, яким справді був Шевченко, не міг мовчати перед такою страшною несправдою й найкращі перли свого поетичного талану присвятив жіночій долі, її пошарпаному життю, і в поемі «Марина» стоять такі цирі, незабутні слова поета про тих покинутих зіпвечених дівчат:

«Хоч і нікому їх не жаль, а я
Розказую та плачу.
Мені їх жаль... Мій Боже милий!
Даруй словам святую силу –
Людське серце пробивать,
Людській сльози проливать.
Щоб милость душу осінила,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Пугами добрими ходить».

Жіноче питання мабуть одно з найскладніших, які ставить перед нами наше культурне життя, яке може розвинути правдивими шляхами в залежності від багатьох економічних, етичних і культурних умов громадського життя. Воно вимагає зросту почуття правди й волі в людях; воно не вкладається ні в які законодавчі постанови, бо воно цілком залежить від моральних відносин людей між собою, від розвитку пошани людини до людини, від самоутримання своєї розбещеності заради гуманного почуття до дитини, до жінки. Задля такого морального виховання чимало може зробити така високоідейна поезія, як «Кобзар» Шевченка, весь пройнятий великим почуттям правди й братолюб'я. Коли сі кличі Шевченкової етики справді здійсняться в життю, тоді не може бути ані покриток, ані байстрят, а буде мати й буде справжнє кохання, ласка, без якої життя не має ані краси, ані мети. Шевченко ставив дуже високо кохання, як фактор життя: не варт їй Богу в світі жити, коли нема кого любити, каже він, і завжди співчував молодому щирому коханню, яке незалежно від усяких перешкод єднає коханців, наповняє життя чи долею, чи недолею. Добре, коли воно опанує молодим серцем, коли тя не доброго до доброго, свого до своєї. «Чи винна ж голубка, що голуба любить?» пише Шевченко, й фаталістично в другому місці каже: «Кохайтеса, любітеса, як серденько знає. Не питайте свою долю: само серце знає кого любить». Бува що й чужого, дурисвіта покохає палке дівоче серце як безталанна Катерина або горда Титарівна, бува, що кохання візьме перемогу не в час, не в годиноньку – як захопило воно генеральшу в Петрусі – але в усякій пригоді воно панує, воно одно дає щастя, як дало воно Галайді та Оксані в «Гайдамаках», Ярині та Степану в «Невольнику». «Без милого скрізь могила, без милого батько, мати, як чужії люде!» І почуття те в поезії Шевченка таке чисте, могутнє, природнє, що цілком зрозуміло, як щиро співчуває поет долі тих дівчат, які не зазнали кохання: дівчина одинока так вночі сама з собою розмовляє:

«На що мені коса-краса,
Очі голубині
Стан мій гнучий... Коли нема
Вірної дружини,
Немає з ким поллобитись
Серцем поділитись,
Я любить, я жити хочу
Серцем – не красою!»

А тій княгині, що видали її старому, так жить хотілося.

«Хотілось любить, любить
Хоч годочок, хоч часочок!»

В коротких віршах, писаних понад Аралом, Шевченко зовсім безнадійно виспівує долю одинокої дівчини:

Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не дасш мені й досі
Ні з ким поллобитись.
Як дівчата цілуються,
Як їх обнимають,
І що тоді їм діється
Я й досі не знаю... Ой, мамо,
Страшно дівувати
Ні з ким не кохатись!

Щасливе кохання утворює рай:

Якого ж ми раю у Бога благаєм,
Коли серце з серцем поєдналось.

Ласка жіноча дає щастя, втіху, освітлює усе життя. Увесь вік одиноким Шевченко тільки в мріях уявляв собі те щастя просте, здорове, осяєне красою. Бачучи скрізь лихо, злобу й людську неправду, він тіпився на жіночих постатях, овіяних ласкою й коханням. Але ще більш, аніж дівоча доля, вражала поета доля матери. В матері виявляється у Шевченка все, що є найшляхотніше, найщиріше й розумне, все вкладає він в душу матері й схиляє перед нею чоло своє. Жінка самою природою призначена бути матір'ю, в материнстві розквітчуються найкращі скарби її розуму, волі, серця. Досить пригадати постать безсмертної Ганни в поемі «Наймичка», щоб побачити, яку моральну силу й красу може виявити жінка в розвитку свого материнського інстинкту. Аби дитині було добре, каже сей інстинкт, і жінка йде на страждання, муки люті, аби дитині було добре. І що характеристично, так се те, що така сильна духом мати – се все покритка, якої доля викликає найбільш співчуття в поета: ось поема перед нами «Мати Покритка», яка починається з сих так добре відомих віршів:

«У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая

Історико-літературний музей
ім. Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ІНВ. № 17 74 00 25

З своїм дитяточком своїм,
І перед нею помолюся
Мов перед образом святим»...

Тут однаково, поясняє поет, чи горда пишна мати законна – що через усе село несе свою дитину й їй здається, що немає ніде кращої за її маленьке немовлятко, чи та вбога покритка, що ховається з дитинкою мов «з хреста знята», так само любить, гине за свою дитину, радіє, коли воно уперше слово «мамо», велике найкраще слово промовить. І та й друга мати працюють до загиби, аби до розуму довести дитину. І обидві дуже часто не мають від тієї дитини жадної запови, жадної втіхи, й доведеться помирати самій в нетопленій хаті.

Ані поговору, ані злиднів не боїться мати за-для дитини. як, напр., та вдова, до якої вчашав козак з Січі й яка породила на свою недобру славу сина. Вона ж його сама й вигодувала, й до школи віддала, й коня йому купила, й в козацькому вбранні провела вздовж села, й у військо віддала: «Гляньте, вороги, подивіть ся!» як виховала вона свого безбаченка! Мати у Шевченка не дає тільки фізичне життя своїй дитині, вона його навчає усьому: вона і день і ніч працює, щоб подушине заплатити «й синові за три копи жупанок купила, щоб і воно до школи ходило», щоб був він «і письменний і вродливий». Так само й безталанна княжна (в поемі «Княгиня») сама «і купала й колихала, сама її годувала, сорочечки шила і маленькі рукавчата шовком вишивала». А потім «книжечок з кунштниками в Ромні накупила, забавляла, розмовляла і Богу молитись і азбуку по кунштникам заходила вчити». І не на сьому ще буденному клопоті складаються обов'язки матери по ідеалу великого нашого поета, ні, вона ж дає натхнення великих думок синові, «доглядала ж сама й навчала добру і розуму». Не хто ж як мати перша співчуває великим думкам своєї вже дорослої дитини, йде за ним, переймається цілком його великими заповідями й до останньої хвилини вона не кидає його, вона й після його смерті живе його думками, доводить працю його до кінця. Така велична, натхненна постать матери складається із всіх поем Шевченка, в сю постать вклав поет свою найкращу надію, віру, свою попану: якщо де сховалася ще справжня ласка, безмежне почуття любови, безмежне самозречення – то се в серцю матери.

Не один Шевченко, були й другі поети, які теж возвеличували матір в своїх творах: присвятив їй свої найкращі поезії Некрасов, у князя Облонського є чудова поема «Мать». В польській літературі теж можна

бачити поетичні твори, присвячені й стражданню матери й її великій безмежній любови. Але ця тема розробляється у різних поетів більш менш випадково; у Шевченка матери присвячені поеми «Марія», «Наймичка», «Мати Покритка» «Відьма», «Сова», окремі вірші «Ой крикнули сірі гуси», «Сон» («На панщині пшеницю жала»), «Костомарови»; матери належить велика увага поета в поемах «Княжна», «Неофіти», «Марина», «Катерина». В цих творах можна бачити, як Шевченко шанує матір й повстає проти усіх тих моральних і громадських умов життя, які стають на перешкоді щастю матери: розпуста й неволя, злидні, муштра, до якої забирають, «голють» єдиного сина, поговор й т. и.

Звісно, є у Шевченка і негативні постаті жінок і матерів в «Утопленій», в «Русалці», «Між скалами неначе злодій», «Ой я свого чоловіка» і «Титарівна». Реалізм Шевченка вимагав так малювати життя, як воно єсть. Але й в сумній тогочасній дійсності життя поет знаходив живі світлі з'явища, які він пестив, кохався в них, бо вони відповідали ясному величному ідеалови, який жив у його душі, яким тішилося його скорбне змучене серце. В жіночому серці він шукав щирого співчуття своїм пісням: «Одну сльозу з очей карих, і пан я над панями».

Для нього й реформа найкраща громадського життя виявлялася в тому, що не буде пана, а буде мати і син, буде сестра й брат, коли між людьми запанує «найкраще добро на світі» – братолюбіє, тоді й люде з'єднаються в одну велику сім'ю:

«І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вільній, новій
Не забудьте пом'янути
Не злим тихим словом!» –

закінчує Шевченко свій заповіт і ми бачимо, як гармонійно склалися його мрії за майбутнє життя на Україні: воля, незалежність, братолюбіє, а в голові нової вільної сім'ї вільна незалежна мати, з ясним розумом і безмежною ласкою.

Читаються ці твори натхненні, ці мрії ясні, й здається, – вони складені не 70-80 літ назад, а вчора, сьогодні. Серед огиди нашого сучасного громадського життя хіба ми не шукаємо з острахом на чому припинити нашу увагу, нашу думку, де знайти певні підвалини за-для будівлі нового чистого життя? Хіба наші очі в сучасній темряві не шукають

теж ту світлу постать матери, яка б виховала справжніх людей, правдивих громадян на зміну нашого каліченого, пригніченого, до всього індиферентного громадянства? Хіба сучасна молодь не кидається, в розпучі шукаючи як розвивати складне питання родинного й індивідуального щастя? І голос поета ласкаво їй каже:

«Любіться діточки весною,
На світі є кого любить!»

Але ніколи не забувайте, що кожна жінка перш усього – майбутня мати. Шевченко ставив інстинкт матери у першу голову: батько дає життя, мати викохує се життя, уся йому належить, вона має право, щоб громадянство її захищало, як мати, щоб чоловік шанував в ній матір. Звісно такий погляд ще не розв'язує ані сексуальну справу, ані жіноче питання, та художні твори і не можуть цього зробити; але художня творчість Шевченка, ставлюча так високо матір, утворює такий піднятий настрій, при якому неможливо стає дивитися на жінку нечистими очима. зводити її на хвилину примху. Шевченко в своєму погляді на жінку стає поруч з великими філософами – Руссо, Кантом, Гербартом, які бачили в матері ту велику постать, яка переробить сучасну родину, сучасне громадянство, скине полуду з очей незрячих і правдою святою визволить нас з того бруду, брехні й душоубства, серед якого загибає наше сучасне життя.

Широкий синтез Кобзаря тут з'єднується з широкими філософськими синтезами й єднання ще раз підкреслює, що великий безсмертний твір, як «Кобзар» Шевченка, завше буває пройнятий не одною красою форми, не одною правдою життя, а ще й широкою ясною думкою, від якої й залежить його довгий гарний вплив на людей. Не один, а багато широких синтезів виблискують в Кобзарі, як чудовий самоцвіт; ми зупинилися тільки на синтезі жіночої душі, який складається у Шевченка такий привабливий, такий поетичний, що справді можна покласти надію, що жінка, мати чуло відозвуться на заповіти великого поета і внесуть чисті підвалини нового життя, як тая мати неофітка, про яку Шевченко казав:

«І ти слова його живії
В живу душу приняла,
І на торжища і в чертоги
Живого істинного Бога
Ти слово правди понесла».

Сі слова сказав Шевченко рівно 57 літ тому назад: тоді українська жінка ще була рабою, вона одробляла панщину, вона не знала науки, вона мордувалася по панським «девичьям», або по монастирях ховала свій сором. Тепер урвався ланцюг кріпацтва, але розпушта, злидні, темнота ще держать жінку в своїх кайданах, вона ще не може бути ані вільною в своєму коханні, ані незалежною як мати. Але її ласкава вдача, її чуле серце й ясний розум zostалися такими ж її особистими психічними рисами, якими помітив їх Шевченко. Хай же вона стане й такою міцною духом, якою вона намальована в Кобзарі, хай вона поведе наше громадянство до нового життя кличами Шевченка: се-б то через любов до України, через щире широке братолюб'є.

(Дж.: Літературно-науковий вістник. Львів-Київ, 1914. – Т. LXV.
Кн. II. С. 242-247).

Українські жінки-етнографи

Етнографія, як частина географії, є наука фізична, бо має діло з відомостями про людину і про людей, узятих у суцільності, як той або інший народ. Етнографи досліджують ті або інші антропологічні риси, які вирізняють одну націю від другої; далі звичаї, культуру, яку утворює собі сам народ.

Але етнографія часто відіграє й політичну роллю – вона виявляє: оскільки народ має свою культурну, психологічну відокремленість, оскільки він має право залягти своє самостійне місце серед інших народів.

От через що й усі слов'янські народи, добуваючи собі незалежне політичне становище, першим ділом працювали коло етнографії, досліджували народні звичаї, записували народні казки, пісні, пословиці, приповідки і т. п. І з цих записів, з цих уважних дослідів виявилось правдиве душевне обличчя народу, його світогляд, його характеристичні риси, що відрізняють його від інших хоч би й близьких йому народів. Так, наприклад, не одна душевна природа в болгар і сербів; не однакова вона в українців, поляків, москалів.

На цій науковій ділянці у нас на Україні чимало попрацювали жінки, тож і хотілося б мені тут згадати добрим словом принаймні тих із них, яких довелося мені знаги особисто.

І ось з далекого минулого встає приваблива постать талановитої письменниці Марії Маркович – Марка Вовчка.

По походженню вона не українка, але покохавши українця – Опанаса Марковича, – чулим серцем полюбила український народ і зацікавилася ним. Живучи з чоловіком то на Чернигівщині, то на Київщині, вона насамперед із захопленням віддалася студіюванню народної мови; записувала різні вислови, які вона чула з уст селянок на базарах. Взагалі, де б їй не доводилося жити – чи то в Чернигові, в Парафіївці серед панського оточення, чи в Києві на Куренівці, чи в Немирові – всюди вона вступає в тісні відносини з населенням, скрізь знайомиться з побутом українського селянства, вбирає в себе чарівні звуки української мови, записує казки, легенди, збагачує себе всіми скарбами народнього фольклора (себто отсієї народньої неписаної творчості, як казки, пісні, думи і т. п.); також бере безпосередню участь у життю народу – його святах, обрядах. І тільки озброєна правдивим розумінням душі українського поневоленого народу, вона в 1857 р. виступає зі своїми мистецькими оповіданнями на оборону його волі, змальовуючи його прегарну душу й таке сумне життя.

Опанувавши красу української мови, вона все своє життя працює коло неї, складаючи один з перших українських словників, упорядковуючи зібрані матеріали нашого фольклору; обробляє теми записаних казок («Чортова пригода») та легенд.

Завдяки її таким пильним етнографічним дослідям, український народ у творах Марка Вовчка виступає в повній правді, – і чужинці, захоплені талановитими оповіданнями нашої письменниці, наче вперше побачили наш народ: усю його духову красу, а разом і його тяжку долю.

Слідом за Марком Вовчком виступає пізніше ціла низка українців, що кохалися в етнографічних дослідях. Та про них мова буде йти далі.

Меланія Ходот-Загорська

Щоб добре пізнати народ, мало володіти його мовою; треба знати, що він своїм рідним словом висловив, – його казки, його легенди, його пісні. Головним чином пісні, бо тут народ творить і свої слова, і свій спів, і в них впливає всю свою журбу, всі свої радощі, свою славу, свої думки за добро й за зло, за родинне життя.

Не в кожного народу зміст пісень однаковий, і можна сміло сказати, що нема другого народу, який мав би такий великий скарб чудових ріжноманітних пісень, як має їх наш талановитий український народ. З давен давна співає він і за працею – пісні косарів та женців; співає він, святкуючи свої стародавні свята: колядки, веснянки, купальчини, русалчини; співає при головних подіях родинного життя – весіллях та похоронах; оспівує свою славу батьківщину і т. д.

І от люди вчені, які хочуть добре пізнати народ, стараються якнайбільше позбирати народніх пісень, позаписувати і слова їх, і мелодію. Багато вже є надрукованих збірок і наших пісень. Знають їх і співають не лише на Україні, а й по чужих краях. Не дурно наш великий поет Шевченко сказав:

Наша пісня не вмре, не загине.

От де, люди, наша слава.

Це справді – наша слава, ота творчість нашого народу, якою захоплюються і чужинці. І цій славі у великій мірі прислужилися ті жінки й чоловіки, які позаписували багато пісень та й пустили їх у світ широкий.

От одною з таких жінок була дуже відома на Чернигівщині Меланія Андріївна Ходот, по чоловіку Загорська. Родилась вона 1837 р. на невеличкому хуторі в лісі коло села Покошинці в Кролевецькому повіті. І мала вона чудовий голос, а була дуже гарна з обличчя. З ранніх молодих літ вона навчилася на своєму хуторі та сусідніх селах співати народніх пісень і співала їх точнісінько так, як співали їх селяни. Але маючи такий сильний прекрасний голос і гарну пам'ять, вона співала їх з таким натхненням, наче кожен пісню вона склала, і знала їх безліч.

Українці з Чернигівщини, вчені й визначні громадяни, дуже високо оцінювали музичні здібності Меланії Загорської. Вони повезли її до Києва, познайомили з Миколою Лисенком, який саме видавав збірники наших народніх пісень. Коли Загорська заспівала йому народніх пісень, Лисенко прийняв із захопленням і прохав її наспівати йому якнайбільше тих гарних мелодій з Чернигівщини. «III Збірник Народніх Українських Пісень» склався майже увесь з пісень, що їх збрала Загорська.

Взагалі то була жінка високої музичної вдачі, мала великий голос і кохалася в українському мистецтві; вона з захопленням улаштувала

концерти з народньої музики та українські вистави. В той час ще мало було театральних п'єс в українській мові, але в «Наталці Полтавці» Загорська мала завжди великий успіх. На ці її вистави в містах Чернигові, Кролівці, Новгород-Сіверську з'їздилося сусіднє панство й знайомилось з народньою музикою.

Це не мало сприяло тому, що по Чернигівщині ширилась любов до української музики і до того народу, що її утворив.

Лисенко, наш великий музикант, дуже високо цинив виконання Загорської, як таке природне, щире.

В своєму особистому життю не була Загорська щаслива: рано видали її заміж за багатого сусіда, а він був неприємний на обличчя і на вдачу – горбатий, злий, заздрисний. Та ще вічно п'яний. Тільки по смерті його Меланія Загорська зазнала спокою й деякого щастя, коли зішлась з Опанасом Маркевичем, чоловіком Марка Вовчка. Він тоді був цілком самотній, хворий, жінка його залишила й Загорська усім серцем упадала коло нього, щоб дати цьому щирому українцеві трохи щастя наприкінці його життя. Та й це маленьке щастя недовго гріло нещасливу жінку – Маркевич помер і довго сумувала за ним славна українська співачка.

Вона померла в 1892 р. Замок український соловей, талановита природна співачка наших пісень. Скільки то вона їх знала, скільки перейняла безпосередньо з уст наших селянок? І слава їй велика за те, що позбирала цих пісень – зачарувала ними видатних того часу українців і в обробці Лисенка пустила їх у широкий світ.

І дуже бажане, щоб сучасні наші жінки теж потрудилися, як і вона, позбирати б тих пісень і старих і ново-складених, бо в кожній пісні брешить душа народу, нашої жінки.

Примітка редакції: Великодні Свята дають особливо добру нагоду, щоб позписувати багато веснянок, тай сфотографувати найцікавіші моменти з великодніх хорів. Ану, хто з наших ш. читачок, головню по селах, займеться цим? Про висліди просимо дати знати до редакції.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1933. – Ч. 4. – С.7-8; Ч.8. – С.5-6).

Наші визначні жінки: Літературні характеристики-силуети. (З нагоди ювілейного Українського Жіночого Конгресу: 1884-1934). (Вступ)

Український Жіночий Конгрес в пам'ять першої жіночої організації в Галичині мимоволі викликає в усіх нас питання про ролі й значення жінки в загальному культурному процесі на Україні за останні 70-90 літ – себто майже за ціле століття. Ставлячись цілком об'єктивно, можна сказати, що ролі ця була дуже визначна, й жінка внесла в загальний культурний наш поступ багато чогось своєрідного, належного до особливостей жіночої психології.

Ми не належимо до тих учених, які цілком урівнюють чоловічу психіку й жіночу; між чоловіком і жінкою є різниця, завдяки і фізично-фізіологічній природі жінки, і довговіковим історичним умовам її життя, і завдяки самій її ролі матері. Але культурне життя що-далі вимагало поширення цього призначення, накладало на жінку все нові обов'язки, більш ріжноманітну працю: виховниці, господині, громадянки. Ці три завдання викликували жінку поза мури її родинної хати, а часто навіть і поза межі батьківщини.

Що-далі удосконалюючись в цих трьох завданнях, жінка виростала на наших очах – і з простої породильниці своїх дітей вона стає правдивою їх матір'ю, з невільниці чоловіка, потрібної лише для задоволення його полових інстинктів – жінка стає дружиною, товаришкою чоловіка; визволяється з вікового рабства, стає економічно незалежною, самостійною робітницею; з несвідомої покірної рабині усякого політичного укладу її батьківщини – українка стає громадянкою, що свідомо ставить до справедливого й несправедливого ладу народнього життя; вона стає енергійним борцем за кращу долю свого народу.

Такий природний життєвий стан перейшла українська жінка від інстинктивного несвідомого вузького родинного життя до широкої діяльності добре освіченої виховниці й громадянки, якій український нарід завдячує немало в своїх змаганнях як до освіти, так і до волі, до свого національного й соціального визволення.

Багато вчених етнографів і чужих мандрівників, що приглядалися до народнього життя на Україні, зазначили особливо гарне родинне життя й пошану до жінки, до матері українського народу.

Недурно в народних українських думках і взагалі в народній поезії часто висловлюється ця пошана: так (в думках) молитва матері рятує сина від усякої недолі на морі й на землі; не має долі той син, що зневажив свою матір хоч би образливим словом. Нема в європейській поезії такого ніжного й глибоко-поважного вислову до матері, що його дає нам наш правдивий народній поет Т. Шевченко:

У нашім раю на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

Або в поемі «Марія», «Неофіти», «Мати покритка». В цих творах великий поет ідеалізує українську жінку вже не тільки як породильницю дитини, але як свідому її виховницю, що співчуває великим ідеям своєї дитини.

Оце розуміння високих гуманістичних ідей і є перший вираз духового розвитку жінки. А що наш великий поет назвав «своєю донею» одну з таких українок, що зрозуміла несправедливий стан нашого поневоленого народу і для протесту проти цього знайшла живе гарне слово в нашій народній мові – то й ми можемо цю українку, Марію Марковичеву, відому під псевдонімом «Марко Вовчок», визнати, як першого «кроткого пророка», що відкрив двері для протесту проти всякого поневолення, а в першу чергу поневолення жінки-матері. І в цьому жіночому пробудженні грає роллю не так сама Марко Вовчок, як те значення, що його надав їй Шевченко. Він у неї захотів втілити ту ідею, що знаходиться в вище зазначених його поемах і в присвяченому їй вірші «Сон»:

І сниться їй той син Іван
І уродливий і багатий –
Уже не панський, а на волі
І на своїм веселім полі
Удвох собі пшеницю жнуть...

Мов новий світлий обрій роз'яснився перед українським жіноцтвом; певна мета зазначилася для життя – визволення рідного народу, і захопились нею жінки. Одні палко віддалися політичній боротьбі й сміло стали поруч з тогочасними південними революціонерами, їх імена свято бережемо в пам'яті – це Маруся Ковалевська й Людмила Волькенштайн; вони віддали своє життя цій ідеї – одна закінчила його на

каторзі, друга в далекому Сибіру. І не одна українка так само сміло пішла їх слідами в політичну боротьбу за волю свого народу, як н. пр. Ольга Бесараб, що згинула вже майже на наших очах, в наші часи.

Та не один лише шлях веде нарід до визволення і не одною політичною боротьбою досягається воно. Є ще шлях освіти – нарід конає в неволі, поки він темний. І за освіту вхопились наші жінки. Розпочався новий рух до науки, домагання вступу до високих шкіл для жінок, а насамперед допущення до такої гуманістичної науки, як медицина. А коли московський державний уряд не задовольнив цих вимог, жінки тікали до Цюриху в Швейцарії і там вчилися та приглядались до вільного життя швейцарського люду.

Вертались наші дівчата з Швейцарії з поширеним світоглядом і організовано вимагали дома в Києві таких високих шкіл або тимчасових курсів, які б дали жінкам можливість не лише вчитися, але й зайняти учительські посади, щоб потрохи завоювати собі економічну незалежність.

І з якою радістю вітали ми наших перших учительок в гімназіях Єгунову (в Одесі) та цілу низку достойних гімназіяльних учительок у Києві!

Але за освітою не губили наші дівчата (в 70-80 роках) і головної мети – вияснення національно-політичних завдань на користь усеї тої самої мети: визволення народу. В Києві організується гурток дівчат під головуванням визначної курсистки Доброграєвої, який працює над своєю політичною самоосвітою. Дівчата мають свою бібліотеку, зносяться з Драгомановим, ширять його закордонні твори, деякого із своїх членів посилають на село на народню працю.

І ось в 90 роках появляється між нами перша справді вчена жінка Олександра Єфименкова, що пише власні оригінальні праці з історії; вона вносить в ці досліди нову течію: історія є життя народу, а не лише факти урядової чинности. Вона перша досягає посаду професора спочатку на Бестужевських курсах в Петербурзі, а потім при Харківському університеті.

Тимчасом при першій організації українського театру виявляються надзвичайні драматичні артистки на українській сцені, а між ними, як зірка, світить Марія Заньковецька, що так глибоко зрозуміла душу української селянки і так по-мистецьки виявила усі її почуття.

Багато дали жінки-письменниці для української літератури. Найкращі з них не тільки слідували за тими течіями, що їх творили видаг-

ніші наші письменники, але вкладали в скарбницю нашої прози та поезії дещо й своє, цілком оригінальне: так Дніпрова Чайка внесла першу красу зовсім природного, не штучного символізму. Леся Українка з патріотично-етнографічної лірики сміло переступила в широкий світ загально-людських переживань не тільки нашого народу, а й народів далеких від нас історично, але близьких до нас тими національними й політичними ситуаціями, в які ставила їх історія. Ольга Кобилянська дала нові соціальні епопеї з життя різних верств українського суспільства і так тонко, як ще ніхто, освітила глибокі таємниці жіночої душі. Серед нових молодих наших письменниць ми бачимо теж нові змагання освіти якнайкраще, різні драматичні моменти народнього життя, – Галина Журба; багато нової «закарпатської» поезії вносить в свої молоді твори І.Невицька, і щось дуже оригінальне, цікаве бачимо ми в коротких нарисах відомого єгиптольога, знавця східної літератури – Наталі Королевої.

Так за 70 літ вибороли собі наші українські жінки почесне місце на полі науки, мистецтва, літератури; виявили себе самовідданими політичними діячками, а в останні часи (з початку ХХ ст.) знайшлися поміж ними визначні організаторки в соціальному житті українського народу, як Олена Кисілевська, Мілсена Рудницька, Людмила Черняхівська.

Як тільки вибухнула світова війна, Людмила Черняхівська вся віддається гуманістичній праці: вона організує притулки для дітей цих перших жертв війни; вона помагає братам-галичанам, що їх царський уряд вирвав з батьківщини, їде в Сибір, куди їх були вислани й старається якось поліпшити сумні умовини їхнього життя. Вона закладає в Києві гурток жінок при українськiм шпиталі, де вони сердечно піклуються раненими українськими солдатами. Гарна письменниця, ця жінка чулої, високої душі нераз кидає перо, своє писання й їде назустріч чужому горю, чужій недолі, щоб своїми силами допомогти братам і сестрам.

М.Рудницька несе в широкий світ наші змагання до волі й незалежності.

Учасниці першого гуртка українських жінок Кобринської – Олена Кисілевська, Уляна Кравченко й інші можуть тішитися: жінки не проспали ці 50 літ, вони не забули ані своїх родинних обов'язків, ані громадянських; в боротьбі за волю-долю свого народу виступали сміло

й самовіддано і новим генераціям, своїм молодим сестрам, передають чисте, незаплямоване ніякими компромісами своє гасло: «Україна вільна, незалежна й щаслива» і свій заповіт:

«Боріться, сестри.

*

Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть...

Прага, 27/2 1934 р.

*(Дж.: Наші визначні жінки: Літературні характеристики-силуети
(З нагоди ювілейного Українського Жіночого Конгресу: 1884-1934).*

Коломия, 1934. – С.3-7).

Жіночі постаті в совітській літературі

I

На наших очах міняються умови суспільного життя, а з ними значно змінюється тип людини, її змагання, напрям думок і духового обличчя. Жінки, як елемент особливо чулий на зверхні впливи, завжди найкраще характеризують епоху, даючи їй певну особливу фізіономію, яка і відрізняє її від інших. Щоб дещо ознайомитись з цим загальним настроєм, в якому живе більша частина нашого народу на Совітській Україні, розглянемо хоч трохи ті жіночі постаті, які яскраво виступають у творах її талановитих письменників за останні два-три роки. Їх жіночі типи майже всі по походженню з селянства і можна їх поділити на дві групи: одні: діловиті робітниці, які працюють в усяких технічних підприємствах, як напр. в романі Донченка: «Море відступає» (1934), де описується добування нафти на Каспійському морі. Тут серед численних інженерів різних стажів і фахів з'являється молода Тоня Зімогорова, «інженір звена свердлових», комсомолка, озброєна всім потрібним знанням, яке взяла вона з вищої технічної школи. Вона в цьому підприємстві єдина жінка інженер. Це накладало певну обережність на всю її поведінку, примушувало контролювати кожний крок свій, особливо коли доводилося від своїх товаришів робітників чути вслід за собою такі слова: «Чого їй тут треба бабі! Теж інженер. Хвостом вертить!» Але хоч це відношення і гірко вразило її в перші дні праці, вона всім своїм внутрішнім почуттям

знала, що вона – піонер, інженір-комсомол. Знала, що всі її хиби, провали, а також її успіхи та осяги, вся її діяльність понад голови десятків і сотень робітників перейдуть і відіб'ються на долі тих інших жінок, які після неї прийдуть до праці на всякі промисли. І ось як малює Донченко цю жінку інженіра: «Тоня жила з мамою в підвалі на скрині, дома снідала і вечеряла, обідала на промислі. Тоня не має права вставати пізніш, і вона ніколи не заспить, дівчину чекає робота, робітники, гарячий день – свердлові вежі, нафта, нове свердління. Вона з розгону скидає з себе легеньку ковдру, стає ногами в миску з водою і кухлем враз обливає холодною водою своє гаряче ще від сну тіло. Де подівся сон і ранкові лінощі? Дівчині стає весело, вона трясє каштанові кучері і енергійно розтирає рушником тіло, робить п'ять хвилин гімнастику і оці обов'язкові щоденні фізичні вправи дають Тоні міцну зарядку на весь день. Бадьора, з почуттям сили, веселощів, випивши каву поспішає на роботу. Вона одягнена із смаком. Її товариш з комсомолу навіть дорікає їй її випещений зверхній вигляд: фасон твоя шапочки, каже він, такий, як у леді. Ти одягнена, як гарна жінка, що слідкує за своєю туалетою, ти в елегантних черевиках... Ти таки справді змінилась ..!»

Тоня вірить лише в знання. Вона сміло каже: «нічого не варта гарна організація праці, коли її не зміцнює технічне знання. Тепер не можна бути організатором на якомусь виробництві, не знаючи його детально і я вивчила досконало свердлову працю. Мої роки не пропали марно». Зімогорова – це продукт матеріялістичого завзятого викреслювання з душі молоді всіх «старих богів» – нема Бога, нема душі, нема родини, нема батьківщини, нема абстрактних принципів ідеалу, абсолюту, по словах Бухарина все, що переступає межі фізичного, матеріяльного, треба безжалісно відкинути, бо матерія має панувати понад духом. Індустріалізація цілого краю – ось мета, п'ятилітка – ось нове гасло, трактор, машина – ось нові боги. Їх лише і визнає нова жінка інженір. З малих літ виховання большевицьке з душі виривало духовні нетлінні скарби, для яких лише варто жити і вмирати. Залишились лише невіра, впевненість у працю, в науку, які обидві мають служити лише фізичному добробуту мас. Так за катехизмом усіх Затонських, – а насправду що вийшло? Голод, божевілля, розпука.

І Зімогорова працює і чимало приносить користі та висловлює дуже розумні думки. Так, коли в бараках робітниць розпочались сварки та безладдя, її посилають реформувати життя тих жінок, поселившись на

деякий час серед них. І ось за день за два в цих бараках усе змінилось, і Тоня дивилась на діло своїх рук і сама собі дивувалась. Дійсно, думала вона, треба тільки захотіти, треба тільки мати енергію і бажання і за найкоротший час замість резолюцій робити живу справу.

Зімогорова знаходить собі друга, такого самого реаліста, як вона – Сафарова. Він захоплюється її статтею про якісь способи свердління Каспійського моря для більшого добування нафти; він хоче ввести в практику її поради. Вони йдуть ввечері на промиселі. В Тоні прокидаються ще не втрачені машинами остатки романтизму, вона захоплюється красою вечора. На це Сафаров сухо реагує: «У вас стільки емоцій, каже він, такі емоції, товаришко, що робиться страшно за вас: коли ви будете витрачати стільки пориву і чуття, щоб милуватись нашою пристанню, що ж залишиться вам для роботи. Я не люблю нічого хирлявого, слабосильного».

Тоня оглядає Сафарова і подумала: така рука вміє обіймати до болю, до живих кісток.

Але і в цьому матеріялісті пробуджується кохання до красуні Тоні – про це нема чого довго балакати. Він сказав: «як мені приємно при вас « Ну і годі. Вони зрозуміли одне одного і на цьому Донченко зупиняє своє оповідання, залишаючи нам можливість радіти, яка то буде корисна для п'ятилітки пара – Сафаров і Зімогорова.

«Без божества, без натхнення, без кохання», зате із незвичайним розумінням, як свердлювати Каспій.

II

Трохи інший тип жінки інженіра виявляє з себе Фльора Кудрявець у романі Коцюби «Нові Береги» (1933 р.). В неї вже бринять якісь романтичні почуття; вона любить свою маленьку доню, любить природу, коли вона приходить працювати в Дніпростан, вона каже до шефа всіх праць, який лякає її труднощами для жінки працювати у гідротехніці: «Я здаю собі справу з усіх труднощів та незручностей цього будівництва. Приваблює мене боротьба з природою, інженерне мистецтво, коли приходиться будувати на такій великій річці як Дніпро». А щодо спеціальних труднощів для жінки, то вона сміло каже: «Я гадаю, що в новому суспільстві жінка цілком зрівняється своєю громадською роллю в житті, в науці, в мистецтві з чоловіком».

Вона – дочка сільського вчителя, українка з німецької колонії в Кичкасі, вона виростила на Дніпрі, від батька наслухалась багато опо-

відань за пороги, за Запоріжжя. Студенткою вчила історії, але потім перейшла до Політехнічної школи. Вона має кохану дитинку і чоловіка, але « не сидить дома». Вона до всього ставиться з зацікавленням, робота Дніпростану захоплює її своєю величністю, вона не переносить скептицизму свого чоловіка щодо цього будівництва.»Скептицизм, – каже вона, – це собача старість, це висохлий лопух, з нього нічого не добудеш. Людина – творець життя, мусить бути міцною, бадьорою, життєрадісною». І Фльора весело працює над свавільними хвилями Дніпра, стежить за виконанням технічного пляну, дає вказівки та поради десятникам, має виклади про всі особливості бетону. Почуття відповідальності за виконання праці сполучилось з зацікавленням, з бажанням якнайскоріше добратися до самого дна Дніпра. Вона живе своєю працею. «Ви сьогодні виглядаєте наче іменинниця», – каже їй один із шефів. – «А якже? – відповідає вона: Починаємо бетон класти». Вона ще не стала автоматом «корисної праці». Час від часу вона любить красу Дніпра, мужньою боротьбою з могутньою рікою, вона ще піддається настроям, бавиться зі своєю донькою. «Вбираючи в себе ніжні, лагідно пестливі проміння сонця, ковтаючи свіже западне повітря, що віяло з вікна, вона відчула справжню весну і радість буття, бажання боротися, змагатися і перемагати охопили її». Переїжджаючи з одного берегу Дніпра на працю, вона трохи не втопилася; човен закрутила страшна течія; Фльора не перелякалась, вона сама з човна скочила в бурхливі хвилі Дніпра і поплила до берега. Але вона не вираховувала добре своїх сил і якби не допоміг їй товариш, напевно втопилася би. І ось їй неприємно признатись перед собою момент страху смерті, це ж на її думку слабкість. Чи позбавиться колись людство почуття остраху перед смертю? Чи переможе цивілізована людини це почування?

Роман «Нові Береги» ще не закінчений, не маємо другої його частини і не знаємо, куди заведе Фльору її чуливість, вражливість і глибоке відношення до своїх обов'язків, але ця жінка інженір не однобокий матеріяліст, як Тоня Зімогорова, це жива людина з серцем, огрітим любов'ю, з мужньою готовністю перебороти всі труднощі, всі перешкоди для певного будування нового соціалістичного життя. Але разом з цим вона не глуха на родинні радощі, на щирі товариські взаємини, красу природи і може на деякий патріотизм. Вона так любить Дніпро.

вона радіє, коли говорять: «Без перебільшення можна сказати, що тут (у майбутньому Дніпростані) буде серце нової України!».

Фльора Кудрявець – це гарний тип нової жінки, в якій сила знання і переконань з'єднуються з ніжним, чулим серцем.

III

Такою самою мужньою піонеркою, жінкою інженіром є теж Маруся Леваденко в одному з оповідань Н.Рибак, зв'язаних в один збірник «Мужність» (1934 р.). Молоденька дівчина (в оповіданні «Перша»), невисокого росту, вузька в плечах, русява, з золотистими іскорками сміху в темносиніх очах, спокійна в рухах, приходить на фабрику працювати. Усі робітники відразу її бойкотують: насмішки, брутальні слова, образливі погляди. Уперше робітники побачили серед себе жінку не «прибиральницю», а справжнього майстра в довгополому халаті. Вона почувала себе самотньою, але вірила в свою перемогу. Секретар пропонує їй перейти до другого цеху, бо тут усі старі ветерани не визнають «націю вашу». Вона тихо відповідала: «Нічого, якось вийде». За її плечима були чотири роки фабричного досвіду, в голові сторінки розумних книжок. Цього їй здавалось досить, щоб перебороти зависть, зневіру товаришів. І це сталось несподівано. Як це робиться звичайно в большевицькій індустрії, робітники час від часу роблять у своєму фаху які-небудь відкриття, нові пропозиції, які відповідно до своєї якості дістають премії. Сталось так, що Маруся і один з старших, найкращих робітників зробили однаковий винахід, дуже практичний для цукроварні, в якій вона працювала. Преміювали Марусин проєкт. Тяжко було це знести старому Остапишинові. Після засідання, на якому читала дівчина свою пропозицію, старий прийшов додому, не сховавши обідати, ліг на ліжко, до вечора лежав. Щось він думав, щось глибоко переживав. Потім встав, пішов до цукроварні. Несподівано йому назустріч вибігла Маруся: спинилась, їх очі зустрілись. Старий майстер підійшов близько до молодої дівчини, поклав їй руку на плече і тихо, але твердо промовив: Ти – молодець! – Марусі так давно ніхто не казав «ти» – так давно вона не чула такого тепло-щирого слова. Вона простягнула руку. Остапишин взяв руку Марусі, таку маленьку в свою широку мозольну і сказав: «Так то працюй, давай швидше свій винахід».

Ті, що бачили це, почули, наскільки вони були несправедливі до цієї молодої, такої дотепної товаришки. Маруся перемогла своєю мужністю і тихою вдачею.

IV

Найяскравіші типи жінок ентузіясток можна побачити серед сільського жіноцтва в творах Копиленка та Микитенка за останні роки. В одному з останніх романів Копиленка – «Народжується місто», виведено кілька дівочих постатей: Галю, Таню, Раю. Всі вони завзято працюють для будівлі нового міста. Всі зміцнюють себе фізичними вправами, захоплені працею, й ідеєю – утворити «нове місто», де розпочнеться нове соціалістичне життя. Деякі з них виявляють особливі «здібності до геометрії», до чисел – нпр. Таня пам'ятає розміри всіх кімнат, коридорів, льохів у будованому домі. Але найбільш ентузіястично до праці ставиться Рая Душа. Вона десятник, підбадьорює всіх робітників в її десятці, вона їм призначає плян щоденної праці і пробуджує їх своєю працею побити рекорд над іншими групами робітників. У нагороду за її щирю завзяту працю призначають її комендантом будівельних робітників у цьому новому місті.

Дуже привабливі жіночі постаті малює Микитенко у своїх збірниках «Наші Дівчата» та «На Соняшних Гонах», «Світять нам зорі». В цих справді художніх збірниках стає перед нами селянське життя України. В «Наших Дівчатах» відзначається Маша Шапіга, яка веде цілий гурт дівчат; усі вони працюють теж на якійсь фабриці і вона їх побуджує до такої інтенсивної праці, що вони побивають усі рекорди, і мужчини обурюються, що не можуть з ними міряться. Маша при надзвичайній працьовитості має таку ніжну душу, яка їй допомагає розуміти інших і завжди приходити товаришам з допомогою.

У збірнику «На Соняшних Гонах» ми зустрічаємо цікавий тип – Сусанну. Дочка заможного селянина – вона скінчила в місті гімназію і захопилась новими думками, накинута до книжок: – що не книжка, Сусанна аж шаліє від захоплення. Перше «Азбука Комунізму» викликала цілий бешкет у молодій голівонці. Коли вона прийшла додому і сказала, що вона записалась до комсомолу, батько схопив сокиру, хотів убити її. Вона набрала якнайбільше громадської праці, щоб менше батькові на очі попадатися. Вона покохала агітатора Макара і з ним їздила по селах для агітації. Приїхала в одно село і в школі побачила, що вчителька рве підручники на цигарки, в клясі плекає поросят. Сусанна журливо каже: «Коли вже ми зробимо з них людей». За працею забуває за їжу, агітує в літню кампанію, забирає хліб у селян. Далі вона працює в місті в найгірших фізичних умовах. Батько кличе її додому,

але вона не хоче покинути працю. Макар щез, вона продовжує його справу, родила дитинку. Приїхали батько, мати, хочать забрати її додому, де її чекає тепла хата, ситна страва, а в неї майже голод, руки клякнуть від холоду – ні – вона не відходить від праці – в ній та маленькій доні – все життя Сусанни ...

А от ще одна селянка із запалом виконує таке страшне діло. Почався голод на глухих закутках України. З Райпаркому прийшов приказ з Бобринця забрати з церков золоті речі на голодних. І прийшла Марійка в селі до лікаря (див. оповідання «З Гарячих Днів»). Вона і раніше приходила до нього прохати якоїсь книжки. Вона вже прочитала «Азбуку Комунізму» – твори Тургенєва, всякі книжки. Тепер прийшла до лікаря, щоб їхати разом церковні скарби забирати. Сіли па віз, поїхали в перше село. Коло церкви люди стіною стоять і дрючки в руках тримають, церкву охороняють, і священник з ними. Глухо вся юрба аж стогне: «Не дамо!» не дозволимо! Це ж наруга, святотатство!». А з Паркома бумага: «Зробити це по змозі без ексцесів!» Сидить лікар на возі, думає. А Марійка скочила з воза та просто в юрбу і забалакала до цих озвірілих людей. Потроху ціпки наче поникли до землі, якась нерішучість проповзла по обличчях. Усі люди, мов завмерли. А Марійка все говорить, сміло дивиться їм в очі. «Бийте нас, кричить вона в натовпі. Може ми живими від вас і не поїдемо, та подумайте, за одну золоту ложку цілу родину можна вирятувати від голодної смерті!» І повірили їй люди, і ввійшли всі в церкву і священник виніс Марійці все церковне золото, зав'язане в старий оксамит.

Марійка улаштувала справу «без ексцесів» – силою свого щирого переконання – своїм палким ентузіазмом.

V

Слід звернути увагу, що всі ці жіночі типи – енергійні, сміливі, здатні на всякі жертви для ідеї, в яку беззастережно вірять. Дарма, що вони виростають серед нових умов життя, такого різного від передвостного, вони й надалі зберігають ту іскру ідеалізму, святого пориву, яким горіли великі жіночі постаті нашого минулого. Правда, ті нові жінки, що їх змальовує совітська белетристика, весь час тільки говорять про нове комуністичне будівництво, вони так само, як усі провідники та ради совітського режиму, повторяють фрази про комунізм, пролестаріят, Маркса, Леніна, Сталіна, бо – мусять повторяти. Письменник, що

виводить своїх героїв на доказ, яке сильне це нове будівництво і яка світла будуччина перед ним, мусить якнайчастіше обсіпати свій твір офіційальною фразеологією. А проте те тепло, яким надихані деякі жіночі постаті – не завсігди штучне; воно запозичене з життя, узятє із живих сердець тих жінок, які письменники бачать довкола себе при праці, серед злиднів, голоду і в хвилинах, коли не одне чоловіче серце не має сил до дальшої боротьби.

Нова жінка на Україні творить нове життя всупереч усьому матеріалістичному світоглядові, який в неї вщеплено.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1935. – Ч. 10. – С. 4, 7).

Роля жінки у дошкільному вихованні*

Дошкільне виховання щодалі набирає великого значення в громадянстві і в справі виховання дитини. Психологія – наука про душу людини – визнає, що малий вік дитини має найбільший вплив на увесь розвиток тіла й розуму дитини, на виявлення всіх її здібностей. Негарні або добрі умови життя в ранні дитячі роки, гарне чи невдале керівництво малою дитиною міцно на ній відбиваються; під їх впливом з дитини виростає або дуже гарний, здібний до праці громадянин, або шкідливий для громадянства недбайло.

Перш за все дитина мусить вирости в чистому, добре провітрюваному помешканні, мусить мати здорову страву. Там, де родина не може цього дати дітям, має допомгти їй громадянство. Другою умовою доброго розвитку дитини – це виробка в неї добрих звичок до праці, до товариства, до совісного виконання своїх маленьких обов'язків, до пошани для Бога. І перші і другі умови для найкращого розвитку дитини дають дошкільні установи – добре організовані дитячі садки, захоронки, ясла, майдани. Усі вони дають добре, здорове виховання дітям і приносять матерям велику допомогу, даючи їм змогу ходити на заробітну працю, не залишаючи малих дітей без деякого догляду. Так у ясла жінка може занести свою дитину на цілий день і знає, що вона буде не лише нагодована, вмита та лікарськи плекана. У дитячих садках діти вже навчаються добре гратися, працювати і дечого вчатся – співати, малюва-

* Ця стаття це тут уперше друкований реферат, відчитаний Шан. Ювіляткою на Конгресі Союзу Укр. Жінок у Станіславові в червні 1934 р.

ти, рахувати, оповідати, а пізніш (коло 6 років) читати та писати. Тут же їх годують і миють, бо чистота – головна умова здоровля.

Усяка дошкільна установа має бути улаштована в чистому помешканні, оточеному чи городом, чи садком або коло лісу, щоб діти могли бути якнайбільше на чистому повітрі, могли під керуванням учительки робити всякі спостереження в природі – як ростуть рослини, як живуть пташки, метелики, комахки, щоби могли працювати коло землі, робити прогульки в ліс, у поле. Коло помешкання дошкільної установи мусить бути чимало сонця, купи чистого пісочку, в якому дітям здорово гратися. Для розвитку дитячого розуму в дошкільній установі має бути зібраний різнородний матеріал для діточих праць, для їх навчання; він не мусить бути коштовний, а більш усього місцевий – глина, камінь, квітки для пізнавання кольорів, деревляні куби для будівлі, які діти люблять будувати, папір, нитки, олівці і т. ин. В Італії дві сестри Ацца, керівниці дитячих садків, щоби зробити улаштування їх якнайдешевшим, вигадали при кожному дитячому садку заводити шкільний музей. Діти взагалі люблять збирати всякі дрібниці – камінчики, шворки, залізя, малюнки і т. ин. Завше мають повні кишені. Сестри Ацца промивають ці збірки і на них проводять цілі лекції, з яких діти багато дечого навчаються. Це добрий приклад і для наших дитячих садків. Бажано також мати в дитячому садку який-небудь музичний інструмент – піаніно, скрипку, бандуру, грамофон, бо чи ж можна уявити собі українську дитину без співу, без нашої чудової пісні, без танцю, без нашої веселої коломийки. У дитячому садку мусять розвиватися всі здібності, всі нахили дитини до ріжної праці, мусять ріжноманітні рухи розвинути й тіло дитини.

За всі часи, як почало розвиватися дошкільне виховання, коло нього стояли жінки. По всіх країнах жінки керували дошкільними установами, жінки творили нові найкращі методи для виховання малих дітей – пані Монтессорі, сестри Ацца (в Італії), жінки найбільш захоплювалися новими методами великих педагогів: Декролі, пані Гамаїд Денпам (у Бельгії), Пластед в Америці і ин. А скільки самовідданих учительок присвятило все своє життя вихованню вбогих малих дітей, утворило практично ту веселу, осяяну любов'ю, натхненну великою моральною ідеєю обстановку дитячого садка, в якій дитина справді навчається пізнавати Бога і Його закон любови, розуміти своє оточення і ставати свідомою малою українкою, малим українцем. Кожний дитячий садок – це є перша найрідніша школа для дитини, національна школа, в якій пробуджується її

національна і громадська свідомість. Кожна учителька дошкільної установи має це добре пам'ятати і вносити в своє виховання найбільш національно-патріотичного елемента. Перш за все в ньому лунає рідна мова, а спочатку навіть рідний місцевий діалект, лунає народня пісня, народня українська казка, легенда, козака душа, українське поетичне слово. Воно мусить захоплювати дітей своєю красою.

О слово рідне! Шум дерев,
Музика зір блакитних,
Шовковий спів степів широких,
Дніпра між ними левів рев! (Олесь).

У грі дітей, в їх праці має бути внесений національний елемент, давні народні ігри і забави (Воротар. Ой ми пиво варили і др.), в працю – народній орнамент, у життя дитячого садка мають бути введені народні свята (Різдво з колядками, з Вертепом, Русальчині дні з веснянками, вінками з квітів, Івана Купала з купальськими вогнями і піснями і т. ін.). Уся хата дитячого садка з її окрасою має казати, що ти українець, ти українка, навкруги тебе рідна твоя земля Україна, рідний тобі нарід, ти мусиш знати свій край, знати, що твій нарід утворив гарного, вічно прекрасного. Усі ці перші емоціональні вражіння під керуванням добре підготовленої учительки викличуть у чулих дитячих серцях перші моральні почуття, як шанувати і любити Бога і свій нарід, свій край, як високо ставити в своїому житті ідеал добра і правди і бути готовим завше героїчним подвигом служити цьому ідеалові. Учителька дитячого садка має закидати зерна героїчного натхнення в душі своїх вихованців так глибоко, щоб ніякі будяки майбутнього буденного матеріяльного життя не заглушили їх. Люде в наші часи придбали чимало матеріяльних скарбів – опанували землею, водою, повітрям, але в своїх взаємних відносинах часто поведуться ще з жорстокістю первісних несвідомих дикунів, і щоб перемогти звірячі звичаї у взаєминах не лише окремих люде, а й цілих народів, потрібно ще чимало морального героїства, якого діти й навчаються у своїй рідній школі від своєї учительки так словом, як і прикладом. А для цього учителька мусить виховати в кожній дитині мужність, тверду волю і працездатність, як каже наша поетка У.Кравченко:

Стань сильна і свідуца прав людини,
До жнива стань і з нив снопи збирай.
В твоїх руках твоє і всеї родини,
Добро і воля, і ясний щастя рай!

Цей рай для дитини – рай веселої праці, товариського єднання, яке малих діток зве на труд для громадянства. Зве до свідомого життя –

Щоб став ти поміж сильне покоління,
Що Україні дасть зуміє і волю, і хліб. (У.Кравченко)

Морально-соціяльна роля виховниці не обмежується внутрішньою працею з дітьми в стінах дитячої дошкільної установи; ні, вона має вести постійні зносини з батьками своїх вихованців, особливо по селах. Вона має викликати у селян інтерес до дошкільного виховання, змагатися, щоб по селах була розкинута ціла мережа дошкільних установ, нахилити селян провадити їх спільними зусиллями. Вона має стати старшою сестрою для матерей своїх вихованців, давати їм поради для найкращого ведення родинного хатнього життя і морально і гігієнічно. Вона мусить вносити в хати національну свідомість, освіту і тим якнайкраще виконувати своє національно-культурне післанництво. Для цього вона має бути добре підготованою науково, знати психологію, щоб добре розуміти своїх вихованців, їх нахили, їх поступінний розвиток, бути освіченою в педагогіці, в літературі, в природознавстві, добре знати українську мову, вміти співати, трохи розумітися в ручних працях, в малюванні, фізичних вправах, і бути українською патріоткою, вміти дітям передати цей патріотизм, повний любови до свого народу і позбавлений усякої агресивности, якої-будь ненависти. Вона має утворити в дитячому садку веселу працевиту атмосферу, і знов, кажучи словами У.Кравченко:

Сміх нас веде до боротьби,
Де радість, там і чин іде.
Лиш там, де сміх, зло пропадає.
Нехай дзвенить як шум Каскад
Сміх наших молодих громад.
Не буде більш брехні і зрад!

Велике виховне значення дошкільних установ для здорового фізичного і морального розвитку наших дітей. Велика і роля жінки-виховниці садка для нашого національно-соціяльного життя. І дуже бажано, щоб ці дитячі садки стояли якнайближче до народнього життя і мовою, яка в них лунає, і тим матеріялом, який у них вживається для ігор і праці дітей; щоб на чолі кожного дитячого садка стояла інтелігентна, добре до праці підготована виховниця, національно свідомо українка.

Для підготовки дошкільних педагогів повинен бути організований інститут дошкільного виховання з 3-літнім теоретичним і практичним курсом.

(Дж.: Рідна школа. – Львів, 1936. – Ч. 6. – С. 84-86).

Тихі героїні...

І проходять вони перед нами в юрбі інших жінок, і часто не відріжняємо їх, не пізнаємо відразу всієї величі їх духових скарбів. Чи ж мало на світі жінок? Народжуємося, приходимо до сил, годуємося, плодимось і вмираємо і -- «малого сліду не покинемо на нашій славній Україні»...

Але між тою безколіровою юрбою коли-не-коли виступають особи, міцно від природи обдарені, що своєю духовою красою, силою свого надхнення освітлюють цілі епохи духового розвитку свого народу. Ми їх маємо: Леся Українка, Заньковецька, Ефименко й ін. Ці постаті доказують нам, що життя складається не тільки з вимог тіла та матеріялістичних надбань, а існують ще в людині й потреби розуму та серця. І дорогі нам більш над усе ті жінки, що присвячують життя своє оцим власне духовим потребам, які відрізняють людину від якої-небудь комашки.

Потрохи виробляється у нас сталий тип такої духово розвиненої жінки, бодай з одною з тих великих прикмет, якими бувають: розум, любов, мужність... Хай поле її життя обмежене, хай доводиться їй виконувати подвиг боротьби в вузьких чи в більш широких рамках, але він освітлений цими великими ліхтарями на людському шляху і він притягає до себе нашу увагу, нашу пошану, будить у нас довір'я в моральну вартість тієї жінки. Ті жінки, що ціле своє життя служать цим великим гаслам любові до ближнього, розумові й мужності, і є ті «тихі героїні», що не ради слави, не ради матеріяльних вигод, а йдучи за своїм інстинктом, віддають себе на службу ідеалам.

Таких жінок є більше, як ми знаємо; на жаль, вони для ширшого загалу приходять незапримітні, але в своєму оточенні залишають глибокий, виховний слід.

Ось стоїть перед моїми очима мила постать молодої дівчини з Великої України, відважна повстанка Віра Бабенко, дочка селянина з села Веселі Терни (Криворізький повіт). Росла Віра в звичайній убогій ро-

дині, але серед розкішної української природи. В народній школі вчилася добре. З раннього дитинства мала широкі заінтересування.

Коли в 1917 році розпочався на Україні освітній ширший рух, Віра з своїм товаришем Василем щиро піддержували його й були одними з перших, що вступили до нововідчиненої гімназії в 1917 році.

В гімназії була Віра Бабенко одна з видатних учениць, але в парі з тим розвивалася в неї цікавість до справ ширших, до справ громадянських.

При першому натискові більшовиків дівчина ця зуміла забути про все своє особисте, про себе саму й усією душею віддалася боротьбі за батьківщину.

Професори й учні покидають гімназію; всі спільно об'єднуються, беруться за зброю та утворюють першу залозу бронепотягу, славнозвісного під назвою «Україна». Добре дався він знаки ворогові; знали вони той бронепотяг, на якому працював любий товариш Віри, Василь (не пригадую собі його прізвища).

Але скоро обставини стали ще тяжчі. Український уряд виїхав до Галичини, а окремі повстанчі організації залишилися без певного проводу. В селі Веселі Терни теж оснувалася повстанча організація. На чолі її став др. Галіїв. І от молоденька семиклясистка гарна на обличчі, розумна Віра Бабенко стає зв'язковим між повстанцями й урядом У.Н.Р.

В 1921 році на вулицях Тарнова можна було частенько бачити гарненьку молоду дівчину з кошиком у руках. Дівчина ця, що до вісімнадцятого року життя не виходила з рідного села, не бачила на очі залізничці, сміло, серед усіх небезпек того часу, пробиралася за 1000 кілометрів в незнану їй Галичину з паперами державної важности, панерами, з яких кожний міг коштувати їй життя. Весела й відважна, сповняла свій обов'язок не гірше жовніра. Коли доручила їй організація, до якої належала, відвідати уряд У.Н.Р., вона виконувала цей наказ з нараженням власного життя.

Але ніколи довше не задержувалась у Тарнові, де могла б спокійно прожити серед нових, цікавих для молодої дівчини обставин. Ні, вона верталася на Україну, в розпал боротьби, в своє рідне село. Знову пробиралася без грошей темними лісами, де було повно своїх військ і чужих банд; проходила з своїм кошиком і людними містами, де придивлялися чекісти її гарному личку.

Коли вона повернулася востаннє в Веселі Терни, то цим разом не довго могла відпочивати. Якийсь зрадник видав більшовикам усю по-

встанчу організацію і між іншими заарештовано й Віру. Знали вороги, на кім виляти всю свою злість. Почали її мучити, вимагаючи зізнань, відповідей на свої питання. Та не на таку натрапили. Ломили їй пальці на руках і ногах, очі видовбали, а вона все мовчала. Що не робили з нею – приймала мовчки всі тортури. Врешті одрубали їй голову. Гарна, молода голівка покотилася по землі. Згинуло молоде життя, але не безслідно, а на славу Україні, в боротьбі з лютим ворогом за волю дорогої батьківщини. Відомий артист-маляр Ю. Могалевський малював її портрет. Не знаю, де він. Мав би бути в Музеї Визвольної Боротьби, бо Віра Бабенко не одна. Вона яскравий тип, що виловився з нашого патріотичного жіноцтва. Вона з тих, що віддавали своє життя так просто, так безпосередньо, що умирали з усмішкою на устах, з передсмертним «Слава Україні».

Не всі їх імення збереглися для історії. За час мого перебування в Кам'янці бачила я не одну з тих, що служили зв'язковими між урядом і повстанчими організаціями. Прийдуть, бувало, перед світом, стукнуть у вікно, відчиниш їм, ляжуть трохи переспатися, стомлені, зараз же поспнуть важким, змученим сном. Десь біля десятої прокинуться, приведуть себе до порядку, вдень порозносять папери, а вже увечері знову збираються в дорогу. Ідуть рідко коли вдвох. Кожна зокрема, темними прикордонними лісами, при світлі зірок, назустріч всяким небезпекам і як вони казали: – Не вовк страшний, а чоловік лихий.

І завжди бадьорі! Завсіди певні себе! Великі душі, вони робили велику працю. Багато їх загинуло. І хотілося б про них мати якнайбільше відомостей. Були вони з різних верств українського громадянства, починаючи від дочок полковників, а кінчаючи на селянських дітях, з рідною освітою, але завжди з великою любов'ю до батьківщини.

Та не тільки часи революції доставляють нам таких жінок, їх зустрівемо і в спокійних умовах життя, оцих тихих героїнь. Про це згодом.

Я знала її в розквіті її молодого віку й зустріла також майже напередодні її тихої смерті. Людмила Драгоманова була з роду Кучинських з Полтавщини, з Гадяцького повіту. Родина Кучинських і родина Драгоманових жили в сусідстві. Людмила сама виховувалася в московським оточенні й училася в російській школі, але народовецькі ідеа-

ли доби 60 років дуже зарання знайшли симпатичний відгук в її молодій душі.

Чимало причинилося до цього й раннє знайомство з молодим ентузіастом, українським народовцем Михайлом Драгомановим. Гарна була ця пара. Він гарячий, захоплений своєю ідеєю. Вона – мовчазна, спокійна, лагідна, уся віддана йому та його ідеї визволення України. Завсіди в гарному народньому одязі, красуня, з глибоким поглядом темних очей, вся в стилі Мадонни пензля іспанських майстрів.

У Драгоманова часто зривалися слова різкої іронії на адресу близьких його друзів. Одного разу були Драгоманови у нас на пробі «Різдвяної ночі»; на Драгоманова власне найшов сатиричний «стих», і він почав чогось обсипати сарказмами свою жінку. Я стежила за панею Людмилою, як вона реагуватиме на це. Її гарне обличчя було спокійне. Так само, як перед тим, оживляла його ласкава усмішка, й темні очі так само ласкаво дивились на чоловіка.

Прошло два-три роки, й у Драгоманових народилася дочка Ліда. Надійшли тяжкі хвилини: доводилось емігрувати закордон, за межі рідного краю, далеко від усіх товаришів і друзів. Приходилося на чужині працювати над освідненням українського народу й там підготовляти шляхи для його визволення. На цю тяжку працю, на цю невідому життєву дорогу Драгоманів їхав не сам. Разом з ним, сміло, назустріч усяким небезпекам, ішла поділяти з ним долю емігранта і його лагідна, свідомо дружина. З малою дитиною виїхали вони з Києва в невідому, далеку чужину.

Не легка справді виявилася така доля, але Людмила вміла її поборювати. Спочатку, доки в Женеві велося їм сяк-так матеріально, вона утворила в своїй маленькій кімнатці куток України. Там вона гостинно приймала всіх емігрантів і тимчасових мандрівників з України. Для них у неї завжди було тихе, ласкаве слово, а коли треба було, то й допомога по спроможності. Російський відомий письменник і видатний критик Овсяніков-Куліковський у своїх споминах про Драгоманова присвячує багато теплих слів і його дружині. Але не довго тривали спокійні дні в Женеві. Скоро настали тяжкі хвилини без грошей, з величезною, обов'язковою працею на руках. З часом народилося ще двоє дітей: донька й син. Здоровля Людмили підупало. Ми масмо в листах Драгоманова зафіксовані такі трагічні менти їх життя, коли лікар наказував вивезти п. Людмилу на море, таке недалеко від Женеви, а в хаті

не було ані гроша, щоб справу цю поладнати. Проте ніколи не зірвалося з уст п. Людмили ні одного слова скарги чи розпуки. Віддана своєму чоловікові, вона в усьому помагала йому. Виховувала троє дітей, а коли в хаті не стало вже ані сантима, п. Людмила використовувала всі свої знання: малювала краєвиди на продаж, вишивала на всякий лад, давала лекції музики. Сусідки-швейцарки, бачивши її мужні змагання, самі пропонували продавати її маленькі праці, завсіди виконані з найбільшим естетичним смаком. В Людмили Михайлівни було багато мистецького почуття й здібностей. На жаль, не довелося їх розвинути в тяжких умовах її емігрантського життя.

Далі обставини трохи покращали. Драгоманови переїхали до Болгарії. Діти повиростали. Старша дочка вийшла заміж. Людмила Михайлівна знову помагає чоловікові в його наукових працях. Помагає йому редагувати поодинокі випуски його праць, або перекладає, що потрібне. Знову хата Драгоманових приймає гостинно нових болгарських друзів України.

Приходить найтрагічніша хвилинка в її житті. Умирає Михайло Драгоманів. З його смертю кінчається й героїчна співпраця його жінки, їй нікому вже більше помагати, нікого вже піддержувати в ідейних змаганнях. Обидві доні вже заміжні. Засвічує давня мрія, можна б повернутися в кохану Україну. Перед очі стає новий обов'язок: треба ж сина Святозара виховати на українського діяча. І зібравши трохи грошенят разом з сином приїздить старенька пані Людмила до Києва, «додому».

Тут знову бракує грошей на життя. Треба тиснутися в маленькій кімнатці, жити на вегетаріанській їді. Але... тут пахне тополями, тут з Володимирської гірки видно Дніпро, синіють чернігівські ліси. І старенька відпочиває душею в цім ріднім середовищі, приймає живу участь в українськiм громадянськiм житті.

Усім цікавиться: політикою, літературою, Над усе любила українську музику й український театр. Садовський і Лисенко уважно ставились до її критичних завваг. На всіх сходинах в українськiм клубі можна було бачити завсіди стареньку паню з білим пишним волоссям і мрійними темними очима, що з живим заінтересуванням слідкували за виконанням музичних творів, за літературним читанням. Наш революційний уряд призначив був удові великого політичного письменника смеритуру, але Людмила Мих. не довго нею користувалася: в 1918 вона померла. Померла від хвороби рака, яка її довгий час мучила.

Тихо закінчилося життя, повне самовідданої любови не тільки до свого чоловіка, але й для тої ідеї, якій він служив. Служила й вона їй. Тихо, непомітно, але безпереривно, ніколи не нарікаючи. Молодь, що так чуйно вичуває правду, окружила її в Києві ласкою й пошаною. І можна закінчити спомина про цю милу жінку словами Шевченка:

Дівчата бувало
І днювали, й ночували,
Й хату прибирали.
У хаточці чисто, тихо,
Ясно, як у раї,
І знай двері поскрипують,
Ніхто не минає...

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1936. –
Ч. 18. – С. 5-6; Ч. 19. – С. 5-6).

Наталка Полтавка і її правнучка

I

В біжучому році минає 100 літ від смерти І.Котляревського (1769 – 1838 р.). Час минає немалий, але й досі твори цього великого пробудителя української літератури не втратили свого значення, як реальні образи тої далекої епохи, в якій починала назрівати українська національна політична самосвідомість, епохи творення масонських лож, Кирило-методійського Товариства, організації перших українських університетів в Харкові, Києві. В творах Котляревського лунали ясні демократичні погляди (особливо в «Енеїді»), хоч одночасно проявлялась і особлива пошана до високопоставлених панів і губернаторів – характеристична тій епосі подвійність, створена ненормальними умовами тогочасного життя України.

Але і серед цих умовин дуже приваблива стоїть перед нами постать творця «Енеїди», з його широкою освітою, привітною вдачею і щирим демократизмом. Він однаково близький і селянам, і панам. Живучи на селі, він ходить на сходи селян, записує їх пісні, приповідки, придивляється до тяжкого життя кріпаків. Але і в палатах панів – Кочубеїв, Репніних і ін. він своя людина. Скрізь він дорогий гість. Це людина за душею розумна, з гострим гумором. І чутливе серце Шевченка найкраще його схарактеризувало як соловейка, що співає на калині і ніхто його не минає.

Серед створених Котляревським типів нас приваблює постать української дівчини Наталки Полтавки, як вістунки цілої низки дівочих образів в українській літературі XIX століття, особливо в драматичній Катрі Старицького («Не так склалося, як жадалося»), Харитина в «Наймичці» Тобілевича, а також в оповіданнях Квітки (Маруся), Кулішевої, Марка Вовчка. Це тип безпосередньої душевної чистоти, довір'я до людей. Праця і любов складають головний зміст їх життя, покірність долі, самопожертва для батьків. Любов глибока, одна палка любов на все життя. Наталка співає:

Тяжко жити без милого і в своїй сторонці!
Де ти милий, чорнобривий? Де ти? Озовися.
Як я бідна тут горюю, прийди, подивися,
Щоб побачив, як без тебе я з горя всихаю.

Наталка дівчина розумна, вона має свою філософію життя і свої певні моральні переконання. «Лучче вмерти, як з немилим жити», – каже вона матері:

Бідність і багатство – єсть то Божа воля.
З милим їх ділити – щаслива доля.

Її не приваблюють багатства Возного ані інших женихів, за яких сватає її мати, щоби хоч трохи вибитися зо злиднів. Вона на все має свою готову відповідь: «Хто живе чесно і годується трудами своїми, тому і кусок хліба смачніший від м'якої булки, неправдою нажитою». Так само не захоплюють її ніякі почесті різних женихів, що її сватають: «Нехай вони будуть і розумні, і багаті, і письменніші від нашого Возного, та коли серце мос не належить до них, вони мені осоружні». Особливо характеристичне негативне відношення Наталки до вчених людей. «Всі (женихи) письменні – нехай вони собі тямляться!» Разом з цим Наталка горда дівчина не хоче нерівного одруження і на усю підлесливість Возного нагадує йому одне: «Я вам не під пару: ви пан, а я сирота, ви багатий, а я бідна, ви Возний, а я простого роду. Перестаньте жартувати надо мною, безпомічною сиротою!» У неї вже склалося розуміння, для чого люди женяться: «щоб завести хазяйство і сімейство, жити в любові і дружбі, бути вірними собі до смерти і помагати одне одному, а пан, який жениться на простій дівці, чи буде їй щирим другом до смерти? Йому в голові буде усе, що він її виручив з бідности, вивів у люди і що вона йому нерівна. Буде на неї дивитись з презирством і обходитись з неповагою. І в пана така жінка буде гірше наймички ... буде кріпачкою!»

Страшне слово сказано. Наталка – дитина своєї епохи: розквіту кріпацтва на Україні, коли людей продавали, як худобу, люди знемагали на тяжкій чужій роботі, коли по селах не було ні одної гарної дівчини чи молодиці, яка б не зазнала жажливих жартів панів. Сама з козачого роду, хоч живе в злиднях, та не знає неволі. В неї і вдача козацька виявляється, коли вертається Петро, і вона рішуче зрікається Возного і якщо не одружать її з Петром, готова кинути в річку Ворсклу.

Цілком зрозуміле негативне відношення Наталки до вчених людей. В той час письменність в Україні була не своя, а чужа, тісно зв'язана з російською адміністрацією, і «письменный» на село з'являвся в особі представників ненависної влади і завжди приносив зо собою якесь зло для населення. Наталка і сама неписьменна і не має ніякого зацікавлення до того чужого, незрозумілого знання, яке доходить до неї в перекаліченій мові пана Возного. Вона має своє духове багатство – свою пісню і нею передає усі свої настрої, свої душевні змагання і навіть погляди, з якими звертається до Возного в своїй пісні «Видно шляхи полтавській». Її обрій дуже обмежений: Полтава, де вона прожила своє дитинство, і сусіднє село, куди вдова Терпелиха перебралась з дочкою після смерті чоловіка.

Наталка знає один моральний закон: вірність до смерти улюбленому Петрові. Вона визнає можливість тільки одного кохання на ціле життя. Але разом з тим глибоким почуттям, що переповнює її молоде серце, в душі її живе теж расове почуття – глибокої любові до матері і розуміння свого обов'язку супроти неї. Вона не може глядіти, як мати журиться за їх злиденне життя, як вона всю надію на його поліпшення покладас на одруження своєї доні. Не може бачити Наталка сліз матірних. «Через мою непокірність ви біду терпите, мамо?» – питає вона Терпелиху і після її докорів: «Ти на те ведеш, щоб через твоє упрямство не дожила я віку: бідність, сльози і твої примхи положать мене в домовину!» – Наталка, покоровившись, відповідає: «Не плачте, мамо! Я покоряюсь вашій волі і для вас за першого жениха, вам угодного, піду заміж. Перенесу своє горе і не буду ніколи плакати!» Але з поворотом Петра вона рішуче зрікається свого жениха Возного: «Не хочу, не піду, та й кінці в воду. У мене рідна мати, не мачуха, не схоче своєї дитини погубити!»

І все кінчається по-доброму, бо і сам Возний, як учень Сковороди, роздумував основно і найшов, «що великодушний поступок всякія страсти перемагає», і він зрікається Наталки.

І веселими піснями і танцями кінчається ця маленька картинка з давнього минулого селянського життя на Україні. Але довго ще панував на наших степах і ланах привабливий образ дівчини чистої душі і безпосередньої вдачі, так майстерно змальований опісля Шевченком, так яскраво виспіваний народними піснями. Цей образ Наталки Полтавки, через ціле ХІХ ст. залишився в українському письменстві разом з біленькими хатками і вишневими садками ідилією народовецької літератури.

II

Ішов час, і життя в Україні цілковито змінилось. Сто літ немала історична дата. За тих сто літ, за час війни і революції змінились економічні, соціальні, політичні умовини життя українського народу, а передусім життя селянського. Земля – давня вікова мрія українського селянина – несподівано опинилася в його руках. Давній ворог – чужий пан, щез із проясненого обрію його життя.

На жаль, нам доводиться обмежитися в наших дослідах лише до літературного матеріалу, ми не маємо змоги спиратися на реальних, безпосередніх спостереженнях. Та ще, знаючи труднощі, в яких перебувають наші письменники, і до літературних інформацій треба ставитись дуже обережно. Але і попри ті всі застереження можна таки хоч здебільша уявити собі новий тип української дівчини селянки.

Перше, що в неї проявляється, чого ми не бачимо в Наталки Полтавки, це палка охота до освіти, риса взагалі характеристична для українського народу. Пригадаймо Сковороду, українських учнів з козаків в Сорбонні і т. ін. Але оскільки ця риса ярко проявляється у чоловіків, остільки вона в жіночому світі у своєму виявленні натрапляла на великі перешкоди. Чужа незрозуміла мова російської царської школи в Україні відштовхувала дівчат від науки. Та й занадто суха програма не могла зацікавити молоду селянку, нову генерацію. Але як тільки пролунало на селі велике слово «національна школа», від перших ступнів до найвищих і свободний до них вступ усім, ми бачили, як наші сільські дівчата кинулися до навчання і які виявили на цьому терені видатні здібності. В українській радянській літературі находимо безліч таких молодих талановитих жінок, особливо в ділянці технічних наук. Вони виявляють ясне розуміння найтяжчих інженерських праць. В «Нових берегах» при будові Дніпрельстану найбільш відповідальними працівниками керує жінка. Василина в повісті Чигрина «Дівчата» спочатку знає

лише трохи грамоти, а потім їде до Києва на спеціальні курси для плекання скотини і вертається додому, щоб доглядати корів у колгоспі. Так само і дівчина в повісті Мінька «Ярина» їде теж до Києва, щоби потім повернутись в своє село «вчена на усі лади». І таких спрагнених освіти селянок дає література останніх часів дуже багато.

Друга риса сучасних дівчат, якої не могло й бути у Наталки Полтавки, це захоплення громадською працею. Чи копають вони буряки, чи мажуть глиною хати сільради, або бібліотеки, вони виконують її із захопленням; вони бачать в цій праці службу для загалу. «Не дамо руці зневаги!» – каже ланкова Олена в «Дітях землі» Костя Гордієнка. Вони полють буряки з веселою піснею і хлопці дивуються їм, не знаходячи в своїх хлоп'ячих гуртках такої бадьорої працездатності. «На жінок-селянок – каже один з них – не можна надивитися, такі вони врочисті, розбуджені, голосисті!». Жінки (дівчата) наче навек зріднилися, посестрилися, плече об плече дружно згуртовані. Друга, знайома вже нам дівчина, має за собою за рік 250 трудовнів. У Микитенка «Дівчата нашої країни» вони кладуть бетон на одній з великих гидростанцій. Вони змагаються побити рекорд перед робітниками. День їде, усі поховались, а дівчата не дивляться на дощ, бо бояться, щоб дощ не ушкодив греблю і завзято працюють на холодному дощі. За цю працю вони ведуть постійну боротьбу з батьками. «Бач, добігалася – кричить мати на Василю, яку обрано заступником голови сільради – бач, печатку додому принесла! Нащо тільки я тебе на світ породила?». Батько б'є Ярину батогами, щоб не ходила до сільради. Уся в синяках. Ярина переходується кілька днів у баби, але припинити свою працю не думас.

Поруч зі змаганням до освіти, до громадської праці у деяких дівчат (жінок) виявляються і мистецькі здібності. Подруга Ярини Маруся перебуває в Кисві на заробітках, покинута своїм чоловіком. Випадково вона попадає на кінофабрику і з неї вироблюється чудова кінова артистка. Приїздить в рідне село і там захоплює публіку своєю грою. Але це мистецтво її саму не тішить, і вона знаходить своє щастя з парубком, який давно її любив.

Ще одна риса давня, яка характеризує наших жінок-козачок і яка проявляється у Наталки Полтавки в боротьбі за Петра, це сміливість. У сучасних селянок вона виявляється і в боротьбі за громадський лад. Ярина, бачачи непорядки в місцевій сільраді, їде в ревком виявити їх старшому начальству. Вона сміло виступає проти беззаконного наси-

льного забирання збіжжя у селян, називає це насильство «перекручен-ням партійної лінії!» Красоту, сміливість бачимо і в тій боротьбі з бу-рею, з водою, яку веде рибалка Марія в оповіданні Мінька «Човен до-шла до берега». В неї одна думка: не себе рятувати серед розбурханої річки, а те, щоб врятувати добро товариства, перепливаючи на другий беріг. І вона врятувала громадське добро. Але її саму найшов її чоло-вік хоч живу, але непритомну по цій страшній боротьбі. Сміливість взагалі прикмета української жінки: з піснями ставали наші дівчата під розстріл, у ворога переможця ніколи не прохали помилування, свою хату обороняли зо свідомістю свого права. І роки неволі не зломали їх горду, сміливу вдачу.

Ось такі то наші сучасні селянські дівчата, правнучки Наталки Пол-тавки. Століття пройшло даром понад українським селом. В далеку минувшину відійшли і козацькі часи, і жахливі роки кріпацтва, й ідилія вишневих садочків. Прогрімала революція, збудила приспану свідо-мість, і стало складатися нове життя, нова жахлива боротьба, свідомі і непримиренні. Скільки жертв лягло в ній, українців і українок, і на каналевих роботах, і в руках Г.П.У., і на далекім засланні! Стоять зруй-новані цілі села. Про цю правду сучасного життя в Україні у нас нема літературного матеріалу, але і з того, що маємо, видно, який новий тип свідомої громадянки виростає по селах України. В своїх кардинальних рисах він залишається нам близький і дорогий.

Можна ще поставити питання: «А як же правнучки Наталки Пол-тавки ставляться до полового питання, чи люблять так ніжно ціле життя одного Петра?». В перші роки большевизму уся література переповне-на була описами надто вже неморальних взаємин жінок і мужчин. Те-пер любов грає малу роллю в романах і повістях, або приймає трагіч-ний характер, як у нарисі Яновського «Мая». У згаданих нами типів теж бувають деякі любовні епізоди. Сестра Василина має дитину, не маючи чоловіка. Сама Василина цілується з парубком Іваном і з нею жартує любовно голова сельради. В Олени теж є дитина-безбатченко. Треба пам'ятати, що і життя, голодне життя, усе в жорстокій боротьбі, мало сприяє романтичній любові, ставлячи перед молоддю інші, більш важливі, більш героїчні завдання.

Майже всі автори народніх оповідань намагаються представити своїх героїнь дуже веселої вдачі, танцюристками і співачками. Вони

співають інтернаціонал і «Заповіт» Шевченка, кожна має свою улюб-лену народню пісню, але чи не є це в авторів свідомим жестом в сторо-ну Сталіна і на свій рахунок благовірності – що ось, мовляв, яке щастя панує на безмежних просторах федеративних республік.

Підсумовуючи наші міркування, можна сказати, що справді за 100 літ від смерті автора Наталки Полтавки основно змінилося життя укра-їнського села і ці зміни міцно відбилися на розвитку жінок. Одна з но-вих комсомолок каже: «Раніш ми всі діти виростили у запічку та у най-мах – прями цілу ніч, а тепер...». Тут і доводиться ставити точку. Але й при найбільш обережному розгляді треба признати: село почало жити на інших позиціях. Хай усі вони тепер носять негативний характер, бо вони в руках ворога, але вони таки поширили свідомість, відкрили можливість нових обривів. Перед дівчиною простелився шлях освіти, особливо фахової, можливість громадської роботи в своєму ж селі. Василина – заступник голови в сельраді, бібліотеці, клубі, на своєму національному терені. Боротьба за цей терен, за свій хліб і збіжжя, бо-ротьба, яка ведеться день-у-день неупинно, зміцнила козацькі риси укра-їнських жінок: сміливість і витривалість, почуття солідарності в зага-льній біді, готовність на героїчний подвиг для успішного закінчення цієї впертої боротьби. І замість ніжної ідилічної Наталки Полтавки нове століття має перед собою загартовану в огні постійної національної боротьби українку, з очима відкритими освітою, свідомою свого «я».

(Дж.: Громадянка. – Львів, 1938. – Ч. 5. – С. 2-3).

Чи потрібна жінкам освіта?

Здається не буде помилкою, коли ствердимо, що гаслом сучасної епохи є знання. Наука так іде вперед швидкими кроками, її досяги і від-криття так впливають на все громадське і приватне життя, що залиша-тись позаду її тріумфального походу наперед, це значить не розуміти сучасного життя, не користуватись ані тими численними його новими практичними вигодами, які завдячуємо розвиткові техніки, ані не під-нятися на верхи морального розвитку. Цю велику вартість знання, осві-ти голосно висловлював великий англійський філософ і педагог Спен-сер ще в минулому столітті. Але тепер динамічний хід життя вимагає знання від усіх – як від дітей, так і від старих, від чоловіків і від жінок,

усі дрібні обставини життя залежні сьогодні від вислідів науки, починаючи від кухні, кінчаючи університетом. Потрібні нам практичні, життєві відомості, потрібне також розуміння вищих ідеалів людини, вищих форм суспільного життя.

Усі ми нарікаємо в останніх часах на те, що молодь відходить від батьків, що родина розпадається. Одним із пояснень такого факту може статися та незвичайно велика різниця межи науковою освітою дітей і браком науки у батьків: приходить хлопець чи дівчина зо своєї школи додому, з захопленням хоче поділитися новими успіхами науки, новими відкриттями – і зустрічається з повним незрозумінням свого палкого захоплення. Бо мати може й скінчила гімназію, але 20 років тому, коли не могла чути багато дечого, що тепер мусить знати дитина в школі. Мати із-за своїх дрібних життєвих клопотів часто забуває і те, чого колись навчалася, й брак зацікавлення осягами науки вражає старших дітей, її незрозуміння нових сучасних моральних ідеалів у великій мірі впливає на те, що старші діти відчужуються від неї. Це початок розходження в родині, хоч любов ще до деякої міри зв'язує обидві генерації. Але взаємні непорозуміння нагромаджуються, викликають тяжкі переживання, порушують батькам щастя родинного огнища, а молодь залишається без певної підтримки, без дружньої руки в рішальних умовах життя.

Дещо в цьому тяжкому родинному безладді могла б допомогти освіта батьків, особливо освіта матері. Тепер у всіх культурних країнах світу багато говорять про необхідність освіти дорослого населення *en masse*. В Америці вже твердо стоять на тому, що кожна вища школа мусить піклуватися не лише тією молоддю, для якої професори читають цілком наукові лекції, для якої відчиняють двері усяких лябораторій. Високі школи мусять дбати теж за те, щоб знання стало доступне дорослому населенню, мусять популяризувати науку, відповідно до вимог в різних її галузях. В сучасних умовах усі повинні приймати участь в загальному житті, повинні вносити свою пайку в користь загалу. Життя безупинно йде вперед і горе тому, хто ізольовується від нього, бо його не розуміє. Тому кожному треба вчитися, треба постійно поповнювати своє знання.

Відомий психолог і педагог Кільпатрик слушно каже: Треба думати не лише за сьогодні, а й за майбутні дні; щоб забезпечити їх для людности, треба, по-перше, поширити і поглибити виховання і освіту

дорослого населення. По-друге, мусять бути поширені постійні дослідження біжучих соціальних питань. Треба теж звернути увагу на накрайню організацію народніх розваг, на те, як народ має проводити вільний час. Треба мати скрізь по краю маленькі інтелектуальні центри, де популяризувалася б наука, не лише чисто практична – як краще харчуватися, як прибрати хату, як дбати за здоров'я і т. і. Ні, мусять бути такі інтелектуальні осередки, де б велася дискусія на теми моральних ідеалів, громадянських проблем, вияснення нових поглядів на добро, на правду і красу. Не можуть маси населення жити одними практичними справами. Кожна людина має тіло, та має і душу. Кожна людина мусить мати широкі знання з історії, географії, з суспільних наук, щоб свідомо ставитись до сучасного життя, в чому його неправда і чим його поліпшити. Це всестороннє усвідомлення широких мас усіх народів приведе до ладу у світі.

Глибока освіта потрібна передусім матерям, щоб вони могли усвідомити собі свої обов'язки та бути товаришем для сина і дочки. Знання допоможе кожній жінці ясно усвідомити собі вартість патріотизму для себе і молоді. Патріотизм стане для них не пустим словом, не інстинктовим первісним почуттям, а ясним світоглядом, кермою для усієї моральної поведінки. Знання, ідеологічне вироблення матері відіб'ється на дітях, з'єднає їх на одному певному шляху, визволить народ з усяких недостойних його ланцюгів: темноти, неправди і духової неволі. Шляхом знання, широкої освіти мусять іти всі українки, щоб виконати це велике завдання. І це завдання з'єднає матір із сином, батька з донею.

(Дж.: Громадянка. – Львів, 1938. – Ч. 6. – С. 7).

Розділ 2

«Жіноче слово» в обороні України й українства

З Відня до Гаги.

(Вражіння з поїздки на Всесвітній жіночий Конгрес)

В Газі збирається Інтернаціональний Конгрес Жінок – звісно, треба репрезентувати українських жінок, треба за них сказати слово правди і любови. Змучене українське жіноцтво якимось чудом зібрало кошти на подорож до Голандії, обрядило делегатку, щоб не сором було в люди показати і, виходивши три дні по усяких консулятах, які не хотіли давати візу, бо «ви ж ніким не визнана народність», а німецький консул так і не схотів знизити себе до візування якогось – «west ukrainische Pass». – Змилосердився лише на прохідне свідоцтво – durch reisende. Чи так, чи сяк, сідає делегатка в delect zug і їде в невідому Голандію. В дорозі, коли її питають, хто вона, звідки, ніхто не розуміє, чи це з Австралії, чи з якого архіпелагу, але потім здогадуються – «ах, то це von Russland, Sie sind Russin». – Ні, ні, протестує делегатка і одразу входить в свої обов'язки та інформує, що то таке Україна і яке її нещасне становище. Інформує німців, голандців, по дорозі в вагонах стає популярною особою. Скупенькі голандці частують її якимись пряниками – echte holländisch, – а німець, який довго слухав, мовчки паливши люльку з тютюном гірше нашої махорки, приніс фляшку зельтерської води.

А потяг летить. Скрізь тунелі, гори. То заступають шлях, то розходяться, а в глибоких широких долинах розлягаються села і невеликі міста, червоніють гострі німецькі дахи, стрімлять фабричні коміни, а з них виходить золотий на сонці димок. Одну митницю проминули і ось потяг несеться понад самим Дунаєм. Чудова слав'янська річка швидко несе свої каламутні хвилі туди далеко, далеко до нашого Чорного бурного моря. По де-яких містах Дунай перегороджено греблями, і біла піна перетікає з одного краю на другий. На протилежному березі піднімаються гори й виставляють на сонце свої голі кам'яні верхи. Де-неде на горі пишається замок, або монастир. Люде гуляють, вітають потяг хустками. Скрізь сади квітчаються, озимина хвилюється. Кожен шмат землі добре оброблений. (А в нас чорніє гола земля, не приймає зерна. Не лагодить плугом ріллі господар, бо знесилився, бо здохла його худоба...). Переїздимо на лівий берег Дунаю. По скелі кози ла-

зять, а в долинах такий спокій серед цих садів, в цих селах, попід темними скелями. І не хочеться ані читати, ані думати, а лише вбирати в себе красу природи, спокій упорядкованого життя.

Напроти мене якийсь художник читає книжку про Дюрера, але теж часто зупиняється на тій самій сторінці і дивиться в широке відкрите вікно: там молоденькі берези нам усміхаються своїм світлим весняним вбранням. А ось на скелі скупчилось невелике місто навкруги старого величного замку. Минаємо фабричні міста, чудові гаї на піскуватій землі, що нагадують Бровари під Києвом. А ось і старовинний Нюрнберг, столиця дитячих цяцьок з дерева. З вагона видно його вузькі вулиці, готичного стилю церкви, високі будівлі, що мов дрімують в мріях минулого. А на величезному вокзалі таке рухливе життя, синьомундурні кондуктори, повозки з солодощами, лакеї з численними келихами і мандрівці, мандрівці без кінця. Не довго стоїть швидкий потяг і через 5 хвилин їзди знов великий вокзал, знов велике місто Фефхт. А вночі вже проїздимо славетний Франкфурт. Три голандці про кожне місто оповідають багато цікавого – вони скрізь гандлюють. Кожний в своєму роді тип Рубенса. Товсті, але жваві, веселі. Вночі ноги мліють, бо нема де витягнутися. Ранком переїздимо один кордон німецько-голандський, а через годину просто голандський, і на кожному ревізії паспортів, огляд речей. Порядок панує, всі стоять чемно коло круглого високого ослону, на якому тримають відчинені чемодани. Після цієї другої митниці розпочалася правдива Голандія – рівна низина, уся перерізана каналами, де вузькими, а де такими широкими, що по них плвли великі шаланди з високими щоглами та вітрилами. На зеленому просторі ясно вирізблювались силуети вітряків, червоніли дахи невеличких хатин, білили вузькі смуги шляхів. На цих шляхах не видно було ані коней, ані жадних фур, на них лише туди сюди метушилися велосипедисти – і жінки, і чоловіки, й діти. Тільки ми перейшли кордон Голандії, все прийняло якийсь мікроскопічний обсяг: і хати, і села, і шляхи, і навіть знамениті голандські корови, перев'язані на спині якимись ковдрами, хоч на полі сонце дуже пекло. Мабуть від мух. Але оскільки нудні ці маленькі поперерізані, одноманітні поля – остільки робить величне вражіння Роттердам з його широким виходом до моря і величезними судами. Вирівнялись вони в ряд чорні, високі з різноманітними значками. Весь город повен життя, по улицях повно людей, вони купчуються на широких побережжах. На майданах сила барил, скринь з рі-

жним крамом. За Ротердамом старовинний город Дюрпе, а слідом за ним і Гага. На двірці товста голандка з опаскою на товстій руці схоплює мене обіруч і веде в трамвай, просто на конгрес, де жінки зо всього світу висловлюють свою взаємну любов і пошану. З чемоданом в руках, задихана, делегатка Великої України, по цілком незрозумілих вказівках кондуктора, таки попадає у Фрауен-клуб і, переходючи з рук до рук, доходить до тієї кімнати, де обмірковуються питання про виховання. Головує сама леді Абердон – англійка, величезна, товста, але з таким добрим, ласкавим обличчям, таким простим поведженням, що коло неї одразу почуваєш себе тепло, ясно. На нашу делегатку вже чомусь чекали (вона спізнилася на один день), і усі казали: – то це ви п. Р. з України? А де ця Україна? Починається непорозуміння.

В комітеті йде балачка про сексуальне виховання дітей. Висловлюють багато дурниць. Балакають по французьки, по англійськи, по німецьки, по голандськи – чиста вавилонська вежа. Французам перекладають німецькі розмови, німцям перекладають французькі. На стінах – малюнки фламандського малярства, на столах тюльпани, скрізь багато тюльпанів: жовтих, червоних, рожевих. В 4 години комітети спиняють свою діяльність. Нашу делегатку представляють леді Абердон. Розпочинається між ними балачка на пів-французька, на пів-англійська, з якої виясняється дуже неприємний факт: що гроші, які Новозеландська Жіноча Спілка збрала для українських жінок і дітей, переслані в Росію. Та президентка, на чий ім'я були переслані гроші, була у Африці (англійці так про це говорять наче про сусідню хату), їй в листі не дано було необхідних пояснень і вона не вагаючись послала гроші в Росію, бо на її погляд це теж саме – щось однаково темне, далеке, незрозуміле...

Делегатку ведуть до її помешкання – чудова кімната в родині одного з місцевих найкращих лікарів.

А ввечері публичне засідання конгресу з привітаннями. На естраді сидять делегатки – президентки своїх національних рад. Зала досить велика – повнісенька самих жінок. На цьому різнокольоровому фоні ледве-ледве чорніють три-чотири постаті мужчин – губернатор Гаги, преса. Рівно о 8-мій почалося. Місцеві жіночі ради вітають президентку об'єднаних рад п. Ля Шанонієр Шек, таку милу, худеньку стареньку, з жвавими рухами, милою усмішкою і дуже розумними очима. Вона відповідає, а далі виступають президентки з різних країн – справжня інтернаціональна виставка жіноцтва. Першою виступила румунка –

безмірно товста, в розкішному фалдованому убранню, вона впливає до катедри і по французьки каже своє привітання та завіряє голандок в культурности румунок. Слідом за нею йде Україна – старенька, сухенька постать в чорному – але при її словах завмирає уся весела аудиторія. Наче чорна хмара оповила ясно освічену пишну землю. Про що вона каже, що вона каже? Вона лише голу правду оповідає, в якому становищі живе її край, яку агонію переживає її народ, яку мужність виявляють українські жінки в боротьбі з усіма окупантами України – росіянами, поляками, румунами. Довго балакати не можна: «сестри» чекають свого слова. Але, мабуть, було досить того, що пролунало в пишному залі готелю «Двох міст», бо в усій пресі переказані ці страшні слова, і на другий день здається не було жадної жінки на конгресі, яка б не підходила до нашої делегатки з виразами співчуття: «Madame je vous ai entendu hier, cela nous a tellement touché, ce que vous nous avez dit!»

А що з того співчуття? Усе одно зовні нема і не буде заповоги, хіба зайву шкуринку хліба вижебраєш.

А пані усе йдуть, пливають з своїми привітаннями. От йде чудова красуня з Аргентини в широчезному перістому плаці, який, здається, прямо знято з плеч аргентинського пастуха. Ось суха, висока, самовпевнена французенка, говорить переконано чудовою паризькою мовою; сухенька невеличка гречанка скаржитья теж на становище рідного краю. – В кожного своє горе, свої прикрі наслідки світової війни – тільки молоденька ісландка весело оповідає про жіночий рух на її рідних кригах, в єдиному місті Ріковіак. Домінують англійки до того некрасиви, нескладні, що аж дивуєшся, звідки вони вродилися, та ще такі самовпевнені, суворі. Гарненька сінбора доктореса дуже мило вітає від італійських жінок. Югославію репрезентує сербка. На конгресі нема ні польок, ні чешок. Німкені в усіх дискусіях ведуть перед розумними думками і енергичною діяльністю. О 11 год. ночі, хвалити Бога, закінчуються усі привітання. На вулицях порожньо, тихо. Спокійно виблискують канали північної Венеції, ріжноманітні дерева численних бульварів, купами біліють квіти навкруги всіх пам'ятників.

На другий ранок делегатка поспішає на конгрес. Сонце світить тепло, ясно. На вулицях повно людей, автомобілі з усіх боків, трублять велосепедисти, дзвенять трамваї. Велосепедисти – це якась кара Бога, тут зараз виїздить їх 10-12, займають всю широку вулицю, вилітають несподівано, мов рій бджіл, їздять чоловіки, хлопчики, дівчатка; пані

їздять вдвох і самі, з кошиками напереду, з дитинками позаду, щось надзвичайне!

На конгресі делегатка працює в Комітеті Освіти, дає свої інформації про організацію шкіл на Україні. В першій годині йдемо оглядати палац Мира. Що то за краса і що то за брехлива вигадка! В будівлі цього палацу символізується єднання всіх народів: усі країни прислали найкращі матеріали. Італія свій чудовий мрамор, Швеція – граніт, Бразилія – палісандрове дерево, Індія – текове дерево, Японія – чудові гобелени, Китай – дві величезні порцелянові вази, Турція – килими на усю велику кімнату, Росія – теж якусь срібну, величезну дуже вазу і невдалу вазку, другі країни дарували каламарі, шкіру на мебелі і т. п. Характерно, що Франція «на словах» подарувала цінний малюнок, але досі його не прислала... Є одна кімната, де розвішані портрети всіх діячів світу, які сприяли ідеї миру. Тут на стільцях герби усіх держав світу. Пишається палац Миру в нейтральній Голандії, але чи панує ідея миру на всіх міжнародних конференціях, що обходять найбільш болючі моменти з сучасного життя України, Греції, Armenii і др. країв? – З вікон видно чудовий сад. Цілі купи різнокольорових тюльпанів. – З двірця везуть нас в якусь мистецьку школу, де нам дають традиційний чай з бісквітами. Тут чай п'ють зовсім не по нашому, майже такого кольору, як кава, нанів чашки з молоком. З десять молодих голандок співають нам національні пісні (далеко їм до наших!). Ввечері ми закликані до якоїсь баронеси на «чай», але тут чай вже мабуть визнається занадто демократичним, бо нам подають в невеликих шклянках якийсь напйток не то з помаранчів, не то з бананів, годують тортами і компотами. Навкруги така краса старовинної мистецької мебелі, малюнки по стінах, книги в чудових обклашках і з малюнками – Роден та др. На панях бальні шати. Якась пані дуже гарно грає на фортепіані Шопена, другі співають «сольо». Ось, коли я почула, як ми українці далеко відійшли від цієї так званої «буржуазної культури», оскільки ми вже виховані на пролетарському ґрунті; якоеь болюче образливо було, коли цілий гурток пишно одягнених пань з французженками на чолі став мене розпитувати про становище України. Мій рідний краю! Тут, серед цих напів «голих баронес», не могла я про тебе «балакати», не сміла профанувати твої святі страждання...

Середа, третій день з'їзду був для нашої делегатки дуже цікавий: покінчивши розмови за еміграційні закони, – Драконові закони, – Північної Америки, – йдемо оглядати школи – гордість Голандії. Нас 25

жінок садовлять в один автомобіль на 5 ослонів, – справжній «Ноев ковчег»! і ми летимо по вулицях Гаги, на околиці, де найкращі школи. Навіть голандці, які нічому не дивуються, зупиняються і сміються, бачучи наш жіночий ковчег. Нашвидко оглядаємо одну школу, де йде навчання по кінематографу, дитячий сад Монтесорі, одну звичайну школу, другу надзвичайну, і ось ми на березі моря, де нас голандські жінки частують чаєм. На жаль, сонце сховалось і холодний вітер загрожує дощем. Але гарно бачити безмежне море. Його хвилі з білою піною набігають на низький рівний берег, приємно стежити, як вимальовуються на обрії рибальські човни з білими парусами, як білі чайки з гори кидаються просто в зелені хвилі. Межи верандою, де ми п'ємо чай, і морем широка набережна, по якій без ушину бігають автомобілі і біциклети. Пань зібралось сила, всі місцеві жіночі організації вітають приїжджих. А ми раді стояти трохи, не напружувати всю увагу на те, щоб зрозуміти чи німецькі, чи англійські відчити, а можна просто сидіти в плетених кабінках, дивиться на море і думати свою не інтернаціональну, а свою власну думку. Мене оточують усякі пані й дуже широко розпитують про Україну, про большевиків, і я радо оповідаю їм. Але саме тяжке останнє питання, за яким усі до мене звертаються, – «на що ж ви сподіваєтесь, коли ваші страждання скінчаться?» Ну, що їм на це сказати, цим представницям Великої і Малої Антанті?

З четверга розпочались засідання Виконавчого Комітету, в якому працюють лише президентки національних рад, і українська делегатка мусить там працювати. Ловлю сприяючу хвилину, підхожу до пані Президентки, подаю протест галичанок-студенток. Дуже ласкаво пояснює вона мені, що не може його прийняти. Ніяких протестів не приймає, бо кожний протест є вже політичний акт, а інтернаціональний жіночий союз цілком аполітична організація. Радить переслати його до Женеві в Центральний Комітет Мира та Волі. На засіданнях Виконавчого Комітету читаються резолюції кожного комітету і короткий огляд їх праці. Таких комітетів на цьому конгресі працювало 10: фінансовий, преси, мира і посередництва, правного становища жінки, цивільного права і виборного, боротьби з проституцією, громадського здоров'я, освіти і виховання, еміграції й імміграції, професійного і трудового становища жінки. На засіданнях страшенно нудно. Панує не французька, а англійська мова, перекладають мало й ми, сидючи з італійською за одним столиком з букетом чудових лілових тюльпанів,

обмінюємося виразами обурення, що інтереси романських націй мало захищені тут. Українську делегатку після обіду підхоплюють дві справжні буржуйки, садовлять в чудовий критий авто і везуть на село. Це багато цікавіше, аніж нудні тевтонські балачки. Авто несеться межі городами, численими парниками, спеціальними оранжереями для винограду, бо тутешній клімат не дає йому визрівати на відкритому повітрі. Канали перерізають луки й городи. Через канали перекинуто легесенькі мости, а де-не-де і піднято важкі мости (ponts levés). Села звісно не походжі на наші, скрізь високі кам'яні доми, крамниці, дуже цікавий базар на каналі, до якого під'їжджають човни з усякою городиною, птицею і т. ін. Понад домами високо підносяться: гарні готичні стрілки костелів, сади квітчаються біля кожної хати і, що нам особливо кидається в вічі, нема огорожі, сади отверто пишпаються біля самих шляхів. Так само без догляду розкидана на траві, далеко від хати, білизна і спокійно висихає і вибілюється на сонці. Ніхто її не вкраде, не потопче.

На селі ми заїхали до одної письменниці Maiboot. Вона старенька дівчина, дочка колись звісного протестанського священика. На її малесенькому шматкові землі поставлено 4 окремих хатки, таких малесеньких, з ще меншими кімнатками в середині. В одній хаті одна кімната, де працює пані. Стіл заложено паперами, на полицях багато книжок, а у вікнах далекий краєвид на зелену низину. Тут господиня перекладає з данської мови, пише де-що своє. Навкруги абсолютний спокій. В другій хатині 3 малесеньких кімнатки – 2 опочивальні, одна для господині, а друга для її подружки – вже 20 літ живуть вкупі. Невеличкі залізні груби стоять в кам'яних нішах, виложених чудовими echte «hollndische» кафлями, з народніми везерунками, жовтоблакитними – наші кольори. На столах гончарні виробу дуже нагадують наші опішнянські. В третій хаті живуть «колоністи». Коло пані Майброот є маленька кооперативна колонія, склад її часто міняється. Членів має не більше як 4-5, і всі вони працюють біля цього малесенького шматочка землі. Хтось з колоністів веде деяке господарство, але нема тут ані корови, ані курки. В цій хаті нас частували звичайним tһй de quatre heures, з бісквітами. Розмови велись по французьки. Дуже приємне вражіння залишила в нас ця старенька письменниця в самітній тихій оселі на селі, біля самісенської Гаги. На жаль, нас так скоро авто переніс з тихих голандських ланів назад в шумливу Гагу. Вечером на конгресі 4 жінки на трьох мовах, однаково погано, навчали нас, як використовувати для добра наше жіноче виборче право.

Сьогодні, коли комітет по освіті і вихованню робив свій відчит, українську делегатку попрохали повторити тут те, що нею вже було сказано в комітеті про організацію освіти на Україні. Приємно було, що хоть по цьому питанню можна виявити Україну якнайкраще. Вся організація єдиної мішаної (спільної), безплатної школи, однакової для усього народу встала в цілій своїй демократичній красі, як нігде в Європі. Правда, ми добре знаємо, що організація, план, система в нас найкращі, але як вони реалізуються? Цього контрасту Європа не може ніяк зрозуміти. А делегатка України мусіла, вихваляючи українську шкільну систему, згадуючи поруч Холодного і большевиків, з другого боку подавати леді Абердон прохання наших жінок, щоб різні країни брали наших дітей у науку до себе, бо в дійсності школи в нас нема. Який страшний дуалізм!

Конгрес йде вже до закінчення. Сьогодні всіх фотографували, завтра прощальний обід, після завтра гулянка в Роттердам, а після завтра прийом у королеви всіх президенток національних рад. Значить і українська делегатка буде мати честь. А після того повернеться... не до дому, а знову в еміграційну тимчасову станцію – Відень!

Конгрес закінчується обідом в готелі. Їхати далеченько, але чудовими алеями понад каналами. Величезний зал, столи, столи, на кожному куверт і картка члена, лакеї у фраках і дами, без кінця і краю в чудових убраннях. Галас розмов страшенний, стихас лише, коли слухасмо промову. Українка теж осмілюється взяти слово і голосно висловлює свою думку, що місією жінки є сприяти перебудові громадянства на началах рівності. Що тільки щирі почуття любови може дати людям щастя, а це почуття живе в серці жінки. Дякує за гостинність, яку вона скрізь зустрічала. Цей тиждень – це промінь сонця після всього тяжкого, що пережито там в маловідомому вам краю – Україні. Цей кінець дуже подобається аудиторії, але слова про рівність, перебудова громадянства лунають для цих ситих нарядних буржуск в пишному залі начеб щось большевицьке і страшне для їх спокою... Їли тонку рожеву рибу, відгодовану пулярдку, чудові компоти і, хвалить Бога, о 10 годині перекочовуємо в салон, де розносять каву і дівчата скавчать хором якісь голандські пісні. Ні, Голандія мала Рубенса, але свого Бетховена не матиме ніколи.

На другий день жінка багатого фабриканта маргарином, єврейка, пані Берг дає нам свій пароплав до поїздки по озерах. Потягом їдемо до

м. Лейдена, там чекає уквітчаний гірляндами пароплав. Чудовий день, привітна господиня, дівчата, наймички в національних убраннях різних частин Голандії, подають нам бульйон, чай, солодоші, напитки з помаранчевого соку. Пароплав тихо, прокволо суне по воді. На озерах повно човнів з біло-жовтими вітрилами, катерами, приватними пароплавами. Навкруги зелені пасовиська, корови та вівці і де-не-де коник підійме гарну головоньку з трави і огляне нас. Бовваніють вдалечині міста, села, а понад озерами, що далі від Лейдена, тихі зелені лани, наче понад верхнім Дніпром, як їхати до Могилева. На столі тюльпани, конвалії – а чи цвітуть ще білі конвалії в чернігівських лісах?... Іноді на зеленому фоні виступають яскраво полоси різнокольорових тюльпанів, начі наші маки. Дуже близько одно від другого села виринають з-понад самої води. Люди гуляють, спочивають на ганках, бо це неділя, а голандці дуже уважливо святкують неділю, ніхто ніяк не працює, інший раз навіть і в суботу після обіда починається цей спочинок. Об'їхавши кілька чудових озер, ми Рейном верталися знову до Лейдена. На другий день тяжка операція – представництво перед королевою. Вона живе в літній резиденції в Het Los, майже в середині Голандії, і ми усі президентки національних рад цілий день пеклися в душному королевському потязі. З початку їдемо все тими же славетними луками, далі після Імрехта повертаємо в край піщаних дюн, вкритих вереском та насадженими галями. Недарма вітають нас з молодою усмішкою веселі берези, страшною нудьгою тягне від цих чорних дюн, від зсохлого вереска. Сонце пече немилосердно – 32% реоміюра в холодку. Наприкінці королевський потяг довозить нас просто до палацу. Нас шикують в рядок. Україна чогось попадає поруч Істляндії. Молоді панночки з королівського почету вітають нас та ведуть до білого, простого зовні, палацу, просто в сад, – чудовий сад, де до нас прийде королева. Нас витягнулось жінок 50 під високими деревами. Верне від усього цього церемоніалу, але треба згадувати слова Генріха IV Paris vaut bien une messe, значить Ukraine vaut bien une reception і ми усі стоїмо. Ось по дорозі від палаца поспішає жінка середнього росту, повна, в тяжкій жалобі (померла недавно мати чоловіка королеви) з високим паном, інтендантом палаца. Королева здоровкається з мадам Ла Шапоньєр, з леді Абердон і починає «обход», кожна президентка присідає перед її величністю. Особливо було втішно, коли леді Абердон при своїй комплекції присіла. Українка не зробила цього, але, на жаль, і вона хвилюється: в таких пишних церемоніях

завше страшно зненацька можна посковзнутися і впасти, або невчасно чхнути і тим навіки обезславити свій рідний край. Як же тут не страхатися. А королева все наближається. Дві президентки називають край, з якого ми з'явилися: Тасманія, Африка, Аргентина, Англія, Югославія, т. и. Кожній королева простягне руку і що-небудь запитусь. Облича типічне голяндське, але розумне, миле. Ось вона і перед українкою, питає чи в нас багато жіночих сіллок. Звісно, хапається сказати делегатка, багато, особливо, каже вона, «в Галичині працюють добре жінки», – і далі, не вважаючи на страх на обличчя наших президенток, вона каже стерсотиіпну фразу: *Le viens Madame de l'Ukraine, qui est deva stee par la famine il faut la secourir Madame!*». З приємною усмішкою королева переходить до Істляндії... Слідом за королевою обходить дам «чоловік королеви». Не король, а лише «чоловік королеви», рудий німець з «животом», рудою еспаньолькою і викоченим лобом. Він не сміє нічого питати, лишень подає нам руку. Тим часом гарненькі фрейліни королеви теж в тяжкій жалобі ведуть дам в палац, – який же він гарний в середині – з мармуровими стінами, з старовинними малюнками. В невеличкій хаті лакеї в синіх з червоним ліврєях подають чай з різноманітними бісквітами і чудовими напоями з цитрини і помаранчів. Фрейліни теж хлопочуться, щоб усі пили й їли. Скарбничий королеви, інтендант палацу і міністр закордонних справ теж розмовляють з нами. Панує атмосфера простоти, гостинності, але усі ми почуваємо себе щасливими, коли фрейліни і пани відпроваджують нас знову в потяг, коли ми здихалися цієї комедії. Настає чудовий вечір, але в вагонах така духота. Лише вночі вертаємо до Гаги і до своїх тимчасових помешкань, а другого дня всі розлітаємося хто до дому, а хто в тимчасову свою еміграцію.

*(Дж.: Нова Україна. – Прага, 1922.
Ч. 6. – С. 25-28; Ч. 7. – С. 14-18).*

До українських родин

Бажаючи врятувати наших дітей від фізичного вимирання, дати їм вирости в можливо кращих умовах життя, Секція допомоги дітям при Українському Громадському Комітеті в Празі заходжується коло організації притулку для дітей від 2 до 14 літ. В цьому притулкові діти матимуть безплатно повне утримання і навчання.

Підготовляючи цю справу, Секція мусить знати:

1) Скільки дітей доручать їй українські родини з різних таборів.

2) Чи згодились би батьки віддати своїх дітей до уніяського монастиря в Боснії, який охоче приймає 100-200 дітей. Коло них буде декілька українських учительок, щоб діти мали коло себе своїх людей і не забували своєї рідної мови.

3) Чи є батьки, які би згодились віддати своїх дітей тимчасово в приватні родини в різних державах, як то: Чехія, Бельгія, Швеція, Швейцарія і другі.

За Голову Секції Допомоги Дітям
С.Русова

Відповідь просимо надсилати на адресу: п. Русовій. Ukr. Gospodarska Akademia Podebrady Tchecholak.

(Дж.: Український сурмач. – Щипіорно, Каліш, 1923. – Ч. 46. – С. 8).

Жіночий конгрес у Римі³

...Вітаю Вас, Пані й Панове, як член українського парламенту, Центральної Ради, парламенту, що існує для всіх Українців, без огляду на те, що праця його перервана большевицькою окупацією.

Українська жінка має виборче право від 1917 р., коли Україна почала своє незалежне існування. Нас було 9 жінок-депутаток, були письменниці і громадські діячки. Жінка була вже трохи підготована до своєї політичної ролі, бо вже віддавна вона брала участь у діяльності місцевих громадських установ, розпоряджала незалежно своїм майтком, як заміжня жінка, й як удова. Як вірна товаришка, вона поділяла всі свої турботи і працю чоловіка. Відзначаючись гарячим патріотизмом, вона не раз брала активну участь у боротьбі за рідний край. Національний рух завжди притягав до себе жінок. Дуже рано Українки почали добиватися освіти і вже в кінці XIX віку мали вищі жіночі школи. В нас жінок-учительок допускають не тільки в початкові школи, але в усі школи, й мають вони платню таку саму, як і вчителі. Потроху жінки на Україні найшли доступ до різних професій (адвокати, лікарі, професори). Жінки брали участь у розвитку української літератури, яку так

³ Подається лише промова С.Русової (упор.).

переслідувано під царським режимом. Твори Лесі Українки, Кобилянської, Дніпровові Чайки відзначаються великим чаром.

В парламенті 1917 р. жінки дуже добре зрозуміли, що першим їх обов'язком було працювати для освіти народних мас, а що населення України 90% хлібороби, то праця жінок була звернена на освіту селянок та заснування шкіл. Жінки в парламенті не творили окремої жіночої партії, а входили в різні партії, боронили долю жінки-робітниці, працювали в напрямі народньої освіти, прислалися до демократично-національного руху.

З большевицькою окупацією становище жінки цілком змінилося. Не те, щоб її права від неї взято, навпаки, у промовах комуністів їй пропонується ще й нове право, право на вільне кохання, на розпусту, але це не привабило наших жінок, і в сучасних обставинах жінка на Україні терпить найбільше. Родинне вогнище зруйноване, в державі, де немає ні закону, ні судів, ні справедливості, особиста безпека не існує, й жінка стає кожної хвилини жертвою брутальності комісарів, чекістів та червоноармійців, вона не може ні боронити свої права, ні захищати дітей од загальної деправації. Жінкам доводиться працювати дуже тяжко, щоб забезпечити своїм дітям якийсь шматок хліба, а що інтелігентна праця не має вартості, то жінки повинні працювати виключно фізично: рубати дрова, носити воду, працювати на полі та на городі. Та цим вони не заробляють собі на найпотрібніше, коли в неї є молоді дочки; вона ніколи не може бути спокійна, бо щохвилини дівчатам загрозус насильство. Деморалізація молоді па Україні – це один із найсумніших наслідків большевицької окупації. Освіта зовсім припинилася: число шкіл зменшується з року на рік. Знесилена голодом та злиднями молодь падає жертвою перших нападів туберкульозу, що досягає 75% школярів у Харкові, 93% – в Києві. Смертність переважає народини: в Одесі 1922 р. були місяці, коли на 69 років було 7378 смертей.

Та, незважаючи на всі ці перешкоди, на всі ці злидні, українські жінки борються з героїчним завзяттям. Там, де любов до свого краю, де національне почуття суворо переслідують, бо згідно з катехизмом московських комуністів любов до рідного краю є злочинством, Українки виявляють її безстрашно: 16-17-літні дівчата, обвинувачені в націоналістичних тенденціях, умирають, мов перші християнські мучениці, співаючи національний гімн під розстрілами чека.

У Галичині, столиці України під польською окупацією, тюрми переповнені жінками, що борються за свої національні права. Коли на Великій Україні по школах нічого не вчать, бо вони не існують, в Галичині Українки не допущені до університету у Львові, бо він одчинений тільки для польських громадян, а Українка не зрадить ніколи своєї національності: українські ж приватні школи суворо переслідують.

Отак українська жінка, що одна з перших досягла права на вищу освіту, не може дістати її тепер у своєму рідному краю й повинна шукати її на чужині, що утруднюється тим, що окупанти не дають легко дозволу на виїзд, і що при сучасних матеріальних труднощах тяжко вчитися за кордоном. Отже ми бачимо перед собою розпучливу боротьбу, де жінка, маючи політичні та економічні права, дані їй історією, конституцією її краю, звичаями свого народу, – одним фактом ворожої окупації доведена до зневаги рабства, до деморалізації та повної темноти, і все це в Європі в ХХ віці нашої прославленої цивілізації!

Але як я вам сказала, українська жінка не покидає боротьби за свої права й за права свого народу. Наші організації зроблять усі зусилля для переведення в життя резолюцій Конгресу; в нас тепер немає ні національного уряду, ні парламенту. Але ми їх матимем, а тим часом жінки українські покладають життя за волю й незалежність свого краю.

Я почуваю себе щасливою, що можу передати жінкам усіх країв і народів, об'єднаних у цій прекрасній Італії, якою ми всі очаровані, привітання від наших нещасних жінок, мучениць, вірних національній ідеї, й я сподіваюся, що італійські жінки, дочки прекрасної Італії, де лунали пісні Мадзіні, де здійснилася прекрасна акція Гарібальді, Італії, що відновилася до життя, – сподіваюся, що ви всі привітаєте з симпатією нашу змагання до волі й освіти!

(Дж.: Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 6. – С. 176-177).

Лист з Копенгаги.

З'їзд жіночих інтернаціональних рад

Ще одна подорож по Європі, ще одна зустріч з жінками усіх країв світа, ще одна «говариська» виміна думок. Скільки досвіду дає така зустріч, як дуже збільшує вона свідомість щодо правдивого становища нашого на соціально-політичному терені всесвіта, викликає свідомість

обов'язкової праці для вияснення наших власних політичних потреб, бо ще не маємо сил сказати вимог. Питання про українську державність є настільки складне, незрозуміле для всіх цих державно незалежних країн Європи і Америки, що треба для всякого інтернаціонального конгресу добре підготуватися й приїхати з добре обміркованим матеріалом на всі культурно-політичні питання, які на конгресах піднімаються і які нам відомі з різних попередніх резолюцій. От через що в цьому моєму звіті я не буду зупинятися ані на різних розвагах, чаях і обідах, якими завжди вітають всі міста своїх інтернаціональних гостей, ані на приємному знайомстві з королем Данії, високим, у височезнім капелюсі, який на моє привітання від українських жінок міцно та довго стискав мою руку, ховаючись від дощу під дуб у своєму чудовому саду, і сказав: *Je crois que cela va tres lentement en Ukraine.* (Здається, на Україні йде якось дуже пиняво) – а лише познайомлю з діяльністю тих двох комісій, які виставляли на з'їзді в Копенгазі питання найцікавіші для нас – про комісію захисту дітей та виховання молоді і комісію миру та третейського суду (*Paix et Arbitrage*).

В освітній комісії проведено резолюції, щоб звернути увагу на становище дітей чужинців у різних країнах і щоб зрівняти їх у правах на освіту з дітьми корінного населення; щоб у місцевостях, де живуть дві нації, особливо на прикордонних лініях, освітні потреби обох націй задовольнялися справедливо; що дуже бажано для утворення знайомства між різними народами обмінюватися учнями і професорами до середньої і вищої школи (але не розглядали питання про матеріальний бік цієї справи). Висловлено бажання, щоби скрізь звернено увагу на талановитих дітей, щоб їм полекшено вступ до вищих шкіл. Одним з головних вирішень цієї комісії було з'єднання своєї діяльності з діяльністю комісії допомоги дітям, яка працює у всіх тих справах, що й комісія Жіночої Ради, але має більше авторитету перед урядами різних держав і сама має постійну резиденцію в Женеві.

Так само і комісія Миру почала працювати в повній згоді з Лігою Націй і доручила усім окремим національним радам жінок до слідуючого з'їзду Інтернаціональної Жіночої Ради виготовити меморандуми і взагалі обміркувати такі питання: 1) реконструкцію таких країн: Австрії, Греції, Угорщини, Альбанії (а ми, українки, мусимо подати за реконструкцію України і подати відповідний плян незалежного державного існування України); 2) з'ясувати питання за вільну націона-

льну освіту усіх народів; 3) зайнятися становищем меншостей у різних державах (для нас обов'язково вяснити правдивий стан Галичини та Буковини); 4) усіма силами виховання й освіти сприяти загальному мирові, впливати на уряди і рішаючі верстви в напрямку загального обеззброєння.

Як бачимо, розв'язка усіх цих питань надає вже цілком політичний характер діяльності Жіночої Ради і на нас, українок, накладає обов'язок ґрунтовної спільної праці на біжучий рік. Треба обов'язково вяснити становище Великої України, Галичини та Буковини, бо на всіх жіночих конгресах його цілком не розуміють, але потроху починають придивлятися до тих відносин між Польщею і Галичиною, які паралізують для останньої всяку культурну працю, а якій на всьому світі міжнародня Жіноча Рада силкується сприяти. Але, на жаль, у Копенгазі представниці Української Жіночої Ради дали себе одурити Польці і втратили можливість якнайкраще освітлити ці відносини. А саме: на деннім порядку поставлено справу про смерть Ольги Басарабової, але полька звернулась до секретарки Української Жіночої Ради з улесливим проханням відкласти розгляд цієї справи на кілька днів, щоби дати їй змогу телсграфічно одержати необхідні матеріяли до цієї справи. Це були хитрощі, але українки дали себе намовити (представницями інших слав'янських націй та й президії з'їзду) і згодились відкласти розгляд справи. Це був великий злочин перед громадянством з боку українок, бо і з'їзд закрився, і ніякі документи не прийшли, бо й не могло їх прийти.

Окрім конгресових справ на нас лежали ще деякі доручення, а саме здобути яко матеріяльну запомогу дітям і стипендії нашим студентам та студенткам, щоби поповчитися так високо розвиненому в Данії зразковому сільському господарству. З першою справою звернулись ми до Данського Червоного Хреста. Його президія поставилась до нас дуже ласкаво, запрохала на чай, але в допомозі рішуче відмовила: «Ми вже багато робили для українських дітей за часи голоду на Україні», була їх відповідь. Але вони порадили нам звернутися в Берліні до лікаря Алексієва, котрому вони посилають усяку матеріяльну допомогу усяким дітям – німцям, росіянам, себто, можна використувати її і для українських дітей. Це й доручено зробити нашим українцям в Берліні. У справі з стипендіями ми звернулись і до пані Банг, міністра освіти. Вона призначила нам авдієнцію і на наше устне прохання призначити 1-2 стипендії у вищій хліборобській школі в Данії відповіла, що на це вона може нам по-

дати мало надії, але прохала прислати їй писане прохання. І вона тоді перебалакає з міністром земельних справ. Прохання подано, але треба ще раз запитати її відповідь. Звертались ми і до кооператорів, і вони заявили до нас більшу прихильність і згодились влаштувати 4 наших студентів на практику в найкращі господарства, де вони будуть мати харч на 3-5 місяців. Треба обов'язково знати німецьку мову і не боятися тяжкої праці. Для полекшення практичного виконання справи з приїздом наших студентів до Данії я ходила до міністерства юстиції, щоби дало легше візи, і це мені дуже доброзичливо обіцяно. Крім цього, тому, що наші студенти їхатимуть з Чехії, повідомила про стан цієї справи чеського посла в Копенгазі, щоби не було з його боку яких перешкод, бо кожна держава має дозвіл прислати відому скількість студентів для навчання в Копенгагу, отже, щоби українські студенти не порушили прав Чехії на певну її скількість студентів. Посол поставився і до мене самої, і до справи з незвичайною прихильністю.

Так проведено наші обов'язкові справи. А взагалі на конгресі ставилися до нас дуже приязно, ми нав'язали приязні товариські взаємини з австрійцями, англійцями, американами. Дуже цікавилася нами преса, прохала наші портрети (?!), вислухала від нас чимало відомостей про Україну для своїх часописів, надруковано мою промову на першому публичному вітанні. Нас вітали і в чудовому домі Городської Управи, і в Жіночому Данському Союзі, возили в літню резиденцію короля. де нас теж ушанували «чаєм» (гарним, чисто яванським, запашним), робили нам сніданки на березі моря. показували нам чудові музеї, шпиталі, де кожен жебрак має коло себе царське піклування; особливо цікаво було оглядати їх школи, середні, початкові, народні університети. Скрізь роздавали всі проспекти, програми, але мене душила зависть (погане почування, але ...), що маленька Данія має таку багатівікову, широку культуру, такі чудові школи для всіх верств народу. От би нам поповчитися у цих спокійних, добрих, самовпевнених данців, так бачите, фру Банг сміє сказати – «зась», питає, хто ви, – емігранти!!! – звідкіля, з України – так, тепер з Праги?! Прага, Україна, еміграція, Чехія це все не вміщується в урівноваженій голові європейця і складається якесь тяжке непорозуміння...

Так, дуже приємно їздити по Європі, знайомитися з її широко поступовими освітніми організаціями теж дуже цікаво. Але жебрати для наших дорогих дітей, для нашої безталанної молоді, пояснити наші

умови життя – ох, як це тяжко, і мимоволі ставиш питання, ну, а що ж дали? Куди дінеться наша молодь, навчившись, взявши, завдяки справді дружній допомозі чеського уряду, все те, що можна, з європейської культури? Звісно, вона чесно, правдиво вернеться на Україну, і в цьому повороті інтернаціональні союзи, Ліга Націй мусять забезпечити вільний поворот, вільну культурну працю у себе дома, бо хоч яка Європа «комфортабельна» і культурна, але для нас

Нема другої України,
Немає другого Дніпра...

(Дж.: Діло. – Львів, 1924. – Ч. 163. – С. 1-2).

Жіночий конгрес у Вашингтоні⁴

Через п'ять місяців, в травні 1925 р., у Вашингтоні має бути Міжнародній З'їзд Жіночої Ради (Інтернешинал Кавнсил оф Вимен). Ця Рада складається з 47 національностей Жіночих Рад, розкинутих по всьому світі, від Австралії до Фінляндії. Входить в цю Міжнародну Жіночу Організацію й Українська Національна Рада Жінок Галичини, Волині, Буковини й еміграційних центрів Відня та Чехії. Українська Національна Жіноча Рада має такий прездіум: прездидентка – пані Русова; віцепрезидентка – пані Черняхівська (Київ) і пані Малицька (Львів); секретарки – пані Чикаленко (Кіль, Німеччина) і пані Залізняка (Відень); скарбник – пані Рудницька-Лисяк (Львів).

Хоч так розкиданий по різних місцевостях і цілком відірваний від правдиво-власного національного ґрунту, через неможливість зв'язків з Великою Україною, прездіум Української Національної Жіночої Ради змагається провадити свою соціально-культурну працю і підтримує свій контакт з міжнародним центром Жіночої Організації: 1) для ознайомлення всесвіту з такими ненормальними умовами життя під владою окупантів, серед яких жінкам в Галичині і на Волині дуже тяжко робити найменшу культурну національну працю, і 2) для ознайомлення з умовами життя українок-емігранток.

В таких обставинах українська жінка мало може виявити ініціативи, але сама її участь, як організованого, хоч і невеликого цілого, має вели-

⁴ Лист С. Русової до українок Канади у справі конгресу Міжнародної жіночої ради (упор.).

ке політичне значення, яке на кожному з'їзді збільшується. Наприклад, на З'їзді в Газі наша делегатка звернула увагу голяндського Червоного Хреста на страшне становище голодуючих на Катеринославщині та Херсонщині. В Копенгазі на З'їзді були заведені знайомства з данською та шведською пресою, яка друкувала статті про становище України під гнітом російських окупантів. Ця участь на з'їздах ставить нашу жіночу організацію в контакт із всесвітнім культурним громадянством.

А тепер, на п'ятому З'їзді у Вашингтоні готуються різні доклади, різні праці і деякі з них можуть мати велике значення для українських жінок, як діячок на ґрунті визволення свого народу. Отже, треба брати участь у все-світній культурній праці, а також вияснювати, які обставини перешкоджають робітникам нашої національної культури, перешкоджають нам українкам користуватися наукою, освітою, – треба так поставити і себе самих, щоб всесвітне жіноцтво шанувало нас і розуміло наше становище. Для цього треба приймати участь в конгресах, працювати в різних комісіях, мати в них своїх представниць. Але це вимагає грошей: кожний доклад, кожний досвід та кореспонденція вимагають оплати. Це з філіями і з централею коштує нас мало. Централь Міжнародної Жіночої Ради помагає, де тільки може, усім тим Національним Радам, які ще не оправилися після війни і революції – помагає й нам, але тільки тим, що полекінув витрати на дорогу до того або другого конгресу і за час конгресу улаштує для делегаток безплатні помешкання і харчі. Але тяжко. Таке постійне становище жебрачок не відповідає нашій самоповазі. За три роки наплого вступу до Міжнародної Жіночої Ради ми не мали жадної підтримки від земляків і від українського громадянства. Тільки Український Громадський Комітет у Празі двічі підпомагав нашу делегацію (до Риму та Копенгаги) та Галицька Місія у Відні допомагала вислати делегатку до Гаги. Тільки завдяки допомозі цих двох організацій ми вступили в Раду і прийняли участь в її з'їздах. Але так далі йти не може і не можна приїздити на конгреси лише глядачами на чужу працю. Мусимо вносити свою долю в досить убогу касу, щоб платити за біюлетень, інформувати про свою працю. І ми звертаємось щиро до наших заокеанських сестер: Поможіть нам! Бо Галичанки і Волинянки не можуть давати на таку широку справу – вони мають другий обов'язок – рятувати рідну школу, підтримувати рідну культуру. Емігрантки живуть лише настирливою працею; грошей вони не мають. Громадському Комітетові в Празі остільки урізана запомога від чеського уряду, що він цього року також не може нам допомогти.

Наша цілковита безпомічність примушує Українську Національну Жіночу Раду звернутися до українського громадянства в Америці, до наших далеких сестер. Ваша замога могла б витворитися в таких формах: 1) Утворити філію Української Національної Жіночої Ради, щоб виготовити доклад на конгрес у Вашингтоні «Становище дітей серед української еміграції»; 2) Зібрати гроші і прислати для праці і на поїздку делегаток до Вашингтону; 3) У Вашингтоні вказати нам, які там є українки, що могли б узяти на себе улаштування наших делегаток.

Дорогі сестри! Справа досить важна, вона має і політичне й культурне значення. Підтримайте нас! Ми будемо чекати на Вашу відповідь не без хвилювання і відповідь мусить бути якнайскорше, бо час не жде і травень наступить дуже скоро. Хай він не застане нас не об'єднаними, не готовими до праці з представницями вселюдської культури.

Голова Української Національної Жіночої Ради,
С.Русова.

(Дж.: У кн.: Когуська Н.

Чверть століття на громадській ниві: 1926-1951: Історія Союзу українок Канади. – Вінніпег, 1952. – С. 20-22).

Про становище українського населення на окупованих територіях⁵

Vienne, le 5. VI. 1930.

A Madame la Presidente du
Conseil International des Femmes

Madame la Presidente,
nous avons l'honneur de Vous présenter la cause des femmes Ukrainiennes. L'exclusion du Conseil National des Femmes Ukrainiennes desidée par la petite commission á Genève l'an 1926 a privé les femmes ukrainiennes de toute representation et participation dans les travaux de la grande Fédération des femmes de tout l'Univers. Le sont des millions de femmes auxquelles le C.I.F. refuse tout travail unitaire dans les hautes idées du C.I.F.

⁵ Звернення до Президента Міжнародної жіночої ради на конгресі в Женеві (1931, франц.) (упор.).

Mais malgré les conditions difficiles dans lesquelles souffre le peuple Ukrainien, privé de son, indépendance politique, notre organisation a conservé son unite, et malgré toutes les divisions politiques (entre 4 états étrangers) – qui entravent la vie du peuple Ukrainien et son progrès économique et intellectuel – malgré tous ces obstacles les femmes Ukrainiennes continuent leur travail énergique pour le bien Street et la culture de ce peuple de 40 millions qui avait un passé de culture nationale si brillante et qui espère avoir un avenir plus heureux. Notre organisation réunit les femmes Ukrainiennes de toutes les terres Ukrainiennes hors des limites de l'Ukraine des Soviets. Et pour cette Malheureuse terre Ukrainienne elle est toujours prête á observer la vie des femmes et á demontres á l'Univers toutes les injustices dont elles souffrent sans être secourues par l'Univers entier.

Nous croyons, Madame, que les raisons politiques ne peuvent obliger le C.I.F. de refouler des millions de femmes, représentent un peuple opprimé qui sont prêts á apporter au C.I.F. leur travail et leur amitié.

Madame, pleines de respect pour les règlements du Statut du Conseil International des Femmes nous avons la foi dans l'humanité et la justice qui doit être d'après sa devise la base de l'activité du C.I.F. Vous recevez dans Votre Fédération de petites unions de femmes indigènes de l'Afrique et des îles lointaines et en Europe Vous refusez á des millions de femmes slaves le droit de participer á Votre grand travail humanitaire. Vous privez les C.I.F. de toutes vraies informations que peut Vous donner le Conseil National Ukrainien concernant la vie des femmes Ukrainiennes, leurs besoins, leur infortune et les progrès qu'elles font dans l'art et la science.

Nous demandons la restitution, la légalisation du Conseil des Femmes Ukrainiennes.

C'est á Vous, Madame la Présidente, qui Vous incorporez toutes les plus hautes tendances, les idées sublimes du C.I.F. que nous adressons notre demande et nous l'espérons que Vous trouverez les mesures nécessaires pour recevoir dans la Fédération du C.I.F. le Conseil National des Femmes Ukrainiennes qui a été déjà reçu si fraternellement á la reunion de Christiania l'an 1920.

Etant de passage á Vienne, nous pouvons, Madame, Vous donner seulement nos deux signatures. Revenues á la maison nous Vous enverrons notre demande avec toutes les informations.

Veuillez agréer les expressions de notre profond respect.

Professeur Sophie Roussova
Presidente du Conseil National des Femmes ukrain.

Presidente de
l'Unien des Femmes ukrainiennes,
Député Ukrainien f la Diéte de
Varsevie

Adresses

Mne. Rudnyck Milena, Lwow, Wiewzbowa 6
Mne. Roussova
Prag, Vrsovice Cestmirove 855,
Vienne, S.Josefstadterstrasse 79.

(Дж.: ЦДІА України у Львові. – Ф. 319, оп. 1, спр. 46, арк. 1-2).

Про знуцання польської влади над українським народом⁶

...Досліджуючи ті постанови, які на останніх зборах executive в Копенгагені були намічені для обмірковання і опрацьовання по усіх жіночих національних Радах, Українська Жін. Рада звернула особливу увагу на постанову 3-ю, якомога краще запомогати Лізі Націй, і саме на 55 с., [де] йде розмова за намічену Лігою Націй деяку перебудову окремих держав Європи, а саме як то намічено в самій постанові: «Інт. Рада Жінок з радістю вітає проєкт реконструкції, який завдяки Лізі Націй постановлено на шлях до реалізації в Австрії, Угорщині, Греції та Албанії і має надію, що подібні ж плани можуть бути установлені в других країнах, де на те чувається потреба. Він гадає, що ці зусилля будуть мати оздоровляюче значення для життя і політичного стану європейських народів і сподівається, що такі заходи приведуть до миру і до щастя народів, а крім того цим буде дана деяка гарантія, що приватні особи будуть краще забезпечені від матеріальної і моральної загибелі».

Українська Нац. Рада Жінок цілком співчуває намірам Ліги Націй і [визнає] необхідність усім Н.Ж.Р. допомогти оскільки в їх силах Високошан. Лізі і сприяти праці, яка справді могла б полегшити політичне та економічне становище народів, і тим наблизити нас до заповітної мрії нашої суцільної організації – миру і безпеки від постійних вибухів доведених до розпачу націй, від взаємної лютої ненависті межі па-

⁶ Матеріали для Ліги Націй, неповний рукопис (упор.).

нуючим і пригнобленим народом. Укр. Н.Ж.Р. личить своїм обов'язком через посередництво І.Ж.Р.⁷ звернуть увагу Ліги Націй до становища народів Українського і Білоруського в Польській Республіці. Політика, якої додержується уряд Речі Посполитої відносно цих двох народів, може лише щохвилі викликати озброєний відпор проти тої економічної експлуатації, знуцання понад усіма людськими правами, постійної загрози смерті, побоїв, тюрми, - умови, в яких живе 7 міл. укр. і _ міл. білорусів в польській Республіці.

Посилаючи до центр. президіума І.Ж.Р. Меморандуми, складені офіціальними представниками обоїх народів – Петрушевичем від українського і Ластовським від білоруського, У.Ж.Р.⁸ личить себе обов'язаною додати до них деякі ще матеріали, як напр., уривки з промови посла укр. в Сенаті Польським пані Левчанівської⁹ і деталі трагедії з українською дівчиною Вербенец. Якщо той рік ми доводили до відома нашої комісії Paix A Arlitrage мученицьську смерть Ольги Басараб у польській тюрмі, тепер перед нами знову замучена, доведена до божевілля нова жертва польських тюрем, польської адміністрації. Це все вже виявляє таку протилежність усім гуманним SS Польської Конституції, що наша У.Ж.Р. не може не виступити на охорону того народу, який живе без усяких законних прав, без усякої безпеки жіночої честі, людського життя, волі і [права] сповідати релігію батьків. У.Ж.Р. подає усі матеріали до ненормального життя двох численних культурних націй в Польській державі і гадає, що Ліга Націй озоветься на страждання укр. і білор. народу і до тих держав, яких вона ставить в необхідність перебудови, зарахує ще одну – Польську Республіку – і поставить їй в обов'язок виконувати ті прекрасні слова, що стоять в її Конституції і реально дати націям... ті права і ту законну забезпеченість життя фізичного, економічного і матеріального, без якої немислиме існування жадной культурної нації, Християнського народу.

*(Дж.: ЦДАВО України. – Ф. 3889,
оп. 1, спр. 3, арк. 87-88 зв.).*

⁷ Інтернаціональна жіноча рада (упор.).

⁸ Українська жіноча рада (упор.).

⁹ Левчанівська Олена – перша українка, обрана в 1922 р. до складу польського Сенату (упор.).

Протест Жіночої Національної Української Ради.

(Ухвалений президією Ради 23. X. 1930)

Члени Української Жіночої Національної Ради ставлять собі в обов'язок апелювати до мирової справедливості й гуманності. Події, що робляться в Галичині на очах усього цивілізованого світу в ХХ ст., перебільшують своєю лютістю і варварством усі злочини, що чинили колись дикі орди за проводом таких завойовників, як Чингізхан в перші віки середньовіччя.

Галичина – українська земля, яка по версальському договору 1919 року мусіла мати свою автономію в польській республіці і своє самоврядування, не тільки цілих дванадцять літ позбавлена усіх своїх національних прав тепер тече кров'ю від страшних переслідувань поліційних і військових, які виконуються по приказу верховної польської влади, переслідування, що провадяться над безпомічним, беззахисним українським населенням.

По наказу центральної влади польська поліція, жандарми, кавалерійські польські полки нападають на українські міста і села, запалюють хати, убивають молодих і старих мешканців, насилують дівчат і жінок, знущаються і вбивають священиків, руйнують кооперативи, бібліотеки, читальні, нищать тисячі книжок українських, закривають українські «Просвіти», українські «Пласти». Населення в розпачі тікає в ліс і звідти безнадійно дивиться, як горять оселі, як умирають батьки, сини, чоловіки від руки всевладної польської поліції і жандармерії.

Жадний конституційний закон не може виправдати польську республіку в усіх цих злодійствах, знущаннях, образах. Необхідно, щоби Судова Міжнародна Комісія була послана до Галичини, щоби розслідувати правдиві причини, які могли викликати таке порушення усіх громадянських та національних прав кількох мільйонів населення.

Ми – члени УНЖ Ради ще раз звертаємося до світової справедливості і гуманності. Параграфи версальського договору мають бути виконані і Галичина мусить мати свою автономію, український нарід мусить мати легальне право на своє національне життя. Грубість, злочини польської державної влади мусять бути відомі і осуджені всесвітньою громадською опінією. Не треба забувати, що такі події в Галичині не можуть сприяти пацифікації Європи.

Голова УЖН Ради проф. С.Русова.

Секретар Є.Лоська.

(Дж.: Українська кореспонденція. – Прага, 1930. – Ч. 12. – С. 4).

Наша справа в Женеві¹⁰

Від нашої прихильниці й цінної співробітниці Вп. п. проф. С.Русової дістала редакція «Ж.Д.»¹¹ листа, в якому Ви. Авторка, яка учасниця різних нарад і конференцій у Женеві, ділиться з нами своїми враженнями. Ось виїмки з того листа:

«Так, я була в Женеві. Були там і наші й ще багато українців – справа наша наробила багато шуму.

20 січня в досить просторому помешканні Ліги Миру і Свободи відома англійка, бувши секретарка Ліги панна Шіппенкс знайомила присутніх з тим, що вона бачила в Галичині після пацифікації. Авдиторія виборна, хоча збори були публічні, – все журналісти, члени різних товариств, члени українського клубу в Женеві, секретар комісії меншин при Лізі Націй і т. ін. Відчит п. Шіппенкс зробив величезне враження, хоч вона говорила спокійно, витримано.

Ще напередодні вона мені казала: «Після мене Ви маєте промовляти». Але як тільки вона відкрила дискусію, як заговорив один поляк (журналіст Смогоржевскі – Ред.). Він виправдовував варшавський уряд: накопичилось, бачте, багато непорозумінь між польською владою й українським населенням, треба було якось одразу привести до порядку. Звісно, уряд не приказував робити насильства, але військові люди, ви самі розумієте, нестримані! Уряд польський старасться забезпечити культурний розвиток усім народностям. Автономія? Чи багато урядів давало автономію своїм меншинам? Чехія ще не дала автономії Підкарпаттю. Українці вороже ставляться до нас – чимало рупниць знайдено в населення.

Після нього говорила я. Цифрами доказала, як польська влада сприяє розвиткові нашого народу: скільки було шкіл за колишні часи, а скільки їх є тепер; яка була Галичина давніше і яка стала тепер; який це працездатний нарід, як уміє організуватися, як село розвинулося і як цей нарід заслуговує на самоуправу; додала, що він ніколи не зречеться боротьби за свободу й незалежність.

Після того говорили ще наші українці; говорила якась офіційна людина, що меншостеве питання є не лише в Польщі, що треба всгановлювати якісь мирні відносини, знайти якийсь «modus vivendi» легко йому сказати ... Наприкінці говорила по німецьки п. М.¹²

¹⁰ Скорочено (упор.).

¹¹ Жіночої долі (упор.).

¹² Мілена Рудницька (упор.).

Взагалі атмосфера в Женеві і в самій Раді Ліги була для нас повна симпатії. Але поляки, як хитрі політики, це зрозуміли, не дали відповіді й нашу справу відложили на місяць травень, ну а за три місяці, як ми самі опустимо руки, то атмосфера може й прохолонути.

...В кулуарах Палати Націй шумно, людно. Двіста журналістів ведуть свою акцію. Чимало українців нав'язують стосунки, завойовують європейську опінію.

Секретар Гендерсона мані казав:

– Madam, toutes les sympathies sont pour Vous! (Пані, всі симпатії по вашім боці).

Чи вірити, чи ні?!

Польський представник теж завойовує симпатії Ради Ліги: йде на поступки з п. Курціюсом, підписує договори з Гагою, які Польща цілими роками відволікала і т. п.

Стільки Вш. Авторка...»

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1931. – Ч. 7. – С. 3).

Протест Української Жіночої Національної Ради в Празі проти подій на Дністрі

Українські жінки-емігрантки, об'єднані в Укр. Жіночій Національній Раді, звертаються до жінок всього світа і до всіх тих, що відчують ще чуже горе і страждання, з гарячим протестом проти того, що діється в сучасний мент на Дністрі, і з благанням – допоможіть тим нещасним нашим сестрам і братам, що конають на кордонах своєї батьківщини, змушені тікати з совітського краю.

На сторінках часописів майже всього світу з'явилися вістки про жахливі масові розстріли втікачів з України. Не менш жахливі відомості з'явилися і про те, що румунський уряд тих щасливців, що, хоч поранені, уникли смерті від большевицької кулі та перебравшись закордон, – в багатьох випадках передає большевикам назад, а там, без сумніву, їх чекає люта смерть та знущання. В своє оправдання в такому жорстокім поводженню румуни висувають економічну кризу та велику кількість своїх безробітних та голодних. Але невже ті гуманітарні установи, на прапорах яких стоять прекрасні, високі гасла любові до ближнього та співчуття до страждаючих і активної допомоги, невже такі

установи, як Інтернаціональний Червоний Хрест, Комітет Нансена та подібні їм, не прийдуть на допомогу цим страждаючим? Невже люде, що поставили собі життєву мету – добро інших, спокійно дивитимуться, як на совітському березі Дністра голодні собаки розтягають трупи дітей, жінок та старих дідів, що шукали останнього порятунку в утечі з рідного краю, покладаючи всю віру в культурність і співчуття щасливих мешканців Західньої Європи.

Ми, емігранти, безсилі допомогти нашим братам та сестрам. Самі ми майже безправні. Єдине право, яке нам лишилось, – це воля слова. І ми використовуємо це наше право, щоб звернутись з нашим болючим благанням до тих, хто має силу допомогти нещасним. Ми апелюємо до найблагороднішого почуття – співчуття страждаючим і віримо, що знайдуться люде, що відкинуть сучасний політичний принцип торгівлі вигодами, віримо, що знайдуться люде, які прийдуть з безкорисною та скорою допомогою нашому вцент тілом і душею виснаженому народові. Не дайте останній іскрі віри в справедливість і добро вигаснути в наших серцях і в серці всього нашого народу.

Голова У.Ж.Н. Ради – проф. С.Русова;
секретар д-р. інж. Х.Кононенківна.

(Дж.: Тризуб. – Париж, 1932. – Ч. 22. – С. 40-41).

Голод на Україні

На Східній Україні голод, справжній голод з усіма його фізичними й моральними страховищами. Його можна було чекати ще за 2-3 роки, поки він опанував би майже усю територію України, але він виявився вже тепер, і большевицька преса сама мусить визнати його грізне панування. Це нещастя цілої країни, мільонів людей не викликано якимись фізичними причинами: чи недородом, чи кліматичними умовами; ні, він утворен штучно тими політичними умовами, в яких перебуває український народ під владою московських большевиків.

Ми приведемо тут тільки відомости про сільське господарство з самої радянської преси, починаючи з 1931 року; так: «Молод. Большев.» 9/Х 1931, ч. 109 пише, що до осіннього засіву ніхто не підготовлений і що Наркомзем бачить в перебігу осіннього засіву на Україні серйозну небезпеку. План осіннього засіву (по п'ятилітці) виконано лише на 65,3%,

усі терміни для засіву вже минули. В половині жовтня найгірше стоїть справа на Правобережній Україні. Ті колгоспи, що їх обслуговують машини та трактори, виконали річний план лише на 61,3%. Населення вже голодне і краде хліб де тільки може й переховує, щоб не забрала його влада, яка з свого боку вимагає від своїх партійних і комсомольських робітників завзятої боротьби з населенням і тими «куркулями»*, що здаються большевицькому урядові головними його ворогами.

(«Прол. Правда», ч. 220, від 27/IX. 1931).

Те саме чули ми від утікачів дністрянських. Люде ховають хліб в полову, в солому, вперто не здають його, бо самим нема чого їсти і влада знову вимагає суворої кари для тих, хто потурає «куркулю».

(«Рад. Село», 26/IX. 1931, ч. 832).

В листопаді ті самі нарікання, що Україна не виконує плану п'ятилітки (усього виконано на 65,6%. Кологоспні господарства на 75,7%, «куркульські» – 77,2%, одноосібні – 63,3%).

(«Комсом. України», ч. 258, 12/XI. 1931).

В крадіжці хліба доводиться пресі обвинувачувати не лише «куркулів», а й колгоспні господарства: так у Несвяжському радгоспі знайдено в полові понад 50 цент. пшениці, в Бовтижському радгоспі показано було 1185 ц. зерна, а знайдено 1456 ц.

(Роб. газета «Пролетар», ч. 249, 30/X. 1931).

В той саме час, коли вже голодне населення під страхом смерти ховає й краде хліб, на його очах цей дорогий хліб вивозять до Москви, до Ленінграду, бо «пролетарські центри чекають на хліб, на городину з України».

(Роб. «Пролетар», ч. 266, 1931).

В Синельниковому районі пролстарам Москви вислано 30 вагонів хліба, 15 вагонів городини.

(«Комуніст», ч. 307, 6/XI. 1931).

* Слово «куркуль» далеко не означає того селянина кулака, який мав колись велике майно і використовував на свою вигоду селянську бідноту. Це звичайний селянин-середняк в економічному відношенні, але досить досвідчений хлібороб і досить свідомий, щоб розібратися в шкідливих для селянства виступах большевицької влади. Крім того, найменший опір селянина, випадкова сварка з комсомольцем або другим партійним діячем вже накладають на звичайного селянина страшну кличку «куркуля», яка ставить людину поза законом, ставить її першою на чергу до розстрілу, до конфіскації останнього добра, чию жінку і дітей виганяють з хати без одяги, без шматка хліба.

І легко можна зрозуміти, як катастрофально лунає це повідомлення, що в листопаді 1931 р. залишилось незасіяними 682.200 га! І в грудні вже стає відомим, що Україна не виконала плану хлібозаготівлі; Лівобережна лише на 69,8%, Полісся на 54,3%, Правобережна – 38,1%, Степ – 38,7%. І в розпачу большевицька влада, цілком несвідома в агрономії, видає наказ орати на зяб по снігу! («Рад. Село», 29/XI. 1931, ч. 851) і дивується, що «куркулі» цілком відмовились орати по снігу холодну замерзлу землю. Влада засилає скрізь перевірочні комісії, які мусять переконатися, що не одні «куркулі» завинили в катастрофальному стані господарства.

Комісії виявили жажливе безладдя та злочини відносно державного майна, а саме: надзвичайно великі втрати під час збирання хліба та його молотьби й перевозки; хліб так кепсько виготовляється, що не має вигляду хліба. Маються відомості, що селяне нищать коней, щоб перешкодити вивозові хліба. Врожаї зменшуються, записи ведуться неправильно, керівники радгоспів розглядали обов'язок здавання зерна державі, як другорядне завдання, після цілковитого задоволення потреб свого радгоспа; якість обробки землі незадовольняюча, ніщо не робиться, щоб підвищити її врожайність. Трактори ламаються від цілком невмілого їх вживання. Не дивно, що такий хід хлібозаготівлі турбує московський уряд, бо Україна мала дати радянському урядові 60% збіжжя на цілий ССРР, біля 800.000.000 пуд.

(«Комуніст», ч. 337, 8/XII. 1931).

Південна Україна, яка досі постачала найбільше збіжжя, подала в р. 1931 42% визначеної по пляну п'ятилітки. І от на Київщину в Смілянський район засилають 60 буксирних бригад з 3.000 найкращих збирачів хліба – цеб-то просто кажуть – «бий, ріж, стріляй, а хліб подавай Україна, бо ти ж Совітська колонія, ти мусиш годувати свого папа, мусиш годувати увесь Союз Совітський».

Недурно ж пан Косіор на Всеукр. Партконференції в Харкові так солодко виспіває в своїй промові («Вісти», ч. 159, 15/VII. 1931): «Україна є країна необмежених можливостей. У нас чудова земля (А що ви з неї зробили – питаємо ми?), людність, що має великий досвід в провадженні сільського господарства, велика товарність зернового господарства від України, що відіграє вирішальну роль в сільському господарстві Союзу («Пролет. Правда», ч. 160, 15/VII. 1931). В липні на III Партконференції Молотов підкреслює винятково велике значення

України в сільському господ. Совіт. Союзу. «Піднесення сільського господарства колгоспів на Україні має не лише економічну, а й політичну вагу. Партія має право вимагати» ... і т. п.

А вже в квітні 1932 р. преса радянська пише («Пролет. Правда», ч. 77, 1932 р.): насіння на весняний засів не вистачає на 50%, населення краде насіння, *щоб не вмерти від голоду*, а до початку сівби зосталось лише 8-10 днів і летять прикази: в Степу «зробити засів за 6-7 днів», а в Лісостепу за 10 днів.

(«Рад. Село», ч. 878, 1932).

В липні вже відомо, що засівна площа на Україні зменшилася в 4,5 рази. Величезні втрати хліба та його крадіжка в степових районах; 20-40-50% врожаю залишилося на полі часто незібраного, часто незвезеного. На засіяних площах росте «падалиця», і п. Скрипник визнає в цілій низці районів, сіл, колгоспів стан загрозливий, в харчовому стані ганебний величезний прорив. Врожайність чудових земель України, що годувала своєю пшеницею усю Європу, впала на 5-10 цент. з одного га, а може вільно давати 17-20 ц. Якщо в грудні 1931 р. загинуло 150-200 мільон. пудів хліба, то бояться того ж і в цьому році. Хліб осипається на полі і часто ані керівники сельради, ані партійні та комсомольські організації не вміють боротися з цими неладами.

(«Рад. Село», ч. 198, 22/VIII. 1931).

На Харківщині з призначеного плану виконано 4,8%; на Дніпропетровщині 8,5%; в Одеському районі 25,8%. На землях Миколаївського зернорадгоспу осипалось хліба на 2.252 га.

(«Комуніст», 3/VIII. 1932).

Псують машини, ламають трактори. Зерно спускають в полосу, в солому, колоски зрізають та їдять їх тут же. («Пролет. Правда», ч. 159, 14/VII. 32).

І от вже в серпні з Радян. України приходять жахливі вісти про голод, що охопив вже сільське населення і який на осінь ще збільшиться. В багатьох місцях населення вже від січня 1932 р. не мало хліба, їдять солому, бур'ян, посліди, це все мелеться, мішається та вживається замість хліба. А запаси збіжжя для армії тут же на очах голодних людей вивозяться до Росії і на продаж закордон. На Київщині урожай з 31 міл. га лежить у снопах та копицях і гине («Прол. Правда», ч. 191, 1932 р.). З річного плану хлібозаготівлі виконано – 2,3%. Крадіжка збіжжя поширюється, справи вже ідуть до суду і караються розстрілом і *конфіскацією*

усього майна. («Рад. Село», ч. 922, 5/IX. 32). І таких розправ за крадіжку в околиці Харкова сталося за липень-вересень 526. Статистика показує, що такий опір проти вимог уряду роблять на селі не самі куркулі, а усі верстви населення, і з кожним днем боротьба за хліб усе росте: виявляється в замахах на потяги, що вивозять хліб з села до радянських центрів. Так, за один серпень залізничних катастроф нараховують 95.

(«Комуніст», ч. 227, 1932 р.).

Розпочинаються широкі голодові розрухи. З недоїдання вмирають цілі села (біля Кременчуга)* (По інформаціях німець. та америк. студентів. «Гром. Голос», ч. 37). Черевний тиф поширюється. В 65 селах Кременчуг. району усе населення хворе, смертність величезна. В самому Кременчугі хворих 10.000, в шпиталях не вміщаються і їх розклали по шкільних будинках. Лікарі безраді, бо їх мало, та й ліків бракує. Причина хвороби та, що селяне довгий час їли всякий бур'ян, незріле зерно в колоссях. І в цьому безрадному становищі по селах ходять карні експедиції, конфіскують останні рештки прихованого хліба.

(«Нар. Агроном», ч. 36, 1932).

Ось ті факти, що подає нам совітьська (радянська) преса. Таке життя на селах України. Скрізь страшне безладдя; нетямущі в хліборобстві керівники, настирливі вимагання хліба для усіх Совітів, задля їх центрів, їх війська, їх торгу; жорстока боротьба знесиленого населення, беззбройного проти озброєної сили. Оце-ж той рай, що Сталін обіцяв своєю п'ятиліткою, от та економічна руїна однієї з найбагатших колись країн в Європі. Його експерименти над живим організмом народу, якого по останньому перепису рахують в межах України 23.644.634 душі, народу, що має свою історію, свою психологію, свій темперамент, привели до суцільної катастрофи економічної та моральної. Вони викликали в ХХ ст. не лише голод з усіма його страховищами, а ще й повний розпад життя як в селян, так і робітників, що не одержуючи урегульованої платні на заводах, де вони працюють, ані харчів, ані якого-небудь задоволення життєвих потреб – ні помешкання, ні одяжі, ні харчів – тікають від одного заводу до другого, завше голодні, цілком знищені в своєму персональному житті. («Пролет. Правда», ч. 194, 24/VIII. 32).

* Телеграфне агенство А.Т.Е. подає таку відомість: «з різних сел України подаються відомости про випадки людодіства». Не маючи змоги перевірити це телеграфне оповіщення, подаємо його тут, як дуже можливе.

Селяне в страшних злиднях масово покидають свої рідні села і йдуть шукати хліба і рятуватися від розстрілів. Старі, жінки, діти блукають напівголі, голодні по пустинних полях, від одного городу до другого. Багатообіцяюча п'ятилітка принесла такі страховища, яких Україна не знала і за часів війни. Вона повернула життя на Україні на кілька віків назад, привела народ до того розпачу, з якого він шукає виходу в якійсь хронічній трансміграції...

Бачучи усі ці наслідки перш за все треба допитати: через що саме народ хліборобів, народ, який століттями тримався землі, як найкращого скарбу свого, який до усієї хліборобської праці ставився з побожністю, для якого жнива та косовиця ставали найбільшим святом, як те свідчить уся народня поезія та уся укр. література від Квітки Основ'ян до сучасних найкращих літературних творів, тепер залишає землю пустувати – сотні тисяч га стоять незасіяні, хліба на полі осипаються, гниють в копицях, а населення цієї плодючої, так коханої землі, вмирає з голоду, а до землі не береться.

Психологія народня не міняється за які 10-12 літ, і в цьому загрозовому поведженні українського селянина-хлібороба можна бачити лише той розпач, той опір проти сильнішого ворога, який одбирає у нього хліб до останнього зерна, гонить його з хати з малими дітьми, розстрілює найкращих людей, загання в далеке заслання на ганебну невільничу примусову працю. І українське село сказало: краще смерть, а працювати на ворога не будемо! Це його опір, розпач, свідомий того, що нема селу нізвідки допомоги. І воно вмирає з голоду, від тифу голодного, і жде, чекає звідкись порятунку ...

Але світ культурний не може ставитися без уваги до того, що на його очах в Європі ведеться жорстока озброєна війна проти неозброєного безпомічного населення, не може Європа спокійно дивитися, що та багата країна, що годувала її своєю пшеницею, тепер стоїть руїною, а її чорноземні багаті степи стоять порожні, на плодючій землі росте бур'ян та метлиця. А села пустують, бо населення тікає з них світ за очі шукати десь хліба. Можна собі уявити в таких обставинах дітей! Цілі генерації укр. дітей вмирають фізично і дичавіють морально.

Потрібна негайна допомога організована, братерська, допомога упорядкована народами цивілізованого світа, щоб той братній хліб достався справді до вуст голодного селянина і робітника.

Потрібна правдива оцінка большевицьких державних експериментів. Знаючи, що робиться на землях України – «автономної» республіки в Радянській федерації, стає дивно, як можуть організовані держави Європи, Америки визнавати таку безладну державу, яка руйнує і край і нищить без війни мільйони населення. Як можуть ці європейські держави заключати з большевиками якісь договори, коли усі ці товари, що большевики привозять в Європу, або одірвані з уст голодних дітей і жінок, або вироблені підневільною примусовою працею. Необхідна негайна організація допомоги голодному населенню України.

Українські жінки, об'єднані на еміграції в Національну Жіночу Раду, безсильні подати нещасному населенню жадну допомогу. Укр. еміграція відгороджена від свого народу страшними большевицькими загорожами – ні звідти до нас, ні від нас до України не перелетить ні пір'ячко. Наша кореспонденція з рідними накликає на них жорстокі переслідування. Ми не можемо послати кіло рису, хоча б і за ту величезну ціну, яку встановили собі большевики, граючись з голодним людом, як кіт з мишою; щоб не підвести наших рідних, наших сестер та їх дітей під найстрашніші кари. Ми можемо лише правдиво освідомлювати культурний світ з тими страховищами, що провадяться поза тими мурами. Ми лише звиваємо до усіх Червонохресних організацій, до Жіночих Товариств – рятуйте розгублене, змучене населення колись багаті України! Дайте шматок хліба голодним дітям!

Голова Жіночої Нац. Укр. Ради: Проф. С.Русова.

Прага, 1932

Секретар: Др. Інж. Х.Кононенко.

(Дж.: Трудова Україна. – Прага, 1933. – Ч. 10. – С. 1-4).

До Президента Міжнародного Червоного Хреста¹³

Monsieur le Président
de la Croix Rouge Internationale
Monsieur,

la famine en Ukraine prend une étendue effroyable, des villages entiers se dépeuplent hommes femmes enfants quittent leurs domiciles, fuient vers les villes

¹³ Лист С.Русової, ймовірно черновий варіант, оскільки відсутня дата, з приводу голодомору в Україні (рукопис, франц.) (упор.).

cherchant du pain, du pain a tout prix. Et nulle part rien a manger. Le Conseil National des femmes ukrainiennes se met en devoir diimleter le secours de la Croix Rouge Internationale. Nous comprenons que dupuis la derniere terrible famine en Ukraine l'ant 1922 toutes les conditions de la vie en Europe et en Ukraine ont beaucoup change, et maintenant il n'y a pas a esperer que differentes sociétés bienfaisantes aillent Ukraine pour y installer des salles a manger Nous – les sociétés des émigrés – nous peuvents envoyer en Ukraine meme aux Croix Rouges dans les villes ukrainiennes – les bolchéviques traiteront ces envois comme des relations politiques. Nous aurions prié la Croix Internationale d'entrer en correspondance avec la Croix Rouge de Charkoff et avec défférentes Croix Rouge de l'Europe – f Paris, Londres, Prague etc. afin que ces Sociétés envoient quelques provisions dans les Croix Rouge de l'Ukraine et d'insister que ces provisions soient affranchies de tout payement de Pou a ne qui sont si élevés dans l'U.R.S.S.

Toutes les Sociétés des émigrés ukrainiens Vous voudront en aide Monsieur, en Vous apportant de l'argent, des provisions et Vous donnant les informations necessaires et les plus vraies sur les endroits les plus accablés par la famine. Maintenant que le pays est completement ruiné – ni betail, ni volaille, ni chochons, ni chevaux dans les villages – la famine prend des le premier moment un caractere intolérable et dans la presse tcheque ont été deja des accidents d'anthropofage. Monsieur, le temp presse et nous oblige a Vous parler, donnez nous quelque conseil et veuillez crorre quele Conseil National des femmes Ukrainienne est complètement f Votre service pour Vous aider f secourir le people Ukrainien.

La Présidente
Professeur Sophie Roussova
Le Secrétaire

(Дж.: ЦДАВО України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 24, арк. 4).

До жінок світа. **(Відозва в справі рятування дітей)**

Ось вже майже 20 літ, як діти на Великій Україні не знають щастя-долі. Почалася їхня недоля із світової війни 1914 р. і саме з Галичини, яка за час війни вистрадала від російських військ найстрашнішу руїну. Обстріли сіл, пожежі, розпад усякого життя, панічний жах перед смертю на кожному кроці, посиішна евакуація, все це переживали діти. Скільки їх загинуло від ворожих куль, скільки їх розгубилося на великих

евакуаційних шляхах між Прутом та Дніпром, скільки їх жорстока доля позакидувала на чужину, далеко від рідного огнища, від рідної мови, садинок для них зрозумілої. Бачила я в 1926 р. у далекому Саратові над Волгою дітей з Полтавщини, закинутих у вогкі, темні казарми, на сухому хлібі, без теплого кожушка в морозну російську зиму. Але ще були коло них матері, було кого в сні обняти маленькими рученятами, було до кого притулитися серед чужого оточення. На Україні обездолені діти знаходили в установах, спеціально для них зорганізованих, і ласку й опіку, в Києві і по всьому західному військовому фронті відкривались притулки.

Слідом за світовою війною розпочалась на Україні горожанська боротьба. З двох сторін загрожена росіянами, – які ішли одні під гаслом большевизму, другі під прапором Денікіна – Україна, не маючи ні звідки допомоги, загинувала в своїй героїчній боротьбі за волю та незалежність. І почав душити її московський большевицький кулак, і цей нелюдський страшний гніт відбився першим ділом на дітях українського народу. В своїому хворобливому екстазі большевики заходились змінити, перевернути усе народне життя і розтоптали українську родину, віру, національне почуття. Вони (на моїх очах в 1920 р.) почали відривати дітей від батьків, трохи не силою забирали до своїх притулків, де харчу бракувало, де дітям забороняли молитись Богові, здирали з дітей іконки, останню річ, що нагадувала «маму», за виховниць поставили дітям українським жидівок та росіянок, які не розуміли мови дітей, а діти не розуміли їх. В сучасній українській радянській белетристиці можна знайти типи цих новочасних фребеличок, які крадькома поїдають котлети, призначені дітям, які змагаються переконати дітей, що Бога нема, а самі по ночах навколішках йому моляться. В притулках ніколи не вистарчало страви для дітей і їм «не заборонялось» іти на крадіжу по сусідніх садах та огородах; дітей навчали ненавидіти батьків, пропонували їм незрозумілі принципи. Усе оточення було лицемірне, штучне. Діти душилися в цій большевицькій тресурі.

В українських дітях з малого віку закладено палке змагання до волі, до свого рідного, улюбленого, проти чого повставали їх виховниці, і діти тікали. Тікали до дому, але де ж був той дім, та рідна хата? Вона була зруйнована, батьки на далекій праці або заарештовані. Малі утікачі опинились на вулиці. Але дітям здавалась вулиця, великий шлях, вільне життя краще від тих жадливих притулків. Зі своїм суворим ре-

жимом штучного безсердечного тресовання нагадували скоріш концетраційні табори або Б. І. П., ніж педагогічну установу для малих дітей. Ці перші кадри безпритульних дітей на Україні склались із сиріт-жертв горожанських війн і терору червоних, від пролитої ними крові переможців. Сиротами подоланого (але не скорившогося ще ворога) комуністична влада не мала бажання опікуватися. – Вона знала, що ці діти колись помстяться за батьків, то краще, хай гинуть. Ця перша ще малочисленна армія безбаченків, в найсумнішому значінню того слова, мусіла злодійським шляхом добувати шматок хліба. Крали скрізь усе, що могли, та іноді знаходилась яка добра душа, що нагодувала і одягнула безпритульну дитину. Діти складали свої товариства, з відповідним регуляміном і задержували ніжні товариські відносини. Найкращі сучасні українські письменники Копиленко та Качура дають у своїх творах симпатичні типи дітей в їх жахливому зовнішньому вигляді. Майже голі в якихсь тадрах, тіло вкрите вошами, як каже Шевченко: он мати дивиться й не пізнає своє єдине дитя! Так, як це виявляється в оповіданні «Танець Смерти», коли артистка Балерина загубила свою доню і не може пізати її в юрбі безпритульних. Копиленко дає такий малюнок: На вулицях міста і на площі в центрі стоять чавуни. В день в них варять асфальт. – Увечері й вночі біля чавунів сидять безпритульні діти в брудних штанах, напівголі, не добереш де шмаття, а де світить голе тіло, чорне, мов земля. Тут і ночують, лаються, сваряться за недокурки, шукають вошей у шматах одежі.

Ця перша армія безпритульних своїми злочинствами скоро примусила владу звернути на них увагу. Почали військовою силою заганяти дітей в притулки. Але ні притулки, ані «колонії» вже не могли охопити масу дітей. Загальна господарська дезорганізація не давала можливості задовольнити мінімальні потреби годування і виховання цих дітей. Та ще до того сама влада утворювала нові кадри безпритульних дітей; творила сиріт і півсиріт без війни. То були діти тсяч розстріляних батьків чи батьків, засланих на Соловки. Це розпочалась сталіновська п'ятилітка, розкулачування селян, штучне насаджування соціального порядку життя, колективізація села, а серед інтелігентних верств ліквідація жовто-блакитних настроїв. Усе, що лякало владу натяком на відпір, на національну впертість, карано жахливо масовими розстрілами, виселенням. По цих вбитих зіставались діти, майбутні мстники. Вони не сміли виростати, їх боялась влада! Вони мали якось зникнути.

Батьки вбиті, хата спалена, діти на вулиці, без шматка хліба. Ніхто не сміє подати їм цей сирітський хліб, ніхто не сміє взяти їх до хати, бо за таке «співчуття» дітям покараних вони теж будуть розстріляні. В Кремлі кожне гуманне почуття визнається буржуазною і контрреволюційною ознакою. Рятувати цих сиріт влада не має жадного наміру. Їм дають можливість самоліквідуватися, цебто вимерти. Оце наслідки п'ятилітки. Разом з постійними утікачами з преславних притулків утворилась армія цілком безпомічних сиріт. Вона значно збільшила кадри цих нещасних дітей і становище їхнє щодалі ставало гіршим. Тисячами ходять вони по безмежних просторах цілком зруйнованої України. Рідний степ їхній батько, сонце вдень гріє їхнє виснажене тіло, ніч шовковою темнотою насилає сон на їхні втомлені очі, або ясними зорями веселить їхнє дитяче серце. В своїх мандрюваннях, в шуканню хліба вони не знають перешкод. Переїзять з Наддніпрянщини на Кубань, або з Херсонщини до Харкова, щоб там якось на зиму заховатися в таємних темних закутках, або переспатися в якійсь покинутій церкві.

Бувають ще і такі моменти: батько в ДПУ, мати з трьома дітьми заслана на Соловки. Не видержала усіх страждань, зв'язаних з цією висилкою, і смертельно ослабла. Перед смертю вона заповідає своїм дітям тікати з цієї страшної чужини: «Може Бог вам допоможе і доберетесь до України». І усі три хлопчики змагаються виконати заповіт мами. Вони тікають з Соловків, але одного на другий день зляпав вартовий, другого роздавила машина, коли він ліз умоститися на буферах. Доля третього «утікача» невідома, і може ще страшніша – в пазурах медведя, або в топких багнищах. (Диви II. книга Юрченка).

Тепер настав найстрашніший момент жахливої 20-літньої епопеї українських дітей. Москالی в усіх окупованих ними країнах довели населення до безпросвітних злиднів і до кінцевого голоду, і діти перші почали від нього вмирати, а далі і самі стали жертвами збожеволілих від голоду і розпуки: невинні істоти перевернулись в смачні шматки м'яса, нещасні діти стали жертвами того канібалізму, до якого московський большевицький уряд довів колись багатий Український народ.

Може хто завважить, що на Україні були школи, якими большевики хвалились перед чужинцями (навіть перед знаменитим американським вченим Д'юї). Так, така «показна» школа існувала в Харкові, так само як є показні притулки, в яких виховуються діти чекістів, тої нової комуністичної аристократії, яка заступила місце буржуазної й обставила

себе найкращими умовами життя. Це ті діти неголодні, які підносили панові Еріотові квіти... Але є на Україні «непоказні» школи, до яких не то що Еріота, але ніякого журналіста не допустять; за ці школи одна учителька висловила таку гірку правду, що «партія» нагнала її назавжди з посади учительки. Вона казала, що дітей мучать постійним недоїданням в школі, що зі школи роблять не місце навчання, а партійнополітичний мітинг. А другий учитель не зніс страшної дезорганізації школи і покинув її, оставивши записку, що ніколи не вернеться на посаду учителя.

Можуть нам нагадати «комсомол», як виховничу організацію. Там, правда, підготовлюються «піоніри» комуністичної партії, їм доручається «перевиховувати» малих дітей, т. зв. жовтенят. Їх тресують так, що вони стають абсолютними рабами, не мають ні власної волі, ні власних думок, автоматично виконують наказ піонірів, «обожають» Леніна, співають інтернаціонал, маширують з червоним прапором у демонстраціях, але ніякого почуття до цього всього не мають.

Тепер компартія знайшла нову методу морального виховання: тепер, коли під час жакливого голоду селяни потайки зрізують колосся та зернятами задурюють голод дітей, з колхозів навчають стежити за полем і як побачать «зłodія» серед жита, мають бігти до свого «вихователя» з доносом, і зłodія арештують. Так діти, спокушені шматком хліба, по приказу «піоніра» шпiоняють за своїми рідними, за батьками своїми. Один хлопець 10 літ, Коля Кобилянський, так уславився своїм шпигунством, що був обдарований новим убранням.

І гинуть діти на Україні не поодинокі, а гинуть масово, сотнями тисяч. Діти то є скарб не тільки у кожного народу, це скарб всієї людності. Люде передають новій генерації своє знання, свої найкращі заповіді, в дітях своїх люде бачать садинок можливість реалізувати свої найкращі сподіванки на майбутнє. От через це, коли де станеться яка біда, змагаються перше за усе рятувати дітей. В цих зусиллях народи радо йдуть один другому на допомогу, як ми це бачили зараз після світової війни. Норвегія, Швеція годувала віденських дітей і вірменських. Америка помагала українським дітям в польських таборах. Для рятування дітей нема територіальних кордонів, ані політичних пересторог. Мусить панувати один закон вселюдного гуманізму, вселюдний об'язок захищати усіх дітей як найдорожчий скарб.

Чому ж тепер, у 20-му столітті, увесь культурний світ мовчки, без усякого докору дивиться не тільки на винищення цілого українського

населення, на його історично власній землі, а й на це фізичне і моральне вбивання мільонів дітей українського народу? Що внесе у світову культурну скарбницю решта цієї недобитої генерації, виснаженої довгим голодуванням, морально зіпсутої жакливими умовами життя? Яка нова генерація повстане з цих малих зłodіїв, шпигів, тресованих зрадників, з цих дівчаток, з 10 літ вже розбещених? Над цим питанням мали б задуматися світові педагоги, над цією народньою долею мають поміркувати люде розуму і серця по усьому культурному світі. Треба вивести цих дітей з-поміж большевицького уряду, треба нагодувати, треба вирвати їх з рук смерті, треба рятувати їх від фізичної і моральної загибелі. *Ми, Українки, об'єднані в Жіночу Національну Раду, звертаємось до матерей всього світу! Дорогі Сестри! Обміркуйте це болюче питання! Не дайте загинути українському народові і вирятуйте його дітей!*

Голова Національної Української Жіночої Ради –
Член Центральної Ради в Києві:
професорка С.Русова.

(Дж.: Жіночий світ. – Пітсбург, 1933. – Ч. 6-7. – С. 16-18).

Дитяча «Ялинка» в Празі

5 січня Жіноча Національна Рада в Празі улаштувала свою традиційну ялинку й дитячу виставу. Вже 4 роки, як ЖНР з метою боротьби з винародовленням наших дітей на еміграції, уладжує такі вистави і щодаля все більше переконується, що вони справді найкращий засіб для пробудження національної свідомості.

Звичайно ця думка не нова, й ми собі добре усвідомлюємо велике значення в цьому напрямкові відповідних вистав Кропивницького й Садовського в кінці XIX сторіччя на В. Україні. Але в систематичному пляні ці дитячі вистави входять в життя тільки поволі, разом із новими педагогічними вимогами останніх часів.

Правда, ще за життя М.Лисенка грали в Києві його прекрасні оперети: «Коза Дереза», «Кіт Котофієвич», «Зима й весна», але це були випадкові художні розваги серед дітей небагатьох українських родин.

Як знаряддя націоналізації дітей перший ужив цієї методи ще до великої війни сенатор С.Шелухин в Одесі. Бачачи, що діти українсь-

ких батьків не вміють говорити по-українськи, він організував гурток дітей і поставив «Козу Дерезу». Вже після другої проби діти між собою забалакали по-українськи. Та політичні умовини тогочасного життя не дали завданню п. сен. розвинутися далі.

На еміграції, де діти порозкидані по чужих школах, живуть далеко одне від одного й не мають між собою майже жадної лучности, винародовлення загрожувало ще більше. Ж.Н.Р. вирішила виступити на боротьбу з цим лихом. В 1932 р. на Різдво (працею головним чином секретарки Ради п. Х. Кононенко) дано першу виставу – виставлено п'єсу Л. Велинської¹⁴ «Своїм Шляхом». В ній взяли участь лише 5-6 артистів – діти 4 українських родин. Вистава пройшла дуже гарно, на велику втіху і самих виконавців, і нечисленної публіки.

На Великдень уладили «Червоне яєчко» і також виставу. Гурток артистів уже побільшився. І далі виступали нові, зовсім незнайомі нам діти. Спочатку виступали зо своїми деклямаціями українських віршів, а потім брали участь і в виставах; до того ж училися українських танців, пишалися українськими одягами, на пробах зближались між собою – і так весело себе на них почували, що коли проба була призначена на 10 годину, то діти вже в 6 год. ранку будили батьків, «щоб не спізнитися».

І от за 4 роки з наших дітей склалася дуже талановита трупа артистів, що виступала вже в серйозних п'єсах Васильченка, Черкасенка, Галини Журби. Старші діти організували гурток «Пу-гу!», що видає свій журнал, організує молодших дітей. Це вже певний широко-український гурток, що розуміє свої обов'язки перед далекою Україною. А більшість з них і не бачили своєї прекрасної батьківщини, або згадують її, як у тумані. Тут же, на цих виставах – і декорації: селянська хата, і українська гарна мова, пісня, і одяг, і побут – наче на годинку пересунуть з чужини в коханий край. І западає в чулу душу зернятко любови, і діти вже з гордістю кажуть: «Я українка, українець!», і чужі школи з пошаною визнають маленьких патріотів.

Маленька ця справа – дитячий театр, але на чужині вона набирає більшого значення. Вести її треба пляново, систематично, уважливо придивляючись, які саме здібності виявляє даний артист. П'єси підбирати відповідні. Тоді цей театр стає засобом не тільки пробудження національної свідомости, але й глибокого психологічного впливу на душу дитини.

¹⁴ Л.О'Коннор-Вілінської (упор.).

Та справа ця в своєму розвитку натикається на багато перешкод: брак п'єс, підхожих для середнього віку дітей; брак часу і в батьків, і в президії Н.Ж.Р.; брак грошей, бо художнє виведення вистави потребує чималих коштів, і малих артистів хочеться нагородити (на еміграції це важний момент!) – і тут стає на перешкоді ця ненависна недостача грошей.

Та Н.Ж.Р. не зрікається своєї справи й на бажання батьків буде старатися збирати дітей і оточувати їх широко-українськими вражіннями.

Ясно, що дитячий театр має своє значення не тільки щодо піднесення національної свідомости. Пляново, систематично ведений гурток бажаний у кожній школі, бо він викликає в дітях найкращі моральні переживання. Ніяке кіно, ніякий театр, в якому діти будуть тільки глядачами, не може дорівняти щодо свого глибокого впливу театрові, де діти чинно беруть участь.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1935. – Ч. 3. – С. 9-10).

Конгрес Ліги Миру та Свободи

2-го липня ц. р. збирається IX-й Конгрес Ліги Миру та Свободи в Чехії в одному з її літниць в Luhaňovice. Він складається з 25 Національних Секцій, в тому числі – членів кореспондентів з 29 країн. Він назвав себе на цей раз, як «Конгрес Задля Нового Міжнародного Режиму».

В програму нарад поставлені між іншими й такі питання: «Основи реальної Ліги Націй», «Абсолютне й загальне розброєння», «Інтернаціоналізація цивільної авіації», «Обмеження і регуляція суверенності держав», «Поширення міжнародного арбітражу», «Питання кольоніальні та економічні».

Конгрес обговорить і політичні питання нашого часу і пропонує такі рішення, які здатні до встановлення миру й свободи для всіх народів, усіх націй, усіх верств.

Серед інших точок для обміркування є й такі, як «права меншин у ріжних державах», «амністія для політичних в'язнів» і т. п.

Дуже було б бажано, щоб українки, члени Ліги Миру та Свободи, наїшли можливість прибути на цей конгрес, бо Ліга М. і Св. щодалі, то поширює свою політичну діяльність, і трибуна її нараховує тисячі слухачів.

Утримання в цьому колишньому чеському курорті серед розкішних лісів досить невисоке – знижене до 15 кор. на добу; так само зниже-

на й оплата комунікації до Лугачовіце. Крім того, чешки гостинні; як завжди, пропонують 20 приїзжим членам Ліги дарове помешкання й сніданок. Треба було б організувати такий постійний невеликий фонд, який давав би українкам змогу виїздити на всесвітні жіночі конгреси й інформувати всесвіт про українську справу та завжди нагадувати людям всесвітнє значення української проблеми. Не сміємо занедбувати жадної для цього нагоди.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1937. – Ч. 11. – С. 11-12).

Гарні ідеї і важка дійсність: З приводу ІХ Конгресу Міжнародної Жіночої Ліги миру і свободи

Звідомлення проф. Софії Русової з Конгресу Міжнародної Жіночої Ліги миру і свободи містимо як з уваги на Особи українських делегаток і Шановну Авторку статті, так і з інформативного обов'язку. Питання доцільности членства українок у цій радикально пацифістичній, у нас так мало популярній, організації не пересуджуємо. Його треба обміркувати і вирішити на відповідному форумі українського зорганізованого жіноцтва; якщо воно прийде до висновку, що варт затримати членство в Лізі, тоді не повинні більш траплятися такі випадки, щоб Українську Секцію мали закрити з причини її недіяльности: це дискредитує ціле українське жіноцтво. Нема сумніву, що цим разом Українську Секцію вирятували українські делегатки, особливо знамениті виступи проф. Софії Русової. З присмністю треба ствердити, що большевицькі впливи в Лізі не є дуже сильні, коли Міжнародня Екзекутива допустила емігранток з Великої України в характері делегаток на Конгрес та коли Українська Секція залишилася в Лізі на повних правах, які мають секції державних народів.

Редакція.

Тихо, спокійно в гостинній Чехії. Вікна величних саль будинку «Srojecensky Dum» виходять просто в ліс. По доріжках саду чудової купелевої місцевости Люгачовиці (Luhachovice) ходять лікуванці з склянками цілющої води в руках, а гарна оркестра грає мьельодійні вальси та «роронгі» з різних опер.

В таких зовнішніх обставинах відбувалися в днях 26-31 липня наради ІХ Конгресу Міжнародної Жіночої Ліги Миру і Свободи. З'їхались делегатки 19 національних секцій з усіх кінців Європи і Америки.

Не було відпоручниць Італії, Німеччини, Польщі і деяких інших країв. Деякі секції прислали численні делегації по 6-10 душ. Українок репрезентували дві делегатки: Ольга Галаган і підписана.

Головним завданням цього конгресу було обміркувати новий міжнародний порядок життя. На цю тему був прочитаний доклад чеської делегатки п. Др. Шустлерової, але він викликав малу дискусію; почувалася загальна невідготованість до такої поважної і важкої теми. Проте сам доклад захоплював своїм щирим ідеалізмом. Хід його думок такий: проблема нового міжнародного ладу, як основа і передумова всесвітнього миру, стоїть від довгих літ в центрі уваги Ліги. Цей новий лад мусить бути всесвітнім порядком, а не місцевим, не національним, не одноподержавним, а справді міжнародним, для всіх однаково обов'язковим. Тут виявилось те невизнання психології окремих народів, таке характеристичне для міжнародних організацій, яке відштовхує від них чимало людей. Але у пані Шустлерової це виходить цілком льогічно: одна велика ідея пануватиме в її новому суспільному ладі: справедливість. Докладчиця звертає увагу, що інші моральні вимоги обов'язують окремі особи, а інші держави, коли за найменше привласнення чужого добра особу карає закон, а держава тільки хвалиться, якщо вона брехнею чи силою привласнить собі чимале чуже добро. На думку референтки, всі взаємини між народами повинні керуватися справедливістю і солідарністю.

Гарні думки і слова, але чи скоро вони зможуть реалізуватися в конкретні форми життя, в обов'язкові для всіх закони?! Проте честь тим жінкам, які борються за високу ідею: мораль має бути однакова для всіх, народи мусять зректись свого егоїзму, своєї агресивности і керуватись лиш загальною справедливістю і солідарністю.

Взагалі на конгресі весь час підіймали тільки такі питання, які або були прикладом поведінки, що грішить проти всякої справедливости, як напр. кольоніяльна справа, або які сприяють реалізації вимог солідарности, як напр. пропозиція спільної праці двох сусідніх секцій, або питання захисту прав людини. І доклади, і промови, і голоси в дискусії, усі вони пройняті були тим ідеалізмом, якого ми, на жаль, так мало помічаємо в політичному житті і взагалі в нашому оточенні. Сенаторка Плямінкова цитувала вічно живі слова Масарика: «Правда переможе», а сеніорка Ліги, німкеня др. Авґсбург, що на старість літ своїх мусіла йти на еміграцію та яку всі з пошаною вітали, давала пораду всім

жінкам працювати для цих двох прекрасних ідей Pax і Libertas. Хто працює для першої, той працює і для другої, і навпаки.

В перший же день виступала іспанка, яка була в почесній президії конгресу, і говорила про страхіття горожанської війни, про становище жінок і дітей, описувала картини з одного шпиталю, де всі діти вбиті бомбардуванням. Вона казала, що іспанську війну треба якнайскорше припинити, бо інакше вона пошириться на всю Європу. Всі жінки, казала вона, мусять усіма засобами протиставитись війні. Іспанку вітали демонстративно, потім дуже бурхливо обмірковували проєкт телеграми до урядів з домаганням якнайскорше вицофати чужі війська з Іспанії.

Колоніальне питання розглядали другого дня конгресу, після доповіді французької делегатки. Доклад з'ясував страшний зловживання в колоніях майже всіх європейських держав: і Англії, і Франції, і Бельгії, і Голландії. Але найсильніший був виступ індуски, яка промовляла по-англійськи.

Після неї взяла слово українська делегатка і сказала: «Колоніальне питання дуже важливе, бо воно доторкає інтересів мільйонів людей. На жаль, зміст слова колонія зовсім не означений. Чи кожний завойований край стає колонією тої держави, яка його завоювала? Я дозволю собі повторити слова шановної пані делегатки з Індії: мій край не є колонією, але він силою завойований і експлуатований гірше всякої колонії. Він продукує величезні багатства збіжжя (тут були подані деякі цифри), але населення його не бачить. В краю, найбагатшому на всю Європу, майже щороку голод косить тисячі жертв. Число населення зменшується, як то показав останній перепис. Цей край, шановна пані, не так далеко від Вас, як Абіссинія, він лежить в Європі – це Україна. Я хотіла б, щоб Міжнародна Ліга означила, яка є різниця між колонією і завойованою країною та поскільки допустима їх експлуатація».

Частина салі зустріла цей виступ оплесками. Але зараз, поза чергою, взяла слово французенка пані Дюшен і страшенно накинулася на українську делегатку, що ніби ніякого голоду на Україні нема, що все це старі невірні відомості; їй з допомогою поспішила друга молоденька французенка, яка запевнювала, що в «Росії» дуже весело живуть, вона сама була там на жнивях і селянки їй казали, що вони ніколи не були такі щасливі, як тепер. Частина делегатов виявила свої симпатії до Советів оплесками.

Коли всі колоніальні дискусії скінчилися, підійшла до індуски (яка теж сиділа в почесній президії) голова англійської секції, подала їй руку та промовила кілька дружніх слів, що треба – мовляв – вірити, що з часом відносини між англійським урядом і населенням Індії знормалізуються. І ось на очах цілого конгресу висока біла елегантна леді стояла перед чорною жінкою, немов вибачаючись за всі кривди, які її земляки вчинили Індії; але індуска з ненавистю і недовір'ям дивилася на європейку, яка йшла їй назустріч, і ледве протягнула руку, не підіймаючись навіть зі стільця. Ось зустріч двох рас, ось ілюстрація до всіх гарних докладів про колоніальне питання!

Щодо співпраці двох сусідніх секцій, то основою дискусії був меморандум чеської секції, який відчитала п. Л.Ганушкова. Виявилось, що чеська секція вже співпрацює реально з мадярською, при чому обі секції повідомили про співпрацю міністрів закордонних справ своїх країв. Вони слідкують пильно за пресою і якщо з'являються відомості, що могли б пошкодити добрим взаєминам обох держав, стараються їх спростувати. Таку ж спільну працю розпочинають болі арки з югослав'янками, які досі були зо собою в доволі прикрих відносинах.

Підняли теж на конгресі питання політичної еміграції, що особливо було цікаве для нас, емігранток. Докладчиця домагалася, щоб політичні емігранти в кожному краю мали право азилю і головне, щоб мали право на працю. Українська делегатка теж приймала участь у цій дискусії і, з'ясувавши жадливе становище емігрантів, особливо дітей, представила зразкову поведінку з політичними емігрантами уряду Чехословаччини та настоювала на тому, щоб скрізь, по всіх державах, емігранти мали свої національні школи і право на працю.

Найважливіше питання для Української Секції, себто справа дальшого членства українок у Міжнародній Лізі, обмірковувалось не на пленумі конгресу, а на Екзекутиві. Тут треба сказати, що Президія Ліги порішила закрити Українську Секцію, яка від 1921 р. входить у склад Ліги, не з політичних причин, як це буває в інших міжнародних організаціях, не з причини втрати незалежності, а тому, що Українська Секція від кількох літ не проявляє ніякої діяльності. І ось нас закликали на засідання Екзекутиви і ми прийшли схвильовані, як на справжній трибунал. На наше щастя, предсідником цього трибуналу була німка, Гертруда Бер, людина дуже нам прихильна, і це додало нам сміливості. Відкривши засідання, вона звернулася до нас, мовляв, іде справа за

те, щоб закрити Українську Секцію, що Ви на те скажете? І прийшлося нам дати вияснення тих важких умов, в яких живе український народ і разом з тим, в яких знаходиться Українська Секція. Ми з'ясували, що існування Української Секції – це справа важна не тільки для українок, але і для самої Міжнародної Ліги, що закривати національні секції – це значить ослаблювати працю Ліги, зменшувати простори для пропаганди її ідей. Ми пригадали історію Української Секції від її заснування в 1921 р. аж до сьогоднішнього дня. Українська Секція завжди була вірна головним принципам Ліги: тривкий мир через свободу всіх народів. Без правильного розв'язання української справи не може бути миру на Сході Європи і тому праця Ліги на Сході Європи незвичайно важна.

Після довшої промови української делегатки нам ставили ще всякі запитання, щоб вияснити наше становище до тих чи інших політичних проблем.

На другий ранок, 31 липня, на пленумі конгресу проголошено постанову Екзекутиви: Українська Секція залишається надалі членом Міжнародної Ліги. Для кращого ознайомлення з її справжніми умовами та працею дві членки Президії поїдуть до Львова та свій звіт подадуть на Екзекутиві весною 1938 р. Рішення Екзекутиви Конгрес зустрів оплесками; одна шведка взяла слово і висловила своє задоволення, що Українська Секція лишається в Лізі; вона, мовляв, пам'ятає, з яким ентузіазмом прийнято українок до Ліги в 1921 році.

Виконавши доручену їм справу: зберегти Українську Секцію, українська делегація в той же день виїхала з Люгачовиц з приємними спогадами про товариське відношення Міжнародної Ліги до українок. Особливо прихильне становище до нас виявляли англійки, американки, шведки, фінки й данки, почасти теж чешки. Взагалі треба сказати, що Ліга це для нас важний терен і було би шкода його втрачати.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1937. – Ч. 15-16. – С. 2-3).

Розділ 3

Натхненниця національного жіночого поступу в Західній Україні

Два Українські З'їзди

Минулого місяця ми, українські жінки в Празі, мали велику радість: до нас завітала наша дорога, високошанована посолка Мілена Рудницька. Як висловити всю нашу любов і пошану до цієї жінки, що так уміло й славно веде свою високу місію – охорони прав нашого народу! Яка так зручно вмів прислужити для нього симпатії чужинців і викликати їхню обурення проти гнобителів нашого народу, що намагаються навіть фізично його знищити. Велика наша подяка цій нашій енергійній заступниці!

Пані М. Рудницька поінформувала нас, що з нагоди 50-ліття заснування першого жіночого товариства в Галичині (в Станиславові) – «Союз Українок» має намір скликати Всеукраїнський Жіночий Конгрес влітку 1934 року.

Це повинен би бути величний здвиг нашого жіноцтва – бо ж ці 50 літ не пройшли даремно й можуть виявити великі наслідки організованої праці «Союзу Українок»; головне – в поширенні серед галицького українського жіноцтва освіти, організації, громадянської й національної свідомості.

Водночас із цією прекрасною думкою «С.У.» – зміцнити на з'їзді свою об'єднаність, перевірити методи й напрямки цієї піввікової жіночої праці – в пресі залунав заклик ще до другого з'їзду – до Всеукраїнського національного Конгресу. Знаменна зустріч двох, повсталих незалежно одна від одної думок, що їх справді можна повітати, як знак часу.

Пригноблений страшними наслідками Світової війни, поділений кордонами на кілька частин, ізольований у своїх стражданнях – український народ пережив ці повоєнні роки в додаток ще й у жахливому роз'єднанні у своїх внутрішніх колах. Здавалось усім нам, що ця ізоляція, ці взаємні непорозуміння – це щось природне, що над нами панує якийсь немилосердний фатум, який не дає нам вибороти нормальної для кожного народу волі й незалежності.

Скрізь це один народ, з одним серцем, що б'ється любов'ю до своєї землі, з одним розумом, який змагається знайти шлях до національного розвитку своєї Батьківщини.

Всеукраїнський Національний Конгрес зовсім на часі. Але треба, щоб думку його скликання підтримувала не сама українська інтелігенція, але й народна маса, українське село. Воно може висловити цінні думки щодо змісту самого з'їзду й щодо тих справ, які йому треба висвітлити, розв'язати.

Україна – наскрізь демократична країна, і Всеукраїнський Національний Конгрес не може відбутися без участі українського селянства та робітництва. Як на Жіночому З'їзді, так і на Національному Конгресі мусить лунати їхнє правдиве слово.

Два З'їзди! Це велике знамя часу, і ми бажаємо їм великого успіху.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1933. – Ч. 22. – С. 4-5).

День у Чернівцях

Сідаю в Коломиї. Дві години спокійної їзди в сутінках дощового вечора, і ось границя Румунії.

Відома сутолока кордонних станцій, ревізія речей і документів, чужа офіційна мова, а всього лише переїхали з одної частини українських земель у другу.

За якої пів години вже й краса Буковини, її головний культурний центр – Чернівці. В великому натовпі тягну свою валізу; засапавшись, простую до виходу з потягу, коли відразу чиясь доброзичлива рука бере в мене з рук важку валізу й веде мене геть з натовпу на перон двірця.

Я знову з друзями, знову з своїми людьми. Їдемо вулицями, повними людей. Дощу нема. Літня тепла ніч тягне до розваг. З високого неба світить повний місяць понад банями православних церков.

За вечерею всі розпитують за наш Жіночий Конгрес. Він у всіх ще в думках, усі цікавляться його наслідками. Але пізня ніч замикає очі, зупиняє балачку до завтра.

Ранок освітлив великий майдан. Йде жвава торгівля, лунає жидівська мова. На крамницях жадної української таблиці, жадного українського пляката, лише тішить очі на брамі дому і'мя доктора-українця.

Їдемо оглядати це споконвіку українське місто, що здається лише тимчасово ослабло на чужоземний вигляд. Проїздимо попри будівлю православної резиденції. Що за краса! Ціла симфонія прекрасних лі-

ній, мрійна й велична. Символ великого культу великої віри, до якого мимоволі тягнуться змучені серця. Чудовий твір архітектури, одушевленої великим почуттям.

Їдемо далі, і ось простий невеличкий будинок: Народний Дім. Теж свого роду храм місцевих українців. Тут провадиться їх праця для культури народу; тут альтруїстично по-християнськи приноситься взаємна заповога. Сюди сходяться українці для обміну думок, для вітання гостей; тут видаються їх чесні молоді завзяті газети. Так, тут, у Народнім Домі, справді б'є живчик здорового національного життя.

Ось з нижнього поверху долітає дитячий спів. Побожно заглядаємо – це дитяча захоронка. Хлопчиків та дівчаток 320, усі чистенькі та веселі, – видно, що чиясь любляча рука піклується ними й навчає любити Бога та свій край. Діти співають досить трудні для їх віку музичні композиції: «Боже Великий», «Зозулю» з «Вечорниць» (Ніщинського) – і співають добре.

Їдемо далі. Напроти подається людям безплатна медична заповога. Люди приходять на пораду з лікарем.

І тут і там – це все праця жінок на добро вбогому людові.

Підіймаємося сходами – там уже буяє ідейне життя газети; одну закрито, другу настановлено. Думки народжуються, приймають вислів, вираз, змагаються летіти ген-ген поза мури друкарні ...

А трохи наобіч панує українське мистецтво: ательє шановного маляра п. Липецького. Тут портрети українських діячів: ось дорога наша письменниця Ольга Кобилянська; далі місцеві діячі, що прислужилися своєму краю. На всіх портретах, на всіх працях печать високого таланту, духу українського – і хочеться оглянути ательє і сказати «Слава» самому художникові, молодому, натхненному.

Такий Народний Дім у Чернівцях, як острів щастя на чужому бурхливому морю. Слава йому за віддану працю його робітників, що її вже ведуть вони 50 літ.

І не забути мені тої почеси, що в цьому храмі поступової української праці мене вітала «Жіноча Громада», вітала, як Першого Члена Українського Жіночого Конгресу. Вітала мене шановна «Жіноча Громада», що веде інтенсивну працю серед буковинського жіноцтва, працюючи рука в руку з жіночим Т-вом «Мироносиць». Вітало мене й завжди дороге для мене наше молоде жіноцтво студе-

нтки, краса та надія нашого громадянства. Велика моя подяка і велика моя пошана перед працею цих жіночих організацій. Хай живе наше жіноцтво і своєю щирою працею виводить нарід наш з темноти та злиднів.

Ідемо далі. Ось далеко від центра Чернівців, на одній з його окраїн – невеликий довгенький дім, а в дворі назустріч нам іде вона – авторка «Землі», «Царівни», «Ніоби» і т. п. без кінця. Обнялись щиро, щиро. Немолоді вже обі, але вона трічі щаслива: вона в своєму краю, серед свого народу, а я – емігрантка, цим словом усе сказано.

Але скільки в нас спільного, дорогого, святого. І дивлюся і не надивлюся на цю дорогу голівоньку, що її ще не вкрила сніговина; ту голівоньку, що носить ще нові гарні думки, образи, що посвітять нам провідними зірками в хаосі нашого буття. На дворі прогулюються кури. Діти будують якісь табори, а на кріслі сидить Ольга Кобилянська. І слухаю її і не наслухаюся. Вона слабує на ноги, вона ходить, спираючись на паличку, але очі такі молоді з глибокою думкою, уста з такою ласкою нам усміхаються...

Непомітно пробула я 4 години коло нашої великої письменниці, бачила її хату, той стіл, що на ньому вона пише... Не хотілося покидати того святого куточка.

А ввечері концерт у Народньому Домі. Повно українців, і ллюються звуки нашої народньої пісні. А вночі знов потяг.

Прощай, зелена Буковино, велику працю доводиться Тобі робити, щоб вивести свій нарід на певний шлях!

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1934. – Ч. 15-16. – С. 8-9).

Ювілей українського жіноцтва

За 2 місяці з'їдеться українське жіноцтво підсумувати свою діяльність за 50 літ. У всесвітній історії це не такий великий період життя для народів вільних, які вже вибороли собі певні форми політичного ладу. Але для українського народу ці 50 літ були тяжким періодом боротьби неустанної, гарячої боротьби за своє національне вільне існування. Ішла ця боротьба на усіх фронтах – політичному, культурному, економічному, - на всіх землях займанщини.

В цій боротьбі жінка постійно виступала, обік муштин, їй присвячувала свої сили, в ній часто жертвувала своє життя. Вона зрозуміла, що в цій боротьбі головно залежить від свідомості народніх мас – таких темних, таких безпомічних – і жінка йшла в ці народні маси і несла їм світло освіти і свідомості.

Скільки відданості, переконаної мужності внесено в працю «народньої учительки», скільки витриманості і смілости в працю організування народніх мас – бо в організованості є перший початок свідомої боротьби проти ворога.

І ось пройшло 50 літ від початку цієї праці, і ми бачимо наші села об'єднані між собою цілою мережею жінками закладених організацій – і культурних, і економічних, скільки здорових зерен свідомості, гуманності й освіти вкинуто в голови і серця українських селян, скільки зусиль покладено на пробудження села, для розворушення в селянках і в селянах почуття національної самопошани і гуманних взаємовідносин.

Чула до соціальних потреб свого народу, українська жінка зрозуміла, що саме тепер приспів той історичний момент, коли українському народу більш усього потрібно вивірити свої сили, об'єднати свої думки, свої зусилля, випростатися перед цілим світом як один міцний народ, осяяний одним дорогим гаслом визволення України від її гнобителів, – готовий на усі жертви, аби самостійно вибороти свою волю, свою незалежність.

На терені цього великого гасла виростають численні питання, зв'язані з частковою його реалізацією, в'яснення сучасних потреб українського народу на всіх його рідних територіях.

Зв'язки з європейськими жіночими організаціями для найкращого їх ознайомлення з Україною та її народом. Великі мають бути завдання Жіночого Конгресу як трибуни для обміну думок і нарису тої майбутньої нашої праці, яка має стати в різних галузях нашим обов'язком; цей З'їзд мусить зв'язати нас в одну родину, дати нам одно гасло: праця для визволення українського народу в незалежній, об'єднаній і вільній Україні.

(Дж.: Час. – Чернівці, 1934. – Ч.1564. – С.3).

Привіти «Жіночій Долі»

З нагоди вступу часопису «Жіноча Доля» в десятий рік свого існування, редакція одержала ось ці привіти-побажання, за які сердечно дякує шановним авторам їх.

Від У.Ж.Н.Р. в Ч.С.Р.

Високошановна й дорога пані Редакторко!¹⁵

Українська Національна Жіноча Рада вітає Вас із десятилітніми роковинами існування журналу «Жіноча Доля». Ви поклали на неї немало Ваших сил, Вашого широкого літературного досвіду. В дуже тяжких умовах, майже без усякої матеріальної підтримки зовні, Ви поставили «Жіночу Долю» на певний громадський ґрунт, зробили його органом культурної і моральної організованости українського жіноцтва. Ваш журнал за десять літ зробив велике діло – він збудив свідомість української жінки, покликав її до активної праці в родинному і громадському житті на ґрунті національно-культурному. Тож бажасмо Вам багато сил і здоров'я, щоб довгий, довгий час Ви працювали коло «Жіночої Долі» і тих її таких корисних додатків, які Ви в останні часи ще знайшли можливим присвятити спеціально селянкам і жіночій молоді.

Вапа невтомна праця допоможе українській жінці завжди високо тримати свій національний прапор і свідомо працювати на щастя своєї Батьківщині.

Віддані Вам Ваші щирі прихильниці:

С.Русова, О.Галаган, О.Леонтовичева, Марія Омельченко,
Др.Ліндфорс, М.Макаренко.

В Празі дня 25 жовтня 1934 року.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1934. – Ч. 22. – С. 6).

З Підкарпаття

Давно цікавило мене перебути хоч де-який час на нашій Підкарпатті. І ось я тут, на селі. Навколо лунає рідна мова. Привітні люди вітаються по-нашому, й цілими днями круторогі воли тягнуть вози, з верхом накладені снопами пшениці.

І краєвид у цій рівній частині Підкарпаття, лише на далекому обрії оточений горами, нагадує наші чернігівські рівнини понад Десною, або полтавський лісостеп. Гарно! І хатки оточені садками. Школа лише, що ніде не видно народнього одягу – усе міські і жіночі, і чоловічі убрання.

Підкарпаття це край відродження. Радісно бачити, як національна свідомість певно вкладається в народній світогляд. Весело було чути на Учительському Конгресі в Ужгороді (6-7 липня ц.р.) про ту боротьбу за рідну школу, за економічний добробут населення, яку провадить наше учительство проти всякої мадяризації та чехізації.

На з'їзді виступали жінки. Х.Кононенко, делегатка «Союзу Українок» у Львові, в своїй короткій, але добре обміркованій промові закликала учительок звернути увагу в своїй праці на жінок-селянок, національно освідмлювати їх і наводити їх на шлях господарського піднесення. Пані І.Невицька підкреслила потребу найбільшого єднання батьків учнів з учителями для найкращого успіху виховання молоді. Вітала з'їзд і Ваша старенька співробітниця.

І видно, що все учительство захоплено широкою культурною працею, і село росте, а головне росте українка-селянка та тримається ще певніш від чоловіків свого національно-культурного шляху. І цього зросту жіночої свідомости досягнуто найпростішими засобами. Так у селі, де я живу, уже 2 роки завдяки умінню та енергії місцевої учительки, відбувається «Свято Матері». Деклямація дітей та весь зміст цього дитячородинного свята глибоко зворушує жінок, об'єднує їх, щось каже їм за їх великі обов'язки перед тими малими, які з свого боку, навчаються шанувати свою матір. Першого року ще селянське жіноцтво ставилось до свята з недовір'ям, з ваганням. Цього року вже цілком щиро і, як одна родина, жінки напекли всяких коржів на втіху малим співакам і декляматорам, що своїми віршами до сліз зворушили всіх жінок.

Крім того, вчительки ведуть розмови з жінками на прості теми хатнього й надвірнього господарства, як чистенько одягати дітей і т. ін.

Вчора ми мали приємність бачити, як дівчатка гарно виконували ритмічні рухи та гри під музику грамофона. Весело було бачити, як просторий двір учительового помешкання був повний дітей і матерів, і почувалась та близькість між населенням і вчительством, те взаємне довір'я, при якому кожний учитель, кожна учителька тільки й можуть виконувати свою чесну культурну працю.

¹⁵ Ред. «Жіночої долі» – О.Кісілевська (упор.).

При школі вліті існує дитячий сад, до якого весело збігається дитяче населення з цілого села. Тут молода фребличка дуже вміло виконує з дітками (2-10 літ) і забави, і деякі заняття. І матері спокійно можуть працювати на полі, знаючи, що їх діти добре заопіковані*.

Як бачимо, село на Підкарпатті не спить, а живе свідомим життям. Є в ньому й кооперативна крамниця, й товариство господарське, й союз бджільницький. Звичайно, не в кожному селі кипить така громадська праця, але вже є чимало таких свідомих центрів на тому Підкарпатті, яке ще літ 10-15 тому лежало в культурному відношенні, як неораний переліг. Тепер не можна не вітати тої культурної праці, яка його охоплює і в якій так щиро працюють наші жінки.

Вищі Ремети – Берегове.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1935. – Ч. 18. – С. 5).

З нагоди 10-ліття «Ж. Д.»

За що саме?

За що саме так любимо ми цей шматок друкованої папери, що так правильно двічі на місяць приходить до нас з далекої Коломиї під такими простими заголовочними словами: «Жіноча Доля»?

За що її люблять усі українки, я не знаю. Знаю тільки, за що сама її люблю. За її правдиву ідею: без морального відродження жінка не досягне своєї долі, не підготує вона в своїх донях та синах певних громадян для України. Так часто доводиться чути в українських колах такі розпучливі слова: «У нас людей нема, в кожній справі їх бракує!» В цьому є немала вина жіноцтва. Наш народ не має Матері, тої великої святої Матері, яка має виховати справжніх визволителів України. Виховати цю матір – ось завдання «Ж. Д.», а що наш народ є селянський, то ця Мати перш за все має вийти з-посеред селянства. І я, стара народниця, вітаю «Ж. Д.» за те слово правди й любови, яке з її сторінок безпосередньо йде в народ, в українське громадянство.

Чимало є журналів, які теж ставлять собі завданням просвіщати народ темний, але не всі вони знаходять ту щирю, просту мову, якою

* Водночас не забути й старшу молодь, вона щонеділі збирається, готує виставу – п'єсу пані Яновської «В жнива» – в хаті одної пані, і дуже захоплена своєю артистичною працею.

володіють майже всі співробітники «Ж. Д.»; не мають того запалу й непохитності, з яким «Ж. Д.» аж 10 років засіває здоровим зерном велику ниву та пробуджує в українках свідомість своїх великих і важких обов'язків – родинних, громадських, національних і політичних.

Редакція «Ж. Д.» майже постійно вчить-навчає своїх читачок і це могло б стати занадто одноманітно. Але в усіх статтях «Ж. Д.», чи пише вона, як найкраще провадити господарство, чи інформує за які події в духовому житті українського народу, чи в поезії, чи в педагогіці – скрізь відчувається та душевна близькість, яка витворилася між редакцією й читачками.

Деякий час я думала, що народництво вже віджило й не грає ролі в течіях громадської думки, бо всі верстви вже зрівнялися в останні часи, й для селянства відчинені двері загальної освіти в широко поширених школах. Але довелось мені стати ближче до села й побачила я, як потребує ще селянство поради й допомоги з боку інтелігенції. Тим народникам і особливо народницям, що йдуть працювати серед народу, значно допомагає «Жіноча Доля»; вона дає напрямок їх праці, підтримує їх у тих часто дуже тяжких умовах, в яких народникові доводиться жити. «Ж. Д.» кличе нас на село, на народню працю. Кидас той палкий заклик вже 10 літ – немалий час.

І от за цей щирий запал у своїй народницькій праці я всім серцем люблю „Жіночу Долю» і радію корисним наслідком її праці, яка внесла вже стільки свідомости в життя селянки. А свідомо селянка – це великий чинник для морального й політичного відродження українського народу.

Многая літа Пані Редакторці, шановній О.Кисілевській і всій редакції «Жіночої Долі»!

С.Русова, Прага.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1935. Ч. 21. С. 3-4).

Загальний З'їзд Союзу Українок.

Промова С.Ф.Русової

Вітаю вас в імені Жіночої Ради, яка існує вже 18 літ. Я їхала до Вас з темними почуваннями про нашу сучасність, але коли почула звіти референток Г. В., ці мої почування змінилися у велику віру в нашу працю. Бачу, що всі ви перейняті своєю працею і що, мимо всіх труднощів, які в останніх часах заколючують вам атмосферу, праця в невпинному

ході. Зі звітів я вловила два незвичайно радісні для мене моменти: перший – до нашої організації прийшло тепер дуже багато молоді, а молодь не тільки дає багато ентузіазму, але, що важніше, вона не знає компромісів. Другий радісний момент є поширення і поглиблення праці С.У. Я знаю багато чужинних жіночих організацій, але жадна з них не дійшла до таких глибин в народніх масах. Вітаю також орган «Жінка», що має спеціально широкий обрій, всіх охоплює, поставлений на високий європейський рівень. До праці, що нас чекає, треба конечно здорового організму, а досягти цього можна тільки через єдність. Мусите перейти до порядку над справами персональними.

Бажаю вам багато сил до праці, а мало непорозумінь.

Присутні перебивали промову Дostoйної Сеніорки гарячими оплесками і при кінці зробили їй велику овацію (Ред.).

(Дж.: Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 7-8. – С. 10).

Лист С.Ф.Русової до Союзу Українок-Емігранток у Польщі

Шановні, дорогі Пані Емігрантки з України Наддніпрянської!

Як тільки я прочитала в «Ділі» (ч. 80, 10 кв.)¹⁶ Вашу заяву щодо конфлікту між Головним Відділом Союзу українок у Львові і Варшавським Союзом Українок Емігранток я захотіла Вам написати. Простіть, що так пізно виконую це моє не лише персональне бажання, а мій обов'язок як Почесної Голови Всесвітнього Союзу Українок і як старійшої Вашої товаришки. Треба цей конфлікт зліквідувати¹⁷. Ще в червні минулого року звернулася до мене як до почесної голови і до пані Мірної як до секретарки В.С.У. Центральня Союзу Українок у Львові з проханням скликати Громадський Суд для цілком безпристрасного розгляду справи. Але скликати цей суд було неможливо з чисто технічних причин і справа не змогла бути розв'язана таким правильним шляхом. Конечно, я не дивлюсь на цю справу як на особистий конфлікт Ваш з панею М.Рудницькою – ні, вона має громадський характер, він причинився до втрати нашого місця в Межнародному Союзі Жінок, ми втратили цим міжнародну трибуну, яка в цей час нам важна більш

¹⁶ Див. статтю «Навіщо розсварювати українки емігрантки з галичанками?! (Союз Українок-Емігранток в обороні правди)» // Діло. – Львів, 1936. – Ч. 80. – С. 2-3 (упор.).

¹⁷ Підкреслено в оригіналі (упор.).

аж коли! Та я не можу щиро та упевнено сказати, хто в цій справі більш завинив, але наш конфлікт тягнеться вже майже цілий рік – він вносить роз'суднання, він ослабляє таку шановну організацію як Союз Українок в Галичині, він дає можливість пресі ширити думки про якесь «розсварювання українок емігранток і з Галичанками» («Діло», ч. 80). Ні, ніяких сварок не може бути між українками, не такі тепер часи для свідомих українок щоб «розсварюватися». Не сьогодні-завтра мирові події можуть покликати нас до розв'язання більш значних проблем і треба бути готовими розв'язати їх єдиним фронтом, єдиною думкою. Усякі конфлікти мусимо забути, взаємно простити образливі вирази в листуванні, щиро, свідомо подати друг другу руку для спільної праці, для одного завдання. Просимо вас дорогі Пані і з Львова і з Варшави, хай запанус між Вас взаємна пошана і згода.

Почесна Голова Всесвітн. Союзу Українок
Проф. Софія Русова.

Прага, Vinohrady Korunniul, 109.
5/V 1936 р.

(Дж.: ЦДАВО України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 24, арк. 1).

Софія Русова вітас Всесвітній Союз Українок

Вітаю усім серцем нову організацію, об'єднання українського жіноцтва всього світу, вітаю наш Всесвітній Союз Українок та всі його організаційні клітини, всі жіночі товариства, які входять в його члени.

Широкі обрії відкриваються перед нами, велика праця стоїть перед українським жіноцвом. Багато дечого доброго ми можемо взаємно від себе навчитися, багато доброго можемо вчинити спільними силами для нашого народу. Де б Ви не жили, чи на рідній несвоїй землі, чи на далекій вільній американській землі, чи прогнані з дорогої Батьківщини скитаєтесь по чужих непривітних краях – скрізь нехай Вам просвічує одна ідея: добро Батьківщини. Нашим Всесвітнім Союзом Українок ми хочемо служити національній справі, хочемо дати чоловікам добрий приклад єдності і консолідації, хочемо говорити світові про нашу незламну волю до самостійного життя.

Бажаю всім територіяльним Союзам Українок – в Галичині, на Волині, в Буковині і на Підкарпатті, в Америці і в Канаді та сестрам емігранткам з Наддніпрянщини – багато успіху, сили, енергії у великій праці.

Кличу все українське жіноцтво єднатися при громадській праці, під спільним прапором нашої всеукраїнської організації.

Софія Русова.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 7-8. – С. 4).

Прощальний лист Софії Русової до Союзу Українок

Дорогі мої, Шановні Пані!

Скінчився наш З'їзд, роз'їхались члени Союзу Українок знову до своєї праці, знов кожна на свій «пост». З'їзд був шумний, людний, – звітів за річну діяльність слухали ми з гордою свідомістю, що рік не пропав даром, що праця шириться, росте. Он на стіні в Центральному Бюрі Союзу¹⁸ у Львові новісенька мапа – на ній блакитними кружочками миготять наші союзні організаційні клітини. Де-не-де їх дуже густо, але в інших місцях їх менше, мапа стає блідіша. Ці бліді місцевості треба в наші руки захопити, помножити блакитні кружочки, щоби вони покрили весь край. Чекає ще Вас велика праця. Кажуть: в організації сила, організований народ іде свідомо своїм шляхом до добробуту, до світу, до волі. І ми, українські жінки, можемо з радістю сказати: в цю працю, в цю відбудову нового життя українського народу, поклали і ми не одну цеглину. Я радію теж, що Ви в той важкий час не захиталися.

Але були на З'їзді, на жаль, і такі моменти – так наче захмарилось, наче сонце в туман ховалося: лунали слова непорозуміння, тертя, конфлікти. Але це все часові хмарки, а сила Ваша все таки в тому, що Ви всі об'єднані одною свідомою працею, сила в тому, що ця праця вже дає позитивні наслідки. Треба з терпимістю ставитись до чужих поглядів, до чужих думок, треба іноді просити простити нестримане слово, треба вірити, що може й інші йдуть до одної з нами мети – трошки іншими шляхами. Не треба занадто чутливо ставитись до персональних образ, а якнайскорше протягнути одну другій руку і мирно продовжувати працю.

Я була захоплена Вашою працею і вірю, що всі неладки зникнуть, бо такий час переживаємо, що всі особисті справи треба забувати задля великого загального. Маєте таку Голову, яка знову виведе Ваш корабель на тихі води, маєте між собою таких досвідчених порадниць, як

пані Ціпановська, пані Кисілевська, маєте багато молодих ідейних робітниць – то все піде добре до своєї мети.

Дякую Центральному Товариству С.У., дякую всім Філіям і Кружкам, всім Паням Делегаткам, всім Дорогим Шановним Членам С.У. – за їх привітання, за їх таку дорогу ласку до мене.

Всього Вам доброго!

Ваша Софія Русова.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 7-8. – С. 6).

Українське жіноцтво вітає Д.К.О.¹⁹

Мабуть усі українки з невимовною радістю почули ці слова: жіноча політична організація! Коли ми, жінки, маємо приймати участь у житті нашого народу, то мусимо користуватися цим великим правом якнайсвідоміше, мусимо йти шляхом найкращого розуміння своїх обов'язків, знання правдивих потреб свого народу. А для цього мало зусиль кількох одиниць, для великої мети: національно-політичного освідомлення усїєї маси українського жіноцтва, потрібна спільна зорганізована праця. І ось у цій великій праці бажаю молодій Дружині Княгині Ольги найкращого успіху! При оцінці всякої колективної праці повстають два питання: хто її веде і на якій ідеологічній базі ця праця проводиться. На перше питання нам відповідають прізвища тих громадян, що творять провід Дружини – усе ті ж дорогі нам імена, яким ми довгі літа довіряли провід жіночого руху. З цими громадянками ми можемо бути спокійні: вони і в новій організації знайдуть певний чесний шлях для шляхетного, безкомпромісного підходу до головної мети Д.К.О.

А ідеологія нової організації? Це ті тези, що складають «credo» Дружини; вони дорогі усім нам, українським жінкам. Працювати для їх реалізації, де б ми не жили, це не тільки наш обов'язок, це радість нашого життя. Ці ідеологічні тези вимагають від нас великої праці, праці подвійної – для їх поширення в громадянстві, щоб на них будувалось усе наше національне життя і, по-друге, праці над собою, щоб оці принципи справді увійшли в наші душі; викликали в кожній з нас глибоку моральну перевірку і поставили цілу нашу поведінку в ширю гармонію з ними.

¹⁹ Подасмо тільки привітання С.Русової (упор.).

¹⁸ Союзу українок (упор.).

Ще раз вітаю Дружину Княгині Ольги, дякую їй заздалегідь за усі високі завдання моральної правди, які вона ставить перед нами і запевідає нам їх зреалізувати. Я з Вами цілою душею.

Прага, 5. IX. 1938.

Софія Русова.

(Дж.: Громадянка. – Львів, 1938. – Ч. 1. – С. 3).

До українського жіноцтва²⁰

«Звертаємось до Вас в гіркій біді і надіємось на Ваше миле співчуття й товариську допомогу...

Після ревізії й опечатання Союзу Українок поліція skonфіскувала всі гроші, всі видання Союзу – «Жінку» й «Українку», і 10 тисяч нововидрукованої брошури «Княгиня Ольга», закрили теж банкові конта товариства. Неначе громова хмара, в один день знищено працю 17 років, працю не легку. Але не знищено ці глибокі коріння, які Союз Українок пустив в селянське життя, в душу молоді селянської, куди вкинуті гарні зерна добра, які незабаром зійдуть і дадуть багаті плоди.

«Треба допомогти нашим сестрам в Галичині, в якій-небудь новій формі продовжати працю. Село прокинулося. Треба продовжати, не можна спиняти цієї праці, бо нас душать з усіх боків, і тільки глузують із страждань цілого українського народу.

«Поможіть! Піддержіть Союз Українок морально й матеріально. Нам більш усього бракує гроша. Гроші потрібні продовжуваги популярні видання, потрібні, щоб хоч як-небудь підтримати ту українську молодь, що так віддано працювала. Гроші потрібні, щоб скласти детальний звіт сучасних польських знущань; гроші потрібні, щоб трохи налагодити організаційну працю. А грошей немає – вони skonфісковані. Лишилися тільки довги Товариства на кілька тисяч золотих.

«Ми звертаємось до Вас, Заокеанські Сестри, хочемо, щоб Ви зрозуміли наше горе, нашу безпомічність в руках ворогів, і з довірям ждемо Вашої підтримки».

З глибокою пошаною.

Софія Русова.

Прага, Ч.С.Р., Віногради, Кочипні, 30.

(Дж.: Жіночий світ. – Пітсбург, 1938. – Ч. 6. – С. 1).

²⁰ Скорочено. Текст звернення С.Русової до жінок Америки з приводу припинення польською владою діяльності Союзу українок у Львові (упор.)

Розділ 4

Життєвий подвиг і творча спадщина Софії Русової в оцінці громадськості Західної України та зарубіжжя

4.1. Хроніка життєдіяльності міжвоєнного періоду на сторінках української преси

Софія Русова в Галичині

Большевики дуже пишалися тим, що відома українська письменниця, а в останній час професор українського кам'янецького університету Софія Русова цілком погодилася з совітською владою і діяльно працює в різних совітських установах, як керівник справи. І отже, уявляється, що шановна наша письменниця була в дійсності мученицею свого становиська і лише мріяла про те, щоб урятуватись від своїх комуністичних друзів. Перш за все вона вжила заходів, щоб відправити за кордон свого сина і невістку, а тепер втікла й сама з маленькою внучкою Олею. Як повідомляє «Рідн. Кр.»²¹, по дорозі, а саме в Лянцкоруні, большевики арештували Русових та пограбували до нитки, але старій письменниці все ж таки вдалося вислизнути з рук червоних катів. Оповідання С.Ф.Русової про кам'янецький червоний терор²² перевищує всякі фантастичні уяви.

(Дж.: Українська трибуна. – Варшава, 1921. – Ч. 187. – С. 4).

З літературного життя на еміграції

С.Русова, якій оце допіру пощастило вирватися з большевицької неволі, має готовий підручник – «Географія Європи». Для вищої школи відома письменниця наша, яка всю себе присвятила справі освіти й виховання, з якими так тісно зв'язане її ім'я, виготовила дві книжки, які склалися з університетських лекцій, а саме «Історія педагогіки» та «Експериментальна педагогіка». Треба сподіватися, що видавництва наші дадуть змогу з'явитися на світ цим книжкам, а стара наша робіт-

²¹ «Рідний край» (упор.).

²² Див. першу частину трилогії (с. 176-181) (упор.).

ниця на ниві народній знайде спроможність вести далі свою корисну працю в культурних умовах.

(Дж.: *Українська трибуна*. – Варшава, 1921. – Ч. 197. – С. 3).

Хроніка.

Культурно-освітня праця у Львові²³

З рамени Товар. Наукових викладів у Львові ім. П.Могили за останні три місяці відбулася ціла низка викладів на різні теми:

...г) Виклад С.Русової на тему «Індивідуалізм у вихованні і суспільнім житті». Прелегент вважає, що індивідуальність дитини й дорослої людини є найдорожчий скарб як педагогіки, так і суспільного життя. Але є дві форми виявлення індивідуалізму: індивідуалізм первісний (звірячий), що прагне цілковитою ізоляваністю свого особистого життя від життя інших осіб, індивідуалізм вищої верстви, суспільний, коли людина несе своє індивідуальне життя, талант, всі здібності в суспільство і на його користь та розвій складає свої індивідуальні скарби. Сучасне українське громадянство стоїть на стадії первісного індивідуалізму. Коли з первісним індивідуалізмом ми мусимо боротися всіма силами й засобами, то індивідуалізм вищої верстви повинні розвивати й виховувати, почавши від дитячого садка, аж до найвищої школи і громадського життя.

(Дж.: *Світло*. – Львів, 1922. – Ч. 1-3. – С. 51).

Ювілей п. проф. С.Ф.Русової

24 березня 1926 р. Педагогічний Інститут у Празі тепло вітав свого професора по катедрі педагогіки п. С.Ф.Русову з нагоди 50 річниці її громадської, наукової, літературної та педагогічної діяльності. Урочистість відбулася несподівано для ювілятки в стінах школи, під час чергової лекції. З усіх факультетів Інституту зійшлися професори і студенти. Ректор Інституту проф. Л.Білецький вітав п-ні Русову в імені Інституту словом, в яким схарактеризував її діяльність і великі заслуги на ниві українського відродження. Студентська Громада Інституту під-

несла художньо виконану адресу від імени студентства, зорганізованого в старій Громаді Інституту. П-і Русова відповідала на привітання, зазначивши ті мотиви, які були для неї провідними в житті й діяльності та щиро дякувала присутнім.

(Дж.: *Студентський вістник*. – Прага, 1926. – Ч. 5. – С. 25).

Ювілей С.Ф.Русової

30 вересня 1926 р. в Празі Жіноча Національна Рада, Інститут громадознавства та Український Комітет у Празі святкували 50 річний ювілей громадської та літературно-педагогічної діяльності професора С.Ф.Русової. На святочні збори прибули представники наукових та громадських установ в Ч.С.Р., а також представниці Чеської Нац. Ради.

Пані віце-голова Н. Ради – З. Мірна відкрила Збори й відчитала реферат «Нариси з життя та літ.-гром. і пед. діяльності С.Ф.Русової», а відтак до слова прийшли представники комітета по урядженню свята ювілею п. Н.Григоріїв та п. Др. М.Мандрика, які вітали Ювілятку іменем Комітету й Інституту та піднесли В. Ш. Ювілятці адреси.

Від Ж. Нац. Ради вітала С.Ф. п. О.Галаганова і також піднесла адресу.

Перше привітне слово від почесних гостей сказав ректор вільн. укр. університету в Празі Др. О.Колесса, який вітав Ювілятку від універ. в Празі та Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові.

Від Чеської Нац. Ж. Р. прибули 3 представниці: п. Червенкова, п. Понівкова та п. Мошукова, яка й вітала п. Русову та зазначила, що Ч.Н.Р. давно знає і високо цінить громадську та педагогічну працю С.Ф.Русової.

Від Укр. С. Г. Академії в Подєбрадах вітав С.Ф. п. проф. Ф.Щербина; від Укр. Пед. Инст. вітав С.Ф. п. проф. Шешко, від українських педагогів п. Вировий і від видав. фонду п. Галаган.

П. Петро Макаренко вітав С.Ф. від укр. громади кубанців. Від групи жінок-укр. в Подєбрадах п. Х.Кононенко і багато ще інших промовців вітали В.Ш. Ювілятку.

По закінченні промов секретарка Н.Ради п. Євгенія Лоська відчитала привітання, які надійшли до Н. Ж. Ради.

Першим було зачитано привітання від Укр. Акад. Наук у Києві. Це привітання зворушило Ювілятку до сліз. Потім ішли привітання від укр. громади в Парижі, Союзу Укр. у Львові і багатьох інших установ і това-

²³ Скорочено (упор.).

риств з Чех, Галичини, Відня і др. Далі йшли привіти від редакцій часописів: «Жіночої Долі» в Коломиї, «Нової Хати» у Львові, «Світа Дитини» у Львові. Від «Просвіти» і від багатьох визначних укр. громадян.

Ювілейне свято пройшло під головуванням п. М. Шаповала, який сказав промову і зазначив високі заслуги Шан. Ювілятки, яко жінки-громадянки.

Свято закінчилося товарицьким чаєм і носило щирий та сердечний характер.

В закінчення свята Ш. Ювілятка поділилася зі святочними зборами своїми споминами про минуле і про те середовище рев. молоді, серед якої вона виховувалася й почала громадську та літ. працю. Дякувала всім гостям і тим, що прислали свої привітання, – за щире й добре відношення до неї. Свято почалося о 5 год. пополудні, а закінчилося о 11 год. вечера.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1926. – Ч. 11. – С. 3).

Ювілей проф. С.Русової

Дня 30. IX ц. р. старанням «Української Жіночої Національної Ради», «Українського Соціологічного Інституту» та «Українського Комітету» відбулося свято з нагоди 50-літнього ювілею громадянської та літературно-педагогічної діяльності проф. Софії Федорівни Русової.

Святочні збори відчинила пані Зінаїда Мірна, містоголова УЖНР, яка в своїй промові дала короткий нарис життя і праці Ювілянтки. Відтак прийшли до слова представники святочного комітету п. П. Григорій та др. М. Мандрика. Від УЖНР в Празі вітала Ювілянтку п. О. Галаганова.

Перше слово від запрошених гостей сказав п. ректор, проф. О. Колесса, який вітав Ювілянтку від Українського Університету й від Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові.

Від чеської Національної Ради прибули три представниці, які у своїх промовах високо піднесли заслуги Ювілянтки.

Вітали Ювілянтку представники Подебрадської Академії, Інститут ім. Драгоманова, Український Видавничий Фонд, ЦЕСУС, Академічна Громада, Українські Педагоги, Громада Кубанців, Група жінок в Подебрадах, Українська Гімназія, Діточа Шкілка й інші організації.

Секретарка УЖНР п. Євгенія Лоська відчитала привітання, які надійшли для Ювілянтки.

Перше привітання було від Київської Академії Наук. Воно зворушило Ювілянтку до сліз. Потім відчитано привітання від многих українських педагогічних та жіночих товариств, видавництва та громадян з Галичини й Чехословаччини.

Ювілейне свято пройшло під головуванням директора Соц. Інституту п. Микити Шаповалова, який у своїй промові зазначив високі заслуги жінки-громадянки С.Ф. Русової.

При закінченні свята поділилась Ювілянтка з присутніми гостями своїми споминками про минуле життя передової революційної молоді, серед якої вона жила й працювала. Дякувала щиро всім присутнім за привіти й просила передати привітання і подяку всім, хто не забув її в цей день і післав їй свої побажання.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1926. – Ч. 11. – С. 2).

За працю для народу.

Нові почесні члени товариства «Просвіта»²⁴

Всі культурні народи дуже високо шанують і незвичайно дорого цінують своїх заслужених людей. Вони ними не тільки гордяться, але й дбають про них. Їх наділюють почесними, щедро обдаровують, а в державних народів звичайно забезпечують їм постійні платні (пенсії) з державних фондів. Словом, культурні народи створюють для своїх заслужених людей такі обставини, при яких вони безжурно могли б з присмиренням і внутрішнім вдовolenням продовжувати улюблену працю чи творчість з користю для цілого народу.

Ми, члени вправді великого народу, але розділені, силоміць роз'єднані і тим самим ослаблені, а до того економічно виснажені та політично поневолені, не в силі окружити наших заслужених діячів на полі культури такою опікою, що створила б для них гідні їх заслуг і праці для народу життєві обставини.

Ми можемо спромогтися при оцінці тої праці тільки на щире признание і на почесне відзначення їхніх заслуг для українського народу і його культури. Звичайно наділюємо тих заслужених людей найвищи-

²⁴ Скорочено (упор.).

ми почестями, які маємо. Є це почести, що можуть дати тим людям в найкращому випадку тільки моральне вдоволення, але ніяких чисто життєвих вигід, ніякого забезпечення безжурної праці, ніякої поправки їхнього буття. За дійсню, нераз серед злиднів, недостач, несприятливих обставин і в поті чола виконувану працю, ми даємо їм тільки моральну нагороду, бо іншої при нинішніх обставинах дати не можемо.

Вже перед війною найвищою такою почесною і найбільшим відзначенням було почесне членство Товариства «Просвіта» у Львові. Почесним членством наділяли наших заслужених людей Загальні Збори цього найстаршого українського культурного товариства, тої правдивої матері усіх українських товариств. Загальні Збори «Просвіти» були все найповажнішою в краю установою, були немовби культурним парламентом, що мав у своєму зборі найчільніших і найкращих культурних робітників. До того почесних членів іменували Загальні Збори все одноголосно, і тому не дивно, що такий поважний збір представників усього народу не надуживав свого права, а наділював тою почесною дуже небагатьох наших заслужених діячів культури і народу діячів і робив це дуже рідко.

Досить згадати, що до дня 21 грудня 1925 р. було на всій українській землі тільки п'ять живих почесних членів «Просвіти», а то: заслужений історик, діяч і письменник *Олександр Барвінський* зі Львова; найбільший сучасний історик, найбільший учений і теперішній член Української Академії Наук у Києві *Михайло Грушевський* з Києва; відомий освітній, громадський і політичний діяч д-р *Кость Левицький* зі Львова; заслужений педагог, громадський діяч, політик, один з основників і перших голів т-ва «Просвіти» старенький нині проф. *Юліян Романчук* зі Львова і працьовитий, рухливий та заслужений на освітньому і культурному полі діяч *Степан Танчаковський* зі Золотого Потока.

Всі вони стали почесними членами «Просвіти» ще перед війною. За весь час війни і по війні аж до кінця 1925 р. Загальні Збори «Просвіти» не наділили нікого цією найвищою в нас почесною, тобто почесним членством «Просвіти», хоч було немало людей, що на цю почесність уповні заслужили. Щойно на останніх Загальних Зборах «Просвіти», що відбулися дня 23 грудня 1925 р. признали збори одноголосно цю почесність і найвище в нас національне відзначення п'ятнадцятьом заслуженим для нашого народу і української культури громадянам. До них належать: 1) *Володимир Гнатюк*; 2) *о. Степан Городецький*; 3) *Володимир Лукич-Левицький*; 4) *Богдан Лепкий*; 5) *Іван Макух*; 6) *Константина Малицька*; 7) *о. Севе-*

рин Матковський; 8) *Василь Равлюк*; 9) *Софія Русова*; 10) *Степан Смаль-Стоцький*; 11) *Василь Стефаник*; 12) *Андрій Чайковський*; 13) *Евген Чикаленко*; 14) *Степан Федак*; 15) *Василь Яворський*.

Всіма новоіменуваними почесними членами Товариства «Просвіта» ми хочемо тут зайнятися та посвятити кожному з них кілька слів. Подаючи їх коротенькі життєписні дати та підкреслюючи тільки побіжно й дуже загально їхні заслуги перед українським народом і культурою, ми бажаємо, щоби всі наші молоді громадяни брали собі їх за зразок праці та посвяти. Між тими людьми найде наше молоде покоління таких, що загальну справу ставили нераз і не два понад особисту. Їх життєвим гаслом була праця. Ніякої праці вони не цуралися, всюди бралися за неї, всюди вона кипіла в їхніх руках, а було її подостатком усюди, на всіх ділянках наших національних перелогів.

На зразках творчої, важкої і мозольної праці, чи то в пизах, чи на верхах, повинні б виховуватися наші молоді громадяне, а тому життєписи заслужених, чоловічих українських діячів повинні бути вичерпуючі та обширні. На жаль, і тут стає нам на перешкоді наша неспроможність. Є в нас добра воля, є охота, є горяче бажання та нема змоги. З уваги на дуже обмежений об'єм цього річного календаря, з уваги на недостачу місця ми приневолені обмежитися до дуже коротесенького огляду діяльності і заслуг наших нових почесних членів. Недостачу докладних відомостей про життя тих чоловічих діячів нашого народу нехай заступить і доповнить нашим читачам той факт, що найповажніший збір найстаршого і найбільше заслуженого для нашого народу культурного Товариства наділив їх найвищою нині в нас національною почесною.

Та ознайомлення з життям і діяльністю тих людей потрібне не тільки для молоді. Воно потрібне і для старших громадян, для старшого і середнього покоління. Нехай і вони собі усвідомлять той прожитий ними простір часу, нехай застановляться і подумують над тим, що й їхнє культурне, громадське і національне виховання йшло під проводом не кого іншого, а між іншим також тих, що про них бажаємо писати. Всі вони, ті відзначені почесним членством «Просвіти» громадяне – це старі ветерани, загально відомі живочому поколінню батьків провідники, це крім того і сідоглаві батьки дітей, а є між ними і дідуся, є й гордощі нашого письменства, є й каменярі українського відродження. Кожний з них клав не цеголку, але будував фундамент під те, що ми

нині маємо та чим повні наші серця, чим горді наші чола. Для всіх вони дорогі – ці діячі, для старих і для молодих. Старі від них училися, а молоді нехай на них учаться. Батьки нехай вказують своїм дітям на них і на їх діла, нехай оживляють їх постаті в уявах своїх дітей, синів і дочок та про спільну з ними працю. Таким чином закріпиться духове зближення, затісниться духове посвоячення між поколіннями, зав'яжуться нерозривний вузол спільних бажань, взаємної любови, взаємного довір'я, спільної пошани, перещепиться з серця в серце почуття національної гідності і самопошани, охопить усіх спільне полум'я великих почувань і поривів, нагорить один огонь бажань, вкоріниться одна воля до діла, перед очима стане одна велика, приманлива, чаруюча і най-благородніша мета...

Софія Русова

Старенька нині і заслужена вчена і діячка Софія Русова пережила і брала діяльну участь у цілому майже українському культурно-національному і політичному відродженні. Сама вона з походження навіть не українка, бо вийшла зі шведської родини Ліндфорсів. Так само її покійний муж, Русов, славний вчений статистик і бувший професор Київського Комерційного Інституту був з роду москалем. Та обидвоє вони, живучи на Україні, так полюбили український нарід, так перенялися його безталанною долею, що стали першорядними україн. патріотами, чоловіми громадянами і положили величезні заслуги біля культурного і політичного відродження української нації.

Софія Русова була великою українською патріоткою та діячкою в найстрашніші часи царської реакції в Росії. Була вона завзятою революціонеркою і закушала царських тюрем та заслання. В яких важких політичних обставинах доводилося тоді жити українським діячам, а зокрема С.Русовій, нехай для ілюстрації послужить факт, що один зі синів цієї заслуженої нашої вченої та діячки побачив світ у тюрмі. Та незважаючи на всі ті важкі переживання, тюрми і заслання С.Русова остала вірна своїм ідеям і українському народові аж по нинішній день.

Найбільше працювала і найважніші заслуги положила вона на полі українського виховання. В Києві була довгий час учителькою французької мови і розвивала велику педагогічну діяльність. Між іншим удержувала для київських українських дітей ще за царського режиму таємний діточий садок. Деякий час проживала у Франції, на еміграції.

В часі великої революції в Росії і на Україні кинулася вона до праці над організацією української освіти, а особливо дошкільного і позашкільного виховання. Працювала при Центральній Раді, брала живу участь у всіх роботах освітніх комісій, а коли засновано український університет в Кам'янці, стала в ньому професоркою педагогії. Крім цього, була в українському Міністерстві Освіти директоркою департаменту дошкільного виховання.

В часі кам'янецької катастрофи перейшла зі своїм сином Юрієм ріку Збруч у брід та спинилася на деякий час для відпочинку в Борщеві. Потім переїхала до Львова, а звідси до Відня, де жила близько два роки і ладила та справляла для видавництв «Земля» і «Чайка» переклади з французької мови. Потім переїхала до Праги і там жиє по нинішній день, працюючи в характері професорки в Українському Педагогічному інституті ім. М.Драгоманова. Бере вона крім того визначну участь у громадській роботі та живо займається українським жіночим рухом. На кількох світових жіночих конгресах репрезентувала гідно українське жіноцтво.

Та вище сказаним не вичерпується невисипуча діяльність С.Русової. Вона має за собою велике число наукових праць з поля дослідів над українською літературою і з поля педагогії. Ті праці забезпечать її поважне місце в історії української культури і науки. Почала вона писати в 1890 р. по-російськи. Та всі теми її наукових і інших письменних праць, хоч і писані по-російськи, відносяться переважно до українського життя, української літератури та історії. Друкувала вона ті праці в поступових російських журналах, а також у московському, виключно для українських справ посвяченому журналі, хоч і виходив він у російській мові (бо тоді в українській нічо писати не було можна) «Украинская Жизнь». Цей журнал видавали українці і відіграв він велику роль в українському житті. По 1905 р. писала в українських журналах, передовсім у київському педагогічному журналі «Світло» і львівській «Українській Школі».

В українській мові появилися такі її праці: 1. Божа іскра; 2. Серед виноградників південної Франції; 3. Український буквар; 4. Як живуть люде у Норвегії?; 5. Як Болгари здобули свободу?; 6. Початкова географія; 7. Одно слово правди за євреїв; 8. Національні відносини в Бельгії; 9. Нова Школа; 10. Братік та сестричка, казка; 11. Що то є автономно-федеративний лад?; 12. Про колективне та групове читання; 13.

Дошкільне виховання; 14. Позашкільна освіта, виклади прочитані на відділі позашкільної освіти в Київському Педагогічному Інституті; 15. Методика початкової географії; 16. Перша читанка для дорослих для вечірних та недільних шкіл; 17. Початкова географія; 13. Початковий підручник французької мови; 19. В дитячому садку; 20. Східна Європа і Україна, підручник географії у 3-ох частинах; 21. Серед рідньої природи, оповідання; 22. Єдина діяльна (трудова) школа; 23. Курс французької мови; 24. Нова школа соціального виховання; 25. Теорія і практика дошкільного виховання. Писала вона також дещо в виданнях нашого Товариства «Просвіта». В рукописі має підготовану вже до друку велику історію педагогії.

З повищого бачимо, яку велику працю має за собою та заслужена українська громадянка і скільки їй завдячує український нарід. На її великій всесторонній праці повинні вчитися українські жінки праці для народу; повинні ставити собі її за зразок української громадянки і матері. За всі ті великі заслуги дочекалася С. Русова на старі літа гіркого емігрантського хліба замість заслуженого відпочинку і безжурного життя. Потіхою в її гірких хвилинах емігрантської скитальщини нехай буде для неї бодай оце скромне відзначення, яким наділили її останні Загальні Збори Т-ва «Просвіта». Годиться згадати, що в 1926 р. обходила вона ювілей 50-літньої праці на педагогічному полі.

(Дж.: Народний ілюстрований календар т-ва «Просвіта». – Львів, 1927. – С. 161-163, 176-178).

З діяльності «Союза Українок» в Подєбрадах

22 січня в 8 річницю смерті Н. Кобринської відбулася в помешканні «Засідаці сінь» у Подєбрадах академія, присвячена пам'яті письменниці.

В почесній президії головує С. Ф. Русова, яка відкриває академію, вітаючи в імені Жіночої Національної Ради добрий почин Союзу.

З рефератом, присвяченим пам'яті Н. Кобринської, виступила голова «С.У.» у Подєбрадах п. Статникова; за нею з деклямацією п. Л. Дучимінська, далі дві точки академічного хору під орудою пані Росиневич-Щуровської й прикінцеве слово, яким закрила академію проф. С. Ф. Русова.

На естраді портрет Н. Кобринської роботи п. Статникова, декорований національними прапорами та плахтами.

Саля повна по береги присутніми. Чеські місцеві часописи не оминули відзначити це свято.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1928. – Ч. 7. – С. 4).

Про український діточий притулок в Чехословаччині (на основі звіту п. Софії Русової з діяльності цієї установи за час п'ятиліття її існування від I. IX. 1924 до I IX. 1929)

Політична еміграція – це глибока людська трагедія. Вона тим більша, коли великий гурт людей опиниться в чужому краї серед невідрадних обставин.

А вже трагедія дітей, оцих істот, що в нічому неповинні, збуджує не тільки увагу, але порушує й чуття. Тому попри неї годі перейти байдуже. Не могли попри неї перейти байдуже ці жінки, що перші зібрались і зважились на героїське діло – заснування діточого притулку в Чехословаччині.

Це були п. п. С. Русова, О. Галаган, А. Григорієва, Новицька, Зозуля, Яворська і панове А. Животко, Макаренко і Скидан. Ціллю притулку було дати дітям українських емігрантів національне виховання, а їхнім батькам дати змогу продовжити своє образование і свою заробітну працю. Міністерство закордонних справ на прохання п. С. Русової, голови Жіночої Секції Громадянського комітету, призначило на ту ціль 3 тисячі корон місячно і 5 тисяч одноразово на організацію притулку. Але тяжка справа була з помешканням. Притулок кілька разів міняв місце побуту саме через цей брак приміщення. Найперше містився він у селі Горні Черношіце біля Праги. Відкрито притулок 22. IV. 1924. Було всього 5 дітей. Пізніше їх ще прибуло. В Черношіцах перебув притулок і зиму, і 2 літа – відтак перенісся до Штембергу – до панського будинку, положеного в прекрасній околиці. Але там перебув притулок тільки один рік – вкінці перенісся до Подєбрад, де перебуває й досі.

В притулку звернено увагу передовсім на національне виховання, щоб дати дітям поняття про ту далеку батьківщину, якої вони і не знали. Між дітьми і вихователями були дружні відносини, а сирітки так прив'язувались до виховательки, що просили дозволу звати її мамою. Діти бавилися, працювали спільно – і цим вчилися солідарности і колективного життя. В притулку були діти від півтора року до 12, і тому

треба було скласти дві групи дітей, щоб одні другим не перешкождали. Виховательками були студентки педагогічного інституту і одна студентка університету, які щиро віддалися праці для добра дітвори. Вони вводили навчання новими методами (Декролі, Монтессорі) – але, на жаль, не все можна було їх перевести в діло за браком відповідного приладдя. Цим молодим вихователькам, що рівночасно ще самі інтенсивно вчилися – висказано у звіті щире признание. В звіті подано теж точні рахунки прибутків і витрат за час існування притулку.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1930. – Ч. 2. – С. 3).

Українська Національна Жіноча рада в ЧСР

святкує 3-го березня десятиліття свого існування під незмінним проводом С.Ф.Русової. На цей день в готелі «Граф» призначено товариські сходи Ради з участю членів Українського Жіночого Союзу в ЧСР, а також членів деяких чеських жіночих організацій. Програма сходин ось яка:

- 1) Вступне слово Президентки Ради проф. С.Русової.
- 2) Привітання від Українського Жіночого Союзу.
- 3) Реферат п-ї Є.Лоської «Погляд проф. Масарика на жінку та жіноче питання».
- 4) Привітання п. Президентові ЧСР Масарикові з приводу 80-х років його народження.
- 5) Реферат През. Ради С.Русової «Десять років існування Української Національної Жіночої Ради».
- 6) Читання привітання від організацій та окремих осіб. – Адреса для листування з Укр. Нац. Жін. Радою: Прага XVI, Пшівставні, ул. 9, пані Лоській.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1930. – Ч. 3. – С. 10).

Чехословацька Жіноча Ліга Миру і Свободи виступила в оборону українців в Сх. Галичині

8 листопада б. р. Голова Української Національної Жіночої Ради С.Ф.Русова та Головний Серетар Народньої Української Ради Н.Ф.Григоріїв одвідали п. др. Шустерльову, представницю Чехосло-

вацької Жіночої Ліги Миру й Свободи з проханням передати делегації, яка їде в Галичину для ознайомлення зі справами на місці, потрібні матеріали, а також засягнути інформації, як місцева організація Жіночої Ліги Миру й Свободи поставилась до протестів, переданих їй Укр. Національною Жіночою Радою в справі подій в Галичині.

П. Др. Шустерльова пообіцяла передати матеріали делегації й поінформувала, що місцевий відділ Жіночої Ліги Миру і Свободи подав прохання до Женевського Червоного Хреста, щоби вислав на місце допомогову комісію, а також до членів Ліги Націй міністрів Маринковіча й Титулеску, щоби виступали в оборону скривдженого населення.

(Дж.: Українська кореспонденція. – Прага, 1930. – Ч. 22. – С. 9).

Останні звістки.

Протест Народньої Української Ради прийнятий Лігою Націй

25 листопада б. р. прийшло до Праги на руки Генерального Секретаря Н. У. Р. Н.Ф.Григорієва повідомлення од Ліги Націй в Женеві, датоване 20 листопада 1930. ч. 4 / 23694 / 222.

Зміст одержаного повідомлення такий:

«Панове, я маю шану повідомити Вас про одержання В. листа від 24 жовтня 1930, підписаного вами і пп. С.Русовою, П.Богацьким та Арк.Животком, в імени «Народньої Української Ради» відносно положення укр. меншости в Польщі.

Прошу прийняти запевнення моєї найсердечнішої пошани.

Директор секції меншотей (Підпис)».

(Дж.: Українська кореспонденція. – Прага, 1930. – Ч. 22. – С. 10).

Ювілей заслуженої громадянки проф. Софії Русової

Цього року відома українська громадська діячка проф. Софія Русова святкує 75-літній ювілей. У Празі утворився окремий Організаційний комітет, який на загальних зборах 14. IV. ц. р. ухвалив: 1) улаштувати з нагоди цього ювілею урочисту академію з концертною програмою; 2) зладити й видати ювілейний збірник на пошану ювілятки; 3) піднести ювілятці почесний дар.

До Організаційного комітету для влаштування 75-літнього ювілею Софії Русової входять представники 28 українських установ та організацій в ЧСР, а є надія, що до того комітету приступлять і наші краєві організації й товариства, особливо жіночі, освітні й культурні. Святочна Академія в честь ювілятки відбудеться в Празі 8 червня, на якій прочитають і привіти, які можна висилати найдалі до 5 червня.

До президії комітету входять: Павло Богацький голова, Марія Омельченкова секретар, І.Лоська, С.Черкасенко, І.Паливода, Г.Клименко члени.

У всіх справах, зв'язаних з тим ювілеєм, звертатись на адресу: Pavlo Bohackyj, Praha, Vršovice, ul. Brožíkova, č. 390. CSR.

(Дж.: Діло. – Львів, 1931. – Ч. 104. – С. 3).

Ювілей Софії Русової

Головний Виділ «Союзу Українок» у Львові пригадує своїм філіям, кружкам та сфедерованим товариствам, що українське громадянство в Празі святкуватиме дня 8-го червня ц. р. 75-літній ювілей Софії Русової. Тому, що п. Софія Русова є найбільше заслуженою сеніоркою українського жіноцтва і почесним членом «Союзу Українок» у Львові, прохасмо вислати привітні письма та телеграми на адресу: «Організаційний комітет, Praha-Vršovice Brožíkova, 390».

Празький комітет порішив також вручити Ювілятці почесний дар. Головний Виділ «Союзу Українок» призначив на цю ціль 5 долярів і прохає усі філії, кружки та сфедеровані т-ва причинитися також хоча би невеликими жертвами до вшанування заслуг Ювілятки.

Олена Кисілевська Олена Шепарович
орг. референтка містоголова

Про життя й діяльність Високоповажаної Ювілятки заберемо голос в одному з чергових чисел «Жіночої Долі».

Редакція.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1931. – Ч. 22. – С. 6).

З життя української еміграції

...Проф. С.Ф.Русова закінчила в сьому році 75 літ свого життя. З приводу сього Організаційний комітет по вшануванню 75-літнього

ювілею С.Ф.Русової уряджує 8. VI. в Празі Святочну Академію. Адреса для телеграм і листів: Ukrain. Hrom. Vydav. Fond., Praha-Vgľovice, Brožíkovb, 390.

В слідуючому числі «Свободи» буде вміщена стаття про життя й педагогічну діяльність шанов. Ювілятки.

(Дж.: Свобода. – Ужгород, 1931. – Ч. 20. – С. 3).

С.Ф.Русова (1856-1931)

18-го лютого с. р. тихо й непомітно обходила 75-ту річницю дня свого народження С.Ф.Русова.

75 літ, – з яких 60 років безупинної громадської роботи, – ціла епоха, а в умовинах українського національного руху – явище надзвичайне. Отже, не дивина, що громадянство українське, де б воно не було, які б кордони не ділили його, громадянство, свідоме своєї національної гідности, завжди з гордістю вимовляє славетне ім'я, з котрим сполучено так багато в історії українського відродження.

Вже з року 1871-го С.Ф.Русова, по скінченню гімназії, віддається педагогічній праці; вона разом з сестрою відкриває в Києві перший Фребелівський дитячий садок, за два роки по сьому бачимо її в Українській громаді серед таких визначних діячів українського відродження, як Драгоманів, Лисенко, Старицький, Рудченко, Чубинський, Русов тощо. Далі – Петербург, одруження з О.О.Русовим – ученим статистиком, – і тяжка праця й боротьба за екзистенцію. Але зв'язків з українським оточенням і там не перериває (Костомаров, Гайдабуров та ін.), робота українська продовжується, й р. 1876-го О.О.Русов і С.Ф. виїжджають до Праги для видання першого безцензурного Шевченкового «Кобзаря».

Поворот із-за кордону сходиться з страшним вибухом російської реакції й переслідувань, особливо українського руху. Заборони падали по всій лінії його. Проклятої пам'яті закон 1876 р., що заборонив українське друковане слово взагалі, унеможливив навіть яку-небудь працю на українській ниві. Русови вертаються до Чернігова: О.О. вступає на службу до статистичного бюро Земства, а С.Ф. одкриває у своєму мешканні невеличкий дитячий сад. Але поліція невдовзі його закриває, як «нелегальний»; а за короткий час по сьому уряд припиняє

й працю статистичного бюро – «за лібералізм». Неможливість не то політичної, а і взагалі якоїсь культурної праці поза урядовою службою в містах спонукає Русових осісти на землі й зайнятись господарством: це давало змогу стати в безпосередні стосунки з народом. В Борзенському повіті, на Чернігівщині ж таки, Русови купують 150 дес. землі, будують хату й починають господарювати. Хутір їх невдовзі обертається в своєрідне народницьке пристановище: до них завжди приїздило багато людей – лібералів, народників, революціонерів, місцевих селян тощо. Але скрутні матеріальні обставини примушують Русових шукати роботи іншої. С.Ф. переходить в с. Олешню й працює, як учителька, а О.О. бере роботу в Ніжинському Земстві.

Року 1881-го С.Ф. арештована за зв'язки з народовольцями. Це був початок суворих політичних переслідувань, котрих потім вона не могла позбутися через яких двадцять років: переходила з тюрми до тюрми, підпадала, коли була на волі, під поліцейний догляд, а з-під нього й знову до тюрми. І проге ні політичної, ні культурницької, ні письменницької роботи С.Ф. не кидала, твердо вірячи в остаточну перемогу своїх ідей.

З року 1909-го бачимо С.Ф.Русову в Києві: довголітній педагогічний і літературно-науковий стаж помагає їй стати за професора Фребелівського Інституту. Педагогічна діяльність її не обмежується Інститутом: вона читає лекції на педагогічних курсах, бере участь на всіх учительських з'їздах і взагалі на з'їздах діячів освіти, багато пише по різних часописах, а року 1909-го разом з деякими іншими ентузіястами-педагогами (Г.Шерстюк, С.Черкасенко, Ю.Сірий) основує перший на російській Україні педагогічний журнал «Світло», що виходить без перерви аж до великої війни, коли українське слово було заборонено.

Революція 1917 р. відкриває С.Ф.Русовій широке поле діяльності й праці на користь рідної освіти. В початку революції бачимо її навіть директором департаменту дошкільної й позашкільної освіти. Під тиском большевиків р. 1919-го С.Ф. виїжджає до Кам'янця-Подільського, де дістає посаду лектора педагогіки в українському університеті. Року 1920-го, з доручення Черв. Хреста, оглядає з доктором Черняхівським укр. табори в Польщі, де гинуло українське вояцтво, улаштує шпиталі під Кам'янцем. В кінці 1921 р. була двічі арештована большевиками за спробу втікти з Кам'янця за кордон, і все ж таки врешті тікає. Року 1922-го бачимо С.Ф. у Відні, де вона сяк-так перебивається літературними заробітками. Далі вона переїздить до Праги на запрошен-

ня Укр. Громадського Комітету й дістає посаду лектора французької мови в Укр. Господарській Академії, а з 1923 р. посаду проф. педагогіки в Педагогічному Ін-ті ім. Драгоманова в Празі. Року 1924-го С.Ф. була обрана членом Укр. Соціологічного Ін-ту на кафедрі педагогіки, де перебуває й донині. Окрім наукової й професорської діяльності, С.Ф. з завзяттям провадить і громадську працю, зокрема як голова Укр. Національної Жіночої Ради і Нар. Укр. Ради; з великим успіхом виступає на міжнародних з'їздах: Conseil International des Femmes (в Гаазі, Копенгазі, Женеві).

Незвичайна ширість чуття, наукова ерудиція, висота моральних принципів, красномовність – все це творить ту популярність, котру С.Ф.Русова має не лише серед українського, а й серед європейського освіченого громадянства, як невтомний борець за визволення й культурне піднесення українського народу, якому вона віддала все своє життя, талант, розум і серце, хоч сама була з походження шведкою (уроджена Ліндфорс).

Літературно-науковий доробок С.Ф.Русової дуже великий. Тяжкі умови політичні в колишній Росії, коли українським політичним і культурним робітникам доводилося ховатися з своєю працею, а тому кількість їх була обмежена, спричинювались до того, що тим небагатьом одважним випало на долю братися за всяку працю, якої вимагав час і конечність. Цим пояснюється й та різноманітність літературного доробку С.Ф.Русової, що звертає на себе увагу при перегляді бібліографії друкованих праць: тут і дитяча лектура, і підручники, і статті по літературі, й критика, й різні огляди й т. д., й т. д. Але найбільш поважним з усього того будуть, звичайно, її великі блискучі праці з педагогіки й соціології, як напр.: «Початкове виховання», «Дошкільне виховання» й т. д., а також її надзвичайно цікаві праці мемуарного характеру, що обіймають собою цілу епоху українського руху з 70-тих років і до наших часів.

Цей короткий перегляд діяльності високошановної Ювильятки лише в малій мірі дає до зрозуміння величи того прекрасного образу, який уявляє собою С.Ф.Русова, як зразок укр. жінки й людини.

Наше сердечне бажання – ще довго-довго бачити в своїх лавах культурних і політичних борців і працьовників нашу славну Ювильятку. Бажаємо їй вернутися до Рідного Краю в повнім здоров'ї й силі.

(Дж.: Свобода. – Ужгород, 1931. – Ч. 21. С. 2-3).

**Ювілей С.Ф.Русової.
Свято в Українському Високому
Педагогічному Інституті у Празі²⁵**

В Українському Високому Педагогічному Інституті ім. М.Драгоманова у Празі відбулося дня 7 травня ц. р. прилюдне шкільне інститутське свято – урочиста ювілейна академія на пошану заслуженої української громадянки, професора того Інституту Софії Федоровни Русової, з нагоди 75-их роковин її народин.

Свято це, задумане спершу як шкільне інститутське, набрало в дійсності широкого загально-громадського значіння. Бо хоч повідомлення про це свято, як суто шкільне, вислане було тільки до місцевих українських високих шкіл та інших педагогічних інституцій і організацій, бажання взяти участь у ньому виявили разом з Педагогічним Інститутом і ширші кола української еміграції. Невеликі салі Інституту були переповнені, а на адресу Інституту надійшли 23 привітання для Ювілятки.

Академію відкрив ректор проф. д-р В.Гармашів. Вказавши в теплій промові, зверненій до Ювілянтки, на заслуги її, як громадянки, а передовсім як невтомної робітниці на полі освіти й культури, педагога і професора Інституту, він сердечно вітав її від професури, адміністрації і всіх співробітників Інституту, а вкінці проголосив їй «славу», підтриману всіма зібраними.

По промові ректора виголосив довший реферат проф. Л.Білецький, змалювавши, як упродовж цілого свого життя від ранньої молодости шановна Ювілятка невпинно працювала віддано й неухильно на полі громадської і культурної діяльності.

По рефераті з привітальною промовою виступив представник студентства, голова інститутської Академічної Громади п. С.Бичковський, при чому студентки піднесли Ювілятці китицю квіток. А далі ректор прочитав надіслані привітання, і тільки привітання від дітей українського дитячого притулку в Подебрадах, написане самими дітьми в піднесеному ними альбомі з фотографіями з життя притулку, мило, по дитячому прочитав сам «делегат» Івасик з Подебрад. Від Українського Жіночого Союзу в ЧСР піднесено квіти, а від Українського Педагог. Товариства – артистично виконану адресу в українському стилі.

Привітання прийшли від: 1) Українського Академічного Союзу, що об'єднує всі українські високі школи в ЧСР і різні культурно-наукові організації, 2) Українського Університету в Празі, 3) Української Господ. Академії в Подебрадах, 4) Української реформ. реальної гімназії у Ржевничах, 5) Природн.-Математ. Т-ва при Педаг. Інституті, 6) Українського Жіночого Союзу з ЧСР, 7) Українського Педагог. Товариства, 8) Т-ва українських професорів вищих шкіл, 9) Української Учительської Спільки, 10) Українського Республ.-Демократичного Клубу, 11) Жіночої Націонал. Ради, 12) Спільки закінчивших вис. школи в ЧСР, 13) Союзу Українських інженірів 14) Комітету українського дитячого притулку в Подебрадах, 15) Допомогового Комітету при українській гімназії в Ржевничах, 16) пластунів і пластунок української гімназії у Ржевничах, 17) учениць гімназії, 18) О.Олеся, 19) групи бувших учнів Ювілятки – співробітників інтернату гімназії, 20) співробітників дитячого притулку в Подебрадах, 21) дітей-вихованців притулку, 22) п-ва Шляхтиченків і 23) п-і Темешко, б. завідуючої притулком.

Шановна Ювілятка в довшій промові відповідала на привітання, скромно підкресливши, що коли вона – замолоду білоручка-піаністка – стала народницею і віддала всі свої сили і здібности на служення українському народові і культурі, то завдячує це не собі особисто, а тому високо ідейному й патріотичному оточенню Старої Української Громади, котре раз на все зробило її демократкою і гарячою українською патріоткою.

Присутні витали Ювілятку гучними оплесками, а хор Інституту урочисто проспівав «Многая літа».

(Дж.: Діло . – Львів, 1931. – Ч. 110. – С.3-4).

Ювілей проф. С.Ф.Русової

Ряд установ та організацій у Празі згуртувався в комітет для вшанування 75-літнього ювілею С.Ф.Русової. Завданням його буде підготувати ювілейне свято на день 8 червня ц. р., видати ювілейний збірник в честь Ювілятки та піднести їй почесний дар. Ювілейний день 8. VI. попередило вже шкільне свято Пед. Інституту ім. М.Драгоманова у Празі, який поспішив вшанувати святочною академією ювілей свого професора. І хоч ця академія була задумана як шкільне свято, набрала

²⁵ Публікація аналогічного змісту з'явилася і на сторінках часопису «Тризуб» (Париж, 1931. – Ч. 20-21. – С. 45-46) (упор.).

вона завдяки громадському знічінню ювілею ширшої закраски. Окрім студентів та професорів Інституту, з'явилися представники численних організацій та наспіло 23 привіти. Із жіночих організацій надіслали привітання Жін. Національна Рада в ЧСР та Український Жіночий Союз у ЧСР.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1931. – Ч. 6. – С. 11).

Святочна Академія в честь С.Ф.Русової

З ініціативи Т-ва укр. письменників і журналістів заснувався 3. IV. ц. р. Організаційний Комітет для вшанування 75-літнього ювілею проф. С.Ф.Русової. До комітету ввійшли: Павло Богацький, голова; проф. Марія Омельченко, секретар; пп. І.Лоська, інж. Клименко Р., проф. І.Паливода, С.Черкасенко – члени. На заклик, розісланий Комітетом, щиро відгукнулося все громадянство як у краю, так і на еміграції.

Дня 8 червня ц. р. влаштовано святочну Академію в невеличкій, але гарній Грегорій сали в празькому Репрезентаційному Домі. Численне українське й чеське громадянство, делегати й гості заповнили її по береги. Почесну сторожу держали пластуни 7 куреня «Бурлака», якого хресною матір'ю стала С.Ф.Русова напередодні, при посвяченні прапора. Академію відчинив вступним словом п. Павло Богацький, з'ясувавши велике значення цього свята для української суспільності. Потім слідувала промова п. М.Шаповала, в якій він накреслив тип жінки-громадянки, що не є продуктом оточення, лише сама своїм впливом творить це оточення. Проф. Білецький змалював педагогічну й наукову діяльність Ювілятки, яка внесла нові методи в українську педагогію. Пані Грдлічкова, місто голова чеської Національної Ради, привітала Ювілятку на чеській мові та з'ясувала її працю на підставі споминів С.Ф. в книзі «За сто літ». Відпоручник «Рідної Школи» в Галичині, проф. Ол. Колесса у своєму привітанні звернув увагу на те тонке зрозуміння, яке виявила чужинка, п. Грдлічкова, у своїй характеристиці нашої видатної жінки. Через обмежений час привітали Ювілятку лише проф. Шелухин від Правничого Факультету в Празі, інж. Храпливий від «Сільського Господаря» у Львові, п. Вацкова, представниця Чеської Нац. Ради і Чеського Жіночого Клубу, двох могутніх жіночих організацій, та п. др. Х.Кононенко і п. Н.Нагірна

від організованого українського жіноцтва. Др. Н.Григорієв привітав Ювілятку від Українського Соціологічного Інституту. Від організацій наспіло 75 привітань, 23 телеграми, а від приватних осіб 30 листів, так що секретарка обмежилась лише відчитанням підписів. Привітання наспіли з усіх-усюдів: з Галичини, Волині, Полісся, Закарпаття, Буковини, Болгарії, Італії, Франції, Бельгії, Америки та Чехословаччини.

Свято скінчилося спільною вечерею у крузі найближчих знайомих Ювілятки.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1931. – Ч. 7-8. – С. 17).

Як відбулося ювілейне свято в честь С.Русової?

Як нас інформують з Праги, ювілейне свято з нагоди 75-ліття великої культурно-освітньої робітниці професорки С.Ф.Русової... випало дуже величаво. Святочну академію відбуто в одній з найкращих саль міста Праги, що була заповнена українським і чеським громадянством та відпоручниками різних організацій.

Почесну сторожу на святі держали українські пластуни.

Про признание величезних заслуг невтомної і завзятої Робітниці – Бабусі Української Революції – свідчать щирі, зворушливі привіти відпоручників організацій та численні телсграми і листи від різних осіб та установ. Привіти наспіли з різних сторін світа: з Галичини, Волині, Полісся, Підкарпаття, Буковини, Болгарії, Італії, Франції, Бельгії, Америки й Чехословаччини.

Не було привітів з тих українських земель, що знаходяться тепер під большевицьким пануванням. На тих землях С.Русова посвятила багато невсипущої праці, зверненої проти царсько-московського поневолення України. Теперішні представники іншої деспотії, большевики – так само ненавидять С.Русову, як і їх попередники. Тому вони не пустили ані до одного голосу подяки для Ювілятки від без сумніву влячного їй тамошнього українського населення.

(Дж.: Жіночий голос (додаток до Громадського голосу). – Львів, 1931. – Ч. 7. – С. 2).

Свято одної з піонірок нашого відродження.

Подяка С.Русової

Від Впов. С.Русової з Праги дістаємо листа такого змісту, з проханням помістити його в «Ділі»:

7-го мая, як уже відомо Редакції, в Педагогічному Інституті ім. Драгоманова в Празі відбулися загальні збори професорської колегії та студентів з нагоди мого старого віку – 75-ліття. Були там ще представники із інших українських шкіл (університету, Подебрадської Господарської Академії), Жіночого Союзу і наукових товариств.

Делегат від наймолодшого емігрантського покоління 10-літній Івасик був перлинкою всього мого свята.

Хаотичне життя та недостача здоров'я не дозволили мені до сього часу подякувати за це свято Ректорові, Педагогічному Інституту, всім товаришам, професорам, студентам тих наукових і шкільних установ.

8-го червня празька еміграція влаштувала прилюдне свято – моїх 75 літ. Я нікола не гадала, щоб я могла стати предметом громадського свята. Можна святкувати ту або іншу добу існування якоїсь установи, спомин якоїсь визначної історичної події або заслуги якоїсь справді видатної особи, наукового діяча, реформатора соціального життя, поета, що збудив своїм словом народню свідомість – це усе вияви народнього життя, які кожний народ, кожна суспільність радо святкує як крок свого поступу. Ні до одної з категорій таких національних діячів старенька емігрантка Русова не належить і через це я довго і щиро відмовляла своїх приятелів від організування прилюдного свята в мою пошану.

Але – емігрантське життя таке буденно бліде, живемо в ньому такі розпорошені, стільки між нами незгод, так мало віри в себе самих і в майбутню еміграцію – може що думали: таке свято нас трохи об'єднає довкола одного дрібного закликку. І полетіли ті закликки в різні куточки нашої розвіяної еміграції та на рідну землю... І ось уявіть собі – велика пишна саля вщерть наповнилася людьми. На столі президії гора привітів, представники різних партій, а навіть народностей. Тільки занадто мало представників молоді. І ця відсутність молоді цілком зрозуміла. Сама ювілятка нічим не визначилася особисто, люди, що прийшли сюди, згадали ті політичні ідеали, що колись окрилювали наші національні змагання. В старій постаті ювілятки українці витали ту генерацію 60-70-х років, яка в Києві мостила перші шляхи до піднесення національної свідомості, ту одиноку вже репрезентантку тих укра-

їнців-піонірів українського відродження, які сміло ішли назустріч тюрмам і засланням, не вагаючись уперто нести велике гасло: «Україна вільна, соборна та незалежна».

Багато із нас тут закопали в чужу землю: Чикаленко, Моршанський, Вілінські, а ті, що живі, пробують кидати наші гасла в Європу. Ювілей Русової – це поклін старим піонірам українського відродження, і ми не можемо дати молоді певну відповідь на її пекуче питання як? коли? Чому же ми тут на еміграції наче розгубилися, шукаємо шляхів, простягаємо руки до краю?

І от серед усіх цих сумних думок і тяжких переживань наче світлий промінь прийшли до нас ці привіти з краю – з любові Галичини, прегавної Буковини і соняшного Підкарпаття. Вони дають новий прилив віри, що ми зможемо і надалі разом працювати для тої ідеї, що світила нам в дні нашого молодого життя.

Сердечну глибоку подяку несучи всім шановним організаціям кооперативним, просвітнім, шкільним, пластунамським, жіночим, науковим і добродійним в краю та на еміграції, та всім, хто згадав мене ласкавим словом.

Прага. Проф. С.Русова.

(Дж.: Діло. Львів, 1931. – Ч. 143. – С. 4).

Висновки з Гренобльського Конгресу Інтернаціональної Жіночої Ліги Миру і Свободи

Поважна інтернаціональна установа, якою є Ліга для Миру і Свободи, стоїть перед небезпечною повернутися в цілковиту протилежність до свого призначення та зробитися більшовицьким знаряддям для підготовки нападу Радянщини на Європу та поневолення дальших європейських народів Московщиною. Хоч такі визначні провідниці Ліги, як пані Древе, Дюшен і ін., не вдалися на судову дорогу, щоб боронитися проти деяких органів преси, які закидають їм, що вони є «замаскованими агентами Москви», все ж таки можна припускати, що вони лише збаламучені більшовиками та діють в добрій вірі. Шкода, яку вони завдають самій Лізі та цілому європейському громадянству, що провадить енергійно боротьбу проти більшовизму, від того справді не менша, але в цім випадку лишається все ж надія спонукати Лігу М. і С.

переглянути свій теперішній світогляд та тактику і пірвати всі ідейні зв'язки з більшовиками, що найбільше загрожують інтернаціональний мир і волю.

Боротьбу проти радянофільських тенденцій Ліги М. і С. розпочали цілком природно українки, представниці нації, що найбільше терпить від московської влади. І з найбільшим признанням треба ствердити, що вони досягли в Греноблі відносно дуже поважні результати. Оцінити ці результати зможе українське громадянство в цілім обсязі аж по видрукованню справоздання українських делегаток, але в деякій мірі можна це зробити вже й тепер. Незважаючи на всі перешкоди з боку радянофільських елементів конгресу, аж до неуділення слова українським делегаткам, стара поборниця за волю українського народу пані професор С. Русова при діяльній допомозі пані Др. Х. Кононенко спромоглася зазначити українське становище супроти московського уряду та сконцентрувати навколо себе протибільшовицькі елементи конгресу. В промовах українських делегаток було виявлено нелюдські муки українського народу під чужинецьким пануванням, а зокрема трагедію на Дністрі. Чого не можна було сказати на самім конгресі, те було сказано в прекрасній статті пані Русової в газ. «Пті Дофінуа» під час конгресу. Число часопису з цією статтею розпродано до останнього примірника.

В резолюціях конгресу можна виразно бачити замаскований відступ радянофілок з Ліги М. і С., в них Ліга рішучо підкреслює, що вона не стоїть в жаднім зв'язку з якимсь урядом та цілком незалежна і діє лише згідно з власними засадами. Виступ французької секції на виборах до Парляменту під більшовицькими гаслами, послідовна пропаганда проти «інтервенції» західних держав в радянських справах та інші факти попирання більшовицької акції в Європі перечать, на жаль, цим заявам та свідчать про ідейну залежність провідниць Ліги від Радянщини. Але успіхом є вже, що радянофілки вважають вже потрібним офіційно відпекуватися від більшовиків. Здобутком в боротьбі проти радянофільства є й резолюція, в якій говориться, що Ліга М. і С. є проти кожного національного гніту, незалежно від того чи з фашистського, чи з комуністичного боку він походить.

(Ці вістки подало Українське Бюро в Женеві).

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1932. – Ч. 18. – С. 13).

Перший Український Жіночий Конгрес

Станиславів, 23-24. червня 1934 р.

...В суботу 23 червня ц. р. в год. 3.15 пополудні в місцевій, досить просторій, гарно прибраній зеленю та килимами, салі Українського Сокола (при вул. Третього Мая ч. 17) відбулося відкриття I Українського Жіночого Конгресу.

Відкриття відбулося у врочистому настрої при щільно заповненій салі 650 делегатками з краю та закордону, 300 місцевими й замісцевими гостями, що заняли цілу галерію. В льожах засіли Достойники Української Церкви Епископи Григорій Хомишин та Іван Лятошевський, священники-крилошани станиславівської єпархії та численні представники: українських політичних партій, Української Парл. Репрезентації, укр. посли та сенатори, білоруський посол Фабіян Єремич, представники українських культурно-освітніх і економічних установ.

На просторій сцені салі, де урядє ділова Президія Конгресу, де засіли (по обох боках на авансцені) члени почесної Президії, де теж прислухувався нарадам Конгресу представник влади – примістилися за довгим столом представники української, а теж польської та закордонної преси...

Конгрес відкрила голова Ділового комітету Конгресу п. Євгенія Макарушкова (Львів)...

На внесок п. М. Рудницької вибрано Почесну Президію Конгресу з-поміж заслужених жіночих діячок та представниць укр. жінок, що живуть поза межами Сх. Галичини. До Почесної Президії ввійшли: як голова п. Софія Русова (Прага), б. член Української Центральної Ради, п. Тетяна Солодка (Союз Українок у 3'єд. Державах), п. Наталія Романчич (україн. жіночі організації в Канаді), п. П. Багринівська (Волинь), п. Елисавета Станькова (Закарпатська Україна), п. Марія Герасимович (Буковина), п. Ганна Чикаленко (Союз Українок-емігранток у Польщі), п. Е. Виноградник (Союз Українок-емігранток у Румунії), п. Лідія Горбачева (Полісся), селянка Анна Грималюк (одна з основиць I Сільського Кружка С. Українок у с. Тишківці, пов. Городенка; цей Кружок засновано років тому 30), пш. Сидора Навроцька-Палієва, сенаторка Олена Кисілевська, Ольга Ціпановська (Львів), п. Кушпірева (Станиславів)...

За промовою п. М. Рудницької слідували привіти в першій мірі від українських організацій з-поза меж Польщі.

Першою привітала Конгрес п. Софія Русова, як представниця жінок з Східної України, яким довелось тепер жити на еміграції. Стареньку п. С. Русову Конгрес вітав бурхливими оплесками, а наша сеніорка дрижачим голосом вказувала на той великий мур, що його не могла переступити українська жінка з Схід. України, щоби взяти участь у Конгресі. Далше б. член Української Центральної Ради змалювала яркими красками жахливе положення українського народу по той бік Збруча, а втім і української жінки. Та цей Конгрес, казала бесідниця, скріплює в нас усіх віру, що це лихоліття вневдовзі скінчиться, що замість знову Дніпро та що тоді зможуть українські жінки з'їхатися на Всеукраїнський Жіночий Конгрес уже у власній хаті...

(Дж.: *Новий час.* – Львів, 1934. – Ч. 141. – С. 1).

Третій день Українського Жіночого Конгресу. «Наше минуле й наші змагання»

Станиславів, 25 червня.

Циклем рефератів: «Наше минуле й наші змагання» почався у понеділок в год. 8.30 третій день нарад І Українського Конгресу. Саля переповнена делегатками, а галерія гістьми. Свідчить це про дальше велике зацікавлення Конгресом. Представники преси в комплеті.

...При незвичайнім захопленні зустрічав Конгрес біля мовниці п. С. Русову, що як перша прелегентка після обідньої перерви виголосила незвичайно глибоко опрацьований реферат про «Значіння дошкільного виховання». Діти – казала наша сеніорка – найкращий скарб народній, за них треба дбати, рятувати їх хоча б і в найтяжчі години народнього життя. І коли заживемо вільним життям, ті діти свідомо стануть до праці для нього. Треба, щоб кожна мати знала, що, яка б її доля не стрінула, її дитина не загине, бо другі жінки-сестри оточуть її ласкою, доглядом, певним вихованням. А для цього потрібна організація на терені не лише одного доброго почуття, інстинктивного змагання, а потрібне знання, потрібне свідоме розуміння виховання, його мети, його методів – одним словом потрібна плянова організація дошкільного виховання в різних його формах, але з одним загальним завданням: з кожної дитини виплекати здорову, розумну майбутню людину.

Дальше п. Русова дуже докладно говорила про те, якими способами та засобами те здійснити....

(Дж.: *Новий час.* – Львів, 1934. – Ч. 143. – С. 2).

Пані Софія Русова в Чернівцях

По закінченні Укр. Жін. Конгресу в Станиславові спинилася по дорозі до своїх дітей, у Букарешті, наша визначна громадянка й педагог, пані Софія Русова, в Чернівцях, щоби оглянути культурні дорібки, чи краще культурні останки буковинських українців.

(Дж.: *Рідна школа.* – Львів, 1934. – Ч. 15-16. – С. 234-235).

У 80-ліття Софії Русової

Громадяни!

Дня 3 березня (18 лютого ст. ст.) сповняється вісімдесят років із того часу, як у невеличкому затишному чернігівському селі побачила світ визначна українська громадянка, непересічної міри педагогічна діячка, відома нам усім популяризаторка, невсипущий борець за права жінки й людини

п. Софія Русова,

професор Українського Педагогічного Інституту
ім. Михайла Драгоманова у Празі.

З ім'ям сім'ї Русових зв'язана поважна доба українського національного руху. Її дід був свого часу довгі роки осередком національного життя, тут विकристалізувалася громадська українська думка, тут виростали раз-у-раз нові пляни для української культурної, освідочної, літературної, практично-педагогічної і наукової праці. Бо як ріжноманітні були зацікавлення сім'ї Русових, так і ріжні були ділянки їх широкої праці: і статистика (Олександр Русов), і географія, етнографія, політика (син Михайло Русов), і природознавство (син Юрій Русов), і музика (донька Любов), і літературознавство, педагогічна, найріжнородніша громадська діяльність – сама Ювильятка.

За ту широку діяльність доводилось сім'ї тяжко покутувати. Не оминула кара й нашої Софії Федорівни – був час, що московська в'яз-

ниця була частішим місцем її перебування, ніж власна домівка, яку, до речі, через переслідування доводилося часто зміняти.

Але ж усі ці переслідування, всі родинні нещастя, зв'язані з цими переслідуваннями, не встигли вбити духа п-і Софії. Вічно рухлива, повна енергії, вона діждалась ясных днів 1917-1918 р., сама брала участь у відродженні Країни, а коли над нашою Батьківщиною знялася червона пожежа, вона далі, на еміграції, невсипуцо працює для улюбленої своєї ідеї.

Вісімдесятліття застає п-і Русову повною сил, повною свіжости, повною віри в наше найкраще майбутнє.

Громадяни! Наш обов'язок кличе нас до того, щоб відзначити це вісімдесятліття визначної українки окремим святом. Свято таке святкуватимемо скрізь, де до того є змога. Святкуватиме Львів, святкуватиме весь край. І святкуватимемо всі, все свідоме українське громадянство. Це буде акт нашої вдячності для Ювілятки, для цілої такої заслуженої для української справи сім'ї Русових.

Відсвяткуємо це свято у Львові академією 2 квітня, і з нагоди вісімдесятліття подумемо і про те, щоб улегшити важке матеріальне становище Софії Федорівни.

Підписані установи, що їх робота своїм характером в'яжеться з доволі глибокою працею п. Софії Русової, звертаються до вас усіх, Українські Громадяни, щоб ви причинились по своїм силам до гідного відсвяткування ювілею. Шануючи своїх діячів, ми себе самих шануємо. Ювілейні свята на честь С. Русової будуть для того явним доказом.

Жертви на ювілейний дар просимо присилати до Земельного Банку у Львові (вул. Словацького, 14) із зазначенням «На ювілейний дар Софії Русової».

За Центральне Українське Жіноче Товариство «Союз Українок» у Львові: Мілена Рудницька, голова, Лідія Горбачева, секретарка.

За Головний Виділ Т-ва «Просвіта» у Львові: Д-р Іван Брик, голова, Микола Дужий, секретар.

За Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові: Д-р Іван Раковський, голова, Д-р Іван Крип'якевич, секретар.

За Українське Педагогічне Товариство «Рідна Школа» у Львові: Микола Заячківський, голова, Д-р Ст. Ганицький, секретар.

За Товариство «Учительська Громада» у Львові: Вол. Радзикович, голова, Д-р Василь Лев, секретар.

За Товариство «Взаїмна Поміч Українського Учительства» у Львові: Іван Лилик, голова, Андрій Зелений, директор.

За Українське Товариство Допомоги Емігрантам з України: Володимир Дорошенко, голова, Микола Таранович, секретар.

За Діловий Комітет: Ольга Ціпановська, голова.

(Дж.: Діло. -- Львів, 1936. -- Ч. 47. -- С. 5).

Ювілей Софії Русової.

Відозва Союзу Українок до українського жіноцтва!

3 березня цього року наша відома і славна громадянка, заслужена національна діячка, педагог і вчена, професор Софія Русова скінчить вісімдесят літ життя.

Життя це від молодих літ було посвячене великій ідеї відродження Батьківщини. Ні репресії московського уряду, ні царські тюрми, в яких Софія Русова відсиджувала кару за свою любов до рідного краю, не зломали її духа. Не зломала її і червона московська навала, що прийшла на місце царату. Софія Русова для окупантів червоних була тим самим ворогом, яким була для окупантів білих, і хоч старість зазірала їй в очі, кинула Батьківщину, щоб і на чужині серед злиднів еміграційного життя продовжувати боротьбу в користь національної справи.

Перебуваючи в Чехії, вона не тратить духових зв'язків з усіма нашими землями, особливо наша жіноча організація має право гордитися її співпрацею і симпатією. Почесний член Союзу Українок, вона була почесною головою Українського Жіночого Конгресу в Станиславові 1934 р. Бодра, невсипуца працююча на рідній ниві, вона і тепер віддає свої сили для активної праці на полі української науки і громадського життя.

День її ювілею буде днем радості і гордості українського жіноцтва. Ми щасливі, що в своїх рядах маємо таку всіма поважану, таку незломну громадянку, що дає молодшим приклад гарту і посвяти. Тому віддаймо всі глибокий поклін Достойній Ювілятці.

Головний Виділ Союзу Українок прохає всі Філії С.У. та всі інші українські жіночі організації в краю і на еміграції вшанувати ювілей нашої Сеніорки, зокрема улаштувати продовж весни ц. р. святочні сходи, академії і т. і. в її честь та перевести збірки на ювілейний дар для

Софії Русової. (Для ювілейних сходин Головний Виділ С.У. виготовить відповідний реферат, присвячений життю і діяльності Ювілятки. Грошові збірки на ювілейний дар просимо присилати на адресу Т-ва (Львів, вул. Сикстуська 44), щоби переслати їх разом до Праги.

Матірне Товариство Союз Українок вшанує 80-ліття Софії Русової у день свого Загального З'їзду, себто 2 квітня ц. р., Святочною Академією.

За Головний Виділ С. У.
Мілена Рудницька, голова
Лідія Горбачева, секретарка.

Довідуємося, що в понеділок дня 17 лютого ц. р. відбудеться з ініціативи Головного Виділу С.У. нарада представників культурно-освітніх, педагогічних і учительських організацій та окремих громадян в цілі зорганізування загально-громадського комітету для відсвяткування ювілею проф. Софії Русової.

(Дж.: Жінка. Львів, 1936. Ч. 4. – С. 2).

Лист до Редакції

В. Ш. пане Редакторе!

Не відмовте надрукувати таку мою заяву:

До мене доходять і чутки, і через пресу довідалася (див. ч. 2. «Життя і Знання»), що шановне Українське Громадянство надумується ославити мій 80-літній ювілей. Дякуючи за таку шану, я щиро прошу цілком зректися такого наміру. В мої роки жадні «ювілеї» мені не потрібні. А того, хто в цей час згадає мене, прошу прислати свій поздрав поштою²⁶ й буде мені він дорогий і дуже приємний. Не час тепер на персональні ювілеї, а час спільної національної праці.

С.Русова.

(Дж.: Український тиждень. Прага, 1936. – Ч. 7. – С. 4).

²⁶ Підкреслення в оригіналі (упор.).

80-ліття Софії Русової

Дня 18 лютого Софія Русова скінчила 80 літ свого життя. Шведка по батькові, французенка по матері, п. Русова присвятила все своє життя нації, серед якої виховалася. Разом із своїм чоловіком, відомим ученим-статистом, терпіла вона переслідування від царської поліції за свої незалежницькі симпатії та за свою живу громадянську діяльність.

Молода Українська Держава поручила п. Русовій відповідальне становище начальника відділу дошкільної освіти, опісля – лектора педагогіки в університеті в Кам'янці-Подільській.

На смірації продовжує п. Русова свою наукову працю – спершу в Українській Господарській Академії в Подєбрадах, опісля в Українському Педагогічному Інституті у Празі.

За своє довге, трудолюбиве життя збагатила п. Русова українську науку та публіцистику великою кількістю друкованих праць. З приводу 80-ліття п. Софії Русової складає поклін заслуженій діячці і Редакція «Америки».

(Дж.: Америка. – Філадельфія, Па. – 1936. – Ч. 28. – С. 1).

З діяльності Жіночих Громад. За океаном

Віж Жіночого Товариства ім. Лесі Українки в Нью-Йорку одержали ми такий допис:

...Дня 15 березня улаштовано в Українському Домі з нашої ініціативи академію в честь Софії Русової. В академії взяли участь ще три жіночі товариства. Вийшла вона під кожним оглядом з красним успіхом. Головну промову виголосила наша товаришка Е.Залевська. В часі її промови слухачі переносяться думками в 60-ті роки минулого століття, коли народилася ювілятка, а коли ще панувало кріпацтво, неймовірні злидні і темнота. Потім 80-ті роки, коли Русова виступила на полі громадянської діяльності. Часи Драгоманова – зріст освітньої та політичної праці і участь у ній Русової. Потім царські в'язниці... На академії промовляли також представники від органу У. Робітничого Союзу «Народня Воля» – М.С.Гамбаль і Я.Чиж. Ціла академія тривала 3 години.

(Дж.: Жіночий голос (додаток до Громадського голосу). – Львів, 1936. – Ч. 6. – С. 5).

80-ліття Великої Громадянки

Дуже часто траплялося у нас, що люди з великим науковим надбанням, а головню з т. зв. вищих кругів, переходили у чужий табір, щоб там своєю працею посилувати культурні та інші здобутки чужих у некористь українського народу. Менше за те було таких випадків, що чужинці приставали до нас і ціле своє життя присвячували праці для нашого народу. До гурту українських народніх робітників пристала громадянка Софія Русова. Вона уроджена з матері французенки і батька шведа, виросла серед українського народу і на його службі залишилася донині. Докінчила гімназію 1871 р. і віддалася педагогічній праці.

З-під її пера вийшла низка творів з дошкільної та позашкільної освіти. Крім того, видала вона кілька популярних книжечок для української молоді. В російських часописах містила ряд статей і розвідок про українське письменство, щоби в той спосіб запізнати змосковщених українців з українською літературою. Разом зі своїм мужем терпіла переслідування російської поліції за свої симпатії до українців та громадянську працю.

Відбудована Українська Самостійна Держава віддала Русовій відповідальну станицю начальника відділу дошкільної освіти, а опісля лекторат педагогіки в українському університеті у Кам'янці-Подільській. В 1921 році виїздить на еміграцію до Чехословаччини, де в Подєбрадах у Укр. Господарській Академії викладає французьку мову, а опісля педагогіку в Українському Інституті в Празі.

В молодих літах знала вона Драгоманова, співпрацювала з ним, поширюючи його ідеї між народом. Його основного світогляду не відреклася донині.

Цього року минає 80-ліття великої Громадянки і народньої робітниці. Дружній привіт шлють їй свідомі українські працюючі маси.

(Дж.: Громадський голос. - Львів, 1936. - Ч. 8. - С.2).

Проф. С.Ліндфорс-Русовій у день її 80-ліття

Велике свято в нас, жінки! Найповажніша, найбільш світла вчена, найкраща народна робітниця з-поміж нас, пані професор Софія Ліндфорс-Русова якраз у цих днях, коли «Жіноча Доля» дійде до Вас, кінчить свій 80-тий рік життя.

18 лютого по старому стилю, себто першого березня н. ст., 1856 р. на Великій Україні в чернігівській садибі Олешня побачила вона світ від матері-французки й батька-шведа родом.

Звідки, спитаєте, взялася вона серед нашого народу? Яким же робом не тільки посвятила нам довге трудяще життя, але й закріпила найтісніші зв'язки з нами найміцнішим цементом – терпінням? Тим, що, по-перше, народилася серед нашого народу; своїм великим серцем відчула його недолю, полубила його шляхетну душу, красу природи, словом, зжилася цілою душею з нещасною, гнобленою москалями Україною. А потім – любов і подружжя з українським ученим Олександром Русовим зв'язали її ще тісніше з її новою батьківщиною.

І дала нам Русова все, що тільки її багато обдарована природою душа могла дати: жертвенну любов, глибоке знання, працю вченої, виховательки народу і його провідниці, а водночас працю й труди здисциплінованої народної робітниці. За української влади була С.Русова професором, членом міністерства освіти. Після упадку нашої держави переноситься вчена разом із дітьми на чехи до Праги й там невпинно працює на злиденному емігрантському хлібі. Незважаючи на свої 80 літ, шановна Ювілятка не кидає пера. Безупинно появляються її цінні статті наукового характеру в наших найповажніших органах. Останніми часами проф. Русова написала більшу монографію «Волинь», присвячену «Союзові Українок» у Рівному. Про свої взаємовідносини з найвизначнішими українськими особистостями в дореволюційній добі написала Русова книжку «Наші визначні жінки», що її видало наше видавництво ще минулого року.

Додамо, що шановна Ювілятка постійна наша співробітниця й велика прихильниця «Жіночої Долі». Редакція «Ж.Д.» складає оцим від себе особисті й від усіх наших читачок та передплатниць збірні побажання ще довгі літа трудитися для українського народу й діждатися радісного повороту на вільну Батьківщину!

(Дж.: Жіноча доля. - Коломия, 1936. Ч. 5 - С. 4-5).

Ювілей Софії Русової

У березні ц. р. українське громадянство святкує урочисто ювілей 80-ліття одної з найвизначніших українських громадянок та педагогів – Софії Русової.

Хоча не є Вона чистокровною українкою (її мати була французенка), все-таки любить Україну понад все, бо праці для Неї посвятила ціле своє довге, трудяще й тяжке життя.

Народилася Софія Русова в Чернигівщині. По скінченні київської фундуклеївської гімназії в 1871 році обняла становище учительки в дитячому садку. В три роки опісля вийшла заміж за славного вченого статистика Олександра Русова, проте праці на педагогічному полі не покидає ніколи. Крім цього, починає цікавитися суспільно-громадським українським життям, допомагаючи своєму мужеві. Своєю працею стягають вони на себе переслідування москалів і арештування.

В 1915 році вмирає Олександр Русов, але це не припинює праці його дружини. В часі великої революції Русова провадить у міністерстві відділ дошкільної освіти, а в 1918 р., як лекторка педагогіки, працює в новому українському університеті в Кам'янці-Подільському.

Та прийшов 22 рік, большевики, й треба було тікати, щоб рятувати життя. Русова добилася з трудом до Львова, а відтак далі, до Чехословаччини. Там викладала спершу французьку мову в Українській Господарській Академії, а відтак стає професором педагогіки в Українському Педагогічному Інституті. Незважаючи на старий вік, дальше цікавиться усіма проявами українського життя та працює на журналістичному і педагогічному полі.

Тому всі українці клонять з пошаною голови перед Достоїнною Ювіляткою.

А для молоді нехай Вона буде прикладом великої громадянки й правдивої доньки України.

(Дж.: На сліді. – Львів, 1936. – Ч. 1. – С. 42).

Софія Русова.

3. III. 1856

Цього місяця, дня 3-го березня, припадає 80-ліття уродин відомої нашої громадської діячки і письменниці Софії Русової.

Рідкий цей ювілей сходиться з 60-літтям її громадської і письменницької праці. Передвоєнні часи на Наддніпрянській Україні – тяжкі умовини праці царської Росії – недільні школи – освідомлювання народних мас, популярно-наукові праці для народу, жива участь в духовному і товариському житті свідомої української громади – це праця Софії Русової.

Відроджена Українська Держава – Київ. Софія Русова – педагог. Наукова праця й виклади в високих українських школах – захоплені її промовами обличчя слухачів. Софія Русова – член Центральної Ради – найвищої державної установи. – Большевицьке лихоліття. – Останнє п'ятнадцятиліття на чужині, на еміграції. Подєбради, Прага. Праця в школах української еміграції в Чехії, в приюті для дітей, в Вищому Педагогічному Інституті. – Софія Русова українською делегаткою на різних міжнародних жіночих і педагогічних конгресах – Рим, Прага, Копенгага, Париж, Цюріх, Женева – сотні чужинців слухають її палких слів про сучасні ворожі затії на українських землях, про стару культуру українського народу, красу слова і пісні, талановитість української літвори.

Софія Русова гостем у Львові, між нами – на конгресі «Просвіти», якої є почесним членом, і на жіночому Конгресі в Станиславові.

Не маємо змоги обхопити цими кількома словами цілоти праці й заслуг Ювілятки – її спомини, що саме друкуються в нашому журналі, дають нашим читачкам багато цікавого і цінного матеріялу про часи й умовини, в яких жила і працювала, та про неї саму.

На цьому місці хочемо – як і п'ять літ тому, з нагоди 75-ліття, – побажати Шановній Ювілятці кріпкого здоров'я і догідних умовин життя. Гаряче бажаємо, щоб за п'ять літ мали ми змогу обходити її ювілей в кращих для Неї і нас всіх часах і бачили її бадьорою на тілі і душі, все чинною, меткою і жвавою, як і тепер!

(Дж.: Пова хата. – Львів, 1936. – Ч. 5. – С. 1).

Софія Русова

В місяці лютні ц. р. пройшло 80 літ з дня народження визначної нашої громадянки, суспільної діячки, виховниці й педагогічної письменниці – Софії Русової.

По батькові шведка, по матері французка, вона, зростаючи на Україні, швидко підпала під вплив українського довкілля та й вже з молодих

літ усі свої сили присвятила праці для того народу, серед якого зростає. Її ім'я тісно зв'язане з історією українського національного відродження, починаючи з 70-их рр. минулого віку. Дім Русових, де тільки не кинула їх химерна доля з наказу царської охрани, був огнищем, в якому зберігалася українська національна свідомість, проходила культурна, політична, організаційна праця.

Не вменшаючи ні в чому величезної праці Ювілятки, як суспільної діячки, українське народне вчительство особливо схилиє чоло в признанні великих її заслуг у ділянці педагогічної практики й теорії. Попавши раз на цей шлях, Софія Русова швидко впевнилася, що громадянська діяльність може бути тоді вповні успішна, коли її зв'язати з виховною працею серед молодого покоління. І навпаки: виховна праця над молодим поколінням не може бути успішною, якщо не йде рука-в-руку зо широкою громадянською працею саме в тому середовищі, з якого походить молоде покоління. Софія Русова свої сили й своє широке знання присвятила вихованню наймолодшого покоління: на українських землях започаткувала дошкільне виховання, працюючи в цій ділянці практично і теоретично. З-під її пера вийшло багато статей та й окремих творів, присвячених перш за все питанням дошкільного виховання. В них нав'язує до найновіших педагогічно-суспільних течій Західної Європи, а переносючи їх на наш ґрунт, популяризує й поширює, стає в ряди визнаючих сучасних педагогічних напрямків і борців за здійснення ідеалів нової школи, нового виховання, що ставить своїм завданням усесторонній розвиток фізичних і духових сил дитини. В признанні небуденних заслуг у цій ділянці наша станова організація, Взаємна Поміч Українського Вчительства, вважала собі за честь зачислити Софію Русову поміж своїх почесних членів.

Вітаючи Шановну Ювілятку у день її 80-ліття, складаємо побажання многих літ і сил витривати ще довго-довго в успішній громадянській і педагогічній праці.

(Дж.: Учительське слово. – Львів, 1936. – Ч. 4. – С. 57-58).

Вісти

...Софія Русова, авторка знаних педагогічних творів, дня 3 березня дожила 80 років. За часів Української Народньої Республіки була на-

чальницею відділу дошкільного виховання в Міністерстві Освіти. Щиро вітаємо! ...

(Дж.: Свобода. – Ужгород, 1936. – Ч. 6. – С. 4).

Ювілей Софії Русової

Відома українська діячка і письменниця С. Русова скінчила 80 років життя. З цієї нагоди українці на рідній землі й на чужині влаштували на її честь величаві академії. Між іншим таку академію влаштувала 7 березня ц. р. Філія Союзу Укр. Емігранток у Львові.

(Дж.: Наш світ. – Луцьк, 1936. – Ч. 3. – С. 23).

Свята Софії Русової

Ювілей нашої визначної діячки й педагога, Софії Русової, радісно схвилював усе жіноцтво. Влаштовують її свята у Львові й у краю. Хочуть пригадатись над життям цієї небуденної жінки, що зуміла так багато й ріжноманітно його виповнити.

Дня 7 березня влаштував Союз Українок-Емігранток вперше у Львові таке свято. В малій салі Лисенка почули присутні багато нового з її життя. П. Наталя Дорошенко розказала коротко її життєпис, опираючись на споминах Ювілятки, П. др. Харитя Кононенко прочитала свої спомини «Вечір у бабусі Русової», що миттю перенесли нас у все активний, все живий світ старенької діячки. Слідували деклямації та гра на цигрі й фортепіяні, що надали сходинам урочистости. Все це виконане силами емігрантської молоді, що пошанувала цим виступом свою велику землячку.

Дня 24 березня відбуло Т-во «Укр. Захоронка» святочне засідання, присвячене Софії Русовій. «Укр. Захоронка», як товариство, що займається дітьми у дошкільному віці й переводить у життя програму Ювілятки, приготувалося до цього свята особливо урочисто. У святочно прибраній домівці при вул. Руській відкрила зібрання голова Т-ва п. Софія Ракова. Привітавши присутніх (окрім членів відділу явилися також представники преси), віддала голос п. М. Пастернаковій, що прочитала короткий переглядний реферат про життя і працю Ювілятки. З черги промовляла п. Ірина Павликовська. Її спомини, що їх можна би назвати

«Софія Русова в наших садках», з'ясували підхід Ювілятки до дошкільного виховання в нас. Виховання повинно бути радісне, ясне; лише так може вирости творче, сильне покоління. Не треба ховати дітей у ненависті, бо ця пристрасть лише руйнує, а не будує. За підклад дитячого виховання треба брати любов.

Засідання закінчилося свobodною гутіркою при чаю.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1936. – Ч. 7-8. – С. 9).

Перше свято в честь Софії Русової

Дня 24 ц. м. відбулися заходом товариства «Українська Захоронка» у Львові ширші святочні сходи членів виділу, запрошених гостей та представників преси, присвячені нашій великій народній діячці і вченій проф. Софії Русовій. Програму цього вечора започаткувала голова Т-ва Софія Ракова, пояснюючи короткими словами його ціль. Відтак присутні вислухали реферат про життя й наукову діяльність С.Русової, що його виголосила педагогічна референтка п. Марія Пастернакова. Прелегентка підчеркнула в ньому головні великі заслуги С.Русової на педагогічному полі, зокрема в ділянці дошкільного виховання.

З черги п. Ірина Павликовська у щирих, зворушливих словах оповіла свої спомини з останнього побуту С.Русової у Львові, її відвідини в українських установах, передовсім у львівських захоронках-дошкіллях, де була присутня на лекціях. По відбутім перегляді скликано тоді конференцію учительського збору, на якій С.Русова давала цінні педагогічні вказівки й ради.

Вкінці голова п. С.Ракова роздала всім присутнім захоронковим учителькам побільшені фотографії С.Русової і поручила їм, щоб, прикрашуючи ними кімнати дошкіль, відбули з дітьми гутірку про сиву бабусю Русову, очевидно, у спосіб маленьким дітям приступний і зрозумілий. А далі за чаєм і перекускою йшла до пізнього вечора товариська гутірка, снувалися спомини про різні моменти у житті великої українки, у яких найживішу участь брала особиста її приятелька, п. дир. Константина Малицька.

Достойній Ювілятці вислано з нагоди її 80-ліття від Т-ва «Українська Захоронка у Львові» привіт і побажання ще довгі літа у силі та здоровлі працювати для української справи.

Це гарне і щире свято, хоча скромне у своїй зовнішній формі, закінчилося спільною фотографією учасників.

(Діло. – Львів, 1936. – Ч. 68. – С. 5).

Свято в честь С.Русової в гімназії Р.Ш. в Тернополі

Дня 29 березня ц. р. відсвяткувала молодь гімназії ювілей С.Русової, улаштувавши концерт в салі Української Бесіди. В програму свята увійшли: дві продукції оркестри, три хорові точки і промова, яку виголосила уч. VII. кл. Л.Федун. Рівно ж на ювілейне свято у Львові переслала Педаг. Рада і молодь привітну адресу такого змісту:

«Високодостойна Ювілятко! У вісімдесятьліття Вашого трудячого життя, повного пожертв та посвяти для добра української молоді, склалася Вам Педагогічна Рада і молодь гімназії Рідної Школи в Тернополі доземний поклін та бажає ще довгих і щасливих літ життя. Нехай Ваш великий ум ще довго працює та збагачує наші культурно-національні надбання своїми високоартістичними творами. Прийміть гарячі побажання від Педагогічної Ради та щиро Вам відданої молоді нашої гімназії. Жийте ще много щасливих літ! Тернопіль дня 30 березня 1936 р.» (Йдуть підписи: за шкільну громаду, за наукову читальню і члени Педагогічної Ради).

(Дж.: Рідна школа. – Львів, 1936. – Ч. 7-8. – С. 114).

Львів урочисто святкує ювілей С.Ф.Русової

2. IV. у Львові відбудеться академія, яку влаштує спеціальний комітет для вшанування 80-ліття С.Русової. До програми, між іншим, внесено інсценізацію життя й діяльності ювілянтки.

(Дж.: Український тиждень. – Прага, 1936. – Ч. 14. – С. 2).

Ювілей Софії Русової.

(Святочна Академія в Театрі Ріжнородностей і комере)

Українське жіноцтво вшанувало 80-ліття своєї сеніорки проф. Софії Русової святочним вечором у салі Театру Ріжнородностей. Відбігаючи від традиційного шаблону академії чи концерту, організаторки

свята доручили п. Ковальчукові режисерію спеціальної інсценізації, яка мала представляти головні етапи життя Ювілятки. Ідея сама собою нова й цікава, а її зреалізування на сцені було назагал досить вдатне. Друга справа, що якби текст інсценізації переглянув хтось з літературним хистом, то можна було оминати неодного занадто наївного чи переборщеного місця.

В рами інсценізації входив: прольог, окремі сценки з життя С.Русової, промова п-ї Горбачевої, сценка на тлі Лисенківської «Елегії», продукція хору й ін. Всі виконавці – п-ї Кривіцька, Левицька, Зарицька й ін. – старалися дати з себе все щонайкраще.

При кінці інсценізації на сцену ввели Достойну Ювілятку, яка приймала побажання від представників наших найголовніших культурних та громадських установ. Від «Просвіти» промовляв д-р Брик, від Наукового Т-ва ім. Шевченка – д-р В.Сімович, від Рідної Школи – п. Б.Баранова, від Т-ва Емігрантів – д-р Корчинський, від Союзу Українок – п. Мілена Рудницька. Найбільш зворушливою була кінцева промова, чи пак подяка самої Ювілятки, яка в простих, скромних, щиросердечних словах говорила не про свої заслуги, не про своє трудолюбиве, важке життя, але про любов до Батьківщини, про віру у здійснення мрій – Її і всіх нас...

Співом «Многая літа» і національним гімном закінчилося це поважне і зворушливе свято.

Після того в «Клубі Українських Емігрантів» відбувся комерс, на який зібрались представники установ і преси та представниці централі і філій «Союзу Українок». Під час вечері складали Ювілятці привіти (між іншими): п. Ціпановська – від ділового комітету свята, п. Багрянівська – від жіноцтва Волині, полк. Доценко – від управи Клубу, ред. Купчинський від «Діла» і «ТОПІЖ-у».

Крім цього, відчитувано деякі з надісланих привітів (було їх ок. 150). Деякі з них, артистично виконані, з портретами Ювілятки, деякі на скромних картках паперу, але ще більш зворушливі, бо писані і вислані малими дітьми «Рідної Школи». Був привіт і від учителів-заточенців з далеких земель корінної Польщі.

Все це давало Ювілятці наглядний доказ, що її праця для рідного народу – знана і цінена серед найширших верств нашого громадянства.

(Дж.: Діло. – Львів, 1936. – Ч. 76. – С. 5).

Дня 2 квітня ц. р. відбулася святочна Академія львівського громадянства в честь Софії Русової, на якій від Рідної Школи п. Блянка Баранова зложила привіт...

Академія, дбайливо підготована, випала дуже гарно.

Заходами Т-ва «Рідна Школа» й «Української Захоронки» відбулося дня 7 квітня ц. р. в салі театру Ріжнородностей у Львові свято в честь Софії Русової.

Свято почалося бадьорою «Привітною піснею», що її в супроводі фортеп'яно під диригентурою проф. Гриневецького відспівав хор дівочої школи ім. Т.Шевченка в прегарних народних строях і викликав бурю оплесків. Публіка вислухала кантату стоячи і таким чином віддала честь шановній Ювілятці, що явилася на салі.

Дуже оригінально була зааранжована друга точка свята – «Привіт» – збірна декламація учениць дівочої школи ім. Т.Шевченка з естради і з-поміж публіки у формі діалогів, після чого головна декламаторка (Храплива) вручила Ювілятці пропам'ятну адресу. І глибокий зміст привіту, і форма виконання були захоплюючі, і зворушили публіку до сліз.

Дефіляда молоді всіх шкіл Р. Ш. і захоронок на естраді і через салю викликала ентузіастичне захоплення, яке вилаadowувалося в довготривалих грімких оплесках.

Дуже гарно й помислово виконали учениці дівочої школи ім. Б.Грінченка три «Гагілки» («Кривий танець», «Ягіл-ягілочка» і «Перепілочка»); всі дівчата у мальовничих народних строях виводили хоровади дуже справно і святочно настроювали публіку, яка не щадила оплесків.

Рідношкільну частину закінчив сильний і добре зіспіваний хор дівочої гімназії РШ ім. І. й І.Кокорудзів, що в супроводі фортеп'яно під диригентурою проф. Гриневецького виконав твір Ф.Мендельсона і С.Людкевича «Човен».

Другу частину свята виповнили наші найменші з захоронок. Діти були доцільно і дбайливо прибрані як цвіти, комахи, птвички, карлики і т. п., та вже своєю появою полонили всю публіку.

«Забава квітів» дітей захоронки ч. 5 (при вул. св. Софії) при звуках фортеп'яно виказала велику справність, змисл орієнтації і музикальність наших найменших. Діти в трьох групах робили перемінні рухи з такою точністю, що публіка викликувала їх на естраду, щоби їм подякувати.

Весело відіграли діти захоронки ч. 2 (при площі св. Юра) сценічну картину «Горобчики й страхопуд», яку закінчили танцем «горобчиків» довкола «страхопуда», якого ані раз не боялися – як це пристало на відважних «воробців».

Ефективно зааранжована була настроєва картина «Весна йде», яку виконала захоронка ч. 1 (з вул. Руської).

На закінчення діточки попросили шановну Ювілятку («стареньку бабусю») на естраду, обдарували її цвітами і різними діточими «дарунками» з відповідними «промовами». С.Русова найшла у своєму середовищі, привітно розмовляла з найменшими, а опісля з ними й відфотографувалася на вічну пам'ятку.

На свято наспіли письменні привіти від Української Парламентарної Репрезентації, від УНДО і від «Сільського Господаря», які п. інспектор Будз передав Шановній Ювілятці.

Ціле свято мало дуже сердешний, безпосередній характер, а що виконання було солідне, тому й полишило на учасниках якнайкраще враження.

(Дж.: Рідна школа. – Львів, 1936. – Ч. 9. – С. 141-142).

З наших гутірок

...Здавалося, що перед святами вже не стане часу на клубові гутірки. Та все ж таки 6 квітня припала нам честь гостити в клубі дорогу гостю, п. Софію Русову.

Як мило було в клубовій кімнаті привітати її старечу, але таку бадьору постать! Зібралися майже всі клубові членки на цей урочистий вечір. Програми не передбачено ніякої, тому що достойна Ювілятка надто втомлена вже попередніми гостинами у Львові. Але член управи клубу, п. К.Малицька привітала її кількома теплими словами, а п. Олена Залізняка розказала присутнім про всі зустрічі з Ювіляткою, що пробігали в різних незвичних обставинах, завдяки воєнним та еміграційним часам.

На милій гутірці зійшов вечір.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1936. – Ч. 9. – С. 10).

Свята Софії Русової

Дня 2 квітня ц. р. повитав Львів достойну Ювілятку на святі, влаштованому «Союзом Українок». На програму зложилася інсценізація її життя та усні привіти від різних установ та осіб.

В неділю, дня 5 квітня, привітали Ювілятку в себе українки-емігрантки, влаштовуючи в її честь товариську гутірку.

В понеділок 6 квітня гостювала Софія Русова в клубі «Нової Хати», про що подаємо звіт в іншому місці.

Дня 7 квітня вполудне влаштовано заходами Т-ва Укр. Захоронка і всіх шкіл «Рідної Школи» величаве свято, де молодь привітала Ювілятку декламаціями, співами та збірною дефілядою.

На цьому закінчилася серія львівських гостин. В четвер, дня 9 ц. р., Софія Русова відїхала до Чернівців, де її врочисто привітало тамошнє українське жіноцтво.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1936. – Ч. 9. – С. 12).

Проф. С.Русова

на сходинах 6 ц. м. поділилася своїми вражіннями зі Львова. Наймилішим був їй побут між дітворою, а відтак в «Союзі Українок».

(Дж.: Український тиждень. – Прага, 1936. – Ч. 21. – С. 4).

Софія Русова у Львові

«Приїде, чи не приїде»? – ось питання, яке нас хвилювало безперервно в останніх днях березня. Бо що варта цілий Ювілей, зокрема інсценізована Академія, коли не буде самої Ювілятки?

І як дуже залежало нам на тому, щоби мати її на нашому З'їзді, якому її присутність надавала відразу особливого значення...

1-го квітня. В канцелярії Союзу Українок уже передз'їздовий рух. Приходять делегатки, відбирають виказки, полагаджують свої філіяльні чи кружкові справи, на які в часі З'їзду нема часу. І кожна майже питається: «Приїде пані Русова?». А в нас одна трафаретна відповідь: «Не знаємо».

Дійсно не знаємо. Останній лист з проханням о інтервенцію в справі візи лежить у нас вже майже тиждень. Але вістки, що візу одержала і що приїжджає, – не маємо.

А запити, чи приїжджає, чуємо невпинно устно і телефонічно.

Добігає година третя, обідова перерва. В домівці С.У. тільки нас три. І от – дзвінок та радісна новина. Не телеграма, але вістка, що пані Русова вже є у Львові. Приїхала сама одна, ніхто не зустрічав її на двірці, нікого про свій приїзд не повідомила. Знала, що має заїхати до пп. Федаків, мала їх адресу, взяла візника і приїхала.

Пані голова йде негайно до нашої Дорогої Ювілятки, щоб її привітати. Але вкоротці вже вертається.

«Пані Русова приходить зараз до нас. Зовсім невтомлена, каже, що перші її кроки у Львові це обов'язково домівка Союзу Українок».

Пів години пізніше вже була в нас, а за дальшої чверть години здавалося, що Вона все з нами, що увесь час з нами працює, радується і турбується. Велика, досвідчена Громадянка, що вмить орієнтується в кожній громадській роботі, але не тільки в роботі: і в настроях і ситуації.

*

Софія Русова перебула у Львові рівно тиждень. І що Вона продовж цих коротких сімох днів не зробила, де Вона не була, скільки справ не поладнала!

Перші два дні посвятила всеціло Загальному З'їздові Союзу Українок, в якому брала активну участь. (В рямцях З'їзду відбулась святочна Ювілейна академія в її честь і комерс). Згодом, 4 квітня, взяла участь у Загальних Зборах Видавничої кооперативи «Союзу Українок». Чергові дні Ювілятка мала виповнені вщерть ріжного роду конференціями, прийомами та імпрезами в її честь. І так відбула дві конференції з п. Багринівською, представницею Союзу Українок Волині, і п. М.Рудницькою, як членами управи Всесвітнього Союзу Українок, якого Софія Русова є Почесною Головою. Відбула конференції з політичними і громадськими діячами в справі Всеукраїнського Національного Конгресу.

З ювілейних імпрез після заг. З'їзду С.У. найбільше зворушило її свято, виконане дітьми із Захоронок і Рідної Школи. Крім того, відбулися прийоми в клубі «Нової Хати», в клубі Емігрантів заходом Союзу Укр. Емігранток і т. і.

Ювілятка не пожаліла також труду відвідати наші національні установи: Наукове Т-во ім. Шевченка, Просвіту, Рідну Школу, Рев. Союз Укр. Кооператив, Маслосоюз і інші.

Митрополит Шептицький, незважаючи на свою недугу, прийняв Софію Русову на довшій авдієнції.

Так виглядав тиждень побуту Софії Русової у Львові. Ні хвилини відпочинку! Бо треба ще додати, що двері гостинної хати панства Федаків не зачинялися від вчасного ранку до пізнього вечора. Все хтось ще приходив чи то привітати Дорогу для Львова гостю, чи запросити кудись. Кімната Софії Русової тонула в квітах.

А між тим всім, серед повені гостин, імпрез, конференцій, Софія Русова находила ще кожного дня хвилину часу для Союзу Українок. Все забігла до нас десь «по дорозі» на годинку, дві і слідкувала за нашою працею, яка негайно після З'їзду вернулася у свої щоденні рейки. Кожного ранку сердешно вітала наші уряднички і членів Головного Виділу, що працювали в домівці: «як я радію Вашою роботою!»

Добре було нам з Софією Русовою у Львові. Гляділи ми на Неї не тільки з безмежною пошаною, не тільки з гордістю, що Вона наша, так дуже зв'язана з нами, нашою організацією, але і дещо заздрісно. Бо мимоволі насувалося нам кожного дня питання: чи наше покоління, яке по літах може бути внуками Софії Русової, задержить у її віці ту силу і гарт духа, таку бистроту ума, як Вона?

*

9 квітня виїхала Софія Русова до Черновець. На двірці прощала її президія Союзу Українок і др. Федак. На жаль, не мала щастя в Румунії наша Ювілятка. Її «притримали» на кордоні, квестіонуючи румунську візу і в деревляній буді перебула повних 24 годин! 15 квітня переїздила ще раз через «славний Львів».

На її прощання кинули ми Софії Русовій одно тільки бажання: зустрінитись з Нею якнайскорше в доброму здоров'ю!

(Дж.: Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 7-8. – С. 5).

Хто така Софія Русова?

Всі українські газети останніми часами пишуть багато про Софію Русову з тої нагоди, що цього року ця славна українка скінчила 80 літ.

Майже всі газети помістили і портрет-фотографію Русової. З цього портрету дивиться на нас задумана, сива пані з дивно молодечим лицем. Тільки волосся в неї біле-білісіньке.

Чим же вславилася, чим прислужилася так українському народові Софія Русова, що вся Україна з такою пошаною хилить перед нею своє чоло?

Розкажемо вам дещо про її життя. Ось слухайте: 1856 року 18 лютого (ст. ст.) на великій Україні в селі Алешня на Чернигівщині в пана, з походження шведа, Федора Ліндфорса народилася дівчинка. Охрестили її Софійкою. Батьки Софійки, мама французка, а батько швед, хоч і пани, та до простого народу ставилися прихильно. Коли малій Софійці було п'ять літ, на цій Україні сталася велика подія: знесено панщину Пан Ліндфорс стає на стороні простого народу, бо навіть обирають його мировим посередником між селянами й багатими землевласниками. До того ще й няня українка, хоч проста дівчина, то завсігди такі гарні, такі сумні українські пісні співає, такі прекрасні оповідає українські казки, що мала Софійка цілою душею пристає до українського народу. А кругом така пишна природа, така гарна земля, таке лагідне небо над Україною, що як її не лбити? І народ той український такий добрий, такий культурний, що не можна його не любити. Тільки долі Господь йому поспував.

Коли з маленької Софійки виростає панна Софія, тоді вона іде в народ. Провадить дитячі садки з старшою сестрою Марією, записує народні пісні, цікавиться життям народу.

Вже якось так Господь дав, що власне на цій народній ниві пізнає молодого, щирого народнього працівника Олександра Русова. Панна Ліндфорс, не задумуючись довго, виходить за молодого Русова заміж.

Здавалося, аж тепер її життя буде одним пасмом щастя й радості. Та – молоду пару чекають важніші справи, як особисте щастя. Чи ж можна милуватися собою, чи можна воркувати спокійно в затишнім родиннім гніздечку, коли ціла Україна аж угинається, аж стогне від московського ярма? Ні, не можна – сказала собі молода пара, Олександр і Софія Русови, й узялися до роботи. Власне в тім часі треба було зібрати порозкидані по Україні твори Шевченка й видати їх одною книжкою. Бо – москалі заборонили видавати ці твори на Україні. Молоді Русови переїжджають до Австрії і тут у Празі (Чехи були тоді під Австрією!) видають твори Шевченка. Тепер їх жде найтрудніше: перевезти ці твори так на Україну, щоб москалі їх не переловили на границі. І за це беруться молоді

Русови, і це їм вдається. Та оця молода діяльна пара впадає в око московським жандармам. Панові Русову забороняють навіть працювати (був урядовцем). Тоді Русови купують кусник землі. Пані Русова виучується штуки (тут справи – упор.) лікарської і так хочуть вони жити якнайближче з народом і допомагати йому в чім можна.

Та – власне тепер іде молодій парі, як з Петрового дня. Починаються арешти за арештами, ревізії за ревізіями. Приходилося пані Софії покидати трое дітей вдома та йти в тюрму сидіти. В тюрмі молода мама цілими ночами тужить і плаче за дітьми: хто їх там обходить? Та ж наймолодшій Любці всього півтора рочку.

Син Юрко родиться в тюрмі! Замість помочі лікарської тільки жандарми й ключники в'язниці.

Прийшов час, що з одної хати сиділо водночас аж трое в московській тюрмі: батько, мама Софія і син Михайло Русови. Та зате, коли прийшла на Україні воля в 1917 році, призначено Софію Русову за її високі заслуги для українського народу комісаром дошкільної і позашкільної освіти. Бо треба вам знати, що Софія Русова була не тільки великою патріоткою, але й славною ученою-професором. Особливо цікавилася вона в своїх наукових працях вихованням дітей.

Після упадку української влади переходить Русова, яка не могла погодитись з ворогами України – більшовиками, на еміграцію до Чех.

Тепер живе ця славна українка в Празі. Незважаючи на свої 80 літ, ще й досі працює вона невтомно для української справи. Тому з низьким поклоном хилим всі голови перед цією небуденною жінкою і просимо Господа, щоб дозволив їй побачити свою любу Україну вже вільною.

Слава великій українці! Слава Софії Русовій!

(Дж.: Жіноча воля. – Коломия, 1936. – Ч. 7-8. – С. 4-5).

Подяка С.Ф.Русової

З приводу мого старого віку – 80 р., я одержала багато щирих привітань від різних українських культурних організацій; від Соколів і Пластунів, від гуртка молоді «Пугу»²⁷, від наших жіночих союзів, як то Союз Українок (Львів, Прага, Варшава, Рівно, Станиславів, Подєбради), від Жіночих Громад з Чернівців, Букарешту, від Жін. Нац. Ради

²⁷ Софія Русова була «хрещеною матір'ю» цього об'єднання (упор.).

(Прага), від Соц. Инст., від Укр. Універс., від орган. Калмиків-емігрантів і інш. Двоє наші поети надіслали свої вірші.

Усім, усім дорогим товаришкам і товаришам приношу мою найщирішу, сердечну подяку.

С.Русова.

(Дж.: Український тиждень. – Прага, 1936. – Ч. 12. – С. 3-4).

Подяка проф. Софії Русової

Вельмишановний Пане Редакторе!

Дозвольте мені на сторінках Вашого ц. часопису висловити мою щиру подяку за одержані мною привітання від Високошановних українських установ у Львові – Просвіти, Наукового Т-ва ім. Шевченка, Рідної Школи, від Високої Президії Української Парламентарної Репрезентації, від Комітету Українського Національно-Демократичного Об'єднання, від Союзу Українок, від Союзу Українських Емігранток та інших установ, а також від дорогих приватних осіб.

З радістю приймаю ці привітання як доказ нашої солідарности у відношенні до тої Великої Української Ідеї, коло якої я по змозі сил працювала ввесь мій довгий вік.

Проф. Софія Русова.
Львів, дня 8. IV. 1936 р.

(Дж.: Діло. – Львів, 1936. – Ч. 80. – С. 4).

Загальний З'їзд Союзу Українок.

Приїзд делегаток з Праги і почесна Президія

О годині 3.30 саля виповнена вщерть. Між приявними бачимо пп. Софію Русову та Зінаїду Мірну, що саме прибули з Праги та без відпочинку по томлячій дорозі прибули відразу на салю нарад. Бачимо теж сеніорку Товариства, почесного члена, п. Герміну Шухевичеву. Теплими й сердечними словами Голова вітає приїжджі пані, зокрема п. Софію Русову, як почесного члена Т-ва та представницю політичної еміграції з Великої України, п. Зінаїду Мірну, як голову організації українських емігранток у Чехословакії, – п. Герміну Шухевичеву, як почесно-

го члена Т-ва, підкреслюючи, що прибуття та приявність цих членів на З'їзді є доказом духової єдности українських жінок. Просить, щоби пп. Софія Русова, Зінаїда Мірна, Герміна Шухевичева, Олена Штогрин і др. Ірина Прісневська заняли місця в почесній президії. Довгими рясами оплесками та повстанням з місць привітав З'їзд почесну президію, зокрема ж приїжджі делегатки з Праги.

П. Софія Русова вітає З'їзд від українських жінок емігранток. Вона заявляє, що вони знають про працю Союзу Українок у Галичині, який від ряду літ веде її невсипуще у всіх закутинах краю, по найдальших селах, містах і містечках, для добра народу. Бажає успіху, енергії та поширення й скріплення організаційної праці.

П. Зінаїда Мірна передає привіт від українських емігранток, зорганізованих у Чехії. Вона радіє, що перший раз має нагоду бути приявною на З'їзді Союзу Українок, який найкраще свідчить про межі, розмах і якість організації. Клонить голову перед величезною працею С.У., за якою все стежить якнайуважніше.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1937. – Ч. 21-22. – С. 10).

Промови Софії Русової та Зінаїди Мірної²⁸

В зв'язку з питанням, що широко були обговорені в дискусії, а саме в справі жіночого руху, ідеології С.У. і журналу «Жінка», забирають голос приїжджі пані Софія Русова й Зінаїда Мірна. Софія Русова вважає, що питання фемінізму загалом не суттєве, а суттєвою є конструктивна праця С.У., що змагає для виховання українського жінки на повновартну людину й повновартного члена суспільства й нації. «Жінка» як інтелектуальний орган Т-ва, сповняє свою роль блискуче та є інформатором для світа про українську жінку. Говорить теж п. Русова про свою участь у конференції «Ліги мира та свободи» й дає відповідь на нападі «Голосу». Вважає своїм святым обов'язком виступати скрізь на міжнародньому терені та бути речником українських справ. Роботу української пропаганди на міжнародньому терені вважає за національний обов'язок, за одинокі оружжя, що залишилися в руках емігрантки, тому й свідомо взяла участь в конгресі «Ліги мира і свободи». Прикро їй, що саме націоналістична молодь не розуміє й дорікає їй за наші-

²⁸ На з'їзді Союзу українок 1937 року у Львові (упор.).

ональну працю. Покладає великі надії на гарячий патріотизм і ентузіазм молоді, яка одначе повинна тямити те, що старші покоління зробили для національної ідеї.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1937. – Ч. 23. – С. 8).

Наші гості. Професор С.Русова й її син

Після Загального З'їзду «Союзу Українок» завітала до редакції наша щира приятелька пані професор Русова. Це вже другий раз мали ми щастя гостити в себе паню Русову (перший раз після нашого конгресу в Станиславові). Одначе цього разу, крім пані професора, редакція вітала в себе ще й її сина Юрія. Вченого, дослідника, що живе постійно в Букарешті, в Румунії. Не чужий він нам. Здається, від самих народин знайомий. Це ж той самий Юрко, якого давня революціонерка Софія Русова носила під серцем у московській тюрмі. Це той самий, що родився, здається, під надзором поліції. Якому першу поміч в житті давав тюремний лікар. Ось чому цей гість був для нас особливо близьким, цікавим, милим...

З радістю ми запримітили, що пані професор, неважаючи на свої понад вісімдесят літ, все однаково стоїть близько до нашого національного життя. Все інтересується, старається допомогти українським справам. В тій самій, що й колись, мірі цікавиться й наукою. Особливо найближчою їй педагогією, питанням сучасної молоді. Стежить за цим, так актуальним питанням, і серед чужих народів. Пан Юрій вніс в наші розмови багато цікавого зі свого «фаху». Особливо інтересні були для нас його досліди над Чорним Морем. Багато цікавого почули ми й про модерне мистецтво, яким інтересується пан Юрій, маючи за дружину відомого мистця в декоративнім малярстві паню Наталю Геркен-Русову. Сподіємося, що незабаром зможемо поділитися з нашими читачками відомостями з самого джерела, з-під пера наших шановних гостей. Одне ще хочеться підмітити. Незвичайну не тільки любов, а дружнє відношення між матір'ю і сином. Сміло можна сказати, що для цих вищих духових людей не існує прірви й непорозумінь між старшими й молодими. Ця вісімдесятьлітня мати, як не можна краще, розуміє й живе духом

зі своїм сороклітнім сином. Треба нам всім старшим це осягати. Менше буде трагедій з одної й другої сторони.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия. – 1937. – Ч. 23. – С.12-13).

Некролог. Софія Русова (1856-1940)

Наша нація понесла ще одну велику втрату.

Відійшла від нас знана вчена й заслужена громадянка Софія Русова.

С.Русова родилася 18 лютого 1856 в Олешні на Чернигівщині в маєтку її батька доктора Ліндфорса. Матір вона втратила ще в раннім дитинстві, а її вихованням зайнялася змалку гувернантка-французка м-ль Оше, що вчила її м. и. французької й англійської мови.

Батько її, який по скасованню панщини добровільно розділив свій маєток між селян, вмирає в 1871 році, залишивши С.Русову з її старшою сестрою в досить тяжких матеріальних відносинах. Але енергія не покидає їх, сестри багато працюють над собою і старша хутко здобуває потрібний дишльом, щоб разом з Софією Русовою відчинити перший в Кисві дитячий садок. В Кисві Софія Русова вперше зустрічається з членами Старої Громади – з Старицьким, Лисенком і іншими, входить в українське оточення, пізнає свого будучого чоловіка О.Русова й відразу віддає себе на службу українській національній справі, в якій незважаючи на всі перешкоди, витримує до кінця свого життя, такого активного життя.

Побравшись з О.Русовим, вона їде з своїм чоловіком за кордон і випускають в Празі перше повне видання Шевченка в 1876 році. По повероті додому життя кинуло її в вир тодішніх революційних подій з напруженою працею, арештами і пр. Її чоловік, відомий статистик, працює в різних округах імперії. Разом з ним Софія Русова вандрує з кінця в кінець України: Чернігів, Київ, Одеса, Єлисаветград, Верхньодніпровськ, Алешки, Херсон, Харків, знову Київ і Чернігів, Полтава, Петербург і знову Київ – були свідками невтомної її праці, коли Покійна організовувала дитячі шкілки, курси позашкільного виховання, літератури, писала популярні книжки і ширила їх, лікувала хорих дітей й взагалі – незважаючи на переслідування й перешкоди – виявляла в кожній ділянці тодішнього громадського життя жваву активність.

В 1909 Софія Русова редагує журнал педагогічний «Світло» і вперше їде як представниця української журналістики на всесвітній з'їзд представників преси до Брюсселю.

В 1909 вмирає її старший син Михайло, а в 1915 її чоловік О. Русов. По сіх втратах її даліше життя тісно зв'язане з її молодшим сином Юрієм.

Під час Світової війни ... в 1917 році входить до Центральної Ради і працює в Секретаріаті Освіти, не кидає праці навіть по приходу большевиків і провадить педагогічні курси на університеті в Кам'янці. Але довший час годі було витримати, і Софія Русова рішається емігрувати. «Таке воно страшне – слово емігрантка...! Не така се проста річ емігрувати, покинути навіки рідний край, приневолити себе жити на чужині і не один місяць, не один рік, а безвість часу, не знаючи певного дня повороту до дому» – писала Покійна в своїх ще ненадрукованих «Записках політичної емігрантки».

В 1921 святкують у Львові 50-літній ювілей її громадської праці. Але Покійна не покидає улюбленої праці: у Відні пише знову, публікує нові педагогічні праці. Вибрана головою Жіночої Національної Ради, осідає в Празі й працює в Високому Педагогічному Інституті ім. Михайла Драгоманова аж до кінця свого життя, пише, їздить на різні конференції, де заступає українську національну справу і т. и. В 1936 українське жіноцтво вшановує її працю, влаштуовуючи свято з нагоди 80 літніх роковин її народження у Львові.

5 лютого покинула се життя і працю, якій присвятила свій довгий вік і якій віддавалася з вічно молодією енергією і завзяттям, вносячи в кожний почин віру і ентузіазм. 9 її тлінні останки були зложені в урну й перенесені на останній спочинок під простим дерев'яним хрестом з гарною таблицею з написом, який так чудово віддзеркалює її чисту постать:

«Раз добром налляте серце ввік не прохолоне!»

(Дж.: ЦДАВО України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 29, арк. 11-12).

Пам'яті великої вчительки

Місяць лютий став для українського жіноцтва символом найвищої жертвенности. В тому то місяці обірвалося життя двох світлих жіночих постатей, що стояли в передових лавах нашого загалу. Трагічний збіг обставин злучив їх разом у наших згадках, хоч такі різні були їх шляхи.

Та їх лучила одна мета, і в служінні їй вони зложили найвищу жертву, бо своє життя.

Та цього року в лютому згадуємо ще одну жінку. Саме сповняється 15 літ, як відійшла від нас Софія Русова. У розгарі війни, переділені кордонами, ми навіть не відмітили належно цієї втрати. І хоч її ймення часто згадувалось при святкуванні 70-ліття жіночого руху, проте ще й досі не усвідомлюємо собі її значення для нашого Відродження.

Заки розглянемо суттєві прикмети її громадського шляху, треба пригадати, що Софія Русова була чужинкою з походження. Шведка по батькові, а французенка по матері, вона піддалась українській стихії, що окружала її з дитинства. Юне її серце відчуло, що під льодовою корою царського режиму прозябають паростки нового й молодого життя, і вона перейнялась ними з усім запалом молодости. Та цього запалу вона не стратила все своє життя, бо він лежав у її палкій і енергійній вдачі.

В її житті можна відмітити кілька важливих моментів. Вони висувують її постать на належне місце та рішають про її вартість і значення у нашому суспільстві.

Софія Русова належала до покоління «народників», що своїм життям, своїм прикладом сповнило політично-культурницьке завдання. Вона не тільки провела збирацьку і дослідницьку роботу. Але поставила себе на службу простолюддя, проживши кілька років у сільському оточенні, навчаючи й гуртуючи своїх односельчан. Багато труднощів і невдач приніс подружжю Русових цей громадський досвід. Але в ньому крився великий ідейний зрив 70-х років, що потім дав свій вислів у першій революції 1905 р.

Софія Русова не кінчила фахових шкіл, бо в її часи доступ до вищої освіти жінкам був утруднений. Але вона була вродженим педагогом і практичною роботою та теоретичними студіями придбала широку загальну і фахову освіту. Перший дитячий садок у Києві заснувала вона з сестрою у 70-х роках і вела його згідно з найновішим виховним напрямком. Як мати власних дітей, вона скріпила в себе виховні первні й коли в 1917 р. прийшлося організувати наше шкільництво, Софія Русова стала бажаним і цінним фахівцем від дошкільної освіти. Її праця про дошкілля, що появилася у Празі, стала цінним вкладом у нашу фахову педагогічну літературу. Як професор Педагогічного Інституту ім. Драгоманова вона передала низці виховників свої виховні засади.

4.2. Прижиттєві авторські оцінки громадсько-педагогічної діяльності С.Русової

Леонід Білецький

Софія Русова

При цьому не можемо забувати, що у своїй громадській і фаховій праці вона була дуже послідовна. Ще в юних літах вона определила себе політично, вступивши в партію есерів і у рядах цієї групи вона пробула до кінця своїх днів. Провідної ролі в цій ділянці вона не грала і за нею не сягала. Та факт її виразного політичного оформлення можна вважати певним завершенням її постаті, як громадської діячки і фахівця.

Та для жіноцтва найцінніша і найважливіша четверта ділянка її праці. Софія Русова присвятилась на еміграції також справам українського жіночого руху. Перейнявши після Марії Грушевської провід Української Національної Жіночої Ради, вона очолювала її кільканадцять літ. І перейшла враз із нею увесь хресний шлях української жінки на еміграції. Бо в короткому періоді нашого повноправного членства треба було закріпитись на міжнародному ґрунті. А по нашому виключенні почалось вперте й послідовне намагання за наше право бути в цьому «жіночому парламенті». Софія Русова мужньо боролась за те, як і за престиж Української Жіночої Національної Ради. Вона берегла репрезентації українського жіноцтва на міжнародньому ґрунті й досягла успіхів. Її палке слово, її велика активність пробивали лід офіційного наставлення. Ще й тепер при виступах українок на міжнародніх конгресах чужинки згадують стареньку «леді», що чудовою французькою мовою вміла обстоювати свої права.

У власному суспільстві, що видвигнуло її на провідне місце, вона була ці довгі роки центральною постаттю, справжньою «first lady» своєї країни. Це й виявилось у 1937 р., коли то обрано її почесною головою Світового Союзу Українок у Львові. Жіночий загаль признав у ній тодішню найкращу постать українського жіноцтва.

П'ятнадцять літ тому закінчилося це творче життя. І коли у місяці лютому клонимо голови перед жінкою-героїнею, то згадаймо в цьому році ту, якої все життя було героїчним змагом. Нехай засвітить нам на мить велич її постаті, та пригадає нам осяги її громадського шляху.

(Дж.: *Наше життя*. – Філадельфія, 1955. – Ч. 2. – С. 16).

Кілька місяців тому назад сповнилося 50 літ педагогічної і громадсько-просвітньої діяльності відомого українського педагога і діяча Софії Русової. З 16 років життя аж до останніх днів провадилася невтомна праця на полі просвітньому від дитячого садка аж до університетської катедри. В теперішній час, коли тіло української землі роздерто на кілька шматків, тяжко зібрати й подрібно розглянути той педагогічно-культурний скарб, що вийшов із під пера С.Русової; приходиться обмежитися тільки загальними увагами та більше споминами від багатьох років спільної праці до революції і після неї. На протязі 50 літ своєї діяльності С.Русова найбільшу свою увагу звертала на дітей дошкільного віку. Після скінчення гімназії, на шістнадцятому році життя, шановна ювілятка свою педагогічну працю починає з дитячого садка. Такий початок не випадковий. Це показує лише ту серйозність та основність педагогічних поглядів С.Русової. Дошкільне виховання після того стало на все життя найулюбленішою сферою її праці: почавши з дитячих садків, переїхавши потім до підготовчих класів середньої школи, С.Русова на протязі довгих літ створила свою власну школу виховання. Наукове обґрунтування цієї школи знайшла у Київському Фребелівському Інституті, де С.Русова коло 10 років читала лекції з дошкільного виховання. В результаті цієї наукової праці повстала книжка – курс лекцій – «Дошкільне виховання» (видання Катеринославського Видавництва). Це перша солідна праця з ділянки дитячого виховання, що написана українською мовою. Збудована на ґрунті західноєвропейської педагогічної літератури, праця Русової дає дуже цінні вказівки щодо мети й засобів дошкільного виховання. Недавно у Львові ми чули від ювілятки*, що основна мета дитячого виховання є розвиток суспільного, громадського індивідуалізму дитини, бо індивідуалізм, що ґрунтується на найкращих здібностях дитини, впливаючися у соціальний колектив, яким є суспільство, додає до гармонійного життя його свій властивий тембр і тон, і тим тільки збільшує творчі змагання й вияви соціаль-

* Лекція С.Русової 1 січня 1922 р. на тему: «Індивідуалізм у вихованні й суспільнім житті».

ного колектива. Цим він глибоко відрізняється від індивідуалізму звичайного, властиво від егоїзму особи, що своїм дисонансом роз'єднує громаду і розкладає її життя. Єдиний засіб вилічитися від такого індивідуалізму є закладання підвалин творчого, продуктивного суспільного життя ще з дошкільного віку дитини, коли егоїзм її ще спить, а альтруїзм визначається яскраво. Необхідно його лише влити й підняти до інтересів дитячого суспільства, до дитячих громадянських ідеалів, з яких як із зерна потім виростають ідеали громадсько-державні цілої української нації. Такі в загальних рисах головні думки лежать в основі книжки С. Русової «Дошкільне виховання». З цими педагогічно-педологічними ідеалами шановна ювілятка перейшла до Кам'янець-Подільського університету, де з катедри педагогіки проголошувала їх серед студентських мас теоретично, а в зразковій школі при катедрі університету та в семінарі університетському практично. На жаль тяжкі обставини, в яких опинився Кам'янець-Подільський університет^{**}, не дали для С. Русової продовжувати свою надзвичайно корисну педагогічну працю. Бурхлива хвиля того політичного життя викинула її за межі університетської катедри і заставила блукати на чужині, і невідомо, де спиниться один із найкращих педагогів та культурно-освітніх працівників. Безперечно було б найліпше, аби шановна ювілятка спинилася у великому культурному центрі і використала своє знання всіх головних європейських мов, попрацювала над сучасною європейською педагогічною літературою і подарувала Україні ще не одну ґрунтовну розвідку на користь майбутньої української школи та українського педагогічного суспільства.

(Дж.: Світло. - Львів, 1922. - Ч.1-3. - С.10-11).

Леонід Білецький

Софія Русова²⁹

Проїздом з Кам'янця-Подільського до Відня на кілька днів зупинилася у Львові відомий педагог і громадянин України, Софія Русова. За короткий час перебування серед галицького українського громадянства Софія Русова встигла прочитати на користь емігрантів України лише одну лекцію на дуже цікаву педагогічну тему: «Індивідуалізм у вихован-

^{**} Професори університету заарештовані; проф. історії П. Клименко Кам'янецькою чрезвычайною розстріляний.

²⁹ Скорочено (упор.)

ню і суспільнім життю». Завдяки цій лекції галицьке українське громадянство мало нагоду привитати шановного лектора не лише як гостя, але як гостя-ювілята. Річ у тім, що у вересні місяці 1921 року сповнилось п'ятдесят літ педагогічної праці Софії Русової. ...

...З наукових праць будуть мати велике значіння «Дошкільне виховання», лекції з експериментальної педагогіки і лекції з історії педагогіки, прочитані у Кам'янець-Под. Університеті. Підручники С. Русової такі: Буквар, Географія, Початкова фізика, Географія Європи і Географія позаєвропейських країн, Рідне письмо, Підручники з французької мови, книжка I і II.

Із загальної педагогічної літератури визначаються такі, як: Колективне читання, Нова Школа, Трудова школа, Методика початкової географії, Позашкільне виховання. Перша книжка, яку С. Русова випустила 1874 р., була на російській мові: «Жители сада», другою книжкою, яку С. Русова склала в Катеринославській тюрмі, була «Нашимъ детямъ».

Слід зазначити, що за рецензію на науково-етнографічну працю Мілорадовича шановна ювілятка від Петербурзької Акад. Наук дістала срібну медаль.

Є членом багатьох культурних, педагогічних і наукових організацій; із цих пригадую: «Всеукр. Учит. Спілка», якої була головою, Редакція Журн. «Вільна укр. школа», Харківське О-во Грамотності, Наукове Тов. Ім. Шевченка у Києві, Тов-о Шкільн. Освіти у Києві і Кам'янці-Под., Київська Просвіта, і була членом громадсько-політичної революційної організації Р.У.П.

Велика і продуктивна була праця С. Русової на користь рідної української школи як до революції, так і після аж до сьогодні. До останнього моменту ця праця переводилася на рідній українській землі, не дивлячися на тяжкі і страшні умови цієї праці. Завсідги з добрим гумором, бадьора, рухлива, повна активної діяльності, С. Русова своєю вдачею впливала на людей, що її оточували, і захоплювала їх до тої праці, на яку віддала все дотеперішнє життя. З переїздом шановної ювілятки до Відня бажаємо їй серед багатой німецької педагогічної літератури, а також літератури інших народів, найбільшої продуктивної праці, найкращих умов життя і найбільшого здоров'я. Слава і честь нашому славному Педагогові і видатному Громадянину українського народу.

(Дж.: Учительське слово. - Львів, 1922. - Ч. 2-3-4. - С. 4-6).

Жіночий конгрес у Римі

Надзвичайно приємно зазначити, що докір, який звичайно кидають Українцям, буцім-то у них нема жінок-громадянок, потрохи усувається красномовними фактами, як от виставка наших інвалідів у Генті, над якою чимало попрацювала вдова незабутнього героя Армії У.Н.Р. пані Є. Мішківська, а потім – працею українських громадянок на жіночих конгресах. Останній з цих конгресів відбувся 12-20 травня ц. р. у Римі.

Офіційна назва конгресу: IX Міжнародній конгрес «Інтернаціонального Союзу за виборче право жінки».

На Конгресі були представниці від 45 націй. Українська делегація на цей Конгрес складалася: п. п. Софія Русова, Юлія Зеленівська, Ніна Онацька і Млада Липовецька, яка так багато зробила в Італії для популяризації нашої боротьби за визволення батьківщини. Мала брати участь в Конгресі також п. Олена Левчанівська, сенаторка від Волині в Польському Союзі, та, на жаль, через родинні обставини не могла прийти.

Конгрес був урочисто відкритий міським головою Риму, привітну промову сказав Президент Кабінету Міністрів Мусоліні.

Засідання Конгресу були присвячені різним питанням про політичні права жінки, її економічне становище як заміжньої жінки і вдови, так і жінки, інтелігентної чи фабричної робітниці. Одним із питань, що прикували увагу Конгресу, було: національність заміжньої жінки. Деякі держави, як от Швейцарія, Сполучені Штати Америки, залишають своїм громадянкам, що повиходили заміж за чужинців, право на їхню власну національність. Спеціальне засідання було присвячено питанню: Жінка і політичні партії. В той же самий день увечері відбувся прилюдний мітинг, на якому виступали жінки парламентарки. За відсутністю п. Сенатора О. Левчанівської на мітингові виступала з промовою в французькій мові п. Професор Русова, як член Українського Парламенту – Центральної Ради. Промова п. Русової тяглася 15 хвилин і зробила велике зворушуюче вражіння на присутніх, що видно було з тої уваги, з якою її слухали, з тих оплесків, якими її проводжали, і з тих численних подяк, які вона діставала від присутніх за свою промову. Вражіння це тривало до кінця Конгресу: щодня інші делега-

тки підходили, дякували, розпитували, були зворушені, одна пані навіть поцілувала п. Русову в руку.

З публічних мітингів можна зазначити «Мітинг жінок всіх Континентів», на якому виступали делегати від Індії, Японії, Хіни, а також колоній в Австралії, Африці та Північній і Південній Америці.

Завданням Українських Делегаток було:

1) Прийняття Українських Жіночих Організацій до Союзу за виборче право жінки.

2) Пропаганда Української Справи на Конгресі та евентуальна допомога Українкам від інтернаціонального жіноцтва.

Перше завдання було виконане тим, що українські жіночі організації, об'єднані в «Союз оборони прав Української Жінки», було прийнято в склад інтернаціонального «Союзу».

Друге завдання українських делегаток було у великій мірі полекшено тим, що дякуючи заходам і коштам видавництва «Українське Слово» вони мали дуже гарно видану брошуру «До жінок цивілізованого світу» в французькій та англійській мовах, складену «Національним Комітетом українських жінок» в Берліні.

Практичним наслідком заходів українських делегаток було заснування «Інтернаціонального Комітету Допомоги Українській жінці».

Вражіння Українок від Конгресу були дуже приємні: від різних націй вони зустрічали тепле відношення і зацікавлення долею України. Розмови підкріплялися більше точними і докладними відомостями в брошурі, якою всі цікавилися, читали і давали згоду взяти участь в комітеті.

З делегатками крайних держав бувшої Росії наші делегатки стояли в тісному контакті, особливо тепле відношення зустріли вони від члена Фінського парламенту, п. А. Фурулейм, першої жінки-парламентарки в світі. Як президентка Союзу жінок-парламентарок, вона дала можливість п. Русовій виступити з промовою на прилюдному мітингові, хоч на це були формальні перешкоди.

Українські делегатки поїхали з конгресу з надією, що їхні заходи не потрачено марно і серед інтернаціонального жіноцтва знайшовся відгук на їхні заклики.

На з'їзді зорганізувався міжнародний комітет охорони української жінки. В справах цього Комітету треба звертатися до члена Берлінської жіночої організації п. Чикаленко-Келлер (Berlin-Grünevald, Fontanestr, 10).

Дещо пощастило зробити українським делегаткам і для рідної молоді: є надія, що в школах Італії буде призначено кілька стипендій для української еміграції.

(Дж.: *Трибуна України*. – Варшава, 1923. – Ч. 2-4. – С. 131-132).

О.З. [Олена Залізняк]

Участь Українців в Інтернаціональній літній школі в Подєбрадах

Подєбради у вересні 1923.

«Інтернаціональна Жіноча Ліга Мира і Свободи» уладжує щорічно кількатижневі курси, т. зв. «Літню Школу» для пропаганди ідей мира, інтернаціональної терпимости та зближення. Такі літні школи уладжувано минулими роками в Зальцбурзі, в Австрії, в Лявенштайн в Німеччині та в Люгано в Швейцарії.

Сього року вибрано Чехословаччину – історичне чеське місто Подєбради – тепер невеличку купелеву місцевість.

Учасники курсів, переважно жіноцтво і молодь, представники різних рас і націй та суспільних верств, мали нагоду брати участь в викладах і дискусіях на суспільні теми. Між учасниками курсів, які репрезентували двадцять різних націй, було сим разом багато слов'ян та французів. Всіх учасників було понад 200.

Інтернаціональну літню школу скликано під девізом: «la paix sociale»: «соціальний мир» був головним предметом всіх відчитів та дискусій. Англійська, французька та німецька мова були офіційними мовами нарад.

Прелегенти – суспільні діячі, учені та письменники освітлювали це питання з філософічного, релігійного, літературного і суспільно-економічного становища.

Між іншими запрошено як прелегентку п. Софію Русову. Вона вибрала літературну тему. Говорила про те, «що в творах старших українських поетів стрічаються часто заклики до згоди і любови цілого людства, багато віри у вселюдське братерство, а в творах новітніх українських поетів щораз менше тих струн. Причина сього в тім, що український нарід, а тим самим найбільш чуткі на народне горе його сини – поети зневірилися в ці ідеали, бо вони бачуть, як одні «братні

народи» параліжують всі його змагання до мирного розвою, до свободного життя, а інші придивляються до сього байдуже, або в найліпшому разі зацятькують гарними фразами. Не український нарід винен в сьому, що в піснях його не може бути проповіді мирних кличів, а винні в цьому ті, що нехтуючи ідеї братерства і свободи, поневолюють його». Живу і ядерну промову п. Русової, переплітану гарно підібраними цитатами з Шевченка, Франка, Лесі Українки, нагороджено гучними оплесками – хоч і не була вона вповні видержана в дусі такого пацифізму, який проповідує управа «Ліги» і в яким була держана переважна часть викладів.

Поза тим чеська секція «Ліги Мира і Свободи» докладала всіх зусиль, щоби інтернаціональним гостям показати своє національне обличчя, чеську культуру.

Спеціально для учасників Інтернаціональної Школи уладжено вечір чеської пісні, чеських національних танців, сокільське свято, театральні і кінові вистави з образами життя чеського народу. На спеціальну згадку заслугує збірна погулька до Праги, спільні оглядини важніших будівель столиці Чехії і повитання бурмістром і радними Праги та багате і гостинне прийяття в старім ратуши і в двірці президента републики (в імени неприсутніх тоді в Чехії президента Масарика і міністра Бенеша витав гостей міністр закордонних справ Др.Гірса).

Безпосередньо по «літній школі» відбулася конференція «Комісії для Сходу Європи», на якій обговорювано положення національних меншостей в державах центральної та східної Європи; дискусії велися на основі матеріалів, надісланих національними секціями «Ліги» у відповідь на квестіонар організаційного комітету.

Положення національних меншостей в Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії в представленню делегаток нац. більшостей – Чешок, Польок, Сербок було, очевидно, далеко іншим, як в представленню Німок з Чехії, Мадярок, Українок, Болгарок. Через те ся справа була предметом оживлених дискусій, які тягнулися протягом кількох засідань.

«Українські відпоручниці з Галичини», які занималися опрацюванням квестіонара, не були присутні на конференції із-за паспортних перепон. Українську секцію заступали проф. Софія Русова, сенаторка Олена Левчанівська і Олена Залізняк.

П. Левчанівська, змальовуючи в основнім, довшім рефераті сучасне положення на українських землях, що найшлися під теперішню пору під польським пануванням...³⁰

Українська кольонія з Подебрад – професори та студенти тамошньої української агрономічної академії, щиро занялася тим, щоб познайомити чужинецьку публику з українськими справами. Продукції українського хору, українські народні танці і костюми будили живе заінтересування і загальне признание. В салях української агрономічної академії уладжено спеціальну українську виставу, на якій, крім богатих збірок українських вишивок і інших виробів українського мистецького промислу, моделів, ілюстрацій та світлин з українського побуту, виставлено всі видання Української господарської академії в Подебрадах та чималу збірку літератури про Україну – різних видань в чужих мовах. Чужинці, що численно відвідували виставу, з інтересом переглядали і купували лектуру про Україну.

(Дж.: Діло. – Львів, 1923. – 29 вересня. – С. 4).

М. Мандрика

Ювілей С.Ф. Русової

30 вересня 1926 р., з ініціативи Українського Інституту Громадознавства, Українського комітету в Ч.С.Р. та Української Національної Жіночої Ради одсвятковано в Празі (в готелі «Граф») ювілей п'ятидесятилітньої громадської, педагогічної та літературної діяльності проф. С.Ф. Русової.

На свято ювілею зійшлися представники українських наукових, шкільних і громадських установ та організацій в Празі, щоб вітати славно ювілянтку з півстоліттям невсипущої праці для українського народу і разом з тим з 70-річчям життя С.Ф., бо день ювілею випав і на її іменний день. На святі були представниці Чеського Національного Жіночого Союзу, вони вітали ювілянтку, як блискучий зразок для жінки. Серед численних привітань на письмі було і привітання Української Академії Наук у Києві.

Наведемо тут текст привітання Українського Інституту Громадознавства:

³⁰ Частина тексту сконфісковано (упор.).

Високоповажна Софіє Федоровно!

«Інститут Громадознавства, членом наукової сім'ї якого й Ви єсте, з щирою втіхою та глибокою повагою вітає Вас, одну з найбільш заслужених працівників на ниві культури й визвольних змагань Українського народу, з п'ятидесятиріччям Вашої славної громадської, педагогічної та літературної діяльності. Ви були одною серед тих кількох перших працівників нашого національного відродження і соціального визволення, що в темні глухі часи деспотичного московського самодержавства, в тяжкі вісімдесяти роки, вийшли до народу, щоб будить його, говорити йому про волю, про його людську гідність, виводити його з злиднів, піднімати його з найнижчого ступіня фізичного існування; що серед моря горя і недолі народньої розривалися в своїх зусиллях до помочі; не покладали рук, беручись за все, бо так було багато горя і так мало вас, перших лікарів його. Ви учителювали, допомагали раненим у війні, бібліотекарували, фершалували, вели політичну пропаганду, виховували дітей, робили газетну й літературну працю, складали підручники, виховували народніх вчителів, організовували товариства... Важко перелічити всі ті галузі громадської діяльності, в яких Ви з честю працювали. Важко перелічити, скільки довелося перетерпіти Вам во ім'я народу й його волі, переховуючись від недремлющого ока московських гнобителів, відсиджуючи в тюрмах... І Ваша така багатогранна, така невсипуча діяльність увійшла уже в історію українського визволення, бо вона дала великий і добрий урожай... Ви один з найбільш типових і найбільш славних для цих часів орач і сіяч на занепалих українських перелогах. Врожаю Ви діждалися в золотому сонці Великої Революції Української, у Великому пробудженні вільного народу. Ви щасливі, як і всі ми, цим великим врожаєм. Ви стали тоді коло нього. Ви не спиняли своєї праці коло золотих снопів. Ми Вас бачимо серед перших діячів і керівників Нової, визволеної України, коло великого діла народньої освіти, щоб уже вільно, мирно і гідно організувати його.

Софіє Федорівно! Набігла чорна хмара, затьмарила золотий врожай Ваш. Ваш і цілого народу нашого. Налетіла сарана люта, внала на дорогі поля наші. Але ж ми тепер певні, що це тільки перелітна хмара. Але уже сонце виходить з-за неї. Тяжкий хрест творчих, діяльних, високодійних синів України. Ви несете його до кінця – і несете з великою

Софія Русова

гідністю, на гіркій чужині. Тим більше сієє Ваше ім'я, тим дорожча Ваша праця Україні, що ніколи не забуде своїх вірних творчих синів. Ваша праця і Ваше ім'я є незабутні. Хай же Вам щастить, Високоповажна і дорога Софіє Федорівно, ще довгий ряд літ, сильній духом і міцній тілом, продовжувати Вашу працю для добра й волі нашого народу та на виховання його культурних молодих сил».

В цьому привітанні яскраво зазначено роллю С.Ф.Русової в історії українського відродження. Півсотні літ такої праці, яку винесла на своїх плечах С.Ф., зроблять глибоку борозну навіть не в такій убогій на сили країні, як Україна. А С.Ф. була справді одною з тих перших, що взяли на свої плечі велике «іго». І зостарившись, посивівши на ниві громадської роботи, – С.Ф. зберегла і досі надзвичайну бадьорість духа й тіла, надзвичайну енергію і світлу, непереможну віру в велике майбутнє Українського народу.

Чужинка для нього з походження (донька шведа), С.Ф. віддала, однак, все життя йому. З 1876 р. (народилась С.Ф. в 1856 р. в с. Алешні) вона працює як педагог, організатор освітніх курсів, шкіл – в Вороніжі, Валках, Катеринославі, Києві, Чернигові і инш. місцях; як член різних політичних товариств з метою визволення укр. народу; як журналіст і літератор. Написала десятки брошур і книг; співробітничала в багатьох визначних російських і українських виданнях. За свою революційну діяльність перетерпіла півтора десятка трусів, пересиділа безліч раз в тюрмах в Одесі, Катеринославі, Києві, Харькові... була одним з головних організаторів Української Учительської Спілки. Була членом Української Центральної Ради і керівницею позашкільної й дошкільної освіти Української Республіки.

За Україну, за волю її народу, С.Ф. прийняла і тяжкий хрест вигнання. В еміграції, на чужині, маючи сім десятків літ за плечима, С.Ф. не спинила своєї кипучої діяльності і являє собою зразок і приклад найенергійнішого громадського діяча, разом з тим віддаючи без останку свої сили, знання і досвід своєму головному ділові – педагогіці, в ролі професора Українського високого Педагогічного Інституту ім. М.Драгоманова у Празі.

(Дж.: *Нова Україна. – Прага, 1926. – Ч. 7. – С. 61-62*).

Недавно святкувало українське громадянство два великі ювілеї: ювілей «учителя народу» проф. Михайла Грушевського та ювілей вченої жінки, загальновідомої проф. Софії Русової.

Про особу проф. М.Грушевського та про перебіг величавого свята, яке відбулося дня 3. Х. ц. р. в Києві, писала вся щоденна преса, тому ми подамо тільки відомість про ювілятку-жінку, якої свято відбулося дня 30. Х. ц. р., але не в рідному краю, тільки на еміграції в Празі.

Софія Русова, подібно, як М.Єфименко, була ще перед війною відома галицькій жіночій молоді. Обі вони були далекими виідеалізованими світочами, а їх життя та праця заохочували до прямування їхнім шляхом.

Життя Софії Русової – це не тиха пристань кабінету вченої, це терниста дорога людини, що бунтується проти існуючого ладу, проти тяжкого поневолення народу, серед якого довелося їй жити та якому віддала вона з любов'ю свою багату громадянську й наукову працю та свої діти. Життя її – це невинне поготівля до праці на всіх ділянках. Життя її – це велика посвята жінки й терпіння матері, якій доводилось родити діти по тюрмах, виховувати на заслання та чужині.

І скільки сили, скільки життєвої енергії мала ця жінка, яка ще сьогодні працює науково, а своєю бадьорістю, запалом і погодою духа не дає знеохочуватись молоді.

Софія Русова походила зі шведської родини Ліндфорсів. Уродилася вона в 1856 р. в селі Алешня Чернігівської губ. Скінчила Фундуклеївську гімназію в Києві, а по смерті батька відкрила разом зі своєю старшою сестрою діточий садок. У 1874 р. вийшла заміж за Ол. Ол. Русова, що був з роду москалем, але так само, як його дружина, віддав всю свою працю ученого на службу народові, серед котрого жив. З цього часу починається багате на події життя. В рік по вінчанні виїхала разом з чоловіком у Прагу видавати «Кобзаря», якийсь час працювала в бібліотеці в Чернигові, – а по закритті Чернігівського статистичного бюро, де працював її чоловік, купила хутірець під Борзною і там народничала. Щоб ближче підійти до народу, вчилася лікарської штуки. За народну й політичну роботу довелося їй сидіти в 5 російських тюрмах, пізнати заслання, бути під поліційним надзо-

ром. Куди б її не закинули, всюди відкривала неофіційні діточі садки, – Чернігові, Херсоні, Полтаві.

Найбільші заслуги положила вона на полі українського виховання. Крім праці над дітьми в дошкільному віці, працювала вона як учителька французької мови в Києві.

В часі великої революції в Росії і на Україні працювала вона над організацією української освіти, головно дошкільного й позашкільного виховання. Працювала в Центральній Раді, брала живу участь у всіх роботах освітніх комісій та була професоркою педагогії у новозаснованому університеті в Кам'янці. Після кам'янецької катастрофи перейшла у брід Збруч, щоби дістатися до Львова. Звідси переїхала у Відень, де справляла для видавництва «Земля» і «Чайки» переклади французької мови. Тепер перебуває у Празі, як професорка в Українському Педагогічному Інституті ім. Драгоманова. Ніколи не відмовляється від громадської роботи, а кілька разів заступала українське жіноцтво на світових конгресах.

Крім громадянської і педагогічної діяльності, має вона заслуги на літературному й науковому полі. Свої праці писала по-російськи, а друкувала їх переважно в журналі «Украинская Жизнь», посвяченому виключно для українських справ. По 1905 р. писала в українських журналах – у київському педагогічному журналі «Світло» і львівській «Українській Школі».

Хоча саме тепер обходила вона ювілей 50-літньої праці на педагогічному полі, нема й досі поважної праці про її життя і діяльність, і вище наведені дати взяті з короткого опису життя самої Ювілянтки та з календаря «Просвіти».

(Дж.: *Нова хата*. – Львів, 1926. – Ч. II. – С. 2).

К.Малицька

Софія Русова в рідній школі і захоронці. Між дітьми і про дітей

День 25 вересня ц. р. остане назавжди пам'ятним для дітвори й молоді дівочих шкіл ім. Шевченка у Львові. В цій дні загостила до нас шановна гостя з Праги п. Софія Русова. Прибула на освітній конгрес і вже ж не могла від'їхати, не побачивши молодого покоління, яке зростає й виховується під крилами «Рідної Школи».

Від ранку дівчата схвильовані. Прибирають світлицю, зносять квіти, зелень, килими – причепурюються. Усі, хто тільки може, у святочних народних одягах, пластуни в однострою. Раз у раз зазирають до вікна, чи не надходить від Національного Музею сива пані з п. Паньківською. Поприходила вже дітвора зі захоронки при вулиці Софії, зібралися всі члени Старшини Жіночого Кружка ім. Ганни Барвінок і родичі учениць. На підвищенню посеред салі високе крісло для достойної гості – і від нього аж до входової брами будинку по оба боки сходів станули шпаліром дівчатка – від найменших до найстарших. Усі з квітами. Пластунки попереду.

Дванадцята година. Розвідчиця голосить: «Ідуть!» Пластовий клич: «Честь віддай!» Голова Кружка п. Говиковичева й управителька школи ведуть Софію Федорівну до світлиці, де дожидає її нетерпеливо захоронка, виділова школа, учительська семінарія – саяла наповнена у береги. По дорозі діти кидають дорогій гості квіти під ноги – багато! багато! Ах, як вона схвильована! Цвіти... цвіти..., а досі останніми роками тільки терня чужини ранило душу... При вході до салі вітає її бадьора кантата: «Яка це пісня гучно грає сьогодні в серцях молодих», представник «Рідної Школи» о. Мітрат Базюк і делегатка «Захоронки» п. Павликовська вітають достойну гостю і впроваджують на підвищення. Вона не годна слова промовити зі зворушення: «Защо те все? Защо?».

Маленьке дівчатко з народної школи і ще двос діток зі захоронки виходять наперед, і дзібонять свій діточий привіт: Любі Пані! Ми маленькі, але серця в нас щиренькі. Тож як тільки ми почули, що до Львова Ви прибули, вмить почалися скликати, щоб Вас, Пані, привитати. Бо ми чули, що Ви, Пані, про нас дбали вже взарані; що на рідній Україні, де Дніпрові води сині, Ви в садках дітвора вчили, забавляли, голубили. І там навіть, між чужими, серцем жили Ви з малими. А сьогодні Ви тут, з нами-о! Як тішимось Вами! Раді б квіти всі зірвати, Вам під ноги підіслати. Раді б зорі вниз стягнути, щоб світили Вам на пути. Але ручки коротенькі, але сили в нас слабенькі. – Так і дар наш невеличкий – лиш квіточок три китички».

Подають свої квіти п. Русовій, а вона зі сльозами в очах вицілює рученьки малих, дякує-плаче. Учителька Малицька виголошує довшу промову. Складає привіт від школи, від учительського збору, розказує молоді й усім зібраним про життя й заслуги достойної гості. П-ні Русова раз у раз перебиває: «Не треба! Не треба!», але відтак і сама втяга-

ється у чар споминів давно минулого і доповняє розказ деталями. Усі до глибини душі схвильовані – усі щойно тепер розуміють, яка велика громадянка стоїть перед ними, які жертви клала вона на своєму життю за народну справу – усе там було: і тюрма, і злидні, і, накінець, гірке емігрантське скитання.

Софія Федорівна відповідає – не знаходить слів подяки за влаштування в її честь гостину – і тільки один заповіт дає молоді: «Любіть людей! А всюди буде вам добре. Мені і в тюрмі було добре. Найдіть собі ціль і йдіть до неї – працюйте!» Дівчата зворушені, у всіх на очах сльози.

Гарненька гуцулочка Оля Шепарович (гуцулка по своєму строю) складає привіт від товаришок дівочої школи ім. Шевченка – такий простий, щирий, власного укладу привіт. Вони не вчилися про п. Русову з читанок-ах! Бо в наших читанках про наших визначних людей так мало пишуть, але вони знають, хто така п. Русова, і бажають їй довго трудитися для українських дітей. І знову величезна китиця пишних рож і гвоздиків опинилася у стіп дорогої Софії Федорівної.

А потім ще привіт однієї семинаристки п. Павликовської. Делегатка «Захоронки» підчеркує заслуги п. Русової на полі дошкільного виховання; згадує, що в ювілейному виданні «Захоронки» з приводу 25-літнього існування і п. Русова помістила була свою цінну статтю, і просить шановну письменницю загостити до наших львівських захоронок і висказати про їх стан і розвиток.

Дітвора, та найменша, тиснеться до Софії Федорівної, хоче її побачити, а вона кожного пригортає, голубить, для кожного має любе слово. Народний гімн «Ще не вмерла» кінчить свято, і достойну гостю проводять до шкільної канцелярії, щоби відпочила і познайомилася з учительським збором. Старшина Кружка ім. Ганни Барвінок складає їй на столик скромний дар від себе: вишивану народним нашим орнаментом скатерть. На сходах знову уставилися дівчата шпаліром – почувся пластовий клич: «Сильно! Бистро! Обережно! Красно!» – поклін, і Софія Федорівна сідає до самоходу, сердешно прощає на ще на вулиці.

А на другий день заходить до наших захоронок при вул. Руській і Софії. Приглядається лекціям учительок, розвідує, розпитує, – діти граються, співають. А відтак п. Русова з усіма провідницями захоронок заводить гутірку-конференцію, та ділиться з ними своїми цінними заввагами, своїм досвідом і знанням.

А тої ж днини вечером заходом «Союзу Українок» відбувся відчит п. Русової. Ах, який це був відчит, а властиво не відчит, бо прелегентка не читала, а з пам'яті розказувала про свої враження з міжнародних педагогічних конгресів. Жаль тільки, що «Союз Українок» не влаштував своїх сходин у великій салі «Бесіди», де могла би вислухати викладу ширша публіка, в першу чергу наше учительство. Прелегентка згадала усі педагогічні конгреси, які останніми роками відбувалися в Единбургу, в Америці, в Гайдельбергу і Женеві. Задержалася при двох послідніх, де була делегована з рамени педагогічного інституту ім. Драгоманова. Передавати змісту реферату не беруся, на це треба би посвятити окрему статтю, скажу тільки, що вага таких саме педагогічних конгресів міжнародних незвичайно велика, і якраз ми, українці, повинні би ними живіше інтересуватися. Тамки, на тих конгресах, рішаються форми нового виховання дитини, студіюють психіку дітей ріжних народів світа, предкладають зразки діточої творчості і пробують найти у них елементи, з яких можна буде згодом побудувати мости до об'єднання роз'єднаних. Через діти до справжнього Інтернаціоналу, через діти – до світового мира й свободи.

Велика заслуга п. Русової, що вона – такий знаток діточої душі, в першу чергу душі української дитини, – промовляє за тою дитиною на світовій арені як педагог і як українка, і з малюнків наших дітей виводить перед світом нашу політичну... бездомність. Засипаймо такі конгреси матеріалами й статистиками про нашу дітвору, її духовну творчість, а може тоді не будуть чужинці питати наших делегатів, як питали п. Русову: «Хто вона така – українка? – Ах, це певно з Польщі? – Ні? – А то з Росії напевно! – Ні? – Українка? – Ах, так».

І приходиться товчи в безконечність: українка – це не полька, ані московка, ані московська полуденниця, а українка – це українка, донька України – поки що без власної хати, але гляньте! Ось як наші діти, українські діти, малюють-уявляють собі рідну хату... тепер малюють, а виростуть – побудують.

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1929. – Ч. 12. – С. 2-3).

**Поклін громадській робітниці.
(З приводу ювілею Софії Ф.Русової)**

С.Ф.Русова, як педагог, і як суспільний діяч, що свої шляхотні й тонкі методи педагогічної праці вносить в громадське життя, заслуговує і з боку української кооперації на повне признання й глибоку пошану. Кооперація цеж ніщо інше, як суспільна педагогія, а її діячі – педагоги, для котрих праця С.Ф.Русової є взором громадської і щиронародньої праці.

В ювілейні дні С.Ф.Русової пересилає Редакція нашого журналу Шан. Ювілятці щирий привіт.

Редакція.

Бабуся віком, але молода душею, повна енергії, глибокої відданості суспільній праці – такою стоїть сьогодні перед нами жінка, мати, бабуся наших визвольних змагань – *Софія Федорівна Русова*.

Такою вона є з нами сьогодні, в день 75-ліття свого життя і 60-ліття громадської, педагогічної і наукової праці.

Рік 1856 – це рік народження Софії Ліндфорс, батьком якої був швед, а матір'ю – французенка з Чернігівщини. Рік 1873 – це рік нав'язання духового зв'язку Софії Ліндфорс з тодішньою свідомою українською громадою, з М.П.Драгомановим, Лисенком, Старицьким та іншими, рік знайомства з членом тої ж громади Ал.Русовим, дружиною і вірним товаришем якого після того стає. Вже рік 1871 відзначається вступленням С.Ф. до педагогічної праці – відкриттям у Києві *першого на Україні дитячого садку*. Рік 1873 є початком її активного громадського життя, – коли в її помешкання вперше виставлено «Різдвяну ніч» Лисенка.

Року 1876 С.Русова виїздить з чоловіком за кордон, а саме до Праги, де працюють над виданнями першого нецензурованого «*Кобзаря*» Т.Шевченка. Скінчивши ту працю, Русови повертають на Україну – до Чернигова. Тут С.Ф. відкриває в своєму помешканні знову диточий садок. Але працювати в ньому доводиться недовго. Незабаром його закриває поліція. Не довго щастить працювати й чоловікові С.Ф.-ни в статистичному бюро, яке також закривають «за лібералізм». Після цього Русови покидають місто й переїзять на хутір (борзенщина-чернигівщина), що його придбали з клаптиком землі – стачуючи тим ближче до селянської маси. Було це року 1875. З цього часу С.Ф. стає близько до народовольчого революційного життя, прова-

дячи працю серед українського селянства. Ця праця приводить С.Ф.Русову до першого арешту, що стався 1881 року, а після нього – цілих *двадцять* років життя вкриваються тюрмами та адміністративними переслідуваннями. За ці двадцять років – яких тільки тюрем не бачила на Україні С.Ф.! З одної тюрми до другої, а поміж ними настирливий поліцейний догляд.

Але все це не спиняє С.Ф.Русову. Здається, що ще з більшою енергією віддається вона праці серед народу і для народу. Саме в ці двадцять років вона дає цілу низку популярно-наукових праць, як напр.: «Жанна Д'Арк», «Григорій Сковорода», «Гарібальді», «В стране вольного крестьянства» (Норвегія), «Братья Гракхи» і багато інших, що вже своїми назвами свідчать про мету і зміст. В той-же час вона працює журналістично, публікуючи в «Кіевской Старине» біографію Гр.Квітки-Основ'яненка і працює над новішою українською літературою. Цю працю в р. 1902 публікують «Рус. Вед.» п. з. «Очерки новейшей малорусской литературы» та ЛНВ, 1902 п. з. «Народник в українській літературі». Зрештою бере участь в цілій низці великих журналів.

Після першої російської революції (1905 р.) бачимо С.Ф.Русову як активну і невтомну працівницю в педагогічно-громадському життю, щирого речника та захисника національної школи. На всіх учительських з'їздах виступає вона з відповідними докладами. В цім часі працює вона також, як професор Фребелівського Інституту в Києві. Зрештою, на ці ж часи припадає написання та опублікування низки праць, що були видані окремими книжками або друквані в журналах, а саме: «Як болгары здобули собі волгу» (вид.»Просвіти», Львів, 1909), «Т.Г.Шевченко и его произведения» (Полтавський Земський Календар, 1910), «З громадського життя в Бельгії» («Укр.Хата», 1910.), «Украинско-просветительное движение за 1909 год» (Нар. Учит., Москва, 1910), «Украинския женщины» (в зб. Бестужевських жін. курсів.), «Украинская литература в XIX в.», «Просвітній рух на Україні в 60 роках» («Світ», 1911.), «Шевченко и укр. общество 60 годов» («Укр. Жизнь», 1913) та багато інших.

Прийшов 1917 рік. Україна, що її всім своїм серцем полюбила С.Ф., ставала на шлях вільного життя. Треба було бачити в ці часи С.Ф.-ну на зборах, з'їздах, на засіданнях, в біжучій праці, в розмовах, нарадах – все молода, свіжа, все повна ентузіазму – в кожному слові, в кожному русі. Скільки відданості справі, скільки невичерпаної енергії!.. Була

директором департаменту позашкільної освіти й дошкільного виховання. Тут під її впливом, її працею твориться молоде українське життя, під її проводом зростає молоде покоління, розгортається українська педагогічна праця. Року 1919 бачимо С.Ф.Русову, як лекторку педагогіки, в Кам'янецькому Українському Університеті. В цьому ж році обрано її почесним головою Товариства імени *Песталоцці* (того Песталоцці, з ім'ям якого зв'язує проф. Грінфельд теж народини кооперації). На Поділля тоді ж вона широко розгортає працю дошкільного та позакласового виховання. Зрештою, в цих же роках з-під її пера появляється перша в українській педагогічній літературі праця п.з. «Дошкільне виховання» (вид. Катеринослав). Після опанування України комуністичною владою зустрічається С.Ф.Русова зі старою, знайомою їй методою утиску і поневолення вільної думки і праці – хоч під іншою покришкою, що викликає в її душі супротив. Двічі попадає під арешт. І зрештою все це приводить її на еміграцію.

Опинившись далеко від країни, якій віддала свої сили за молодих літ, якій присвятила своє життя, С.Ф. не може й тут відійти від громадської праці. З тою ж енергією, з таким же завзяттям продовжує далі свою громадську роботу. Крім основної праці, як професор Укр. Педагогічного Інституту в Празі, і як член багатьох установ, не щадить також труду для Національної Жіночої ради, Народньої Української Ради та інших громадських організацій. Виступає часто, як речник і представник українських змагань, на міжнародному полі. До свого життєвого діла додає іще низку поважних творів, що виходять з-під її пера, творів переважно науково-педагогічного характеру, з яких треба згадати такі: 1) «Теорія і практика дошкільного виховання» (Вид. У.Г.В.Ф., Прага, 1924 р.), «Теорія педагогіки на основі психології виховання» (Вид. «Сіач», Прага), «Нові методи дошкільного виховання» (Вид. «Сіач», Прага, 1927), «Нова школа соціального виховання» (Ляйпціг, Катеринослав. вид.), «Єдина діяльна школа» (Ляйпціг, Катеринослав. вид., 1923 р.), «Рабіндранат Тагор – виховник» («Праці Укр. Педаг. Інст.», т. I., Прага, 1929), «Діточі малюнки» («Нова Хата», 1929, Львів) та праця, що в даний мент друкується в журналі «Шлях виховання» п. з. «Значіння соціальної психології для виховання». Вся ця праця робить ім'я С.Ф.Русової популярним не лише серед укр. суспільства, але й поза ним, як борця за національні і загально-людські ідеали.

Такою стоїть перед нами сьогодні, в 75 році життя, щиро можемо сказати, одна з найбільших жінок наших днів – громадський діяч, науковий працівник.

Бабуся віком, а все така ж, як десятки років тому, молода душею, повна енергії, чому сміливо міг би позаздрити не один з нас далеко молодших.

(Дж.: Кооперативна республіка. – Львів, 1931. – Ч. 6. – С. 203-205).

Л.

Бабуся української громадської праці (75-літній ювілей народин Софії Русової)

Цього року припадає другий дуже рідкий ювілей: *75-ліття Софії Русової та 60-ліття її громадської праці.*

Софія Русова народилася 1856 р. Її батьки не були навіть українського роду (батько швед, мати французка). Однак Софія, живучи весь час серед українського народу, пристала до нього всею душею. Одружилася з українцем Олександром Русовим. Вже в 1871 р. С.Р. приступила до освітньої і педагогічної праці. Вона відкрила тоді в Києві перший діточий садок на Україні. В 1876 р. виїздить з чоловіком за кордон до Праги, де працюють над виданням першого безцензурного «Кобзаря» Т.Шевченка. По повероті на Україну відкриває вона знову діточий садок, але незабаром поліція його забороняє.

В 1879 р. Софія Русова тісно зв'язується з революційним рухом і провадить працю серед селянства. За два роки її арештують вперше, а відтак уже цілих 20 років її життя вкривають безнастанними арештами та переслідуваннями. Все це не спиняє її від дальшої громадської праці. Навпаки, вона працює ще з більшою силою. В тім часі пише вона цілу низку книжечок для освіти селянства й робітництва; в цих книжках оповідає вона про великих революційних діячів інших народів, щоби в той спосіб заігри українських працюючих людей до витривалости в боротьбі.

Після революції в 1905 р. Софія Русова посвячує більшу частину своїх трудів і змагань для здобуття української школи, якої не допускала царська влада. В тім напрямі працює серед учительства, виступає на учительських з'їздах і т. п. При тім далі пише цілу низку народніх освітніх книжок.

З вибухом української революції (1917 р.) С. Русова стає невтомною робітницею. З запалом, з непоборною енергією їздить по зборах, з'їздах, конференціях. Усюди зачіпає до будівничої праці, до організації нового державного життя, до витривалості. Пізніше працює в секретаріаті освітніх справ. Тут під її впливом будується нове українське шкільництво. Пише вона також про способи педагогічної праці.

По занятті України через московських большевиків попадає С. Русова двічі в большевицький арешт. Потім вона втіла виїхати за кордон. І тут, хоч далеко від рідного краю, всі сили посвячує громадській праці. З таким же завзяттям і запалом працює вона для ідей юних днів, як і давніше, присвячуючи свої сили різнородним громадським організаціям. Не покидає також наукової праці, яка приносить їй популярність серед учених також інших народів.

Бабуся віком і все-таки вона далі молода духом, як 60 років тому... коли починала громадську працю. Заслуги її в гром. праці неоцінімі.

Бажаємо їй з нагоди її ювілею ще многих літ і здоров'я в тій праці для української народньої справи.

Від Редакції. Дня 8 червня відбудеться з нагоди ювілею Софії Русової святочна академія, улаштована всіми громадськими організаціями. У всіх справах ювілейного комітету звертатися на адресу.

*P. Bohatskyj, Praha – Vrsovice, ul. Brozikova, 390
(Ukr. Hromadskyj Vyd. Fond)*

(Громадський голос. – Львів, 1931. – Ч. 20. – С. 3).

М. Омельченко

Софія Федорівна Русова. (З нагоди 75-літнього ювілею життя)

*«В житті кожної шляхотної людини
має світити велика ясна зірка:
щаслива доля рідного народу».*

«Національне виховання».

С. Русова.

Софія Федорівна Русова посвятила всі свої сили, всю невпинну енергію протягом цілого півстоліття боротьбі за кращу долю українського народу, якого вона гаряче полюбила й так стала найліпшою його донькою.

Батько Федір Ліндфорс – швед, мати Ганна Жерве – французенка – жили у власній садибі Алешня на Чернігівщині, коли народилася Софія Федорівна 18 лютого 1856 року.

С.Ф. не пам'ятала своєї матері, яка вмерла, коли ще С.Ф. була малою дитиною. «Виховувала мене моя сестра та татко», – каже Софія Федорівна. А згадує вона й про свою няню.

«З раннього дитячого віку в мене залишилися лише уривчасті спогади: старенька няня з Грибової Рудні..., яка іноді приносить з «людської» кухні чудову перепічку, що мені здається смашнішою над усі куховарські тартинки з нашого столу», – згадує С.Ф. Ця няня, українка, співала їй українські пісні та оповідала «новинки з дворового життя» і так знайомила її з життям простого народу.

«Потім одразу мої туманні спогади прояснюються. – Щось велике стає в житті цілого мого оточення – настав 1861 рік, розкрячачення селян». Батька С.Ф. обрано мировим посередником. Він старався якнайліпше забезпечити селян землею. Старша сестра С.Ф. Марія «всею душею хотіла приєднатися до праці для визволення народу, до нового життя». Під такими вражіннями прожила С.Ф. до 10 року, коли її родина переїхала до Києва, де десятилітня Соня вступила до III-ої кляси Фундуклеївської дівочої гімназії, яку й закінчила за чотири роки (VII клясів) зі золотою медаллю. Ще в гімназії попала С.Ф. в українське оточення; нечаяно познайомилася вона з родиною Старицьких. Тоді вперше вступив у їхнє родинне життя свідомий український елемент, хоч і не запанував відразу.

В 1871 році стрів її перший тяжкий життєвий удар, помер батько, якого обі сестри дуже любили. «Треба було починати нове життя, знайти йому завдання, чимсь наповнити ту порожнечу, що повстала наслідком нашої великої втрати», – згадує С.Ф. цей важкий час по смерті дорогої людини. Вони зі сестрою вирішили відкрити школу: «вона завжди корисна, вона може зіграти осиротілу душу, бо нема нічого лагіднішого, як діти». І от С.Ф., незважаючи на свої блискучі музикальні здібності, не дивлячись на раду близьких людей вступити до консерваторії, «одмовилася од блискучої мрії, зреклася мистецтва, взялася за школу... Все, чого я вчила, я викладала на свій лад, переводячи на практиці великі думки філософів, педагогів... я всього навчала без підручників і захоплювала учнів усякого віку. Душа дітей, їх задоволення – от що чарувало мене», – каже С.Ф. у своїх спогадах про ту працю.

І С.Ф. відкрила діточий садок у Києві. З того часу почалося ближче знайомство С.Ф. з київською українською громадою. Як музика цікавив її перш усього Лисенко, в якого домі збиралася вся українська молодь. Але в її пам'яті виринають також інші визначні постаті 70-их років. Чубинський, «що так хотів у ті глухі часи виявити всю багату індивідуальність українського народу, всю красу фольклору України». Старицький – талановитий перекладчик, який мріяв збагатити нашу літературну мову, підшуковуючи ті чи інші вирази на підставі народних коренів. Все це були видатні люди і на полі науки, і на полі мистецтва, що створили так звану Стару Громаду.

Тоді, не дивлячись на утиски російської влади, розпочався національний рух, проводилася велика культурна праця. «Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом із товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками, з'явилися перші бруньки нової національної свідомості». В цьому руху приймав участь і молодий Олександр Русов, із яким познайомилася С.Ф. Він зацікавив Софію Федорівну українською народною поезією, та під його впливом вона їде в Алешню й записує там пісні, обряди, казки. «На цьому ґрунті розпочалася наша взаємна симпатія з Ол.Ол.Русовим», – каже С.Ф.

В помешканні діточого садку С.Ф. почали відбуватися українські вистави. Велике приміщення та щира гостинність обох сестер давали змогу виставляти всі ці п'єси перше, ніж вони пройшли невмолимі перешкоди цензури. Першою п'єсою був «Чорноморський побут» – у постанові Старицького, а потім почали розучувати «Різдвяну ніч», перероблену Старицьким для опери. Вистава цієї опери випала так гарно, що її потім повторили в міському театрі.

На ґрунті музики, якою так дуже захоплювався Ол.Ол.Русов, почалося ближче знайомство з ним Софії Федорівни. Коли того самого року Ол.Русов мусів покинути службу в Києві та виїхати до Петербурга, щоби доповнити свою філологічну освіту, виїхала С.Ф. з ним та з сестрою, як наречена. С.Ф. почала вчителювати там у двох міських школах, а в 1874 р. одружилася з Ол.Русовим. Весілля було зовсім тихе. Посадним батьком був М.П.Драгоманів, що «прислав у листі своє благословення», а єдиним чудовим весільним дарунком була рапсодія на пісню «Золоті ключі», яку присвятив Софії Федорівній М.В.Лисенко.

Тим часом у Києві настали тяжкі часи для українців. Адміністративні утиски припинили всяку літературну діяльність, заборонено літе-

ратурне чи наукове українське слово. І от у 1876 р. прийшов до Петербурга Хв.Вовк з пропозицією, щоби Ол.Ол.Русов виїхав за межі друківати повне видання Шевченкового «Кобзаря», «поки не загинули всі ті рукописні заборонені вірші, такі цінні для повного розуміння творчості великого поета».

За допомогою сестри С.Ф. Марії роздобули Русови грошей на поїздку й виїхали за межі. Найбільш пригожим місцем для такого видання була тоді Прага, в якій зосередився чеський визвольний рух та панували слав'янофільські течії. Тут у «Золотій Празі» молоде подружжя Русових увійшло в гурток т. зв. «молодочехів», радикальної політичної партії. В тому часі празький університет уже придбав кілька чеських катедр, збиралися гроші на будову національного театру, лунали слова письменниць Кароліни Светлої та Божени Немцовой. Русови живо захопились активною боротьбою молодочехів за незалежність свого народу та раділи їх успіхами. Чеські школи по глухих гірських селах свідчили, що зусилля національних борців уже перемагали німецький гніт, а подорожуючи по Чехії, побачила С.Ф., що нам, українцям, треба було б тільки вчитись у них.

Того самого року вийшло в друкарні часопису «Narodni Listy» повне видання «Кобзаря», зладжене Хв.Вовком та Ол.Русовим. Треба було тепер думати про те, як його перевезти на Україну. А звістки доходили недобрі вісти про закон 1876 р., який заборонював зовсім українську мову в літературі, а вслід за тим виїзд Драгоманова на еміграцію. Моторошно було повертати на Україну, видавши тільки що нелегального «Кобзаря».

В Празі народилася Русовим дочка Людмила, яку по трьох місяцях поховали вони на празькому цвинтарі. Весною 1876 р. вирушили додому. З допомогою галичан пощастило їм перевезти «Кобзаря» на Україну, і самі вони без перешкод переїхали за межі. Зупинилися зразу в рідній Алешні, а потім переїхали до Чернігова, де Ол.Ол.Русов дістав місце земського статистика.

З великим захопленням згадує С.Ф. цих кілька літ, перебутих у Чернігові. І хоч спочатку зустріло її там велике горе, померла любима її сестра Марія, то все ж таки живий хід життя в Чернігові та велика громадська праця не дали їй довго горювати. Округ статистичного бюро, якого членами були й П.Червінський, і Н.Варзер, згуртувалася громада поступових земців, яка обмірковувала спільно плани своєї праці,

заснувала книгозбірню і т. п. Помешкання Русових стало осередком духового життя в Чернігові, яке було в 70-тих роках, в часі великого гніту, хто зна, чи не більш інтенсивне як у Києві. На ті часи припадає й знайомство С.Ф. з Леонідом Глібовим, автором безсмертних байок, який жив у Чернігові зі своєю родиною в важких матеріальних обставинах та редагував чернігівський часопис «Черниговські Известія».

Коли в 1878 році розв'язано статистичне бюро, яке вже перевело опис повіту, треба було шукати нового заробітку. С.Ф. задумала тепер здійснити давню свою мрію, осісти на землі й зажити звичайним життям хліборобів, щоби ближче підійти до народу. Бажання зрозуміти нарід і працювати серед нього було таке велике, що її не лякали важкі умовини сільського життя.

В Борзенському повіті купили вони 12 десятин землі, вибудували хату й незабаром переїхали туди з сином Михайлом, який народився ще в Чернігові.

Тут почалося нове життя для Софії Федорівної, зовсім відмінне від давнішого. Важка фізична праця в парі з новим оточенням та працею серед народу було таким новим і незвичним, що, здавалося, було трудно все те погодити. До них пристав Микола Маковійв, якого разом із 193 народниками засуджено до в'язниці, а потім звільнено. Хутір Русових став пристановищем революційної молоді. «Політичні дискусії залунали в нашої тихій оселі, часом затягалися далеко поза північ.» – розказує С.Ф. Змагання С.Ф. зближитися з народом не давали бажаних успіхів, селяни-сусіди ставилися до перелицьованих «панів» дуже недовірливо. С.Ф. зрозуміла, що звання фельшерки краще з'єднає її з ширшими кругами народу, чим прості сусідські взаємини, й рішила готуватись до іспиту на фельшерку, тому що не мала надії на дозвіл вчителювати. В 1879 р. зложила вона у Києві іспит на фельшерку і весною слідуючого року почала лікувати людей у близьких селах. Ол.Ол.Русова покликали до статистичного бюро в Ніжині, описувати Ніжинський повіт.

В 1879 р. народилася в С.Ф. дочка Люба. Тяжко було жити самій на хуторі, коли й заробітку не вистачало на прожиток. Зимою того самого року переїхала С.Ф. з обома дітьми до Києва й поселилася в невеличкому помешканні на Тимофіївській ул. Заробляла вона цілий день лекціями музики, а вечорами віддавалася зовсім політичній справі. Це були часи великої реакції, яка потягнула за собою замах на царя Олександра II. Молодь горячилася і нетерпеливилася, повільної культурної

роботи їй не вистачало. «Майже щодня збиралися в мене народовольці, обмірковували пляни повстань, збирали гроші на політичних в'язнів», – згадує С.Ф. той час у своїх споминах.

Врешті заарештували й С.Ф., зробивши трус: «нічого і компрометуючого не знайшли, хоч у мене тоді й була схована, між стелею й грищем, розібрана друкарська машина і шрифт «Народної Волі», — каже С.Ф. «Тяжкі це хвилини, коли ворожа сила забирає мати і дружину від рідного вогнища». Синові Михайлові було три роки, малій Любі – півтора. В Києві панував жандармський полковник Новицький, що вважав С.Ф. за «гіршу від всякої терористки, бо вміє вона приваблювати до революції широке громадянство».

Він не дозволив С.Ф. шити в тюрмі. «Хіба ж вам можна довірити голку?» – сказав. По цілих ночах плакала вона за дітьми.

«Та бувало, як тільки пройде вечірня перевірка, і цілу тюрму обляже темна нічна тиша, політичні вже на вікнах, і лунає поза мури українська пісня, виливається в її мелодії вся туга, журба молодої душі, вся розпач в'язня, його змагання до щастя і волі».

Три місяці просиділа С.Ф. у Лук'янівській тюрмі в Києві. Звільнили її за порукою брата, який зложив десять тисяч рублів в заставу. Ол.Ол.Русов працював тоді в Одесі як статистик, і зараз другого дня по визволенні виїхала вона до нього й до своїх діток.

В Одесі зажила С.Ф. спокійним життям, любуючись гарним оточенням міста, куди часто водила гуляти своїх дітей. Одеська українська громада прийняла її щиро й сердешно. Але недовго тривало це спокійне щастя. «Одної ночі нагрянули до нас несподівано сині мундири, почали переводити трус, а в мене завжди бувало щось нецензурного на ті часи. Тоді саме, пам'ятаю, один примірник «Громади» Драгоманова. Я непомітно схопила всі «компрометуючі» папери і, накинувши на них пелюшки, обгорнула ними сплячу мою доню, вихопила її з ліжка й сміливо звернулася до жандармів: «Може ще колись масте оглядати, то прошу!» Сині мундири відвернулись, прокурор відкликав їх до інших «меблів», і я вільно поклала сплячу Любу разом із виданням Драгоманова. Боже, як обережно я її клала, щоби папери не зашелестіли, як щільно вкрила її, щоб бува ніжками не розкидала пелюшок». Все ж таки С.Ф. тоді заарештували й повезли назад у Лук'янівську тюрму.

Тепер починається неспокійний період життя С.Ф., коли її то арештують, то випускають жити «под гласним надзором». В кінці вона зушину-

ється на довший час у Херсоні, де Ол.Ол.Русов працював у статистичному бюро, а діти почали ходити до місцевих шкіл. Але й звідсіля проганяє подружжя Русових суворий наказ одеського генерал-губернатора Роопа, яким він забороняв їм жити в Херсоні. Приходиться знову шукати праці. За якийсь час влаштовується Ол.Ол.Русов у Харкові, і С.Ф., провівши зиму в Алешні, де вона поховала свого самотнього брата, їде теж до Харкова. На той час припадає знайомство С.Ф. з Олександром Якимівною Єфименко, видатною вченою, яка хоч родом росіянка, всім серцем полюбила свій новий край і служила йому своєю історичною працею.

Тут почала С.Ф. працювати над монографією Григорія Квітки до повного видання його творів. Згодом бере також участь у нововиданому «Общество грамотности», яке видає популярні книжки для народу. «При такому безсиллі не гріх було поширювати освіту й ворожою мовою», каже С.Ф. Накладом цього видавництва вийшли її книжечки: «Жанна д'Арк», «Карл Великий», «Сковорода». Працює в той час С.Ф. і в недільній школі та піддержує зв'язки з студентською молоддю. Студенти переходять у С.Ф. українську літературу, перевезену потайки з Галичини. Під час одної такої посилки й зробили трус у Русових і коли знайшли заборонені книжки, – наново заарештували С.Ф., без огляду на те, що вона була вагітна. Коротко перед народженням сина Юрка випустили її з в'язниці, – тюремний доглядач жив у неї в помешканні так довго, доки ще тривав домашній арешт.

У 1895 р. переїхали Русови до Чернігова.

Тут розпочався новий український рух, інтенсивно працює «Українська Громада». «І чотири роки мого життя в Чернігові були заповнені працею для справи народної освіти та викладами з літератури», – каже С.Ф. Вона скупчує біля себе дівчаток, що скінчили гімназію, викладає їм українську історію, літературу – пробуджує в них національну свідомість.

Постійні переслідування влади, яка просто не давала можливості працювати, примусили Ол.Ол.Русова переїхати до Петербурга. Якраз наспіли події 1905 р. Відбувся з'їзд усіх народів російської держави, почався національний рух. Дім Русових став пристановищем студентської молоді: тут діставали пораду у «бабусі Русової», як молоду ще С.Ф. називали «азійські народи» – калмики, буряти, киргизи, сарти і т. и. «Йшли ми до С.Ф., щоб підсилитися в своїх змаганнях, щоби знайти щось високе, гарне», – каже Уланов, видатний калмицький діяч.

Кочівне життя по головних містах України, по ріжних селах сприяло тому, що С.Ф. могла скрізь тісніше зв'язатися з українською свідомою інтелігенцією. Куди тільки доля не закидала С.Ф., скрізь вона приміювала свої педагогічні здібності – організувала шкілки, захоронки, в яких приміювала найновіші методи виховання. І коли в 1909 р. опинилася знову С.Ф. у Києві, то покликано її на професора Фребелівського інституту. С.Ф. бере живу участь на всіх учительських з'їздах, на з'їздах діячів освіти, багато працює в ріжних часописах. Того самого року виникла в деяких українських педагогів-ентузіастів думка видавати український педагогічний часопис. І С.Ф. разом з цими ініціаторами, як С.Черкасенко, Г.Шерстюк та ин., закладає журнал «Світло», який виходив до 1915 р., коли його заборонила російська влада.

В 1917 р. С.Ф. призначено комісаром позашкільної й дошкільної народної освіти. Тепер С.Ф. могла вже вільно проявити всю свою енергію для долі того Народу, якому вона присвятила ціле своє життя. Вона широко приміює свій довголітній теоретично-практичний педагогічний досвід, свою широку наукову ерудицію для піднесення народної освіти.

Але доля не судила вдержати свою незалежну державу, і С.Ф. разом з владою від'їжджає до Кам'янця-Подільського, де стає лекторкою педагогіки в Українському Університеті. Не обмежується науковою діяльністю ця загартована громадянка, – вона організує лікарні для вояків, оглядає вояцькі табори в Польщі, організує жіноцтво в Українську Національну Раду, яка вибирає С.Ф. головою. Коли відтягнулася наша влада з Кам'янця, перейшла стара вже, часто недужа жінка, зимою, пішки через лід по Дністрі до Галичини. Потім опинилася в 1922 р. в Празі, куди запросили її на професора педагогіки в Пед. Висок. Інститут ім. Драгоманова. Тут складає С.Ф. свої науково-обґрунтовані підручники з педагогіки й дидактики, захоплює слухачів своїми красномовними, глибоко-науковими лекціями. Буде національну українську педагогіку, не ізольюючися від світової. «Вихованню дитини сприяють ріжні галузі мистецтва, які треба якнайбільше ширити між дітьми, особливо музика й театр. Але без глибокої національної свідомості нема ані мистецтва, ані культури, ані ідеалізму, бо без неї викреслюється з життя вся краса оригінального творчого натхнення, людина губить свою власну кольорову привабливість. Ця краса вихована в мові, в мелодії, пісні, в гармонії ліній та в ріжних рисах темпераменту», – каже С.Ф.

На еміграції С.Ф. стоїть на чолі жіночого руху, дає йому світовий характер і достойно репрезентує українське жіноцтво на різних міжнародних жіночих конгресах, де захищає українські інтереси.

«Усе наше життя є боротьба, і людина, яка не здатна до боротьби, не має ані моральної, ані соціальної вартості, а тому бойовничий нахил наших дітей треба направити на захист добра і на відпір злу. Перш у нас самих, а потім на зовні. Треба своєю бойовничу силу тримати завжди на поготівлі», – каже Софія Федорівна.

І вона сама, вже в такому поважному віці, не складає рук і веде вперту боротьбу для досягнення ліпшого майбутнього Нашого Народу. Йдін і ми всі за цією метою разом із нашою великою виховницею!

(Дж.: *Нова хата*. – Львів, 1931. – Ч. 7-8. – С. 2-4).

Марія Омельченкова

Софія Федорівна Русова

Сміло можна твердити, що нема ні одної українки, яка б не знала імені нашої сеніори українського жіноцтва Софії Федорівни Русової, яка 18 лютого б. р. дожила 75 літ свого багатого духовим змістом життя. Взірцева громадянка, не покидаючи своїх обов'язків дружини й матері, – вона всі сили положила, щоб принести цінний вклад у культурне життя українського народу. «*В життя кожної шляхотної людини має світити велика ясна зірка: щаслива доля рідного народу*», – каже Софія Федорівна. І вона ціле життя тяжким тернистим шляхом йшла за цією зіркою.

В родині полковника Федора Ліндфорса, що жила в садибі «Алешня» на Чернігівщині, народилася 18 лютого 1856 року квола тілом та сильна духом донька Софія. В дитинстві перенесла С.Ф. тяжкі хвороби – але той сильний дух, що проявився в ній протягом цілого її життя – мабуть переборов і кволу тілесну будову. С.Ф. не пам'ятає своєї мами – француженки Ганни Жерве, яка вмерла, коли С.Ф. була малою. Але добре пам'ятає свого батька (походженням швед) – людину сильної волі та шляхетного серця. «Мене виховали татко та моя сестра» – каже С.Ф. Старша її сестра Наталя³¹ була видатна жінка, яка цілою душею віддавалася праці для народу.

С.Ф., скінчивши зі золотою медаллю VII клясів Фундуклеївської гімназії в Києві (15-ти років), зараз же примушена була «починати нове життя, знайти йому завдання, чимсь наповнити ту порожнечу, що повстала наслідком нашої великої втрати» – каже С.Ф., бо 1871 року вмер її батько.

С.Ф. із сестрою відкрили дитячий садок у Києві в домі Л.Марковського, а це спричинилося до того, що С.Ф. ближче увійшла в коло найкращої української інтелігенції, що утворила потім «Стару Громаду». С.Ф. стала не тільки свідком українського національного відродження, але взяла в ньому найдіяльнішу участь; це ми, українці, завдячуємо її чоловікові, Олександрові Русову.

Коли кінчилися праці в нашій школі, – згадує С.Ф., – ми влаштували кілька літературних вечірок, потім Старицький і каже: «Давайте спробуємо заграти театр, у мене є п'єса Кухаренка «Чорноморський побут». У ньому взяли участь українські студенти, з яких потім повиходили видатні українські діячі.

Потім почалися українські вистави, в яких брав участь Ол.Русов, добрий співак, і молоді люди на цьому ґрунті пізналися, а далі – закохалися і пібралися в 1874 р. Молоде подружжя жило в Петербурзі, де С.Ф. давала лекції в міських двох школах, а Ол.Русов закінчував свою освіту по слов'янознавству.

«Він збудив у мені ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і кермувала моїми політичними виступами, всією моєю працею довгі літа», – каже С.Ф. у своїх спогадах. (Див. «За сто літ», кн. 11, 1928).

«Тим часом темна хмара адміністративних утисків заволікла весь український обрій, заборонено всяке літературне чи наукове українське слово, всякий переклад». І от в добу такого гнету Українська Громада в Києві вирішила видати повний «Кобзар» Шевченка: «поки не загинули всі ті рукописні заборонені вірші, такі цінні для повного розуміння творчості великого поета». До Русових у Петербурзі приїхав Федір Вовк із пропозицією, щоб Ол.Русов виїхав за кордон і видрукував там повне видання Шевченкового «Кобзаря».

Року 1876 С.Ф. разом із своїм чоловіком видає в Празі «Кобзаря». В Чехії в той час теж почався національний визвольний рух. С.Ф. добре з ним ознайомилася і захопилася впертою, витривалою боротьбою чехів за свою національну незалежність: і нам, українцям, треба було б тільки вчитися в них, каже С.Ф. «Кобзар» друкували в друкарні «Narodnich

³¹ Марія (упор.).

Listu» – у Празі. Тут пережила С.Ф. і свою першу материнську драму: їй народилася донька Людмила, яку вона через три місяці поховала на пражському цвинтарі. І відтоді почався той тернистий шлях жінки-матері й дружини та жінки громадянки, яким йде С.Ф. аж до сьогодні.

Повернувшись додому, Русови переїзять з міста до міста. Ол.Русов працює в статистичному бюро, а С.Ф., зійшовшись з революційною молоддю, попадає не тільки під догляд тайної та явної поліції, але сидить і в тюрмах. Була С.Ф. ув'язнена в Полтаві, Чернигові, Одесі, Києві, Харкові і це на протязі 1880-1898 рр. Лише вагітну звільнили її з в'язниці – але в помешканні, де народився їй синок Юрко – таки жив в'язничний доглядач... Коли ж підріс її старший син Михайло й став студентом, то одного разу у в'язниці стрінулися мати й син. От яка громадянка С.Ф. – що і сина виховала щирим українцем, та, на жаль, син Михайло вмер.

С.Ф. щоб впливати на народ, скрізь, де тільки доля її кидала, закладає дитячі садочки, школи, і виховує українську молодь національно: «Бо тільки певне національне виховання може розвинути в людині національну самосвідомість і привести її до розуміння міжнароднього єднання», – каже С.Ф. Бачучи брак добрих підручників, заходила С.Ф. і біля цієї галузі діяльності: складає підручник французької мови, географії та інш. У своїх дитячих захоронках С.Ф. примінює всі новітні способи виховання й навчання – Песталоцці, Фребеля, Монтесорі, а в сучасну добу Декролі та американські й англійські методи, пристосовуючи їх до характеру й життя українського народу.

Під час світової війни Ол.Русова з родиною, як проф. комерційно-го інституту, перенесли до Саратова, де він і вмер; а С.Ф. з сином вернулися в 1916 р. до Києва, де С.Ф. продовжувала свою педагогічну діяльність у Фреблівському Інституті та в комерційній школі П.Холодного.

По утворенню самостійної української республіки С.Ф. було призначено директором департаменту позашкільної і дошкільної освіти, а в 1921 р. обрано лектором педагогіки в українському університеті в Кам'янці-Подільському.

В 1921 р. при більшовиках С.Ф. два рази заарештовували, бо вона не хотіла зломити школу на комуністичний лад, та за її спроби втекти з Кам'янця. Та проте в грудні 1921 р С.Ф. перейшла пішки по льоду Збруч і опинилася в Галичині, де її зустріли, як рідну, й допомогли їй, бо вона була без грошей і навіть у чужому одязі. Проживши деякий час у Галичині та у Відні, С.Ф. опинилася в 1923 р. у Празі, бо Український

Громадський Комітет якраз заснував тоді в Празі Український Педагогічний Інститут ім. Драгоманова і запросив С.Ф. професоркою педагогіки – бо кому ж найбільше можна було довірити цю катедру?! С.Ф. зараз же в Празі заходила коло організації дитячого садочка для дітей української еміграції, який і провадила успішно до 1930 року. З 1924 р. Український Соціологічний Інститут обрав С.Ф. за свого дійсного члена й на катедру педагогіки при Інституті. В ювілейному році 1929, коли С.Ф. святкувала 50-літній ювілей своєї громадянської діяльності, Укр. Соц. Инст. іменував її доктором соціології *honoris causa*.

С.Ф. і за кордоном, незважаючи на свої старечі роки, на часте нездужання, продовжує енергійно працювати для щастя нашого народу: вона достойно заступає українське жіноцтво на міжнародніх конгресах, а українських педагогів – на різних педагогічних міжнародніх з'їздах і скрізь користується глибокою пошаною, бо виявляє широку наукову підготовку і певну національну свідомість, які роблять таке приємне враження на всіх тих, хто тільки спіткається з нашою Шановною Ювіліаткою.

С.Ф. прекрасний промовець: захоплюються її лекціями слухачі Укр. Педаг. інституту, і члени міжнародніх конгресів захоплюються тими рефератами, що виголошує С.Ф про українські справи, а тим приєднує українському народові прихильників.

С.Ф. виконала величезну літературну та публіцистичну працю і тим внесла цінний вклад у культурну скарбницю українського народу. Понад сто різних статей і книжок написала С.Ф – наша невисипуна працівниця за ці 56 років, як почала працювати для ліпшої долі українського народу.

Хай живе ще довгі, довгі роки та продовжує свою цінну суспільну й літературну діяльність!

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1931. – Ч. 23. – С. 3-5).

К.Г.Слоновская

Профессоръ С.Ф.Русова*

Съ чувством большого удовольствия прочитала я въ американской украинской газете какъ не такъ давно, предствители отъ украинцевъ, проживающихъ въ Америке, Галиции и Чехии, чествовали известную на педагогическомъ поприще профессора Софью Федоровну Руссову

* Скорочено (упор.).

въ юбилейный день 50-летия полезной деятельности, совпавший съ 75-летнимъ днемъ ея рожденія.

С.Ф.Руссова, несмотря на свой преклонный возрастъ, и поныне неутомимая ученая и общественная деятельница занимает кафедру по педагогике и социологии въ украинскомъ университете въ Чехии.

Мне дорого и приятно вспомнить, какъ въ числе другихъ профессоръ, мы слушали научныя лекціи С.Ф.Руссовой въ Фребелевскомъ педагогическомъ институте, прибывшимъ изъ Кіева въ безопасный университетскій Саратовъ, въ дни тревогъ русско-германской войны.

Мы, бывшіе и работающіе учителя сельскихъ и городскихъ училищъ интересуюсь вопросами школьнаго преподаванія, съ захватывающимъ интересомъ слушали лекціи профессоръ, эвакуированныхъ изъ Кіева вместе съ курсантами и, пользуясь возможностью, спешили попастьъ съ лекціи одного профессора к другому.

Прошло много времени после 15 года, но въ памяти моей живо сохранился светлый образ С.Ф.Руссовой... Худенькая, небольшого роста, перенесшая много преследованій въ жизни...

Ея благородное чутье, научная эрудиція, глубина моральныхъ принциповъ и удивительное умение владеть словомъ и перомъ, ея энергія, которая не покидает ея во всю ея трудовую жизнь, создали ей ту популярность, которую она имеетъ не только среди украинцевъ, но и среди европейскихъ ученыхъ величинъ. Она даетъ прекрасный образъ редкой женщины съ ея сердечностью и высшими идеалами.

Къ этимъ строкамъ о С.Ф.Руссовой мне остается добавить: дай Богъ побольше видетъ въ рядахъ славянскихъ, украинскихъ и русскихъ женщинъ такихъ даровитыхъ, честныхъ труженицъ!

Какъ сказалъ поэтъ: – «Коли-бы доля не посылала намъ великихъ людей, то одичала-бы нива людского життя».

Тянь-цзинь.

(Дж.: Заря. – Харбин, 1931. – Ч. 255. – С. 6).

М.Шаповал

Свято Матері.

(З нагоди 75-ліття Софії Русової)

Непомітно минув день 18 лютого, коли Софії Федорівні Русовій сповнилось 75 літ життя. Але незабаромъ приятелі її відкрили цей факт і рішили привітати її та подякувати за довершене нею діло для Украї-

ни. Хай і ці рядки мої будуть виразомъ моєї вдячності цій великій українській жінці.

Вона родилась ще за життя Шевченка й ніби зв'язує собою дві доби українського визвольного руху: коли він почався й коли досяг сучасного стану. В с.Олешні на Чернігівщині в панській родині полковника Федора Ліндфорса та його дружини Наталії³² (з французького роду Жерве) родилась р. 1856-го Софія Федорівна Русова, дістала добру освіту (головно знання мов – французької, німецької, англійської, російської, а з сільського оточення – і української), скінчила потім кїївську гімназію й, будучи 16-літньою дівчиною, відкрила з сестрою в Києві школу-притулок для дітей. Це й було початкомъ її учительської праці, яку вона веде й досі, вже як професор Педагогічного Інституту в Празі.

Познайомившись в початку 70-х р.р. в Києві з гуртком Драгоманова й українськими родинами Лисенків, Старицьких, Антоновичів та ін., Софія Федорівна стала свідомою україркою, вийшла заміж за свідомого українця Олександра Русова, що потім став відомий, як визначний громадянин, учений, професор статистики тощо.

На літературне поле виступила 1874 р., коли надрукувала перші нарисы про дїтвору «Жители сада». З того часу не выпускає пера з рук.

Характерно для її громадської вдачі: ані віршів, ані новел, ані повістей! Лишень про громадянське життя, школу, літературу, визначних діячів вселюдської культури, про освіту, мистецтво, географію, педагогіку, психологію й т. п. Люблячи мистецтво й будучи добре вихованою в естетичці, ця жінка пішла шляхомъ вищого мистецтва: творити *краще життя людське*. Життя не в літературі! Література є лише відбиткомъ суспільного життя. Одні люди вибирають собі шлях до того, щоб художньо *відбити* його в літературі й мистецтві, а Софія Федорівна взяла інші завдання: робити життя кращимъ в дійсности, щоб краще жити.

Коли-ж відбивати його, то в науковому представленні. Переробляти дійсність і відображувати дійсність – такі є засади *реалізму* Софії Федорівни. По способу праці, по завданняхъ і переживанняхъ С. Фн-а належить до драгоманівців, що їх можна схарактеризувати, як реалістів: *реалізм* в науці, політиці й житті. Але цей реалізм – не сухий! Розгоновою його силою є – величезне чуттєве й розумове напруження, невмируща енергія, невсипуща праця з очима, зверненими в один бік – до образу будучого кращого людства й образу кращої, себто вільної і культурної України.

³² Ганни – упор.

У нас часто змішують творчий реалізм з практичністю й тупим егоїзмом крамарів, а тим часом справді творчий реалізм – це розуміння дійсності, якою вона є, і перетворення її в нову дійсність доцільними засобами. Але перетворювати українську дійсність бралися лиш такі люди, як Шевченко, Куліш, Костомарів, Кобилянська, Леся Українка, Франко й баг. інших, але одні з їх перетворювали в мистецькі образи літературно, а другі – в образи життя. До цих других належить і Софія Федорівна.

Перетворювати дійсність в нову, іншу дійсність – це найбільше мистецтво, бо засобом і метою в цій праці є *людина*. Фарби, звуки, форми, рухи і т. п. – це добрі засоби, мистецтво виростає на їх, але вони легше даються бути засобами, ніж людиною, що є одночасно й засобом і метою.

Чи справді творити легенди з життя, чи перетворювати саме життя в легенду – це однаково великі річі. Артистом, поетом можна бути в однім і другім – лише б були на це духові сили, творчий розгін. У Софії Федорівни були й є на те сили, тому й тримається на своїй постаті аж донині. Чи є наслідки праці? Так. Україна на початках 70-их років *одно*, а тепер – зовсім *друге*. Хтось же і якось це зробив? Так, бо коли ми тепер маємо: літературу, мистецтво, науку; коли почули й побачили українську республіку, десятки тисяч українських шкіл, тисячі українських книжок в рік і сотні пресових органів, високі школи і т. п., то хтось же це зробив? Ті, що обробляли й культивували мову, що вчили людей читати й писати, відкривати науковий світ перед народною масою, ті, що *дбали*. Не скрізь, не завжди і не однаково дбали. Тисячі, мільйони жінок родились, жили і повмирали, *не дбаючи* про щось більше, як лиш про свій маленький світ – про свою родину. Лиш винятково-чутливі, гострозорі, пильні бачили поза родинною *весь народ, яко родину*. Чи їх багато? Найбільшими в письменстві нової доби з наших жінок є Ольга Кобилянська, Леся Українка, а в громадсько-виховничій праці Софія Русова. Колись, коли український народ житиме вільно й культурно, згадуватимуть нашу добу відродження і каменярської праці, то з жінок історія культури відзначить цих – Кобилянську, Л. Українку, Русову, що доложили своєї праці, виводячи народ з культурного дитинства.

Що ми можемо сказати про мільйони сучасних українських жінок? *Нічого*. А щоб переглянути лиш *працю* Русової, то вже для цього тре-

ба великої праці! Не скоро ще збере Україна докупи літературно-наукову працю Русової (бо не зібрали праці й Драгоманова, Франка, Кобилянської!), але ми, сучасники, бачимо щодня Русову: то вона дітей вчить, то лекції в школі читає, то книжки пише, то на зборах громадських, то на конгресі десь в Європі виступає в захист свого народу, то на наукових зборах подає наслідки своїх студій, то в уряді десь працює (на Україні). Коли все це вона робить? Як ніхто не знає, коли Господиня встає, щоб пустити в рух свій світ – родину, так ніхто не знає, коли встає така Господиня, що родинною її цілий народ, який вона має духово годувати, причепурити, щоб культурно в світ пустити.

Русова у нас така українська Господиня-Мати, що з маленької господині-матері в родині виросла на Господиню-Матір в Народі. Як мати не розбирає різницю між дітьми – для неї всі вони однаково гарні, так і Русова всіх, що *працюють* коло народньої справи, вважає за гарних, а журиться лише тими, що не працюють. Яко мати вона вважає, що всі однаковими родяться, лиш доля їх в суспільстві не однакова, тому виходить на культурну працю для суспільства. Як педагог знає, що суспільне оточення робить людей тим, чим вони є: рабське оточення – і одиниці виходять рабами; не освічене – і одиниці не освічені; хліборобське – і одиниці стають хліборобами. По одиницях розуміємо оточення, по оточенні – одиниць.

Ось тому з родини вийшла на перетворення суспільного оточення, а щоб знати, як це робиться – досліджує, сама вчиться. Вже й правнуки її дорослими вважають себе і вченими, а Софія Русова ще й досі вчиться – рідко коли побачиш наукову книжку в руках сучасної української жінки, а в Русової щодня побачиш новий твір з соціології, психології, педагогіки, історії. Щоб вчити інших – треба самій вчитись. Так учиться і вчить Русова покоління за поколінням.

І такий учительський дух родини Русової: чоловік професор статистики, вона професор педагогіки, донька – професорка співу, син – професор зоології. А покійний син Михайло – один з фундаторів Революційної Укр. Партії (РУП), що на Вел. Україні почала революційно-політичну акцію в перших роках ХХ ст.

Що ця жінка має велике значення для відродження України – це найшвидше й найкраще зрозумів уряд російської імперії.

Ще в початку 80-х роках арештував її вперше, а потім пішло: пересиділа Софія Федорівна в усіх тюрмах України – в Києві, в Одесі, Катери-

нославі, Харкові, Херсоні, Полтаві, Чернигові. Останній раз була арештована більшовицькою владою в Кам'янці-Подільському! З молодих літ життя до 65 літ бути таким об'єктом переслідування на Україні, як Русова – це значить бути *живою силою* українського руху. Тисячі і мільйони молодих і дужих ніхто в тюрму не замкне, бо... *нема за що*. Вони вродились, проживуть весь вік і зійдуть в землю без любови й без гніву, тихими споживачами їжі – їх лиш статистично рахують, але з ними не рахуються й тому не арештовують. Коли такі тисячі і мільйони вегетують, спокійно лягаючи спати, то в цей час озброєні вороги України йдуть до убогої хати Софії Русової, щоб вирвати її з життя, щоб викрасти моторову силу українського відродження, щоб ограбувати Україну з одного з її найвідважніших *муштин* – Софію Федорівну. Одривано її від дітей, від родини, від України, але час минав, вона верталась, щоб знов продовжувати почате діло: писати книжку про Україну, викладати лекції, приймати участь в громадському ділі, боротись за право, справедливість, культуру і свободу її великої *Родини-України*.

На 65-му життєв перебрела Збруч і тепер на еміграції вже 10 літ у вирі української роботи. Сива худорлява постать щодня проходить скорими кроками вулиці Праги, щоб зробити свою щоденну працю Господині-Матері, хоч і відірваної від народу, але... для народу. Може б можна було їй в таких роках тихо на призьбі посидіти проти сонечка? Ні, хай молоді, дужі, білозубі й дебелі вигриваються – їм це подобається, а Софія Федорівна старими руками все перебиратиме коло вічного діла – дбати про добро, здоров'я і будучність Великої Родини.

Чи багато має Україна таких жінок-матерів?

Маленьких матерів, світ яких – родина, є багато мільйони, а великих матерів дуже мало: в Чернівцях Ольга Кобилянська, в Празі Софія Русова, в сирій землі – Леся Українка.

Хто прийде їм на зміну – того не знаємо ще. Але сьогодні безперервність життя, тяглість історії українського відродження, негасимий огонь на горі вночі світить в руках тих кількох, що живуть життям Великої Родини.

На таких жінках суспільства тримаються. Бо коли б вони не зробили того, що лиш вони зробили – то чи воно було б зроблене? Напевне ні. А чи було б наше життя без їхньої праці таким, як є? Ні. Це ті великі одиниці, що роблять історію. Коли б у нас не було Русової, Кобилянської, Л.Українки – кого б ми замість їх вказали світові, яко рушійний

дух народотворчого жіноцтва? Той народ, що не має великих жінок – бідний і невмитий, як родина без матері.

І радісно мені сьогодні, хоч і на чужині, думати, що у нас є ця сивенька Софія Федорівна, що стоїть в моїй уяві, як оця зелена цвітуча гора: вийдеш на неї, а звідти цілий світ видно. Так і Русова: подумасш над її життям, працею, стражданням, самотністю і негасимістю її духа – то їй стає легше жити на світі і розуміти його.

Але як ця зелена гора не знає височини своєї, так і Русова й її подібні, оті великі жінки, не уявляють величі своєї – і тому просто між нами ходять. Про свою «велич» думають і нам вуха пробубнюють лиш маленькі душі, переняті саморекламою, що є єдиним змістом їхнім. А такі, як Русова, остільки переповнені своїм ділом, що нема місця в їх душах для сторонніх речей.

Великі люди завжди правдиві й щирі, тому й не можуть понизитись до дипломатії, фальшу, надуманих штучних поз і своєрідного кокетства, що так властиве всім духово-порожнім і тому нещирим, брехливим людям.

І тому великі люди завжди самотні, тому з юрбою не спосні, в компактну масу не влітї – не через духове каліцтво, а через велич свою. Але зате в логічному завершенні своїх думок правдиві до кінця. Працюючи для України поневоленої, на чужій праці, Русова не мріє за панську Україну: її Україна сільська, робоча. Родившись і вирісши в панській родині, Русова вся з Україною трудовою: про панство не мріє, а навпаки: вважає панство за лихо України. І в цім Русова так не подібна до тих селянських синків і дочок, що, повироставши на трудовому хлібі, в панство вкидаються й про владу панів над сірою трудовою Україною мріють.

Ні! Я пригадую, коли ще в Києві, в Раді Національного Союзу рішалося питання, як далі бути з нечуваним знущанням гетьманського панства і німецького війська, то встала сивенька Русова й гарячою промовою закликала присутніх на озброєне повстання, на боротьбу! І тоді я зрозумів серцем цю жінку, як *матір*, у якої серце облилось кров'ю з розпуки за народ свій, і як... найбільшого муштинку на Україні. Серце великої матері й дух боротьби за свою *Родину* промовили устами Софії Русової. І хто уміє думати, той зрозумів, чому Софія Русова поневіряється на еміграції, безпритульна й не захищена ніким, своїм худим тілом захищає Україну проти величезного і лютого ворога.

Коли якось недавно запитав її, що вона робить, відповіла мені про себе так: пише книжки, читає лекції, виступає на конгресах і *тужить*

безмежно в самотності. І так це вразило: найстарша в Родині, повна праці для неї – вона самотня з своїми мріями і тугами...

Але ось тепер громада підходить до неї, щоб подякувати їй за працю, клопіт, невгасиме вартування коло Родини. Це для нас Свято-Матері! Коли діти доростають до зрозуміння любови й жертви їхньої матері – це її свято. Коли українські люди доростають до зрозуміння історичної ролі великих Матерів – це їх свято обопільне: вони святкують, що у їх є така Мати, а вона святкує, що нарешті у неї є такі діти...

Підхожу і я в громаді до Вас, Софіє Федорівно, дорога Мати наша, щоб поклонитись праці Вашій для найбільш нещасної й убогої Родини в світі – такої великої, такої ограбованої матеріально й духово, такої пониженої Родини-України.

Ви були майже 60 років на варті коло неї, на праці, чорній і невдячній, Ви творили цінності найбільші – моральні цінності, які разом з літературно-науковими ввійшли в масток духовний наш і дали нам приклад і напрям.

Розважати й втішати Вас не можемо, бо Ви одна з тих, що живуть самостійно й у своїй власній душі черпають сили для дальшого існування, опору для кріпкої стійності в житті.

Побажаю й я, щоб роки Ваші та ми всі не були тягарем для Вас.

(Дж.: Самостійна думка. – Чернівці. – 1931. – Ч. 6-7. – С. 8-10).

Х.К. [Харитя Кононенко]

VII Міжнародній Конгрес Жіночої Ліги Мира та Свободи в Греноблі (14-19 травня 1932 р.)

Міжнародня Жіноча Ліга Миру та Свободи, до якої українки входять вже з 1921 р., коли у Відні було засновано Українську Секцію, відбував щотри роки свої міжнародні конгреси. Українки майже на всіх попередніх конгресах брали в той чи інший спосіб діяльну участь. Цього року з огляду на фінансові труднощі та інші перешкоди була велика загроза, що наших представниць на конгресі не буде. Але завдяки фінансовій допомозі пані Макогін, з Праги змогли виїхати дві наші делегатки, озброєні мандатами Української Секції, що має осідок у Львові.

VII конгрес відбувся трохи в відмінній атмосфері, ніж всі попередні, а тому й праця наших делегаток була дуже утруднена. Коли в попередній своїй праці Ліга стояла на принципі широкої безсторонности, то цього року частина учасниць конгресу й частина ексекютиви одверто виявили свою прихильність і призначення Совітської Росії. Вже перед самим з'їздом з'явилось кілька заміток у різних французьких та швейцарських часописах, де декого з членів просто називано більшовицькими агентами. Отже нашим делегаткам у першу чергу довелось відчувати на собі цей настрій і стати на боротьбу з ним.

Утруднювалась праця ще й тим, що цього року вперше від заснування Ліги не була на конгресі Джені Адамс – основателька й постійна голова Ліги. Джені Адамс була завжди безсторонною й справедливою провідницею Ліги. Праця була тяжчою ще й тому, що цей конгрес був надто загрузений всякими докладами на загальні теми що, хоч і були дуже цінними й цікавими, але відбирали від делегаток безліч часу і не давали змоги спинитись довше на біжучих справах і на нарадах в справах, які безпосередньо торкаються праці й завдань Ліги. Так, скажімо, для звітів національних секцій було уділено лише по дві хвилини кожній секції. Звичайно, що в такий короткий час можна було дуже мало поінформувати делегаток про працю і стан поодиноких секцій. В такий же спосіб відбулись і доклади та дебати в такій важній справі, як політичні в'язні чи комісії меншостей, на самі доклади тут уділено по десять хвилин, а кожному, хто хотів взяти участь у дебатах у цій справі, дано лише дві хвилини.

Не вважаючи на це і на досить неприхильне відношення збільшовиченої частини делегаток, українкам все ж пощастило забрати в деяких справах слово. Так пані проф. Русова забирала слово в справі становища українського народу під Польщею, Совітами, Румунією та в Чехословаччині, в справі виховання молоді та відношення Ліги до шласту, в справі меншостей, де вона заявила, що Ліга мусить домагатись виконання договорів, які складено з поодинокими державами у справі відданих їм народів, що часто на своїй території не творять навіть меншости, а є переважаючою більшістю. Зробила пані проф. Русова і короткий двоххвилинний звіт з діяльності Української Секції та виступила з рішучим запитом про відношення Міжнародної Ліги Мира та Свободи до совітського уряду, що є урядом терору, насильства та безмежної диктатури над народом. Звернула пані Русова увагу Ліги і на

потребу праці серед робітниць та селянок і згадала про надзвичайно вдалу і корисну працю в цьому напрямкові пані сенаторки О.Кисілевської.

Друга українська делегатка панна др. Кононенко забирала слово в справі політичних в'язнів, звертаючи увагу Ліги на становище наших в'язнів та на той жах і знущання, які зазнають наші політичні в'язні у Східній Росії на Соловках тощо. Підносила вона свій голос і в справі подій на Дністрі та байдужого відношення до цих подій Ліги, яка шукає у тому якоїсь політики.

Поза цим праця українок полягала в нав'язанню тісніших зносин з поодинокими делегатками та секціями. Було зроблено кілька дуже цінних знайомств, які стали нашим делегаткам у пригоді вже й на самому конгресі та й у майбутньому приобіцяють свою допомогу.

Треба сказати все ж, що значна частина делегаток виявила українкам свою симпатію і співчуття і не раз від себе підносила голос у справах, що близько цікавили наших делегаток.

Виявили зацікавлення українською справою і деякі присутні на конгресі журналістки та журналісти. Місцевий часопис «Малий Дофінець» помістив статтю пані С.Русової з коротенькою дуже теплою передмовою про саму авторку, яку названо «Апостолом України».

Без огляду на труднощі й на неприхильний в сучасний мент для нас настрої Ліги, все ж не варто кидати українкам праці в Лізі. Треба лише систематично інформувати, як централю, так і поодинокі секції, треба мати з поодинокими членами постійний контакт, а тоді й праця наша там буде лекшою і наслідки її будуть більшими.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1932. – Ч. 20. – С. 8)

Х.К. [Харитя Кононенко]

Участь жінок в Другому Українському Науковому З'їзді

В Другому Науковому З'їзді, що відбувався в Празі від 20 до 24 березня ц. р. взяли участь і наші жінки, як дійсні члени З'їзду. У програмі викладів з'їзду було зазначено три реферати наших жінок-вчених: проф. С.Русова – «Красназнавство в народній школі», С.Дністрянської – «Національні елементи у фортепяновій музиці останніх десятиліть» та «Обговорення поодиноких творів фортепянових у нац. стилі», Ад.Савицької – «Піски полтавського стуїня на Україні».

На жаль, реферати пані С.Русової та Ад. Савицької з невідомих причин не відбулися³³. Зате реферати пані С.Дністрянської викликали живе зацікавлення, як членів з'їзду, так і гостей, серед яких було чимало жінок.

Пані Дністрянська цікаво і докладно снінилась на виясненню національних елементів у фортепяновій музиці, а другий свій виклад демонструвала грою творів поодиноких представників національного музичного світу. З українських музик грала пані Дністрянська деякі твори М.Лисенка, зазначаючи, що Лисенко був найбільшим музиком націоналістом, а українській музиці зробив неоціненні послуги. Лише незрозуміння творчости Лисенка викликає критику деяких українських знавців музики. На думку пані Дністрянської мало хто з молодших наших музиків досягнув більше, як Лисенко.

Обидва реферати пані Дністрянської і її прекрасна гра-ілюстрації викликали велике одобрення присутніх.

Взагалі ж під час засідань Другого Наукового З'їзду наше жіноцтво брало живу участь... Майже на всіх засіданнях, як пленарних, так і поодиноких секцій була присутня більша кількість нашого пражського жіноцтва.

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1932. – Ч. 15. – С. 9).

О.Кисілевська

Хто написав нам оцю книжечку³⁴

Книжечку оцю, таку потрібну для нашого народу й зокрема для нашого жіноцтва, написала велика українська патріотка, вчена й неструджена робітниця на народній ниві Софія Федорівна Ліндфорс-Русова.

³³ Реферат С.Русової був опублікований у часописі «Шлях виховання й навчання» (1933. – Ч. 1. – С. 25-33); див. також Т. І. трилогії «Софія Русова: З маловідомого і невідомого...» (с. 95-106) (упор.).

³⁴ Ця стаття була передрукована у коломийському часописі «Світ молоді» (1936 р., ч. 3, с. 2-3; ч. 4, с. 3-5) під назвою «З галереї великих жінок. Софія Русова» із такою заувагою редакції:

«Цього року припадає 80-ліття нашої заслуженої громадянки й великої вченої Софії Русової. Всі українські культурно-освітні установи в краю і за границею підготовляють до святкування цього ювілею.

Тому два роки написала С.Русова книжечку «Наші визначні жінки», що її видала «Жіноча Доля». Подасмо вступ до цієї книжечки пера ред. Олени Кисілевської.

Хилимо в шизькім поклоні голову перед Шановною Ювіляркою і прохасмо у Всевишнього благословенства для Неї за її високотрудяще життя». (Упор.).

З роду вона по батькові шведка, а матері французка. Прийшла на світ 1856 на В. Україні в садибі Алешня в Чернігівщині, в найтяжчих часах московського гнету. Ніжним серцем відчула горе й кривду народу, серед якого жила, і так полюбила його, що стала найкращою донькою України.

У своїм життєписі згадує Русова, що в заранні дитячих літ вбилася їй у пам'ять няня-українка, яка співала їй українських пісень та своїми оповіданнями знайомила із тяжким життям простого народу. Це ж бо були часи неволі, кріпацтва. Коли ж Софія Федорівна була п'ятилітньою дівчинкою, сталася на Україні велика подія – знесено кріпацтво, що давило сотні літ колись вільний, високо-культурний нарід. І цей спогад записався в дитячій душі чимось хоч мало зрозумілим, але великим. Батька обрано мировим посередником, і він усією душею старався захищати права народу на землю. Сестра С.Ф. Марія й сама хотіла працювати в напрямі визволення народу, серед якого жила. Мабуть ці перші дитячі спогади поклали в душі маленької Софійки той твердий фундамент, на якому ніколи не зихиталася, ані не похилилася велика будівля цілого життя Софії Федорівни: – будівля праці й пожегтв для крашої долі прибраного за свій народу.

Коли С.Ф. було 10 літ, батько її (мати померла ще давніше) переїхав на життя в Київ. Там, у гімназії, попала Русова знову в українське оточення. Тут познайомилася й заприятлилася з родиною визначних українців Старицьких та іншими українськими патріотами. Коли ж після смерти коханого батька Софія Ф. закладає враз із старшою сестрою школу, а далі й сама дитячий садок, то знайомство її з найкращими, найсвідомішими українськими кругами чимраз більше поширюється. Музичний талант зближає молоду вчительку до велета нашої музики Миколи Лисенка. А там збирається вся київська українська молодь.

У тих часах, без огляду на царські утиски, чимраз ясніших, виразніших форм прибирає праця для народу. Огненне слово Шевченка будить не тільки тугу за минулим, але звертає увагу й на сучасне. Молодь іде в нарід, збирає розсипані серед нього скарби, записує пісні, казки, перекази. «Наче якась ціла національна течія, – пише в своїх спогадах С.Ф., – пробігла по Україні разом із товстими зшитками, записаними українськими народніми піснями та казками; з'явилися перші бруньки нової національної свідомости».

Тоді-то на цьому полі народньої роботи пізнає Софія Ф. й молодого патріота Олександра Русова, якого стає вірною товаришкою, дружиною. Сватом молодій парі був славний Михайло Драгоманів, весільний дарунок склав своєю композицією «Золоті Ключі» М.Лисенко.

Та рожеві надії на власне щасливе життя захмарили молодій парі чимраз тяжчі умовини життя українського народу. Стало неможливо видавати що-небудь українською мовою. Не зібрані ще в цілість Шевченкові твори прийшлося видавати на чужині, у Празі. Цю важну справу поручено Русовим. Заки довершено друку, прийшла жалібна вістка, що тайним указом (знаний сумної пам'яті указ 1876 року) на Україні наложено колодку на уста багатомільйонного народу: заборонено друковане українське слово.

Після видрукування «Кобзаря» припало Русовим ще й небезпечне завдання: перепачкувати ціле видання на В. Україну. При допомозі галичан це їм щасливо вдалося. Побут серед чехів, що тоді боролися з австрійською владою за право до життя, багато в дечому навчив Русових – додав молодій парі завзяття до боротьби з ворогом власного народу.

З поворотом із забороненими, дорогими серцю книжками, з осідком після цього в рідних сторонах на Чернігівщині, починається повне труду, посвяти й терпіння життя Софії Русової. Тому, що чорносотенний уряд забороняє всяку, навіть культурну роботу, вся праця переходить у підпілля. Щоб зближитися й стати більш корисними для народу, Русови купують кусник землі й поселюються в маленькому хуторі серед селян. Софія Русова вчиться фельдшерства. Лікує селянство околичних сіл, а в той же час домівка їх стає осередком не тільки культурного українського, але й революційного руху. Царський гнет розбурхує й московську молодь. Роста революційна хвиля серед москалів, захоплює й нашу молодь. Коли задля заробітку чоловік Русової поїхав у Ніженський повіт, сама молода жінка, заробляючи тяжко лекціями музики, вечорами цілою душею віддається політичним справам. «Майже щодня збиралися в мене народовольці, пише Русова в своїх спогадах, – обмірковували пляни повстань, збирали гроші на політичних в'язнів».

Наступило те, що мусіло прийти. Зроблено трус, а хоч нічого не знайшли (а тоді якраз у неї була добре захована розібрана друкарська машина), С.Русову арештують. Вона мусить залишити дрібні діточки (синкові Михайлові було тоді три рочки, дівчинці Любі півтора). «Жах,

що засвітився в очах мого сина, пише Русова, був тою першою іскрою, що зробила його на все життя революціонером».

Після трьохмісячної тюрми Софію Русову звільнено за порукою й кавцією, і вона їде до Одеси, де перебував тоді її чоловік із діточками.

Втішилася таким гостем українська одеська громада, але тут знову трус і знову, хоч не дошукалися захованої в колісці дитини забороненої літератури, – знову арешт. В тюрмі молода мати тужить, цілими ночами плаче за дітьми. Надходять і сумніви, чи вона, мати, дружина, має право жертвувати спокоєм і щастям родини для Батьківщини? Але любов до дітей і бажання для них кращої долі кажуть Русовій, що вона стала на самотньому шляху, бо ж воля не приходиться сама, її треба силою вибороти. Софія Русова не звертає з того тернистого шляху, на який вступила. Життя її даліше – це або тюрма, або перебування під наглядом поліції, що гонить її з місця на місце, як тільки спостереже, що ясна постать великої патріотки, як світло в темряві, притягає до себе найкращих дітей переслідуваної нації.

Прийшлося сидіти в тюрмі й тоді, коли під серцем своїм носила сина свого Юрка. Сиділа не один раз одночасово з чоловіком та старшим сином Михайлом. В тюрмах же писала часто й книжки для любих своїх діток, хоч в'язнили її нераз з простими злодійками та повіями. Ніщо не зломало її віри в слушність справи, ніщо не захитало любови до неволеного народу.

Коли одного разу поїхала після тюремної каторги відпочити до чоловічої сестри в панський двір, де «селян і на обрії не було видно, як сама каже, то це панське життя стало наперек горла. Самотньою розвагою було йти з дітьми в степ, де котиться кудись сріблясте перекотиполе, де в ярочку біліє хатка, а там хутір заховавсь коло криниці».

У коротких вільних від тюремного життя хвилинах, завсіди стає до праці, пише, уладжує хоч і недозволені курси, закладає дитячі садки, шкілки, захоронки, навчає, перетримує нелегальну літературу, дає захист українським революціонерам і робітникам, що їх переслідував царський уряд. В той спосіб, переїжджаючи мимоволі з місця на місце, з тюрми до тюрми, С.Русова мала нагоду познайомитися й працювати з найкращим, найсвідомішим українським громадянством. Усі світочі нашого гарного письменства, науки, театру, музики, політики (що визначилися за кількадесять останніх років) С.Русовій добре знані; з усіма С.Русова працювала, сходилася, дружила.

В часі визвольної боротьби в короткому ясну періоді нашої самостійності С.Русовій призначено високе й відповідальне становище комісара дошкільної й позашкільної освіти. Вона з запалом взялася до праці, стараючись на вільній землі приміняти усе своє широке знання й досвід для добра свого народу.

Але не довго триває це щастя. З українською владою, що мусіла покинути столицю незалежної України – Київ, переїздить Софія Русова до Кам'янця-Подільського, де починає викладати в українському університеті. Крім того, організує допомогу раненим і полоненим військам українським, організує Українську Національну Жіночу Раду.

Після остаточного розпаду нашої держави Софія Русова деякий ще час залишається під більшовиками в Кам'янці, але не переносить того режиму; взимі переходить Дністер і після ще деяких митарств опиняється на еміграції в Чехословацькій Республіці у Празі. На шістдесят шостому році життя, в той час, як інші жінки звичайно кидають усяку громадську працю й відходять у забуття на відпочинок, зачинає Софія Русова нове життя, повне труду, й нову корисну працю. Вона стає професором педагогіки в Педагогічному Високому Інституті ім. Драгоманова в Празі, і там не тільки живим словом, але й письмом поширює нові наукові думки на полі виховання, як і все досі, нав'язані глибоким аж до жертв патріотизмом.

І на еміграції С.Русова бере живу участь у громадському, а зокрема жіночому житті. Вона на славу заступає нашу національну думку й українську жінку перед широким світом на чужині. Попри цю всю важну й незвичайно цінну роботу, яку веде наша шановна діячка й учена від дванадцять літ на чужині, у важких умовах і тяжкій боротьбі для кусника хліба (на 78 році життя!) – Софія Русова збагачує науку своїми дуже цінними творами*.

* Ось тут подаємо хоч і не зовсім повний список найважливіших праць Софії Русової: 1) Дидактика; 2) Теорія і практика позашкільного виховання; 3) Початкова географія; 4) Географія Західної Європи; 5) Позаєвропейські краї; 6) Позашкільна освіта; 7) Український буквар; 8) Серед рідної природи (оповідання з малюнками Ю.Русова); 9) Нова школа соціального виховання; 10) Дошкільне виховання; 11) Курс французької мови; 12) Єдина діяльна (трудова) школа; 13) Тарас Гр. Шевченко; 14) Як болгаре здобули собі свободу; 15) Як люди живуть у Норвегії; 16) Серед виноградарів південної Франції; 17) Брагік та сестричка, казка; 18) Про колективне та групове читання; 19) Чехія та її національне відродження; 20) Рабіндрнат Тагор – виховник; 21) Диспр и Поднепрорьє.

Незвичайної ваги її спогади про чільних передових людей, з якими С.Русова жила, сходилася, працювала. Ось жмуток таких прецінних біографій – спогадів про чільне наше жіноцтво зібрали ми в одну скромну збілочку й подаємо нашому громадянству, зокрема нашому жіноцтву. Вчіться на примірах минулого, як жити й працювати для майбутнього, а прикладом у цьому хай буде нам авторка оцих цінних нарисів – Софія Русова!³⁵

Вона дописує до різних наукових і популярних журналів, між іншими й до «Жіночої Долі», якої є дуже цінною співробітницею.

(Дж.: У кн.: Наші визначні жінки:

Літературні характеристики-силуети.

(З нагоди ювілейного Українського Жіночого Конгресу: 1884-1934). –

Коломия, 1934. – С.І-V).

М.З.

Проф. Софія Русова – про Жіночий Конгрес.

(Розмова зі С.Ф.Русовою)

Дістався і до нас, до Праги, маніфест-заклик на Український Жіночий Конгрес. Маніфест поширено по установах, організаціях, між людьми – і нині Український Жіночий Конгрес у всіх на устах. Людям імпонує той безперечно смілий крок, на який зважився «Союз Українок» у Львові, імпонує широка й цікава програма Конгресу, а може найбільше, що в такий, порівнюючи, короткий час українські жінки змогли підготувати й зорганізувати таке велике й складне діло – і то у всеукраїнському розмірі. З цього приводу і при цій нагоді дуже дістається чоловікам, що, започаткувавши Всеукраїнський Національний Конгрес, ще й досі маринують цю – таку важливу й наглу справу – в квасному сосі безконечних підготовчих балачок.

Чи справді ж таки відбудеться Жіночий Конгрес, – не вірять наші всюдисущі скептики; що той Конгрес має собою уявляти; яка його мета – ці і подібні питання привели нас до скромного помешкання Вп. Пані Софії Русової – професора Високого Педагогічного Інституту в Празі, а нині члена Почесного Комітету Українського Жіночого Конгресу.

Як звичайно, Софію Федоровну ми застали при роботі. – «Оце ж саме викінчую для нашого Конгресу доклад по дошкільному вихованню. Маю силу іншої праці, але зі Львова наказали – мушу в першу чергу виконати».

Треба подивляти виключну працьовитість і продуктивність цієї нашої видатної жінки, яка сила енергії, життя у цієї людини! Та-же С.Ф.Русовій – поверх 70 літ, а, тимчасом, яку широку й ріжноманітну діяльність виявляє вона й до останніх днів: Педагогічна праця, наукова робота, підручники, статті, спомини, – все це сиплеться безконечною чергою. А, позатим, чинна і жива участь у різних товариствах та організаціях, де С.Ф. виступає з докладами і т. п.

Ось де – справжній приклад для нашої молоді, що дуже часто нині, коли кругом така сила національної праці, апатично позіхає, не знаючи, до чого приложити руки.

– Софія Федоровна, дозвольте довідатись у Вас ближче, – запитали ми, – що, на Вашу думку, має уявляти собою майбутній Жіночий Конгрес?

– Я сама з надзвичайним інтересом очікую його, – відповідає С.Ф. – Подумайте, яка це буде велика подія: ми, українські жінки, закинуті далеко по далеких світах, примушені часто пристосовуватись до чужих умовин, зійдемося уперше разом на нашій, хоч і «не своїй», землі, зустрінемося в умовинах рідного народнього життя. На конгресі ми подамо одна одній руку і спільно обміркуємо, які обов'язки накладає на нас доля нашого великого Народу. Я вірю, що у ці дорогі для нас дні спільної праці й товариського життя ми залишимо всі наші персональні турботи, одвернемося від усяких особистих, групових, партійних і вузько місцевих інтересів і оглянемо, що нами на всіх теренах, на всіх частинах України зроблено корисного для нашого народу, – в першу чергу для його економічного добробуту, далі, – для розвитку його освіти, самосвідомости, а також для піднесення його рідної культури.

– Я надаю особливого значіння тому, що на Конгресі персонально зустрінуться українські національні працююниці з різних теренів. Ми маємо одна від одної дізнатися, які є нині найбільше пекучі потреби народні і обміркувати, якими засобами їх найкраще задовольнити. Це – велика праця на п'ять днів з'їзду і через те наперед думаю, що ми мусимо бути дуже економні на час і не захоплюватися довгими промовами та дрібними суперечками.

³⁵ Нариси вмістимо в останній частині трилогії (упор.).

Щодо побоювань різних партійних незгод на Конгресі, то я думаю про це так: перед нами в сучасний момент один святий обов'язок: праця для визволення українських мас з темноти, злиднів і чужого знущання. Усі шляхи ведуть до Риму, і багато може бути шляхів до нашої мети, але хай вони будуть абсолютно чесні, безкорисні для самих мандрівників; щоб у цій подорожі ми ніколи не забували на самопошану, не захоплювались би першою спокусливою чужинецькою допомогою, а спирались би виключно на власні сили. Мені здається, на цій платформі погодяться усі, хто справді хоче чесно працювати для України.

– Взагалі могу Вам висловити своє переконання, що Український Жіночий Конгрес – це велика подія у нашому національному житті та історичний етап в українському жіночому русі. З Конгресу ми повернемось скріплені новою енергією для праці, освічені вражіннями рідного краю і посилені знайомством із працею наших численних сестер. Ми знову станемо гуртом до наших національних обов'язків і нас не розіб'ють ніякі партійні чи особисті непорозуміння.

– Ось, шановний Пане, – закінчила С.Ф., – що я думаю і чого я сподіваюсь од нашого першого Всеукраїнського Жіночого Конгресу.

(Дж.: Діло. – Львів, 1934. – Ч. 136. – С. 4-5).

М.Омельченко

Український дитячий притулок у Подєбрадах

Український дитячий притулок у Подєбрадах має вже свою історію. Засновано його в 1924 р., отже 11 літ тому, коли показалася потреба згуртувати дітей наших робітників чи студентів, які не могли удержувати їх при собі.

Головним рушієм для заснування цього притулку була Софія Русова. Її заходами було засновано Батьківський Комітет, що мав обняти всі турботи, зв'язані з веденням притулку. Спочатку приміщено притулок у Черношицях, пізніше переведено його до Подєбрад.

Притулок міститься в гарній поверховій виллі: на партері – кухня, їдальня та світлиця, на поверсі купальня, дві спальні і кляса. Помешкання обставлено просто, але незвичайно чисто й затишно.

В притулку міститься 20 дітей, інколи число їх доходило до 30. Розділені на дві групи: перша – від 4-6 літ, друга – дітей від 6-12 літ. Окремо провадиться для них навчання і виховання.

Завідує притулком пані Романенко, яка стала дітям справжньою матір'ю. Виховою й навчанням зайняті вчительки, що закінчили Україн. Педагогічний інститут у Празі, – колишні учениці Софії Русової. Для старших дітей пані С.Нагірна, для менших пані Михалевич. Методи навчання згідні з останніми вказівками педології з особливим приміненням для української вдачі дітей та емігрантських умовин. Притулок має власного лікаря; др. Плітас безплатно слідкує за здоров'ям дітей, важить і приписує кожній дитині відповідну для її організму відживу.

Замітне ж, що діти весь свій час проводять здорово й практично. Мають своє власне подвір'я, де ховають курей та кріликів, власний город, в якому кожне має свою окрему грядочку, яку й засаджує згідно зі своїм смаком. Цікаво спостерігати практичність хлопчиків, що свої грядки засівають яриною, а дівчатка майже виключно плекають квіти... Двічі на рік діти влаштовують вистави, які стягають не тільки свою, але й чужу подебрадську публіку. Чеські черниці, що мають теж свій притулок у Подєбрадах, радо запрошують наших дітей та самі приходять у гості на різні наші свята.

Головою «Комітету Українського Притулку» є вже від довшого часу пані Катерина Антонович. Це велика приятелька дітей, що залюбки збирала їх ще в своєму празькому помешканні та нарівні зі своїми дітьми розважала їх проходами та прогульками. Головний догляд над притулком має в Подєбрадах пані Мартос, що вкладає в нього багато зусилля. Притулок ведений зразково. Це констатували завжди ревізори з міністерства, що навідуються час від часу.

Міністерство заграничних справ дає засоби на удержання притулку. Заходами пані Русової дістав притулок кількаразову допомогу від міжнародного Т-ва охорони дітей в Женеві. Одягаються діти самі, а зглядно за пожертви української еміграції.

Покінчивши науку в притулку, ідуть діти до української гімназії в Ржевничах коло Праги. Зв'язків із дітьми притулок не пориває. Навпаки, діти проводять звичайно свої Різдвяні й Великодні вакації в притулку і їдуть до нього, як до своєї родини. Виховання й навчання в притулку проводять у чисто національному дусі, і не раз можна завважити, що діти в розмовах зі сторонніми людьми вже вміють оборонити свою національну гідність.

І так маємо на далекій чужині рідний острів, де діти ростуть і розвиваються по-своєму. Треба радіти, що хоч частина нашої ма-

лечі, народжена на чужині, виросте на свідомих синів своєї Батьківщини.

(Дж.: *Нова хата*. – Львів, 1935. – Ч. 7. – С. 3.).

Н.О.

Лист із Праги

Як завжди, так і цього року відбулося в Празі весняне дитяче свято. Хоч воно припало вже по Великодніх святах, то все ж таки мало традиційну назву «Червоне яєчко».

Виставили п'єсу Сп. Черкасенка «Вигадливий бурсак», що її автор написав спеціально для празьких дітей. Дія відбувається за козаччини, зміст п'єси становить затія, що її придумав бурсак проти місцевого жида за те, що не хотів відчинити на Великдень церкви. У п'єсі підкреслено той момент, що молодь уже не хоче коритися панам і жидам, як їхні батьки, а за всяку ціну прагне волі.

На виставі був присутній і автор п'єси. Бурхливі оплески й вигуки «автора! автора!» примусили його вийти на сцену, де діти піднесли йому квіти.

П'єса написана легко, в ній немає зайвої балаканини, і тому глядач, як малий, так і великий, до кінця не тратить зацікавлення. Може для малих слухачів трохи стоїть на заваді мова бурсака, в якій церковнослов'янські слова переплітаються з латинськими. Але назагал, п'єса цікава. Добре було б, щоби вона вийшла друком і тим збагатила нашу дитячу сценічну літературу.

Діти як завжди грали дуже добре. Тут треба зазначити, що вони мають певну сценічну вправу, бо весь час мали добрих режисерів в особі п. Наталії Дорошенко (що тепер стоїть на чолі Укр. Драм. Студії в Празі), і п. Міленка (б. помічника режисера в трупі Садовського). Цього разу зайнявся виставою др. Кириця, якому сцена також не чужа. Він сам добре виконав і роллю старого жида.

Після малої перерви відбулися деклямації, хор веснянок (під орудою п. Щуровської) сольоспіву й укр. танок. Всі виступи лишили по собі лише миле враження.

По програмі діти посідали за столи, дістали по червоному яєчку, чаю й трохи солодощів, а відтак бавилися в салі й ніяк не хотіли відходити додому. Цікаво спостерігати наших наймолодших громадян на еміграції. Діти так радіють кожною стрічею, коли вони всі можуть по-

розумітися на рідній мові й коли їх є так багато! Приємно дивитися, з якою ніжністю старші діти відносяться до молодших; відчувається, що це одна велика родина.

На запрошення зазначено, що свято влаштовує Жіноча Національна Рада й гурток молоді «Пу-Гу». До приготування причилися також деякі батьки, що зрозуміли, яку вагу має таке свято для наших дітей на еміграції. Та не можна тут поминути цього, що весь цей рух згуртовується коло пані Софії Русової (голови Нац. Жін. Ради), що завжди й скрізь ішла назустріч дітям і знала, чого їм найбільше бракує.

Отож і в Празі Софія Русова не зрадила дітей. У кожному такому діточому виступі вона приймає живу участь. Майже всі проби відбуваються в її невеличкому помешканні, що сповняється галасом і дитячим криком. Коли діти підготовляють якийсь танок, пані Русова охоче сідає за піаніно і грає дітям доти, як вони втомляться.

Вже в тому, що діти сходяться на проби й перебувають в українському оточенні, лежить чимале для них національно-виховне значіння. Однак це пані Русову не вдовольняє. Вона вважає необхідним прищиплювати їм знання рідної історії, географії, літератури і т. д. і засновує в себе ніби курси українознавства для наших дітей.

І коли згадати всі злидні й важкі еміграційні обставини нашої задоволеної старої діячки, то лишається тільки подивляти її запал до праці, а всім молодшим побажати навчитися дечого від неї.

(Дж.: *Нова хата*. – Львів, 1935. – Ч. 11-12. – С. 8).

Лідія Горбачева

Поклін Ювілятці.

Промова на Академії в честь Софії Русової

Середина дев'ятнадцятого століття. Безконечні простори білого царства. На цих просторах зміщаються великі і малі території колись то вільних держав; зміщаються і бунтарські народи, що судорожно хапаються за розтрошену зброю, і ті «кінородці», що з втратою волі примирились, знайшли своє місце в великій державі. Всі зрівнані: і ті, що мають за собою золоті віки високої культури, потужности, державної світлоти, і ті, яких батьки знали лише мандрівки з одного пасовиська на друге та димні юрти – перед лицем «самодержавнаво властеліна» вони мають однакову вартість і, якщо у відношенні до них робиться

яка будь ріжниця, то хіба лише та, що самодержавний чобіт, байдужо пройшовши по головах тих, які в пориві рабського ентузіазму і свідомості своєї культурної нижчости покірно цілують його, з насолодою, при найменших проявах протесту зі сторони непримиренних, трощить своїм закаблуком їх пишну спадщину. Та як би не буяла сваволя, не в силах була вона здавити спротиву і росту поневоленого народу, який, започаткувавши своє відродження сміхом Котляревського, в середині минулого сторіччя став пронизуватись стихією Шевченківського гніву. Ця стихія поволі, але невпинно заливала одну по другій верстви населення українських земель, запалювала в серцях людей огонь, що розгоряється в нестримний пожар щойно тепер.

І органічним зростом тої національної стихії треба пояснити явище, незрозуміле на перший погляд.

Незрозумілим могло здаватись, як на Чернігівщині, в родині, зложеної із змосковщених чужинців, серед громадянства без національної свідомості, могла зродитись і виховатись людина, яка систематично віддавала і віддає свої сили, свій добробут, свої замилювання і родинні почування в жертву тому невмолимо прекрасному богові, що його імення – Україна.

З села Алешні, виховане на прикладах широкої, але неоформленої гуманності і симпатії до покривджених, на потужних образах клясиків європейської літератури, з'явилося молодесеньке дівча, яке з'єднало кров прадідів-вікінгів, що відважно пускалися на завойовання невідомих країв, з серцем, полоненим стихійною любов'ю до ув'язненої батьківщини.

Перед дівчам блискуча дорога: безтурботне життя, повне насолоди найпотужнішим мистецтвом – музикою.

«Фортеціан» – опанувати його цілком. – Яка спокуслива мрія! Але кому з того яка користь? Чи мала я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужити? – задумалось молоденьке... і стихія перемогла. Назустріч невідомим зрадливим морям людської темноти підняло воно вітрила свого човна. У Києві заснувався перший в Україні діточий садок, де шістнадцятилітня вчителька «разом з дітьми переживала хвилювання тої чи іншої гри, шукала у виховній праці чогось творчого, мистецького, ухилияючись від усякої традиційности, формалізму», плекала нове покоління, впоюючи в нього нові завдання.

А коли в салях завмирав дзвінкий сміх і тупіт дрібних ноженят, збирались там дорослі, яких імена вирізблені на скрижальях нашої історії – Старицький, Лисенко, Павло Чубинський, Нечуй-Левицький, Антонович, Житецький, Русов...

То був осередок літературної, музичної, наукової праці, праці вбищої для російського наїзництва і творчої для відродження ідеалів, заломлених під Полтавою, праці, що стверджувала «хто ми, яких батьків, чії діти». І Москва гідно оцінила розміри небезпеки, і назва «сепаратистів» не даром зависла над цим гуртом людей.

Безглуздо пролунали слова: «Не било, нет і бить не может», і слідом за ними впали арешти, тюрми, заслання.

«Свою Україну любіть – любіть її во время люте...» – дзвонили слова Титана в серцях його перших учнів.

«Любіть її во время люте» – кинути ці слова в широкі маси народу, передати йому всю скарбницю Тарасового палкого кохання і гніву – видати всі твори Шевченка, як не можна на очах московського гнобителя, то там, за кордоном. Але кому під силу це виконати? Чийі знання запорукою солідности праці? Чия відвага не зупиниться перед можливими наслідками? Молоде подружжя їде до Праги. Там побачить світ перше повне видання шевченківських творів, там молода жінка передасть до європейського журналу статтю про нашого Поета-Пророка. Так поруч з діяльністю педагогічною і громадською кине вона ще одну напрямну свого життя – ознайомлення широкого світу з невідомою йому країною козацьких степів...

І тут вже зав'яже вона знайомство з другою віткою українського народу, з галичанами, і попросить їх помочі в небезпечному перепачкованні дорогої літератури через кордон. Всі труднощі поборені молодим завзяттям і знову вона в Україні.

Та ще нижче нависли чорні хмари над подоланим степом: 1876 рік здавив, здавалось, найменший віддих національного життя. Москва, злякавшись, заборонила українське друковане слово, але нелегальний «Кобзар» робив своє діло. Та щоб поширити його ідеї, треба злитись з народом, стати частиною селянських мас, побороти їх суспільне недовір'я до себе – і молоде подружжя шукає шляхів до зближення з народом через опрощення і несе їм своє знання, свою працю... Статистика – ось одна з небагатьох ділянок, на якій можна ще легально працювати в користь Нації, і молодий вчений ступає на той шлях, повний самовід-

дання, не зупиняючись перед мандрівним життям, викликаним і характером праці, і ще більше дбайливістю уряду, що один по другому зачинає перед ним повіті і губернії рідного краю. А дружина його, позбавлена владою можності працювати на педагогічній ниві, віддасться нелегальній праці в революційних організаціях.

Аж «клекотить» тепер в її кімнаті – тут зустрічаються люди, що мають підняти повстання, тут переховується заборонена література, тут збираються гроші для політичних в'язнів і обговорюються способи допомогти їм.

А наслідки – тюрма, безконечні дні без сонця і ночі без сну з одною думкою: «діти... двоє маленьких діток – чи мала я право... де обов'язок – тут, чи там?!»

І в'їдливо-жорстокі слова: «Не бачити вам дітей, поки не назвете всіх»...

Сльїзми обкипає душа матері, та не зломлюється. – «Нічого не знаю!»

І знову туга за тими крихітками, що даремно кличуть свою маму. Тільки й розради, що пісні вечорами крізь віконце з інших келій... там рідні духом, там лицарі волі, і серед них знайдеться сміливий, що не побоїться цінною власного заслання вернути осиротілим дітям їх героїчну маму.

Блисне на мент воля, всміхнуться заплакані діти і знов, і знов сині мундири, залізні ґрати, допити, образи... Знову переїзди з місця на місце – небезпечно лишати в спокою людину, що кохає свій край.

Та стихія кохання, раз захопивши людську душу, не покине її, і між арештами, тюрмами і переїздами знайде ще та людина час для літературної, громадської і педагогічної праці – і повстають курси для селянського доросту, що вже покінчив початкову школу, і засновуються недільні школи – поруч з дитячими садками кладуться основи позашкільної освіти, доучування, виховання дозріваючої молоді – започатковується впертою жінкою та праця, яка аж тепер набирає такої ваги. А рівнобіжно – літературна праця: діточі казки, переклади, наукові твори – в живих образах втілюються світлі думки авторки, все спрямовані до одної великої Мети.

І час від часу поїздки за границю. Там – вільніше дихається, та й там присвічує та ж ідея; встає завдання повідомити світ про стоптані права Нації.

Небезпечна для Москви родина! Підріс і старший син, майже в тюрмі народився молодший. Прийшли дні страху і муки за молоде орля, що полетіло слідом за батьками і опинилось в одній тюрмі з матір'ю.

А там прийшло знов піднесення сил і ентузіастична праця, коли захитався був на своїх глиняних ногах велетень, і на далекій півночі в самому серці ворога зійшлися ті, що вміли тримати високо свій прапор. Гарячкова праця, міцний контакт з Галичиною і палка надія – з'єднаються землі.

Українська думка набирає широкого лету і вже не в силі спинити її ні темні сили «істинноруских» союзів, ні нова реакція, ні Світова Війна...

Кинуте в маси Шевченкове слово росте, пертворюється в діло: «Кайдани порвіте!» І буревійний оклик по всій Україні: хай живе Незалежна! Незалежна! З'єднана! Віддати їй останні сили, втопити в праці гнітючий біль по стількох втратах найдорожчих людей!

Центральна Рада і в складі її імена двох жінок. Українське громадянство знало, кому доручити дошкільну і позашкільну освіту.

Здавалося, спокійно потечуть дні – зрадила надія.

Іскрометною зіркою прокотились по небі дві волі; червона і біла навала спряглися в дикім урагані, не встояла молода держава... але та, що від наймолодших літ боролась з білою зморою півночі, не схилила голови й перед червоними лунами – кинула й дорогі могили, й наукову працю в університеті і – знову невідомий шлях перед очима, знову нап'яли старечі вже руки вітрила назустріч бурхливому чужинецькому морю. А там лишилися прекрасні степи, політі кров'ю, блакитні хвилі Дніпра і старий Київ на святих горах; не дзвонять там великодні дзвони, «никне грава жалощами» і туга дерева нахилила... Чи побачу тебе ще, краю мій?!

Та не про себе думка! Там гинуть голодом діти, майбутнє України, – дайте помочі, ви, культурні люди Європи й Америки! Гляньте на молодь, що б'ється тут на ваших теренах з нуждою, не має средств для освіти; а діти – відірвані від рідної землі – вони забудуть свою мову, здичіють, втративши старі культурні традиції.

Нема мови про спочинок – після погрому треба готувитись до бою: садок, школа, Педагогічний Інститут, все вимагає праці, людей мало, знавці не сміють скласти рук.

Конгреси в Гаазі, Римі, Коленгазі мусять почути голос поважної української діячки і вченої; численні національні і особливо жіночі організації просять її проведу і помочі. Праця, невпинна праця; і хоч ще й досі не вільно ступити на рідну землю, висліди її явні: за кількадесять літ неоформлено-ліберальний гуманізм, пройшовши

через етапи російського вільнодумства, далі українсько-російсько-го протестантизму, виріс у скристалізований національний світогляд, що об'єднав усі українські землі в одну велику Націю, яка має одне серце і одну волю.

Достойна Пані, безконечно дорога Софіє Федорівно! Дозвольте мені сказати Вам, як глибоко відчуваємо ми всі, і старші, і молодші покоління, велике значення Вашої невсипущої праці і яким пієтизмом оточуємо Ваш образ, образ української жінки з високо поетичною прекрасною душею і незломною волею; жінки, яка не знала компромісів там, де була поганьблена честь Народу; матері, яка всі сили свої і своє щастя віддавала на виховання нового, активного, вільного духом покоління, свідомо відданого своїй Нації, своїй Батьківщині.

І якщо тепер ми знаємо, що не за горами той час, коли молода держава зламає «криві, криваві, чорні зуби» потворного Кремля і «метне до зір побідний прапор свій», коли наша думка сягає далі і різьбить шляхи через Чорне Козацьке море «в краї одвіку милі, де з гордих веж сміється молодик» і там «на брамі Царгороду» прибиває свій щит, «щит пракиївських владик», – то ми розуміємо, що це сталось тому, що Ви, Софіє Федорівно, і ті, що були з Вами, своєю невсипущою працею і безконечними жертвами зробили велике діло перетворення етнографічної маси в Націю.

Нація знайде своє політичне оформлення – «бо ж на селах діти співають Заповіт».

(Дж.: Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 7-8. – С. 6-7).

Дід Хома

Софія Русова – мати українських дітей

На першій сторінці нашої газетки подаємо образок³⁶, що представляє нашу найславнішу виховницю – матір українських діточок – паню Софію Русову.

³⁶ На титульній сторінці часопису «Українська ластівка» – «девіз» травневого числа: «Софії Русовій – матері українських дітей – глибокий поклон!» і фотографія вченої з ювілейною посвятою редакції:

*Будеш, матко, панувати,
Поки живуть люде;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть. (Упор.).*

Родилася вона 1856 р. у селі Алешні в Чернигівщині в Україні, тож саме цього року відсвяткувала вона в березні своє вісімдесятиліття.

Батько був шведського походження й називався Ліндфорс, а мати французжанка.

Як же ця жінчина, яку рід не в'язав нічим з українцями, запалала такою гарячою любов'ю до всього українського.

Ще маленькою дитинкою, вона наслухалася пісень, казок, байок від своєї няньки-українки й щиро полюбила український народ, його звичаї й обичаї.

Післали її батьки вчитися до Києва, де вона познайомилася з багатьма українцями, особливо з Старицьким та славним українським музиком-композитором Лисенком.

Покінчивши свою шкільну науку, вона закладає школу й дитячий садок. Праця серед дітей стає для Софії Русової найлюбішим заняттям.

Пізніше Софія одружилася з Русовим, славним українським ученим.

Українська громада небавом передала молодій парі тяжкий обов'язок, видрукувати в Празі повне видання Шевченка. Русовим удалося не тільки виконати це своє завдання якнайгарніше, але й перевезти через російську границю «Кобзаря» і то без найменшої перешкоди з боку ворогів-москалів.

Дуже багато муки зазнали обоє пізніше від московського уряду за свою щирішу працю для українського народу. Та ніякі кривди не зломили сильної волі ні покійного Русова, ні його завзятої жени.

Софія особливо трудилася для добра українських дітей.

Редакція нашої газетки постановила собі ще в березні з нагоди 80-ліття дорогої нам і високозаслуженої землячки присвятити маєве число – число матері – *матінці українських дітей, Софії Русовій. Шлемо оце многолітній Трудівниці якнайщиріший привіт і схилиємо глибоко голови перед Її чесною особою!*

Нехай Бог дозволить Їй прожити ще довгі а довгі літа на славу Україні, на добрий приклад усім українцям, що раді б допомогти своїм братам, і передовсім на золоту науку українським діточкам!

(Дж.: Українська ластівка. – Чернівці, 1936. – Ч. 5. – С. 2).

Родина Русових. (З приводу 80-ліття Софії Русової)

В історії українського національного руху ХІХ в. видатну роль грає родина Русових: батько Олександр* (7. II. 1847 – † 16. X. 1915), мати – Софія** (18. II. 1856) й син Михайло*** (27. XI. 1876 – † 11. II. 1909). Наше жіноцтво ладиться в лютому святкувати 80-ліття життя Софії Русової, отож із цього приводу годиться згадати і про цілу славу родину. Тим більше, що, як бачимо, місяць лютий мав вагу в житті кожного з її членів. І крім того торік у жовтні минуло двадцять літ від смерти батька, а цього року в листопаді буде 60 літ від народин сина.

*

Почнімо від батьків. Обоє належать до славної Київської Громади й майже рівночасно стають до української національної культурної та політичної роботи на початку 70 рр. минулого століття.

Він, скінчивши 1868. р. Київський університет і коротко побувши учителем гімназії в Гуляйполі (по урядовому – Златополі), переходить до Києва й тут бере жваву, діяльну участь у працях т. зв. «Південно-західного відділу» російського географічного товариства. Працює під проводом своїх університетських професорів – М. Драгоманова й В. Антоновича, разом із П. Чубинським, Хв. Вовком****, М. Зібром***** та іншими. Вкупі з останніми укладає програму етнографічного дослідження українського народу. Фільольог***** із освіти, під впливом Зібера зацікавлюється статистично-економічною наукою, якій віддає ціле своє життя та стає признаним батьком української статистики*****.

* Чит. Ж.і Зн. 1935, ст. 161.

** Чит. Ж.і Зн. 1934, ст. 161.

*** Ж.і Зн. 1934, ст. 110.

**** Хведір Вовк (1847-1918) – визначний український етнограф (народознавець), антрополог (антропология – наука про людину, її походження, расові й інші ознаки) та археолог (учений, що вивчає праісторію).

***** Пор. Ж.і Зн. 1934, ст. 161, пом. 4.

***** Фільольогія, грецьке слово – наука, що досліджує мову якогось народу, письменство, історію. Культуру, світогляд і т. д.; нераз під фільольогією розуміють мовознавство (граматику й т. д.), але це – неправдиво.

***** Статистика, грецьке слово – наука, що вивчає суспільне життя за допомогою чисел, позбраних за якийсь протяг часу; економіка – наука про народне господарство.

Вона – молодого дівчиною, скінчивши гімназію 1871 р., з захопленням віддається педагогічній роботі, працюючи разом із старшою сестрою в першому в Києві дитячому захисті, у фребелівці*. Педагогічні інтереси залишились у С. Русової на ціле життя на першому місці, й вона згодом стає признаною діячкою на полі дошкільної та позашкільної освіти. З-під її пера вийшла низка праць із цієї ділянки й чимало різних популярних книжечок та підручників для народу й молоді.

Але поза своїм головним фахом обоє цікавилися й іншими справами та питаннями. Зокрема покійний Олександр Русов полишив цінні праці етнографічні, історичні та літературні, а Софія Русова за своє довге життя написала безліч статей і розвідок з українського письменства, головню по російських часописах, для ознайомлення української інтелігенції, нераз поросійщеної, з українським літературним рухом. Крім того, обом, зокрема Софії, належать цікаві спогади**.

Познайомившись і зійшовшись разом на українській роботі, швидко подружилися (1874 р.), і від того часу були нерозлучні.

Обоє були різної, сливе протилежної вдачі: він спокійний, зрівноважений, вона – поривиста і жвава, але ці різниці вдачі і нахилів їх не роз'єднювали, а в'язали, даючи їм переможно виходити з усіх життєвих пригод. А було цих пригод на їх життєвому шляху аж занадто. Можна сказати, прожили Русови своє життя в дорозі, в вічному русі: не встигши оговтатися на одному місці, мусіли пакуватися й подаватися у друге.

Так покутували вони за свою українську працю й свої поступові змагання. Безліч разів їх трусилася російська адміністрація, нераз арештувала й садовила до в'язниці, особливо паню Софію, за її революційні симпатії та зв'язки. Нераз їх висилали з місця осідку, заборонювали проживати в цій чи тій місцевині. Та Русови хоробро зносили всі переслідування, не зневірювалися й далі провадили своє діло.

Утрапивши за свої переконання посаду в гімназії 1874 р., Русов дістає від Української Громади доручення їхати до Праги видавати Шевченків Кобзар (1875-76 рр.). Після того він іде на статистичну працю

* Фребелівка, або фребелівський садок – рід школи для дітей дошкільного віку, назва від німецького вченого педагога (виховника й дослідника основ виховання) Фридриха Фребеля (1782-1852), по нім. Fröbel.

** Ці спомини друкувалися на Наддніпрянщині в журналі «За сто літ» (Київ, 1928), тепер друкуються перероблені й доповнені в «Новій Хаті» (від січня 1936. р.).

до Чернигова, де Русови беруть рівночасно діяльну участь у місцевому українському й земському житті. Коли в 1878 р. припинено тут статистичну працю, Русови рішають «іти в народ» і власним прикладом на нього впливати, працюючи на ріллі; купують шматок землі в Борзенщині, Русов стає навіть за волосного писаря. Але ця спроба, як і слід було сподіватися, скінчилася невдачею. Селяни не розуміли кроку Русових, добачали в ньому якийсь підступ проти себе або гешефт, пани й адміністрація підозрівали тут заходи протиурядові, революційні. Тай самі Русови не надавалися на хліборобів, то й не могли вижити на своєму хуторі. Швидко не стало засобів, і Русов подався знову на статистику – описувати Ніжинський повіт (1878 р.). Скінчивши тут роботу, він займається розкопами на Кавказі, опісля редагує в Києві газету «Труд», очевидно, поступову й українолюбну (1880-81), восени 1881 р. їде знову як статистик до Херсонщини, досліджує Одеський повіт, працює в Єлисаветі, потім у Херсоні. Та ось через губернію проїздить цар, і Русових, як підозрілих виселяють. Русов їде до Харкова, де працює спершу над історією земства, а потім у земстві як статистик; з Харкова переїздить до Києва – описувати місто, а за рік знову до Харкова на таку саму роботу. Тут попадає до в'язниці разом з дружиною за перевіз українських книжок, що їх «тарасівці»^{*} спровадили були з Галичини та дали на перехов С.Русовій. З Харкова О.Русов переноситься в зими 1895 р. до Чернигова, запрошений туди повітовою земською управою на статистичну роботу. В рр. 1899-1902 працює як керманіч статистичного бюро губерніяльного земства в Полтаві. Та ось вибухають знані селянські розрухи на Харківщині й Полтавщині (1901-2 рр.), уряд обвинувачує за них статистів, і російський міністер Плеве наказує Русову покинути Полтаву за 24 години.

Русови переносяться до Петербургу, де О.Русов дістає місце керманіча статистичного відділу асекураційного й транспортного Т-ва «Надежда». Коли це товариство 1908 р. закрито, він дістає посаду викладача статистики в новозаснованому «Комерційному Інституті» в Києві. Та з вибухом світової війни Інститут переноситься до міста Саратова, Русов, хорий на задуху, тяжко занедужує і на третій день по приїзді до Саратова вмирає. Тіло його родина перевезла до Києва й там поховала.

^{*} «Тарасівці», українська таємна організація, заснована 1891 р. з почину Івана Липи в Полтаві для боротьби за національно-політичне визволення України.

Ціле життя переслідував російський уряд нашого славного діяча й його родину. Але, не зважаючи на ці переслідування, Русови не падали духом, і скрізь, де жили, їх дім ставав осередком українського національного життя. В їх домі збиралися старі й молоді, обговорювали всякі українські громадські справи, улаштовували збори, виклади, тощо. Всі, хто згадує Русових, дивується, як вони могли так багато працювати при своїм циганським житті, вічних переїздах, а головно – чисто ярмарковій метушні у власній хаті. І от, у цих мандрах, серед такого базару, а то й у в'язниці, Ол.Русов понаписував багато дуже поважних праць.

*

Хист до науки дістали по батькові у спадщину й сини, старший Михайло й молодший Юрій. Перший вивчав географію в Німеччині, в Ляйпцігу, займався етнологією^{*} й безперечно став би видатним ученим у цій ділянці, якби не тяжка хвороба, що пердчасно звела до гробу молодого вченого. А в молодому віці Михайло Русов полишив тривкий слід в українському національно-політичному житті як один із основників РУП – себто Револуційної Української Партії, першої української політичної партії в колишній Росії. А жвавність і гарячість унаслідив покійний Михайло від матері. Бо ж Софія Русова й досі, не зважаючи на свій вік, не втратила своєї жвавої, запальної вдачі. Мабуть, ця жвавність і піддержує життя в крихкому тілі нашої ювілятки, що й досі така сама непосидюча, як і за молодих літ. І така сама працьовита. А вона ж не мало за своє життя напрацювалася. Передовсім на улюбленому педагогічному полі. От як опинилися Русови в Чернигові, С.Русова завела там український захист для дітей. Але поліція закрила цей захист...

В Києві до війни Софія Русова брала діяльну участь в українському педагогічному журналі «Світло», працювала у Фребелівськiм Інституті. За української влади в 1917 р. бачимо її на чолі відділу дошкільної освіти в міністерстві народньої освіти, а в 1919 р. викладачкою педагогії в українському державному університеті в Кам'янці. Втікши 1921 р. від большевиків, С.Русова пробувала якийсь час у Відні та швидко переїхала до Чехії, де спершу викладала французьку мову в Українській Господарській академії в Подєбрадах, опісля стала професором педагогіки в Українському Педагогічному Інституті ім. Михайла Драгома-

^{*} Етнологія, грецьке слово – наука, що займається порівнянням духової й матеріальної культури різних народів, пор. Ж. і Зн. 1935, ст. 364.

нова в Празі. Рівночасно займається й громадською працею, зокрема бере діяльну участь в українському жіночому русі.

З нагоди 80-ліття складаємо нашій Високодостойній Ювілянтці, співробітниці нашого журналу, почесному членові Товариства «Просвіта», якнайщиріші побажання. – Редакція.

(Дж.: Життя і знання. – Львів, 1936. – Ч. 2. – С. 33-34).

Наталка Дорошенко

Життя і діяльність Софії Русової

Є люди, що весь свій вік віддають теоретично-науковим студіям і праці. Вони віддаляються від людей, хоч і творять для них, для життя. Полишають по собі незатертий слід – печать свого духа відбивають на поколіннях. Їх атмосфера – затишний кабінет і книжки...

Є ще люди, які живуть не самою теорією, але й дійсністю. Їх багатогранна душа охоплює широко всі прояви життя. Для них жити – це творити і діяти. Громада для них не абстрактне поняття, а збір живих людей, з крові і кости, з живою душею. Такі люди немов променисті зірки світять наоколо себе, закривають оточення, ваблять до себе красою своєї душі. Її теплом. Така є наша славна ювілянтка – Софія Русова. Тим то легко знаходила вона собі щирих друзів не тільки серед своїх людей, а й серед чужинців. В її багатій душі трівке місце займала гаряча любов насамперед до рідного краю й рідного громадянства, але не уважала вона гріхом любити взагалі людей, хто вони не були би, тільки щоб були правдиві люди.

Саме тоді, як співав Куліш своє «У досвіта встав я» – народилася в 1856 р. на Чернігівщині Софія Русова. Дійсно, темно ще було на дворі України... Шаліла царська сваволя, а люд поневолений мовчав. Мовчав, бо «благоденствував», як гірко співав Шевченко. Мовчав і український нарід, з заклепленими устами. Це були часи перед поваленням кріпацтва. Але на темному небі громадсько-політичного життя вже загоралися перші блискавки, що віщували скорий прихід кращого і близького завтра. То були перші іскорки революційних російських настроїв, то був грім віщого слова нашого великого кобзаря Шевченка, що роком розливався ген поза межі Наддніпрянщини і будив, кликав прокинутися і струсити зо себе накинута московське ярмо. В такому пересиченому революційними настроями часі зростала молода, чутлива душа.

По батьковій шведка (Ліндфорс), по матері французка, Софія Русова народилася й виховалася в українському оточенні, в українській культурі, серед українського народу. Як і інші видатні постаті неукраїнського походження (Срезневський, Єфименкова, Корш та інші), вона щиро полюбила Україну всім своїм гарячим серцем, прив'язалася до многотраждального українського люду. Та й як же могло бути інакше: вже з дитинства нянька-українка присипляла її чарівними українськими піснями, оповідала про страхіття життя простого народу під кріпацтвом; мерехтливі весняні золоті зорі з темносинього оксамитного українського неба розповідали таємничі казки, і легот запашного літнього степового вітру, пахощі трав і польових квітів надихували молоду душу поезією розкішної природи України і прищиплювали їй любов до природи. Кажуть, що найпривабливіша і найшляхотніша історія поневоленого народу. Може це, може вільнолюбний дух колишніх вікінгів жив у душі Софії Русової. Важко найти розгадку, як склалася така відважна істота, що йшла раз вибраним шляхом. Ніжна й добра для других, аж до самопожертви, у власному життю була все проста і скромна. Всею душею віддана своїй вистражданій прибраній Батьківщині – Україні, вона показала високий приклад патріотизму, невсипущої праці для народу, праці такої багатогранної, праці, яку вже тепер оцінити як слід, не так легко.

Раннє дитинство провела на селі. Праця батька, мирового посередника після знесення кріпацтва (1861 р.), поставила його близько до селян, а тим наблизилася до них і молоденьку тоді дочку його, Софію. Вона щирим серцем полюбила їх і тужила, коли попадала, як вона казала, в «панську» обстанову. Чоловік її, О.О.Русов, вислав її до своєї сестри, багатій дідички в селі Афанасієвці, на Катеринославщині, відпочинути після сидіння в тюрмі. Ось як вона згадує про це: після тюрми, після революційної праці, це панське життя ставало мені поперек горла, наче в часи середньовіччя, в часи феодалізму». Вона тільки тоді відпочивала душею, як йшла з дітьми на степові могили, «де вітер кудись жене сріблясте перекотиполе, де-не-де в ярочку біліє хатка, там хутір заховався коло криниці»...

В дев'ятому році життя Софію везуть до Києва, де вступає до гімназії. Тут вона попадає в українське середовище; хрещеними батьками її українства була родина відомих Старицьких. Це була доба українського народництва, час, коли свідомі українці сильно заходилися коло того, щоб збирати народню творчість, пісні, казки і т. і.

Скінчивши школу, нав'язує С.Федорівна відносини з російською революційною партією «Народня Воля», що саме тоді вступила на шлях тероризму проти царату. З усім молодечим запалом віддається вона громадській і революційній діяльності. Сама вона про себе каже: «мене захоплювали політичні та соціальні питання, але не з боку їх теоретичної правдивості, а з боку життєвої реалізації, і я захоплювалася ними цілком».

На полі української громадської роботи познайомилася Софія Федорівна з молодим талановитим ученим – Олександром Русовим, і вони скоро побралися (1875 р.). Сватом був сам Драгоманив, а Лисенко, як весільний дарунок підніс молодятам свою музичну композицію «Золоті Ключі». Молоді творили гармонію, хоч як ріжнилися між собою вдачею: він урівноважений, спокійний, вона – запальна, поривчаста, експансивна. Ніколи вони не розлучалися і жили працею для Батьківщини.

Згідно з духом тодішніх народолюбних настроїв, молоде подружжя рішає «йти в народ». Купують шматок землі в Борзенщині, на Чернигівщині, оселяються на селі й забираються до праці на ріллі. Він, учений статистик, вона – як фельдшерка. Праця серед селян, звичайно, не обмежувалась тільки лікуванням хорих, а була головно національно-освідомна, культурно-освітня. Але таке життя не могло потривати довго: з одного боку, Русови не були пристосовані до такої селянської праці, а з другого, – незвичайний спосіб життя інтелігентів швидко впав в очі адміністративній владі і збудив підозріння. Довелося залишити роботу й кидати село. Русови переїзять до Києва. Олександр не мав постійного заробітку і як статистик на запрошення виїздив час від часу в різні місцевості для статистичних описів. Жили дуже скромно та часом і не ставало засобів до життя. Софія Федорівна з свого боку заробляла на сім'ю: тут придався їй музичний талант, вона давала лекції музики і французької мови, яку досконало знала.

Дім Русових став осередком українського життя, а сама Софія Федорівна з головою ввійшла в цю роботу: у їх домі обмірковували різні революційні шляхи, між іншим шлях повстання на 1 березня 1881 р., який не довелося зреалізувати, бо несподівано прийшла смерть царя Олександра II з руки революціонерки. За переконання треба було платити: пішло життя повне непевності, поневірянь, переслідувань з боку царського уряду: часті сидіння у в'язниці, заслання, або життя під «ласним надзором». Часто арештували й безневинно. Сиділа сама, а бувало, що арештували й її мужа, й сиділи вони одночасно. Пізніше сиділа

рівночасно з старшим сином, Михайлом. Коли б поррахувати час її життя на волі і перебування в тюрмі та під «надзором», то не знати, чого було б більше. За правилами російських порядків «піднадзорні в політиці (а такими Русових завжди уважали), не мали права жити в деяких означених «на особому положеню» місцевостях. І от Русових раз-у-раз висилають з місця на місце; іноді цілком несподівано, через примху якогось місцевого царика-губернатора, чи жандармської влади, часом вимагаючи «в двадцять чотири часа» кинути місцевість. Через те життя сім'ї було попросту кочове, найдовше в одному місці жили вони, здається, на Чернигівщині: від 1895-1899 р., а потім в Петербурзі, поки нарешті не осіли в улюбленому Києві. Ось вільна й невільна маршрута Софії Федорівни: Київ, Алешня на Чернигівщині, Одеса, Київ – в'язниця, Єлисавет, Херсон, Катеринослав, Афанасієвка, Верхнедніпровськ, Алешки (Таврія), знову Алешня на Чернигівщині, Київ, Харків, Чернигів (1895-1899), Монпельє (Південна Франція), Полтава, Петербург, Київ (від 1908 р.), Саратов під час евакуації Києва в 1915 р., смерть її мужа і поворот до Києва. За особливо небезпечну владу уважала Софію Федорівну, і її часом саму висилали, розлучаючи чоловіка й жінку, відриваючи дітей від матері. Тодішній всесильний жандармський полковник у Києві, Новіцький, арештовуючи Софію, сказав їй, що вона гірша за всяку терористку, бо вміє привабити до революції широке громадянство. Прив'язана сильно до своєї землі, Софія Федорівна тяжко переболівала розлуку з близькими, відчувала ввесь сум опущених дітей і терпіння чоловіка. Старший син уже починав розуміти українську дійсність і «жах, що світився в очах, як вона пише в споминах, – мого сина (Михайла, що тоді мав три роки) був тою першою іскоркою, що зробила його на все життя революціонером».

Тяжко погодити родинне щастя й службу для народу серед тодішніх умов, і в душі Софії Федорівни часто бувало роздвоєння (життя її, як сама каже, постійно кінчалось суперечкою між двома обов'язками: родина, діти, чоловік, а з другого боку, – громада, рідний край).

Але вищим наказом для неї, як свідомої громадянки – була праця для рідного краю.

Природа щедро обдарувала Софію Федорівну: музикантка, письменниця, мала вроджені педагогічні здібності й тонку, чутливу душу. До того працююча, завжди бадьора, вона все знаходила час працювати над собою і займатися літературною працею. Навіть у тюрмі не

покидала цієї праці. Сидячи в одеській тюрмі, написала ряд оповідань із тюремного життя, книгу для дітей, оповідання для своїх дітей, писала статті на різні теми, що їх друкувала в одеських часописах.

Та найбільше тягло її до педагогічної діяльності і з часом цей потяг набрав сили та скристалізувався в сторону дошкільного виховання і позашкільної освіти. І ось куди б не кинула Софію Федорівну примхлива доля, скрізь вона береться за улюблену працю: організує дитячі садки, вечірні курси для хлопців і дівчат, з викладами з історії української літератури, читає українські книжки на голос. Так було на Чернигівщині, Херсонщині, в Харкові, Києві, Полтаві і інших місцях. Сидячи ж в катеринославській в'язниці, нав'язала зносини зо сусідньою келією, де сиділи карні жінки, й вечорами, коли наставав спокій від невсипущого ока дозорця, жінки сідали з обох боків під дверима, а Софія Федорівна читала їм українські оповідання, розмовляла з ними.

Багато подорожувала Софія Федорівна, або сама, або з чоловіком; об'їхала такі краї, як Італія, південна Франція (Монпельє), Швейцарія, Бельгія, Німеччина, Чехія та інші. Там могла спостерігати вільні умови громадського устрою, зустрічалася з політичною еміграцією, знайомила з революційними течіями Європи. І там, на чужині, не забувала вона праці для рідного краю. Так, перебуваючи з дочкою в Монпельє, виступила там з природним викладом на святі в честь провансальського поета, Містрала, й оповіла про тяжке життя України під царським режимом.

Під час подорожування побувала на виставі в Брюсселі і тут захопилася виставкою дитячих садків, а в Берліні – домом Фребеля.

Коли Русови осіли в Києві (від 1911 року), Софія Федорівна ще більше зв'язується з педагогікою. На запрошення директора фребелівського інституту Флєрова починає виклади з дошкільного виховання, й відтоді ця ділянка – як вона каже – стала її фахом і довела до університетської катедри. Всі свої знання з цього поля приклала вона у вільній Українській державі після революції 1917 р. Стояла, як відомо, на чолі відділу дошкільної освіти в Міністерстві Народньої Освіти, а в 1919 р. стала лектором педагогіки в українському державному університеті в Кам'янці-Подільському.

Окрім педагогічної праці, багато труду поклала Софія Федорівна й на громадському полі. За час своїх мимовільних і добровільних тинянь побувала в багатьох осередках українських, де купчилася національно-

культурна робота серед таємних тоді українських громад. І так витали й користалися з співпраці нашої ювілятки майже всі більші тодішні осередки української роботи: Одеса, Харків, Полтава, Чернігів, нарешті Петербург. Скрізь вона виявляла велику енергію, віддаючися цілком справі: чи то була безпосередня праця над освідомленням населення як у Чернигівщині, чи праця літературна. Скрізь і завжди вишукувала способи прислужитися чимось для рідної справи. Вже згадували ми її виступ за кордоном. А під арештом з пропозиції прокуратора склала «обяснітельную записку» про українську справу, яку він обіцяв повести до сенату. Правда, вона подала її вже, як вийшла на волю. В часі першої російської революції, коли зорганізувалося Всеросійське Т-во Учителів, заняла вона місце в президії, як представниця українського вчительства, де гідно захищала його національно-громадські права й обороняла право рідної мови для української дитини. В часі світової війни зустрічаємо Софію Федорівну яко члена «ТУП» (Т-во Українських Поступовців).

Письменницька діяльність Софії Федорівної дуже різноманітна і в'язється з її працею чи то педагогічною, чи національно-культурною. Й тут вона старалася використати всі можливості, беручи участь у російських видавництвах, де тільки можна було просунути щось про українське питання. Так її обрано головою видавничого відділу Київського «Общества Грамотности», що його провадив Науменко. Взятася за працю, хоч і російською мовою мали виходити книжки, але сподівалася, що може вдасться видати щось і по українському, а у всякому разі вважала, що нехай хоч російською мовою, а ширитись освіта та позитивне знання. Вибирала для того такі теми, що, як казала, «підносили б патріотичні почуття». Так вийшли написані нею популярні книжечки: «Жанна д'Арк», «Карло Великий», «Сковорода», «Тарас Шевченко» та інші. Співпрацювала вона теж у багатьох українських видавництвах, між іншим у славному В-ві «Об-ва Распространения Общеполезных і Дешових Книг» в Петербурзі, що в кінці 19 на початку 20 віку сповняло роллю правдивої «Просвіти» для України. Писала тоді Софія Федорівна й на теми методично-педагогічні, й тут була вона, як уже згадувалося, піонеркою дошкільної й позашкільної праці. Маючи за собою багату практику педагогічну й знання нових європейських напрямків, стала прихильницею нової трудової методи в школі і в вихованню. З-під пера її вийшли дві книжечки, що обґрунтували та пояснювали цю теорію виховання, а саме: «Нова школа соціального виховання» і «Теорія і практика дошкільного виховання», видані уже за кордоном на еміграції. Писала по-

пулярні книжечки, переважно про природу, з географії, написала український буквар, казки для дітей, брала участь у складанні херсонського Збірника, написала біографію Квітки, що уміщена в I томі харківського видання його творів; тоді ж написала огляд української літератури в пол. XIX в. Нарешті була аж до війни головною співробітницею і душею педагогічного журналу «Світло». Крім того, багато дописувала до часописів українських і російських. В останніх писала на теми українознавства з метою пропагандивною серед російського громадянства та за те багато досталося їй, як вона каже, від неможливого Грінченка за її ніби-то російські симпатії. Але вона знала, що робила, а хто знав її, не міг поважно брати тих закидів.

Не можна поминути тут і співпрацю Софії Федорівни з своїм чоловіком у видаванні «Кобзаря» Шевченка у Празі. Та поки це робилося, вийшов саме страшний цензурний наказ 1876 р. і надрукований «Кобзар» довелося вже нелегально перепачкувати на Україну. Русови це й зробили за допомогою галичан. Залишає для нас також Софія Федорівна дуже цікаві свої спомини, що друковані були в збірнику «За століття», а тепер друкуються наново в «Новій Хаті». Вони тим більше цікаві, що Русова оберталася серед найвидатніших українських діячів і діячок та письменників і мала серед них багато приятелів, як: П.Я.Стебницький, С.Єфремів, Д.Дорошенко (ще з студентських часів), С.Петлюра, П.Мирний, М.Лисенко, О.Пчілка,... І.Липа, Дніпрова Чайка, Драгоманів, Л.Жебуньов, Ростміров, Тобілевичі – батьки й сини, М.Заньковецька й багато інших.

Багато натерпілася за своє трудяще життя Софія Федорівна, багато пережила й родинних втрат: спершу трагічна доля й смерть улюбленого брата, визвольника з лабет жандармів; далі хвороба й смерть коханого сина Михайла, багатонадійного молодого вченого й визначного українського політично-громадського діяча, а нарешті знову тяжка втрата – смерть чоловіка.

Але ж сильний дух усе підтримував знеможене тіло, а потіху собі находила С.Русова в праці. Мала вона щастя дочекатися відродження України, для якої стільки натерпілася і напрацювалася. Тоді бадьоро стає на своєму пості громадянки – як член Центральної Ради і як педагог: керує відділом дошкільного виховання при Міністерстві Народної Освіти. З урядом переїздить до Кам'яця й тут стає лекторкою педагогії в українському державному університеті, засновує «Жіночу Національну Раду», головою якої є тепер на еміграції в Празі. Тоді

ж брала участь в комісії для укладання пляну єдиної української школи під керуванням Петра Холодного.

Так кохала рідний край і хотіла до останнього працювати для нього, не могла розлучитися з ним! Але коли переконалася, що під большевицьким режимом марна надія зробити щось для української справи, покидає нарешті Україну: вже в поважному віці – понад 60 років – приймає останню чашу терпіння – становище емігрантки. З кінцем грудня 1921 р. переїжджає через Львів, їде далі: короткий час Відень, а нарешті Чехія. Знову радісна праця для українського громадянства: спершу в Подебрадській Господарській Академії, як лекторка французької мови і керманічка дитячого садка для дітей-емігрантів, а далі – як професор педагогіки Українського Педагогічного Високого Інституту у Празі. Не перестає цікавитися жіночим питанням, бере чільну участь у праці для жіноцтва. Досить згадати її присутність на жіночих міжнародних з'їздах в Гаазі, Копенгазі, Римі. За її ініціативою послана була перша допомога голодній Україні.

Не покидає й літературної діяльності і далі співробітнічає в багатьох українських періодичних видавництвах, як колишнє «Письмо з Просвіти», тепер «Життя і Знання», «Нова Хата», «Жінка», «Жіноча Доля» та інші.

Все бадьора й жива, сильна духом і енергійна, дає нам приклад працюючості й посвяти для рідної справи. Давно заслужила вона на почесний відпочинок від рідного громадянства і належить їй спокійне життя серед пошани й піклування рідного оточення. Нехай же ще довгі літа тішиться здоров'ям, а нам дай Боже дочекатися в близькому майбутньому вшанувати нашу славу Ювілятку на рідному ґрунті, у визволеній Батьківщині так, як вона того заслужила своєю довголітньою, повною посвятою, невсипущою працею для України.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 7-8. – С. 7-9).

Н.Дорошенко

Софія Русова як педагог. (З нагоди 80-ліття уродин)

Життя прожити – не поле перейти, каже народна приповідка. Так, але ще б як прожити! Щоб серцем глибоко відчувти народний біль, щоб кожний крок – то чин, натхненний чистим творчим духом; щоб сіяти

зерно, і щире й потрібне для народу. Сівач, що кидає зерно, з любов'ю і надією чекає на врожай своїх трудящих рук. Не така буває доля народних сівачів. Не кожний дочекає... Багато падає їх на шляху тих сівачів-борців за щастя рідного народу. А вибраних відмічає Бог своєю печаттю. Їх життя сповнене безупинною працею й терпінням, але вони йдуть все вперед, не чують тягару й прикостей життя ані болючих власних втрат, бо перед ними ясніє велика мета: служба Батьківщині.

До таких належить і Софія Русова.

Народилася вона на Чернігівщині 18-го лютого 1856 року. Походить від батька-шведа і матері-французки. Але, народившись і виховавшись на Україні, серед української чарівної природи, вона вже з дитинства перейнялася українським духом, зростала міцно з українським народом, його культурою, його стремліннями, і стала українська земля її землею, Україна – її Батьківщиною. Десятилітньою дитиною опиняється С.Русова в Києві, де її віддано до гімназії. Тут попадає під опіку родин Старицьких, Лисенків і стає свідомою україркою. Жива й активна вдачею, зростає з бажанням віддатися праці для визволення улюбленої Батьківщини – України. Гаряче працює над собою, вчиться. По скінченні гімназії 1871 р. їде зо своєю сестрою до Петербургу студіювати дошкільне виховання: методи Песталоцці, Руссо, Дістервега, Фребеля. По повероті до Києва закладають сестри Ліндфорс дитячий садок. На ґрунті громадської роботи знайомиться молода Софія з видатним вченим-статистиком Олександром Русовим, і в 1874 р. вони одружуються. Обоє ідейні працівники йдуть дружньо життєвою дорогою, і тільки насильство розлучає їх. Віддають данину тодішнім кличам «йти в народ» і деякий час працюють на ріллі, на Чернігівщині, але головне завдання їх – культурно-освітня праця між народом.

Молоду жінку не вдовольняє тільки така праця, що розрахована на повільний розвиток подій шляхом еволюції. Україна терпить під царським режимом; переслідування її нищать, немає можливості розвитку культурно-національної роботи. Безупину арешти, висилки, заборона українського друкованого слова...

І Софія Русова з усім запалом поринає в революційну діяльність, входить у зносини з російською революційною партією «Народна Воля» і від революційного перевороту чекає визволення й для України. Звичайно – це не проходить для неї безкарно. Життя її з того часу стає тернистим шляхом: часті сидіння по тюрмах, висилки або життя під

«гласним надзором» поліції. В цих мимовільних скитаннях об'їхала майже всю Україну. Багато подорожувала й за кордоном. Побувала в Німеччині, Чехії, Бельгії, Франції. Цікавиться не тільки громадським життям, але й педагогічним. В Берліні захоплюється домом Фребеля-Песталоцці, в Бельгії – дитячим садком, знайомиться з потрібною педагогічною літературою, здобуває широке знання. Те своє знання старається вона прикласти на Україні. Скрізь, де тільки кидала її доля, вона, в першу чергу, закладає дитячі садки; Київ, Катеринославщина, Чернігівщина, Херсонщина, Харків, Полтава, знову Київ – ось місцевості її педагогічної діяльності. Стає вона в нас піонеркою дошкільного виховання, як практик і теоретик. В ширшому розмірі пощастило їй прикласти своє знання з цього поля в Києві незадовго перед світовою війною. Відомий російський педагог Флеров, директор Фребелівського Інституту в Києві, запросив Софію Русову викладати лекції з позашкільної освіти. Це стало її призначенням і відтоді, як сама каже, вона вже не зійшла з цього шляху, «що привів її до професури».

З революцією 1917 р. стає членом Центральної Ради. На припоручення міністра Стешенка стає в провіді Відділу Дошкільної Освіти в Міністерстві Народної Освіти. Тепер узялася вона з запалом до праці, стараючися на вільній уже рідній землі пристосувати все своє широке знання й добутий досвід для добра українського народу. Однак це щастя не триває довго. Під напором червоних військ разом з урядом доводиться їй залишити Київ. Згодом осідає в Кам'янці, де даліше держить у своїх руках реферат дошкільного виховання і, крім цього, викладає на державному університеті в Кам'янці педагогіку. По упадку української держави залишається ще якийсь час Кам'янці під червоною владою, але не може погодитися з режимом і їде на еміграцію.

Від 1921 р. живе на еміграції в Чехословаччині, де спочатку викладає французьку мову в Українській Господарській Академії в Подєбрадах та керує дитячим садком для дітей-емігрантів, а потім працює в Українському Високому Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова в Празі. Не дивлячися на поважний свій вік, працює багато й не перестає цікавитися національним громадським життям, зокрема жіночим питанням, для якого також багато вложила труду. Однак найбільше віддається своїй улюбленій праці: педагогічним студіям і пише найповажніші свої праці з ділянки педагогіки. Від дошкільного виховання переходить згодом до виховання взагалі: зокрема цікавить її суспільне виховання та його сучасні педагогічні напрямки.

Як представляється педагогічний доробок Софії Русової? Приглядаючися ближче, можна ствердити, що Софію Русову цікавило педагогічне питання в усій його широчині. Чи був це тільки вроджений нахил? Здається, не помилимося, коли скажемо, що увага її до педагогіки витікає з її національно-громадських поглядів, поглядів як на головний обов'язок кожного свідомого українця. Як знаємо, Софія Русова була співредакторкою педагогічного журналу «Світло», що виходив в роках 1910-1914 в Києві. В цілому ряді своїх статей вона висловлює й свої думки про вагу педагогічного питання для українського народу, зокрема про дошкільне й шкільне навчання. В 1910 р. немає числа «Світла», де не були би її статті. Вже самі заголовки промовляють, чим вона цікавилася в першу чергу...

Згадуючи, що Драгоманів учив у недільних школах, вона разом й сама каже, що просвіта – це найважливіша річ для народу під тодішню хвилю. Як найважливіші засоби згадує «учителювання», писання шкільних підручників на рідній мові, складання популярних книжок для народу... Та хоч як це важні засоби освіти народу – добрі популярні книжечки, добрі підручники й керманичі освітньої праці, то все ж таки вони стануть швидко тільки півзасобами, якщо школа вже змалку не виробить в дитини потрібного наставлення. Тому не тільки освіта дорослих, але ще більше початкове навчання мусить бути ведене на рідній мові та й в національному дусі. «Гаслом усякого свідомого українця, – каже вона, – мусить бути: «рідна школа на Україні». Ця школа повинна бути національна по духу, не тільки по мові. Україна, якщо має двигнутися й стати поруч інших народів, повинна мати свідомих, активних, творчих громадян, зо широким поглядом на світ. Тому Україна потребує не якої-будь школи, де вчили би тільки читати, писати й числити. Українська школа, національна по духу, повинна не тільки навчати, але – і то перш за все виховувати свідомих, метких, активних громадян. Не може того зробити «казенна» російська школа: нову людину може виховати тільки нова школа, збудована в дусі тих течій, що вже тоді широкою струєю шили скрізь по культурних країнах заходу.

Якщо виховання – це (як сказали би нині) найважливіша суспільна функція, якщо в його силі, як це слідно з прикладів інших народів, переробити в певних межах вдачу народу, так його слід зачинати можливо рано, вже з перших літ життя дитини. Повне виховання (в широкому розумінні, що включає в собі теж навчання) повинно, на думку

С.Русової, охоплювати три головні стадії: дошкільля, школу, позашкільля. Програму виховання в кожній стадії складати би так, щоби вона творила для себе замкнену цілість, достосовану до психіки дитини і потреб народу, але водночас, виховання в кожній стадії не повинно становити цілі самої в собі, тільки має бути підготовкою для дальшої вищої стадії. Тому Софія Русова обстоювала засаду єдиної школи...

Підбудова шкільного виховання – це дошкільне виховання, зокрема такі його форми, як дошкільля й дитячі садки. Ще наприкінці 70-их рр. земства стали організувати на Україні дитячі садки. Завдання цих дитячих садків було не так виховне, як скоріш метою їх запобігати випадкам пожеж, що їх спричиняли залишені без догляду діти, та хоч трохи піднести гігієнічні умовини, що в них доводилося жити дітям. Софії Русової, що мала нагоду побувати за кордоном і бачити зразкові фребелівські садки, ці садки не могли задовольнити. Всміхалася їй виховна метода Песталоцці-Фребеля, по якій виховання – це «постійне виявлювання доброти». Манили її бельгійські дошкільля, де «діти себе почувають тепло, як у рідній хаті», де провідниця-виховниця доглядає дітей, «мов та ласкава мати». В такій обстановці, зближеній до родинної, близькій і рідній дитині, розцвітає, розвивається і кріпшає душа дитини й її тіло. Працюючи практично в ділянці дошкільного виховання, Софія Русова поруч з цим запізнається з багатою педагогічною літературою, і в її уяві зарисовується ясно образ дитячого садка на Україні. Перша на українських землях вона творить одноцілу теорію дошкільного виховання, сперту на широкому знанні відповідних починів і течій на заході, а водночас достосовану до потреб українського дошкільля, наскільки це в тому часі було можливе...

В цілому ряді статей на сторінках «Світла», а то й в окремих книжках, Русова з'ясовує: який повинен бути дитячий садок на Україні, якими методами його провадити би, подає програму його та розподіл праці.

Звичайно, садок мусить насамперед бути національний не тільки, як згадувано, мовою, а й всім оточенням. Тут треба взяти під увагу навіть обласні відміни народного життя і творчості. Самий будинок повинен бути в національному стилі. В помешканні дитячого садка дитина повинна зустрінути рідну знайому обстановку. Педагогічними засобами мусять бути: рідна мова, народні казки, пісні, музика, а для малювання народний орнамент. Софія Русова особливо радить звернути увагу на естетичне виховання: «коло малих дітей мусить завше складатися атмос-

фера краси, почуття ласки», бо «художні твори роблять душу чистою і виховують фантазію». Естетика докільля впливає теж на моральне ви-роблення дитини. «Коли дитину оточує краса, для неї цілком зрозуміла й приваблива, вона впливає на її настрій, нахилиє на добре поведження» («Теорія і практика дошкільного виховання», ст. 63).

Виховниця повинна знати національну вдачу й мову дитини, бо тільки тоді «знайде вона стежку до дитячого серця й розуму».

Виховання, розпочате в дитячому садку, повинно продовжуватися в школі. Шкільне виховання повинно мати на меті виробити людину з широким розумінням своїх громадських обов'язків, з незалежним високо розвинутих розумом, братерським почуттям до людей, людину, здатну до праці, – таку людину, яка ніде, ні при яких обставинах не заломиться морально та й переведе в життя свою незалежну думку...

Сама глибока демократка й гуманна людина, Софія Русова перенесла ці погляди й на школу. Поділяла також новий погляд передових європейських педагогів, що школа «повинна служити життю», та що мусить бути пристосована до національного характеру народу. Українська школа, щодо своєї організації, повинна бути громадською, як колись були братські школи, демократичною й дешевою. Хлопці та дівчата повинні виховуватися разом. В такій школі мусить бути високо поставлене фізичне виховання. Для цього найкраще творити би школи з інтернатами по хуторах і по селах, серед степового повітря.

В основу навчання мусить бути положене природознавство, бо це відповідає хліборобському характерові краю. З цим лучиться студіювання техніки тієї фабричної продукції, що найбільше розповсюджена на Україні, Поруч з природознавством велику вагу належить покласти на студіювання рідної історії й історії тих країв, що «більше внесли нового й цінного до загальнолюдської скарбниці добра, краси, культури і науки».

Методом в навчанні мусить бути самодіяльний дослід у всіх науках в тій формі, в якій він відповідає окремим відмінам наукових дисциплін: малюнки, ліплення, діаграми, карти, досліди на зразкових грядках і т. п...

Велике значення надавала Русова екскурсіям, бо вони навчають не тільки дивитись навкруги, але й бачити усякі явища в усіх деталях, придивлятися до цих явищ і розуміти їх зв'язки між собою і зв'язок з тою сферою, в якій вони утворилися. Багато дають екскурсії користи й для розвитку мови, знайомства з природою, географією та геометрією.

Таким чином, школа повинна бути підготовкою до життя, це школа праці, але праці в приємнім родиннім оточенню, праці радісної. Звичайно, в такій школі, на думку Русової, не повинно існувати жадних кар ані нагород. Бо праця кожного – це вислів його внутрішньої потреби, необхідности розвинути свої духові й фізичні сили, придбати освіту наукову й громадянську. Для останньої цілі може послужити гуртова праця, кооперативні заходи, нарешті належить так організувати шкільне життя, щоби воно будило й зміцняло всім своїм ладом громадське почуття дітей.

Школа, хоч як гарно збудовано би її плани навчання й програму виховання, буде все-таки чимось мертвим, якщо її не оживить своїм творчим духом тямучий свого великого покликання учитель-виховник. І коли Софія Русова в 1919 р., уже як лектор університету, визначала напрямні освіти на Україні, вона гаразд здавала собі справу з усіх тих труднощів, які прийдеться побороти, здійснюючи на Україні ідеали поступової педагогіки. «Перша перешкода – на її думку – полягає в невідповідності вчительства, у відсутності зразкових шкіл та відповідних інструкторів»... Тому, вважаючи добру освіту одним з найперших двигунів кращого завтра, закликала, щоби «і вчителі по школах, і керівниці по дошкільних установах мали відповідну підготовку, широку свідомість соціальних і моральних ідеалів»... Тільки учитель-виховник, свідомий своїх завдань і мети, до якої стремить, може повести повірену йому молодь куди слід і виховати її в дусі ідеалів національної поступової школи. «В наші часи бути гарним педагогом – це бути справжнім реформатором майбутнього життя України, бути апостолом Правди і Науки»...

Не маючи змоги до революції 1917 р. сама працювати активно в школі, все ж таки живо цікавилася професійним рухом учительства. Брала участь у різних з'їздах, де й заступала свої погляди. І так брала участь як делегатка в Першому Всеросійському З'їзді по народній освіті, в з'їзді представників земства в справі народної освіти. Під час революції (1905 р.) вона від українського вчительства ввійшла до президії Всеросійського Т-ва Вчителів, а по революції 1917 р. вибрано її головою Української Вчительської Спілки.

Тепер Софія Русова є почесним членом Товариства «Взаїмна Поміч Українського Вчительства».

Хоч невідрадні обставини, в яких доводилося жити Софії Русовій, не дозволили їй розвинути вповні ані реалізувати замислів у ді-

лянци педагогіки, все ж таки два досягнення остануть її тривалою заслугою. Вона утворила в нас першу систему дошкільного виховання, сперту на західноєвропейських зразках, але достосовану до наших потреб. Вона спопуляризувала в нас сучасні європейські погляди на дитину, на виховання в душі нових вимог і не перестала при кожній нагоді підчеркувати, що тільки освіта, доцільно і вміло ведене виховання, може витворити «чесних діячів-патріотів, вмілих практичних робітників і суспільно-об'єднану, інтелектуально-розвинену масу»...

(Дж.: Шлях виховання й навчання. – Львів, 1936. – Кн. 1. – С. 4-10).

Ольга-Олександра Дучимінська

Софія Русова.

(З нагоди 80-літнього ювілею)

*Для рідного краю, для меншого брата
і тіло і душу зложи,
не жди, яка буде заплата,
не жди – а служи!*

Оці вищенаведені слова були кличем життя нашої Вельмидостойної Ювілятки, яким вона кермується й до сьогодні, без огляду на свій глибокий вік. Служить святій справі так щиро, як тому років шістдесят. Її запалу до праці, любові до великої ідеї не могли в ній погасити ніякі перешкоди, тюрми та тяжкі життєві обставини; це найяскравіший приклад муравлиної витривалості, яка, «сто раз впавши і сто раз вставши», – як каже поет, – йде далі по раз вибраній дорозі до визначеної мети. Її життя – це примір для сучасних і майбутніх працівників. Вона вчить, як вести боротьбу, і вчить, як треба господарити в новій Будівлі, коли настане слухний час. Бачимо її як Каменяра, який увесь свій молодий вік лупає скалу, і бачили ми її при праці в короткий час незалежної Української держави.

Софія Русова родилася 1856 року в великопанській родині. Та в домі її батька панував демократичний дух, і діти вчилися гарно ставитися до населення. Коли знесено кріпацтво, батька її вибрано мировим посередником, і він старався усіма силами захищати права селян на землю. Ці всі події витиснули на душі молодой Софії незатерті враження, зацікавлення суспільними подіями та працею для поневолених.

Під впливом старшої сестри вона знайомиться зо змаганнями й бажаннями тодішньої підпільної, революційної Росії. В її душі родиться бунт проти насильства та поневолення, й вона почуває в собі охоту та силу до боротьби проти цього зла. Стає революціонеркою.

Тогочасним звичасм вона була вихована в російському душі. Та скоро пізнає визначних українських діячів, під впливом яких зацікавлюється українською справою. Її першими учителями у цій справі були Старицький, Лисенко, Нечуй-Левицький, Драгоманів, Вовк, Житецький. Вона виходить заміж за Олександра Русова, гарячого українського патріота, який усім серцем любив рідну землю; він то й свою молодую дружину навчив цієї любови.

І вона зразу попадає у вир суспільної та підпільної праці на українському ґрунті. Революційний рух, яко визвольний, будив цим самим і визвольні змагання українців.

Чоловік її працює, як статист, по різних містах України. Вони переїзять з місця на місце, та це не перешкоджає Русовій працювати усюди. Чоловік працював у своїй науковій ділянці, а вона усею душею віддалася народним справам у різних ділянках. Стає дуже активним робітником з великою ініціативою. Дім її – це огнище, де все збираються свідомі українці у всіляких ментах народного життя. У неї вирішують і призначають кожному ролі в громадському житті й праці. А коли ставали вільніші хвилини, то дім її давав захист усім, які хотіли спочити й дихнути мистецькою атмосферою. Музика й спів гартували в їх домі чільних митців. Лисенко гостював часто в них і в день їх вінчання написав для неї композицію «Золоті ключі». Письменники й драматичні артисти тогочасної доби – усе це гуртувалося в домі п. Софії.

Попри суспільну працю, вона багато часу присвячувала теж праці на полі педагогічній. Ще молодою дівчиною (16 років) разом із сестрою відкрили вони школу. До цього Софія перевела основні студії. Вистудіювала методи Песталоцці, Руссо, Фребеля та Дістервега. Де тільки могла, в своїх мандрівках вона закладала дитячі садки, школи, позапільні курси. Заробляла теж дуже часто лекціями музики та французької мови.

Попри своє кочівничє життя, суспільну працю, вона теж мала до ведення тяжкий дім. Побіч своїх дітей, вона ще все тулила й чужих. А скільки приїжджих, чи бездомних, чи після тюрми шукали в теплій, щирій хаті п. Русової захисту перед життєвою бурею та спочинку для втомленої душі? Усьому цьому давала раду пані Софія.

Та життя її, і так трудяще й неспокійне, було ще повне перешкод та підозрінь зо сторони властей. Її раз у раз арештують, а то ставлять під «гласний надзор» та виселення з певних околиць України (Херсонщина). Але твердого духа ніщо не страшить, не ослаблює сил його. Вона й у тюрмі працює. Пише оповідання для дітей та інші більші твори, як «Карл Великий», «Діти тюрми», «Дунька Киворучка».

Своє знання Русова поширює теж, як може. Коли діти підросли, то, щоб можна було самій вчити їх природи, вона спеціально студіює природничі науки. Щоб бути корисною селянам, вона ходить на курси медичні (тоді ще для жінок не було вступу до медицини) і стає фельдшеркою. Усюди, де тільки могла, набувала знання, щоб тим краще працювати можна було для народу.

Не раз через це виходили в неї непорозуміння з деякими діячами (О.Пчілка, Грінченко). Вона стояла на становищі, що коли нема рідного друкованого слова, то можна й послугуватися чужим, щоб тільки розширювати світогляд загалу. Думала, що меншу шкоду принесе наукова книжка в руках людини, хоч би й чужою мовою, як взагалі ніщо.

Про друковане слово вона старалася, як могла і де могла. Працювала при всяких легальних і нелегальних часописах і все старалася, щоб щось дати для якнайширшого загалу. Для того писала й свій «Буквар» чи популярні народні книжечки та географію.

Усе її писання мало тільки одну мету: послужити великій справі пробудження народу. Вона – це тип таких ідеальних робітників, що не хочуть ні слави, ні жадної собі користі, а все життя віддають ідеї. І ніякі переслідування, тюрми, ніякі невігоди життя не зможуть їх викинути з рейок, на які вони раз поставили своє життя.

Коли вже влада не могла собі дати раду з Русовими, себто забагато їх уже було по всій Україні, закидають їх у далекий Петербург. Хоч як тужила п. Софія за синім небом України, за широкими степами, за запахом рідних піль у мрячній півночі, то й тут вона не вгавала в праці. В Петербурзі вже була організована українська громада, що законспірувалася під назвою «Добродійне видавниче товариство» – і праця для рідного краю пішла таким темпом, як і досі. Там п. Русову вибирають до комісії (при Академії Наук) для вирішення справи про права української мови. Тоді, як відомо, прийшло рішення цієї Академії, яке українську мову визнає не за діалект, а за незалежну мову, окремішню від російської.

У 1909 р. Русови переїздять знов на рідну землю в Київ. Та в Петербурзі попрощала навіки Русова свого найстаршого сина, який уже був почав науково працювати і з метою наукових дослідів виїздив був навіть у нашу Гуцульщину. Мусіла в чужу землю зложити кості свого коханого сина – а сама поїхала в соняшний світ любові, рідної землі.

Праця йде далі раз наміченим шляхом. Так у безнастанному труді захоплює її війна, на яку багато надій покладали українці. Це мала бути вирішальна хвилина: «бути чи не бути». Але всі гаряче вірили тільки в це «бути». У братній Галичині формувався український легіон, який усім провіщав близькість великої хвилі. Та в початках війни Русова гратить свого вірного друга: Ол.Русов помер. Але не було часу довго боліти своїм болем, своїми переживаннями. Батьківщина була напередодні великих подій.

Револуція 1917 р., здавалося, розв'язала питання довгожданої справи: Україна стала вільною. Та тепер з'явилося безліч праці при уформуванні й утриваленні великої Будови. Соф. Русова віддається усім серцем культурній праці у власній державі. Повсталала Центральна Рада, до якої покликали Русову, й вона обняла становище комісара дошкільної і позашкільної освіти. Вона була одною з небагатьох жінок, що брали чинну участь у політичному житті тодішніх часів.

Та не довго прийшлося працювати Русовій у вільній Україні. Прийшла зміна влади, тяжкі, непевні часи, і вона мусила переживати усю тодішню тегенну. Та ні на хвилину не кидає свого становища. Їздить разом з нещасною українською владою та працює невпинно. Як не може працювати на педагогічному полі, то організовує допомогу раненим чи полоненим і не лишає рідної землі. Вона хоче їй служити й у найтяжчих переживаннях, бо вірить у святість справи. При евакуаціях виїздить все останньою, терпить холод, голод – але стоїть вірно при своїх засадах і усюди, де може, підтримує віру в добру справу.

Довго поневірялася, то одинцем, то з усіма – вкінці, працюючи в Червоному Хресті, перебуває тяжку недугу тифу. Та й це вона побороє. Їй не час ще відійти, ще багато праці перед нею. Батьківщина тепер потребує її може більше, як коли! І видужала.

Коли їхала місія в Польщу, вона теж виїздить і відвідує табори полонених: в Тарнові, Домбю, Пикуличах. Галичина їй подобалася, вона могла залишитися тут чи поїхати на захід, на еміграцію. Але вона вертається в Україну, на рідний ґрунт – бо вірить, що там треба якнайбільше праці.

Однаке більшовицький режим, ця непросвітна темрява, яка за дрібниці нищить всі чільні одиниці, параліжує культурну працю – таки з часом вигнала зо своїх меж і цю залізну людину. Нічого не могла вдіяти, а то ще й погубити себе – а їй ще так хотілося жити й служити Україні! Вона ж тепер може більше, як коли, потребує праці та робітників.

І Русова кидає синє небо України, її золоті поля, запашні степи, які так гаряче любила. Але з соняшним промінням у душі вона їде в чужину. І ця ясність, це сонце любови до рідної країни не дає їй ні на хвилину зложити рук при праці. Опинилася на еміграції в Празі, де розпочинає нове, повне груди життя, з розмахом молодої людини. Стає професором французької мови, а також педагогіки в Педагогічному Високому інституті ім. Драгоманова у Празі, де живе й працює донині. Все повна любови й доброї віри, виховує молодь до великого майбутнього, яке може вже й дуже близько перед нами.

І ось 80-й рік життя застає її при науковій і громадській праці для рідного люду, так як шістдесят років тому.

Спішимо шановній Ювілянтці віддати поклін за її великі заслуги та груди для рідного краю й бажаємо їй діждати якнайскоріше великої хвилі Воскресення, щасливого повороту на рідні, широкі степи України під шум золотих нив та прапорів.

22. II. 1936.

(Дж.: *Жіноча доля*. – Коломия, 1936. – Ч. 5. – С. 5-6; Ч. 6. – С. 4-5).

Андрій Жук

Русови в Полтаві

Подружжя Олександр і Софія Русови ціле життя скиталося по Україні, переслідуване царським урядом за народолюбні українські переконання та громадську діяльність для українського народу. Київ, Чернігів, Одеса, Харків, Полтава – оце головні міста, в яких Русови жили й працювали, змінюючи їх звичайно не з власної волі, а через «незалежні обставини».

Олександр Русов ще будучи студентом Київського університету пристав до українства і від початку сімдесятих років минулого століття аж до смерті (1915) відігравав в українському житті дуже велику роль. Йому дотримувала кроку в громадській діяльності його дружина Софія Федорівна.

По укінченні університету Олександр Русов дістав був урядову посаду учителя гімназії у Києві, з якої його звільнено в 1876 р. як «політично непевного». З того часу Русов віддається статистичним дослідям економічних відносин на Україні, пропонуючи свої послуги то одному, то другому земству, під кінець дев'ятдесятих років опиняється в Полтаві, як начальник Статистичного Відділу Полтавського Губерніяльного Земства.

В Полтаві родина Русових стає центром українського і громадського життя. Коло старих Русових гуртувалося старше українське громадянство міста Полтави, а син Русових, Михайло (1876-1909), тоді студент Харківського університету, був центральною фігурою серед української шкільної молоді Полтави.

В літі 1901 р. я також жив у Полтаві, працював в Статистичному Відділі Земства та ближче пізнав родину Русових. Регулярно раз на тиждень у Русових відбувалися товариські сходи співоробітників О.Русова, з якими його лучили українські інтереси, та визначніших місцевих українців зі старшої і молодшої генерації. Бували тут Панас Мирний, Падалка, Коваленко, Кошовий, Ротмістрів, брати Скліцькі, Кохановський, Кучерявенко, Понятенко, Петлюра і багато інші.

Темою розмов були звичайно актуальні події внутрішнього життя Росії, як розрухи на університетах, що віщували наростання в Росії революційної хвилі, українські літературні справи, згадки старших з минулого українського життя, культурне і економічне положення пароду і т. п.

Яка політична атмосфера панувала в родині Русових і їхньому товариському оточенні, про це можна судити по тім, що молодий Русов був ініціатором і співосновником Революційної Української Партії (1900), першої на Наддніпрянщині політичної партії, від якої дагується новочасне політичне українство.

Керуючий осередок цієї партії в Полтаві (Вільна Громада РУП) складався тоді з Кошового, М.Кохановського, А.Кучерявенка, М.Русова, С.Петлюри, П.Понятенка. Перші три були заводовими статистиками, службовиками Статистичного Відділу Земства. Українська Громада в полтавській духовній семінарії була під впливом РУП. Провідну роль в громаді відігравав С.Петлюра, видалений в тому році з семінарії за українство.

З ініціативи О.Русова полтавське губерніяльне земство взялося до великої дослідницької роботи економічних відносин в губернії, виси-

лаючи на повіті спеціальні статистичні експедиції. Постійний і часовий персонал Статистичного відділу, який переводив економічні переписи в повітах, а підбір якого залежав від О.Русова, складався майже виключно зі свідомих українців, революційно настроєних, а в значній частині з членів РУП.

Річ ясна, що ці статистики, стикаючись у повітах з інтелігенцією і селянством, провадили українську революційну пропаганду і приготували ґрунт до революційного виступу селянства Полтавської й Харківської губерній навесні 1902 р. Власти, досліджуючи причини селянських розрухів, ствердили поширення серед селянства видань РУП і дійшли, що статистичні експедиції земства також причинилися до збудження неспокійних настроїв серед населення. Тому дальші статистичні переписи були припинені, а О.Русова звільнено з посади начальника статистичного відділу земства.

Русови все були під підозрінням у властей і під поліційним доглядом, тому мусіли себе вести обережно, щоб не давати приводу до жандармських наскоків з ревізіями і арештуваннями. Але тяжко не звернути на себе уваги агентів тайної поліції, коли в твоїй хаті збираються десятки людей, коли до хати заходять місцеві і приїжджі з інших місцевостей особи, про яких поліція напевно знає, що їхньою професією є революційна діяльність. А так було з хатою Русових у Полтаві. І вона зазнала жандармської інвазії ще перед селянськими розрухами.

В жовтні 1901 р. жандармерія переводить у Русових ревізію, але не знаходить нічого. Та ці небезпечні люди мають за собою багато давніх гріхів перед самодержав'єм, то жандармський полковник Телегін постановляє всіх їх арештувати – батька, маму й сина.

В мотивах постанови про арештування Телегін м. інш. писав: «Спенсіонований надворний совітник Олександр Олександрович Русов і його дружина Софія Федоровна з Ліндфорсів, що й раніш притягалися до формального слідства в Києві і Харкові, в справі організації соціальної партії, далі продовжують свою злочинну діяльність в Полтавській і Чернігівській губерніях, яка має на цілі цілковите одірвання Малоросії від російської імперії і утворення самостійної держави на конфедеративних основах, поширюючи такі поняття серед молоді, котру вони для тої цілі постійно збирають у себе в хаті, іноді по 40 люда на один вечір, щоб молодіж пропагувала ті поняття серед народу...»

«В цій злочинній діяльності приймає участь і їх син Михайло, котрий в серпні 1900 р. їздив до Женеви, як відпоручник української партії, для переговорів з емігрантом Ляхоцьким, в справі видання органу «Молода Україна»*.

В світлі заборон при ревізії у Русових паперів найбільше була скомпromетована в очах жандармів Софія Федоровна Русова, хоч то були рукописи і письма в справі заведення в школах науки в рідній мові, видання українських підручників і т. п. Але для царського правительства порушення й таких справ було злочинним і підполковник Телегін витикав це пані Русові при допиті.

На це Софія Федоровна м. інш. так відповіла жандармові: «По моему глибокому переконанню, як і кожного педагога, наука в школі може вестися тільки на рідній мові і я стараюся через пресу... переконати і правительство і суспільність про необхідність навчання на українській мові»**.

Відносно старого Русова Телегін змінив своє рішення і він був пошлений на свободі. А Софія Федорівна і Михайло Русов були арештовані, але просиділи в тюрмі тим разом не довго й були випущені під догляд поліції.

Побут Русових в Полтаві становить дуже важну сторінку історії українського визвольного руху.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 5. – С. 3).

Б.Залевський

Софія Федоровна Русова

Вчора, 2-го березня, сповнилося 80 літ життя Софії Русовій. Того дня почав сотатись дев'ятий десяток. Рідко хто з українських діячів доживав такого поважного віку. А з тих, хто доживали, не кожний промандрував довгим життєвим шляхом у такій невсипучій праці, як Софія Русова. Адже вона, незважаючи на свої 80 літ, ще й доси пожиточно працює.

Софія Русова належить до тої невеличкої групи людей, що кличем свого життя вибирають «за друзі свої» віддати всі свої сили. Таких

* А.Дучинський. Революційна Укр. Партія на Полтавщині. Збірник «За сто літ», кн. II.

** Там-же.

людей не багато в народів культурних, а в бідних та ще й поневоленних, зовсім мало. Але тим важнішою є їх праця, тим ціннішою є їх жертва.

С.Русова народилась і виховалась в ліберальній, хоч аристократичній родині, бо батьки, особливо мати, належали до родовитої великопанської верстви. Здавалось би, мусіла вона піти тим самим шляхоцьким трактом, яким тисячі інших панських дітей йшли і на якому для кожного з них було уготоване матеріально-привабливе, повне втіх, зовнішнього блиску і безжурности життя. Цей шлях до Русової особливо стелився, бо вже з раннього дитинства вона відзначалася музичними здібностями. А на 16-17 році мала блискучу технічну підготовку, та й нагода сприяла музичній кар'єрі.

«Музика... консерваторія... яка спокуслива мрія! Але... чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люде? Чи не треба спочатку для них послужити!... І я відмовилась від блискучої мрії... зреклася мистецтва, взялась за школу». Так сама Русова оповідає у своїх споминах.

Отже, хоч музичний талант мала, хоч дуже тягло до мистецтва, хоч нагода була віддатись йому, все ж Русова пішла працювати на освітньому полі, нести поміч людям. І цим рішенням молоденька Ліндфорс (її дівоче прізвище) змінила весь свій життєвий шлях. Відірвалася від шляхоцької верстви, пристала до народу. Поринула в працю коло про-світи його, вся віддалася ідеям визволення його з неволі.

То був тернистий шлях, на якому довелось всього зазнати: і матеріальної нужди, арештів, тюрем, заборон мешкати на рідній землі. Прийшлося здібатись з неймовірною темнотою української маси, яка на ширу працю часто відштовхувалась глузуванням, байдужістю. Скільки особистої біди й горя зазнала С.Русова на своєму страдницькому шляху! Але не змінила його. Рішившись присвятити себе служенню народові, з подиву гідною витривалістю не сходить з народньої ниви вже більш як 60 літ.

Її вік, то безнастанна праця. Вона закладала дитячі садки (перші на Україні), школи, працювала в товариствах грамотности, несла медичну поміч селянам, ширила освіту серед них, пожиточні книжки, сама писала їх, вчила в гімназіях, викладала у високих школах, писала підручники, наукові праці, працювала публіцистично, редагувала часописи, вела пропаганду української справи між чужинцями. Вона постійно бере участь в громадсько-визвольному русі. Навіть перебуваючи в тюрмах, не дармувала. Деякі свої твори написала у в'язницях.

І так з року в рік впродовж більше як 60 літ. Невсипуца праця служення українському народові, це головна риса С.Русової.

Вона прийшла на світ, коли безсмертний Шевченко палав гнівом на гнобителів нашого народу; доростала тоді, як М.Драгоманов розгортав свої сили, коли із західної Європи ширились ідеї поступу, національної і соціальної справедливости. Народилась й літ доходила в добу великих людей і великих ідей. В ті ідеї людяности, волі, демократії сама увірувала й пішла на працю для здійснення її. Великих людей взяла собі за приклад. І ось 60 літ не змінила їх.

В наш вік, коли різні «діячі» (їх цілий легіон) змінюють свої погляди мало не кожної весни, сталість Русової просто вражаюча. Яку силу переконання треба було мати, щоб в 1936 році залишитись при тих самих ідеях, в які вірилось ще в 70-х роках минулого століття!

Лише такі люде творять нові духові цінности, лише вони стають невмирущим прикладом для цілих поколінь. Саме це у всі часи було й буде цінне, виховуюче, гідне наслідування.

Але Русова вражає не тільки своєю творчою працюватістю й духовою сталістю. Вона вражає ще й незвичайною скромністю. В Русовій і тіни немає того, на що так хоріють пересічні й непересічні люде. Зробив на цента, а губу закопчили на тисячу. Оце бажання похвалитись, пописатись та вимагати «признання», подяки.

Цього в Русової немає. Виконавши величезну працю, вклавши великі цінности в скарбницю української культури і свідомости, вона не то що не шукає подяк, признань, а просто не любить, коли другі в її присутности починають про те говорити. Це те цінне і миле в Русовій, про що один російський діяч, порівнюючи її з відомою революціонеркою Брешко-Брешковською, так висловився: «Вапа бабуся (так Русову називають в Празі) ліпша від нашої (Брешко-Брешковської). Наша вередлива, постійно вимагає до себе пошани й інших зовнішніх признань. А ось Ваша, Русова, скромна».

Справді, хоч праця Русової така пожиточна, заслуги її перед українським народом остільки великі, що ім'я її прийдешні покоління з подякою вимовлятимуть поруч з іменами найбільших будителів нашого народу, сама Русова скромна, як «звичайна» людина.

Тим більша шана й дяка належить їй.

(Дж.: Народна воля. – Скрентон-Па, 1936. Ч. 25. – С. 2).

Молодь і наші найменші – Софії Русовій. Сердечний характер свята

Важко писати про свято в честь С.Русової, яке т-во «Українська Захоронка» і «Рідна Школа» уладили у вівторок 7 квітня ц. р. в салі театру «Ріжнородностей», бо ніякими словами, описами ні метафорами не всилі передати сердечного настрою, що панував на цьому святі.

При вході до салі п. Русову повитав хор дівочої школи ім. Шевченка привітною кантатою, що починалась словами:

«...Витай нам, Пані, в рідному краї,
Поклін дітвора приносить Тобі...»

Опісля учениці дівочої школи ім. Шевченка склали усний привіт Ювильятці. Зааранжували це в той спосіб, що старша дівчинка на естраді ставила питання (Галя Заячківська), а чотири маленькі дівчатка відповідали їй зі салі з-поміж публіки (Леся Храплива, Пшеничка, Ганка Дорошенко і Лідка Палій). Цієї живої, щирої і зворушливої розмови, що витиснула сльози радості в Ювильятки і в присутніх на салі, здебільша матерей, годі передати. В кожному випадку дитячі журнали повинні надрукувати текст цієї милої розмови наших найменших про Ювильятку, її заслуги і т. д. Опісля разом з квітами передали учениці Ювильятці прегарний альбом в гуцульській вишиваній обгортці від Кружка ім. Ганни Барвінок і школи. З черги діти з Української Захоронки і молодь усіх шкіл Р.Ш. у Львові передефілювали струнками рядами перед п. С.Русовою, яка сиділа в першому ряді між головою Р.Ш. дир. Заячківським і п. К.Малицькою, та раділа невимовно на вид цих ніжних і розсміяних оченят української дітвори м. Львова, яка прийшла скласти поклін Ювильятці. По кількох «гагілках», що їх вдатно виконали учениці дівочої школи ім. Б.Грінченка, хор учениць гімн Р.Ш. ім. І. й І. Кокорудзів відспівав під проводом проф. І.Гринецького настроєву пісню «Човен» – Ф.Мендельсона – С.Людкевича.

Другу частину свята виповнили пописи дітей із львівських захоронок і, як звичайно, саме вони найбільше подобалися публіці. Без зайвих фраз, без штучних поз і жестів, але у спосіб щирий, безпосередній і правдиво дитячий, пописувалися перед Бабусею своїм ніжним, мов легіт весняного вітру, таночком, чудові квіточки, – скакали й цвірінька-

І.

ли під ритм добре дібраної музики безжурні горобці, «солідні» порядки робили у лісі на привітання весни, малі добродушки. Та все ж, найбільше зворушливим моментом цілої імпрези була хвилинка, коли дві найменші дівчинки зійшли до Ювильятки просити, щоби вона прийшла на сцену поміж діти.

(Джс.: Діло. – Львів, 1936. – Ч. 79. – С. 4).

Уляна Кравченко

Софії Русовій

В життя пішла Ти – та на роздорожжі
Ти не вагалася, куди іти, –
хоч вабили Тебе напіврозквітлі рожі,
Ти йшла тернистим шляхом до мети.

І хоч тернистий шлях перед Тобою,
та світляна мета у далині –
казала йти в життя із боротьбою,
щоб вибороти волю Вітчизні.

Твоє життя змержане ділами,
все в поривах і повне дивних драм –
Ти йшла вперед і не лякалась драми,
спинялась тільки у тюремних брам...

В гурті вела Ти лад, як громадянка,
без зайвих слів. Готова все на чин...
Дітей зростала, як давня Спартанка –
аж стрінулись в в'язниці: Мати й син...

Та не тремтіла Ти в розпучі чорній,
сил додала Тобі свята любов –
від Тебе все в напрузі животворній
бадьорий поклик у громаду йшов.

Ювілей великої приятельки дітей

Задовго ми про рідний край співали,
задовго всі ми плакали над ним.
Нам треба пісні сильної, мов сталі –
Ми мусимо його побачити вільним!

Не треба більше нам сумних пісень,
а сили, волі – хоч почерез грань
і кличмо, кличмо: Рідний Краю, встань!
Бо вже прийшов і Твій воскресний День!

Минулись дні, задушливі та чорні,
і Ти зазнала ясних, славних днів,
коли в країні вільній та соборній
Ти йшла до праці під воскресний спів.

Та мабуть мало пролили ми крові...
Замало впало жертв і перепон...
Як вихор храм нам знищив до основи,
і воля щезла як щасливий сон.

А Ти у час червоної пожежі
збігцем самотнім серед громів-гуч
переходила давні рідні межі
і біль, і труд свій понесла за Збруч.

Бо праця це твоя і доля, і молитва
Любов єдина – це Твій Рідний Край.
Бо знаєш Ти, що жде нас вічно битва
і шлях тернистий – це гірський наш плай.

Поклін Тобі, жрекине діл, науки!
Навчи і нас кріпшати в боротьбі.
Твої доньки і внуки, і правнуки
Поклін глибокий нині шлють Тобі!

(Дж.: Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 7-8. – С. 5).

Українські діти – ті «наші найменші» – мають велику приятельку, що ціле своє довге життя (ще від ранньої молодости до нинішнього дня) посвятила їм далі посвячує для них, для їх добра й далі не кидає любові їм праці.

– Хто це такий? – подумас в тій хвилі кожде з вас.

– Це пані *Софія Русова!*

Вона з роду не українка, а шведка. Родинне її прізвище: *Ліндфорс*. Її батько був російським полковником у Києві. Вже тоді, ще як молоденька панна, Софія Ліндфорс разом із сестрою створила в Києві дитячий садок, перший на Україні. Цікаво, що саме в цьому дитячому садку на Різдво 1872 р. виставлено вперше *першу українську оперу* «Різдвяна Ніч» славного українського композитора Миколи Лисенка.

Незабаром віддалась вона за Олександра Русова. Вся родина Русових була вельми заслужена для української справи, а Олександр Русов був визначний український учений.

Часи, коли Софія Русова починала свою працю на Україні, були дуже тяжкі для українців. Не можна було тоді не тільки вчити по-українськи в школах, але навіть заборонено друкувати українські книжки. Російський царський уряд переслідував усякий український рух, а свідомих українців виселював із України в Московщину, а то й на Сибір. Зазнали такої долі й Софія та Олександр Русови. Вони, переслідувані царською поліцією, мусіли перенестися з Києва до Чернигова, з Чернигова до Ніжина, а далі до Харкова, Полтави, а вкінці в Московщину до Петербурга.

Для Русових було воно важке, але для української справи було корисне, бо де б вони не прибули, всюди негайно запізнавалися зі свідомими українцями та підготовляли й організували працю для українського народу. Пані Софія Русова, попри інші праці, скрізь працювала для добра українських дітей. Вона не тільки засновувала дитячі садки і початкові школи, але й читала книжки про виховання дітей у чужих народів: німців, французів, англійців, американців, і що найшла там доброго, про це писала в місцевих журналах, щоб запізнати українців із дослідами культурних народів: як виховувати малих дітей. Крім цього, писала також цікаві книжечки – оповідання й описи – для дітей.

Трохи вільніше могла працювати по 1905 році, коли в Росії дозволено було видавати українські часописи та журнали. До всіх цих українських часописів і журналів пише вона цікаві статті, а найбільше про дошкільне виховання дітей.

Та вже найбільше могла працювати, коли російський царат упав, і Україна проголосила свою самостійність. Її покликали до Центральної Ради на комісара дошкільної й позашкільної освіти. Тепер віддала п. Софія Русова всі свої сили для народньої справи, хоч була сама, бо чоловік її помер 1915 р.

Коли українська влада, під прапором московських більшовицьких наїзників, мусіла тікати з України на чужину, виїхала з нею й п. Софія Русова. В Празі, в столиці Чехословаччини, є Педагогічний Високий Інститут ім. М. Драгоманова й п. Софію Русову покликали, щоб у цьому інституті викладала французьку мову і педагогіку (науку про виховання дітей). І вона працює там досі, а крім цього пише до українських і чужих часописів різні статті. Ось так повних 65 літ працює велика приятелька дітей, а тим самим і для загальної української справи. Редакція «Світа Дитини» враз із усіма своїми малими читачами кличе в 80-ті уродини Великої Народньої Трудівниці:

– Жий нам ще довгі, довгі роки й дай Боже, дожити ще Великої Хвилі, коли в вільному Києві замають жовто-блакитні прапори!

(Світ дитини. – Львів, 1936. – Ч. 5. – С. 137-140).

О.Лукачова

Софія Русова – як педагог

Софію Русову все найбільше манила педагог. діяльність. Ще молодою 16 л. дівчиною разом із сестрою відкрили вони школу. До цього Софія перевела основні студії. Вистудіювала методи Пестальюцці, Руссо, Фребеля та Дістервега. Вона тоді вірила, що школа все потрібна, вона може загірті осиротілу душу, бо нема нічого лагіднішого як діти.

У своїх спогадах про ту працю каже: «Все, чого я учила, я викладала на свій лад, переводячи на практиці великі думки філософів-педагогів, я всього научала без підручників і захоплювала учнів усякого віку. Душа дітей, їх задоволення – чарувало мене»

Під час свого побуту за границею спостерігала вільні умовини громадського життя, ліпший стан шкіл, дитячі садки і фребелівки.

Вона була переконана, що:

«Колишня мертва, формальна і лицемірна школа мусить впасти, а на її руїнах має утворитися, народитися нова, живуча й життєва, правдива і весела школа, збудована на пошані до особи і розумінні громадських обов'язків кожною дитиною, кожним учнем нової школи».

Людина стає людиною лише в громаді. Свідомість закону, моральне розуміння волі закладається лише в спільності, в контакт з людьми. Для окремої особи, відірваної від громадського життя не існує закону. Для цього сучасне виховання має розвинути в дітях добродійності, однаково потрібні й для дитини, яко майбутнього громадянина, і для самого громадянства.

Без освіти не може бути демократичного ладу: освіта для всіх, вона одна наближає народні маси до культурного поступу, до свідомої праці. Нова школа звертає велику увагу на формування розуму, не накидання в голову учня різноманітного знання, а на вироблення самого розуму і активної думки. «Смілива думка посуває людський поступ». А що сей поступ не зупиняється ніколи ані на хвилину, ні в моральному, ні в матеріальному напрямку, творча праця індивідумів мусить постійно виробляти скарбовий матеріал для свого оточення та для вселюдського добра.

«Саме головне, щоб не припинялася в громадянстві його активна думка. Припинити вільну думку – це вбити життя громадянства».

Кочівниче життя по головних містах України і різних селах сприяло тому, що С.Р. могла тісніше зв'язатися з укр. інтелігенцією і народом. Куди її доля не кидала, скрізь вона примінювала свої педагогічні здібності, організувала шкілки, захоронки, в яких застосовувала найновіші методи виховання. Після її думки «всі ці дитячі установи мусять стояти в найтіснішому контакт з місцевим населенням і в близьких взаємних відносинах, бо школа ніколи не може стояти на одному шаблі розвитку, вона постійно прагне поліпшення своїх педагогічних методів, свого поглиблення психологічної свідомості! Через це скрізь по всіх культурних країнах, поруч з державною існує приватна школа, постійно жива, що шукає нових шляхів до найкращого навчання та виховання».

В кожному місті, де перебуває С.Р., організує вечірні курси для хлопців і дівчат, викладає їм українську історію й літературу, пробуджує в них національну свідомість і любов до рідної мови: «бо треба з раннього віку розвивати смак дитини до літературної і народньої поетичної

мови. – Велике значіння має для збагачення мови дитини виучування поетичних творів, віршів, народніх пісень».

В часі першої російської революції, коли зорганізувалося Всеросійське Т-во Учителів, заняла С.Р. місце в президії, як представниця українського вчительства, де гідно захищала право рідної мови для укр. дитини.

Вже на еміграції видає С.Р. дві книжки, а іменно: «Нова школа соціального виховання» і «Теорія і практика дошкільного виховання». Вона буде національну українську педагогію, не ізолюючись від світової. Вона каже: «Вихованню дитини сприяють різні галузі мистецтва, які треба якнайбільше ширити між дітьми, але без глибокої національної свідомости нема ані мистецтва, ані культури, ані ідеалізму, бо без неї викреслюється з життя вся краса оригінального творчого натхнення, людина губить свою власну кольорову привабливість. Ця краса виховання в мові, в мелодії пісні, в гармонії ліній, та в різних рисах темпераменту».

В іншій місці говорить С.Р., що головне викликати активність дитини, перемогти інертність її духових сил. Все навчання має викликати власне зусилля дитини, щоб досягнути можливої мети. Навчання може дуже добре причинитися до вироблення характеру, розвиваючи увагу, розум, викликаючи постійно власну ініціативу. Головне завдання виховання – це вироблення характеру.

Життя С.Р. було дуже бурхливе. Судьба завдала їй багато тяжких ударів, але вона не зломилась, лиш завзято ішла по наміченому шляху.

Кінчу словами великої виховниці:

«Усе наше життя є боротьба, і людина, яка не здатна до боротьби, немає ані моральної, ані соціальної вартости, а тому бойовничий нахил наших дітей треба направити на захист добра і на відпір злу. Перше в них самих, а потім зовні».

Треба свою бойовничу силу тримати все на поготівлі.

(Дж.: Наша школа. – Ужгород, 1936. – Ч. 6. – С. 6-8).

Константина Малицька

Межі

Цими днями гостить український Львів у своїх мурах високо заслужену нашу громадянку, письменницю і робітницю на полі дошкільного виховання п. Софію Русову. Перед семи роками витали ми її в дівочій школі ім. Шевченка, й тоді Шановна Ювілятка в промові до

молоді сказала: «Діти! Любіть! Любіть свою рідну хату, свою школу, свій нарід, усе людство. Ця любов pomoже вам неодна перенести, не одно здобути!»

Не знаю, чи точно передаю слова С.Русової, але зміст їх вірний. Заповіт любови поставила вона дитворі й молоді, як провідний життєвий дороговказ. І ми вповні годимося з таким становищем у відношенні до виховання. У людей зарання треба перш за все виціплювати любов, любови їх вчити, бо ненависти навчить їх само життя – і того найчорнішого періоду не треба нам приспішувати.

Але сьогодні слово «любов» не тільки у відношенні до громадянсько-суспільного життя будить сумніви й спротив: «Нам не треба сентиментів – кажуть ті 100% тверезі – нам треба сили, бо «люблячих» безоглядні переможуть».

І з тим можна погодитися, як вписали якісь дотепні хлопчиська в альбом одної панночки:

«Не дай, Боже, панно мила,
Щоб людина всіх любила,
Бо – повірте нам на слово –
Що це було б нездорово».

І справді – надмір любови нездоровий не тільки фізіологічно. Любити кожного, добрий чи злий, варт чи не варт, обнижує вартість самої любови, як такої. В любові, як і в ненависті, є межі й відтінні. Як не можна правдивою любов'ю назвати любов матері, що потурає химерам і прогріхам своєї дитини, так і оправдана не буде й ненависть, що предметом своїм ставить одиниці – людей, а не саме зло.

Писав колись Франко:

«Не люди наші вороги,
Бо люди що? Каміння те, яке весною
Розбурхана вода несе з собою...»

Не люди, а ворогом зло, той лад, що з ним треба боротися, що його треба повалити, щоб розбити ту скалу, що заслонює нам шлях до сонця.

Але в нас боротьбу з принципами ототожнюють з поборюванням осіб, а поклики не то вже до любови, а до звичайної толеранції чужих поглядів і переконань стрічають у нас карикатурою. Вистачило, щоб шановний сеніор нашого громадянства Др. Кость Левицький³⁷ забрав

³⁷ Левицький Кость (1859-1941) – один з найвизначніших політичних діячів Галичини кінця XIX – першої третини XX ст. (упор.).

голос до ворожнечі наших журналістів, а вже на сторінках «Комаря»³⁸ появився «ангел мира» в його особі з оливною галузкою поєднання. Ну, але «Комареві» нічого дивуватись, нате він і «Комар», щоби кусав. Дай йому, Боже, довгий вік і журавлиний крик. Але одно треба ствердити, що поклик Др. Левицького дуже на часі, бо атмосфера, що в ній опинилася тепер наша щоденна преса і деякі установи й партії, а то й поодинокі особи, справді невиносна. Здається, немов живемо весь час під обухом підозрінь, наклепів, денунціяцій. Ніхто не знає ні дня, ні години, коли найінтимніші справи, що їх обговорювано в кружках «найпевніших» людей, не появляться одного ранку безсоромними рядками на шпальтах суто національних газет, щоби відтак, скинувши народню ношу, відіграти свою роллю і на чужинецькому ґрунті.

Боротьба проти всіх! А в такій боротьбі чи можна спокійно думати, працювати, не витрачаючи водночас безмір енергії на ту боротьбу, замість спрямувати її на реальну, хосенну якусь роботу?

«Нова Хата» могла б про це дещо сказати, бо й вона перед кількома роками стояла в огні наклепів і підозрінь. І треба було багато зусиль, а то й матеріяльних і моральних жертв, треба було аж судової загрози, щоби клеветники вицофалися і присіли, а ми знов увійшли в нормальне русло праці. А ті наклепи і підозріння чи не були підкопуванням перед своїми, а денунціяцією перед владою української національної установи, чи не грозили їй упадком.

Певна річ, де розвивається життя суспільне й політичне, там мусить бути й боротьба поглядів, мусить бути виміна думок. Така боротьба потрібна – вона сильніше, ніж резигнація, розвиває сили духа. Але полеміка і найостріша не сміє переступити меж приличности і правди, передовсім правди, бо не шумні фрази і кріпка лайка будуть переконувати читачів, а життєва дійсність і реальна робота тих, що ту полеміку ведуть. Життя буває жорстоко послідовне і віддає тільки те, що ми в нього вложимо.

А в тій атмосфері взаємної нетолерації й обкидування себе болотом виростає молоде покоління. Воно таке чутке (більш, ніж ми думаємо) на всі прояви довкруги себе, у тім хаосі поборюючих себе поглядів затрачує здорову думку й здібність оцінки фактів і осіб, коли бачить, що заслужені одиниці, що їх учили ми шанувати, сьогодні скинені з п'єдесталу в болото вулиці, де кожен прохожий, свій і чужий, може по них топтати й найбруднішими чобітьми.

Народи, сильніші від нас, шанують своїх чоловіх людей і ставлять їх своїй молоді в примір – а що казати про нас, що боремося за краще завтра. Ми мусимо опертись в сьогоднішній нашій визвольній боротьбі на здобутках минулого й її чоловіх представниках, а сучасними робітниками дорожити.

Клич п. Русової «любіть!» під такі ворожнечі настрої теперішньої хвили видається справді сентимент – але невже ціле життя Шановної Ювілятки не є ярким доказом, як вона цю любов розуміла? Вона попри свою ніжну толерантну вдачу, любов до дітвори й усього рідного засдно горіла бунтом протесту проти всякого поневолення й неправди. Чи не той то бунтівничий дух запроторив її у царську тюрму? Чи не кипіла протестом її душа, коли перед 15 роками серед зими переходила в легкій одежі й подертій обуві Збруч, втікаючи з більшовицького раю?

Так любить і... ненавидить українська громадянка.

А в нашій теперішній ворожнечі, міжпартійній і міжгазетній, жіноцтво, на жаль, бере активну участь. Може знов назве це хто сентиментом, що заносить відсталістю, але відважуся сказати, що жінки якраз покликані до будови таких золотих мостів, що понад ними представники ріжних політичних чи інших напрямків подали б собі хоч вряди-годи долоні. Українська жінка повинна стояти не тільки на сторожі своїх прав жінки і прав національних, але й національної гідности. Честь нашого народу є сьогодні на ставці історичної долі.

Зберегти її – це під нинішню хвилю чи не вартніше, як добути право прилюдности кільком приватним школам чи українську катедру. Поза сферою чисто практичного горожанського чину стоїть безмежна сфера моральних впливів, що їх кожна жінка має до своєї розпорядимости. Вона саме повинна працювати над створенням таких умовин, які скріпили б моральні відносини між людьми, вона повинна працювати над витворенням чесної опінії, яка п'ятуючи з одної сторони гідно кожне безправство й національне ренегатство, одночасно оперла би громадянське життя на безоглядній правді, щирості й виrozumінні. Жінка-громадянка – як каже Сельма Лягерлсф про англо-саксонку – мусить вміти прищипити духа домашнього вогнища (гармонія) у світ, який є саме противенством дому – (боротьба).

(Дж.: Нова хата. – Львів, 1936. – Ч. 7-8. – С. 2).

³⁸ «Комар» – гуморист.-сатир. тижневик у Львові (1933-1939 рр.) (упор.).

Ювілейна Академія в честь Софії Русової

В рямцях Загального З'їзду С.У. відбулася в дні 2. квітня ц.р. в салі театру Ріжнородностей заходом комітету для відсвяткування Ювілею Софії Русової велика Академія в честь Ювілятки.

Академія ця була наскрізь оригінальною імпрезою і відбігала дуже від прийнятого в нас шаблону цього роду свят. Нам довелося вперше побачити академію у формі інсценізації. Програма була об'єднана в одну цілість. Її поодинокі точки в'язалися зі собою. Були це картини з життя Софії Русової: «Дитячий Садок», «Недільна Школа», «У Старицьких», «Заговірники», «В тюрмі», «Рік 1917», які починалися привітною рецитацією, а кінчилися символічним приносом дарів. Перед сценою з обох боків стояло весь час дванадцять молодих дівчат в однакових сріблених стилізованих сукнях. Був це хор рецитаторок, який переплітав відповідно підібраними віршами поодинокі точки програми, в'язав їх зі собою і вносив на сальо якусь таємну містику.

Промова Лідії Горбачевої, вплетена зручно в інсценізацію, в'язалась теж своїм змістом, оформленням і настроєм з цілою програмою.

На закінчення першої частини програми відспівав жіночий хор «Бояна» під вмілим проводом Івана Охримовича кантату С.Людкевича до слів М.Підгірянки.

Виведена у такій оригінальній, не трафаретній формі Академія – це заслуга в першу чергу автора і режисера інсценізації п. В.Ковальчука, який не тільки піддав комітетові таку нову ідею, але з повним пожертвуванням перевів її в життя. В інсценізації виступали: Леся Кривіцька, Е.Зарицька, Л.Німцівна, З.Тарнавський, Я.Придаткевич, діти зі школи Л.Кривіцької.

Музичні точки та фортепіановий супровід спочивали в руках відомої піаністки Галі Левицької і Мелянії Байлової.

Знаменитий хор рецитаток творили: К.Кіцилівна, І.Купчинська, Л.Несторівна, І.Ткачівна, Г.Дрогомирецька, М.Карачиківна, О.Кривівна, С.Панасюкова, У.Петрівська, Л.Туркевичівна.

Друга частина Академії – це були привіти, які складали представники тих установ, що творили ювілейний комітет в честь Софії Русової. Ювілятку попросили увійти на сцену, на якій залишилися мов жива картина всі виконавці інсценізації.

Привіти зложили: від... Т-ва «Просвіта» проф. І.Брик, від Наукового Т-ва ім. Шевченка проф. В.Сімович, від Рідної Школи – п. Б.Баранова, від Придніпрянських Емігрантів – мец. Корчинський.

Вкінці зложила привіт від Союзу Українок – Голова Т-ва М.Рудницька.

В простих, але дуже зворушливих словах подякувала Ювілятка. У своїй великій скромності Вона сказала, що не є ні вченою, ні письменницею, ні визначним педагогом, – але в першій мірі українською громадянкою і тому так дорогий їй кожний клаптик української землі. І не тільки рідної Чернігівщини, але теж Галичини, котра проявила такі глибокі симпатії для неї. Публика вітала Ювілятку рясними оплесками.

Ціла Академія мала незвичайно поважний, репрезентативний характер. На салі були присутні всі чільні наші громадяни, представники всіх установ поруч численних делегаток С.У. з краю.

Після академії відбувся комерс в домівці клубу українських емігрантів. Між гостями, що заповнили вщерть всі кімнати клубу, бачили ми знову представників усіх шарів нашого громадянства поруч делегаток С.У.

Побіч Шановної Ювілятки засіли з одного боку сеніор галицького громадянства др. Ст.Федак, з другого – др. Дмитро Левицький, – а дальше заняли місця п. О.Ціпановська, п. Багринівська (Голова Волинського С.У.), п. М.Рудницька і т. д.

Після перекуски відчитано деякі надіслані письменні привіти (між тим дуже оригінальний, мистецько оформлений привіт Белзчини). Устні привіти зложили: Роман Купчипський, Голова Т-ва письменників і журналістів, п. Багринівська, Голова С.У. Волині, п. Ціпановська, Голова Ділового Комітету, полковник Доценко від емігрантів та інші.

Симпатичні ці товариські сходини закінчилися пізно в почі, залишаючи милий спомин всім присутнім.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1936. - Ч. 7-8. С. 5-6).

О.К. [Олена Кисілевська]

У Софії Русової у Львові

Користаю з милого, сердечного запрошення п. С.Русової відвідати її у Львові. Зо зворушенням гляджу в добрі, розумні очі дорогої гості. Неспокійно слідкую, чи останні роки нашого не-бачення не залишили занадто помітних слідів? Це ж 80 літ! Скільки ж то колись сильних і бадьорих одиниць у тому віці вже заломлюється тілом і духом!

Та – даремний мій острах. На Софії Русовій найменшого сліду не лишив той час. Очі все так мило, але й уважно заглядають у душу; слова все такі самі розумні, ласкаві, повні турботи про всі народні справи, повні журби за долю дорогої України.

Перед нами короткий час. А стільки хотілося б сказати, стільки думок почути!... Мов різнобарвні намиста, пересилувані нервовою рукою, пересуваються перед нами світлі й темні новини з нашого життя.

Стихійний зріст свідомости. Гін галицького села до організованості. Незгода, підкопування власної поваги й сили тих, що хочуть провондирями бути.

– Порозуміння треба. Треба всенароднього конгресу, унормування відносин на всіх землях. Конечно треба, – зітхає шановна гостя.

Нужда. Загальна криза, а тут же просто чудовий розвиток рідного промислу, рідної кооперації. Голод на Поліссі. Приголомшена Волинь. Ледве зо сну пробуджена Лемківщина. І як чарівні огники, ознаки стихійного тяготіння до єдності з цілим народом хоч би за ціну жертв, за ціну найвищого терпіння...

Але над усе велика страдниця Україна... Там оця незабутня Олешня. яку пані Софія з вогкими очима згадує. Ліси, піски, води. Бідні, а повні невисказаного, своєрідного чару. Навіяні найкращими дитячими спогадами. Ні вісточки з неї.

– А друга батьківщина, Швеція, знана вам? Маєте які зв'язки по батькові?

– Ніяких. І не знаю тої країни. Норвегію, Фінляндію знаю... а Швецію ні. Яюсь так зложилося! Батько був вихований, так сказати б, закліматизований на Україні, хоч і не українець, тільки великий, щирий друг народу, серед якого жив. Стільки пережилося, стільки перетерпілося за царату, стільки надій па нове життя покладалося! Гарно розпочата велетенська праця... а враз новий удар: більшовицький лад. Ніяк не годна була погодитися з ним. Ніяк було виректися національної праці. Інші могли себе побороти. Я ніяк. Втікати з важким серцем втікати, враз із чотирнадцятилітньою внучкою Олею. Перший раз заїхала наче б то для реферату в село близько галицького кордону. Зараз вмішалася поліція. Чого? До кого? Догадалися. Завернули. Ще й наче дивуються:

– Як то, Софіє Федорівно, не хочете з нами працювати? Це ж не може бути! Це непорозуміння!

Заарештували. Просиділа недовго. Ледве кілька днів. Ох, але як важко згадувати! Бруд, нехарність, а найстрашніше воші... воші... Ні! Таки не можу тут жити! За якийсь час приятелі уложили плян, добрі люди помогли. Олечка пішла з ярмарку з жінками наперед, я поїхала з молодицями на возі, закутавшись хусткою, як і вони. Їдемо. Все гаразд. Аж тут по дорозі зупинка: куди? що везете? Мусіли селяни дати пляшку горілки відчійного. (Трохи нарікали з тої причини!).

Заїхала в селянську хату. Недалеко границі. Вже й Олечку там застала. (Який прекрасний, великодушний наш народ!). Кличуть молодого парубка, чи господаря. Здалека зачинаю обходити: а чи далеко відси до границі? Чи безпечно подивитись? А він просто:

– Кажіть просто: хочете втікати на другий бік? Можна. Спробую перевести!

Пішли. Вже тільки перебрести, але сторожа не спускає з ока. Мабуть догадується. Наш молодий провідник заговорив. Не задармо ж солдат відвернувся. Перебрались ми з Олечкою вброд через річку. А там до священика. Прийняв, наче рідних. Погостив. Пам'ятаю, на вечерю подали молочну кашу з рижу... а ми такої розкоші давно не бачили.

Олечка каже:

– Ой, бабусю, яке ж це добре!

І так наші галичани, спасибі їм, взяли нас в опіку, наче рідних. Багато я доброго від вас тут зазнала. Добрий наш український народ, кудюю не повернешся. Щасливі ви, що можете для нього працювати, що дано вам змогу для нього трудитися, чи хоч би терпіти;

– Хто знає, дорога Софіє, може ще й Ви на свою Україну повернетеся. Такий тепер час... Ідуть чутки з-за Збруча... здається напружити б тільки добре руки, а кайдани самі тріснуть. Україна мусить бути вільною! Засміялись очі з-за сліз. Обняли теплі рамена.

– Люба моя! Бог би з Вас говорив!

(Джс.: Жіноча доля. – Коломия, 1936. – Ч. 10. – С. 2-3).

Мати народу

С.Ф.Русовій
18.ІІ.1936

Цілий вік – для народу свого,
Не складаючи рук ні на мить.
Шлях терновий не вибрав Вам Бог,
А взяли Ви від Нього сами.

Цілий вік Ваш горить в боротьбі,
Щоб закутий той степ засіяв.
Русі коси зів'яли в тюрмі.
І чоло запорошив Вам сніг.

У великі народні дні,
Як в степу червоніла гроза,
На скривавлені груди синів
Не одна Ваша впала сльоза.

Ви пішли із синами в світі
Якась радість у вигнанні є.
Якась радість у серці живе,
Коли знаєм, що дійдем мети.

За ту волю степів дорогих
Що ж, – стократ би ще стільки віддать!
Хтось дійде!... Золотії лани
Будуть гімни народні гойдать.

Мов Мойсей – ведете в далечінь.
Наче стовп огняний – перед нас.
А на обрії – Божі їзди...
А за обрієм – стигне весна...

Через грози ведіть і огні!
Як велить дух степів з давнини.
О, нехай надвечірні Вам дні
Блиснуть щастям із рідних святинь!

(Дж.: Український тиждень. – Прага, 1936. – Ч. 10. – С. 1).

Софії Русовій.

В день її 80-ліття

Скільки разів дозволила мені добра доля зустрінути Вас, Достойна Дорога Приятелько?

Рахую на пальцях: Всеукраїнський Жіночий З'їзд у Львові з кінцем грудня 1921 – Просвітянський Конгрес осінню 1929 у Львові – потім Міжнародні Жіночі Конгреси в Празі й у Відні – відтак наша незабутня зустріч у Женеві в січні 1931 – потім знову Прага восени 1933 і в кінці – Український Жіночий Конгрес у Станиславові літом 1934.

Отже, всього-на-всього сім разів перетялися досі паші життєві стежки. Це небагато. Тим більше, що кожна зустріч мала, на жаль, доривочний характер, тривала тільки кілька днів, кожна проходила серед метушні конгресових нарад, у поспіху всяких занять і розмов. Але, незважаючи на цю доривочність, кожна зустріч з Вами врзалася мені в пам'ять глибоко – назавжди. Зробили це не тільки зовнішні обставини, себто особливість ситуацій, у яких мені пощастило бачити Вас, співпрацювати з Вами. Ні. Я пам'ятаю так добре кожен навіть незначну подробицю завдяки чарові Вашої Особи, завдяки тому особливому потрясенню, якого зазнаємо завжди при зустрічах з небуденною, на правду винятковою індивідуальністю.

Я познайомилась з Вами в цікавих обставинах.

Чи пам'ятаєте Ваш приїзд до Львова з кінцем грудня 1921?

Галицьке жіноцтво переживало тоді великі дні. Після воєнної хуртовини ми зачинали відбудовувати наше організаційне життя, а радше ми порішили будувати його на нових підвалинах, з новим шляхом діяльності, з новою провідною метою. Збагачені, з одного боку, ідеалами визвольної боротьби і досвідом короткого періоду власної державности, та, з другого боку, повосенними досягненнями жіноцтва всіх майже культурних країв світу, – ми хотіли достосувати свою жіночу організацію до нових національних потреб і до нової, поширеної ролі жінки – громадянки.

І ось з цією метою ми скликали до Львова на 22-23 грудня 1921 р. жіночі збори, які ми назвали Першим Всеукраїнським Жіночим З'їздом. Сьогодні, після станиславівського Конгресу, ця назва видається нам може за шумна; сьогодні ми назвали би такий з'їзд тільки нарадою або вічм.

Все ж таки в тодішніх часах наш з'їзд був великим ділом. Приїхало тоді до Львова 387 жінок – не тільки з усіх частин Галичини, але були делегатки і з Буковини, і з Волині, приїхали теж представниці Наддніпрянщини з різних осередків еміграції. Отже своїм територіальним складом це був справді перший у повоєнній добі всеукраїнський з'їзд, на якому об'єдналися представники різних частин української землі.

З'їзд мав тривати два дні, але поліція закрила його зараз на інавгураційному засіданні під кінець першого реферату.

Тоді з'явилися у Львові – ні, з неба впали... Ви!

Я й досі не знаю, чи Вам про наш З'їзд було відомо і Ви поспішали, щоб на нього встигнути, чи може Ваш приїзд у день нашого З'їзду був тільки щасливим випадком. Пам'ятаю, ми писали до Києва до Вас і до Старицької-Черняхівської, запрошуючи на З'їзд, але відповіді не дістали. Все ж ми Вас чекали, і в цьому сподіванні, в цій надії, що може Ви ще над'їдете, вибрали Вас, неприсутню, почесною головою З'їзду.

І Ви приїхали, – щоправда вже після закриття З'їзду, але застали ще всіх його учасниць у Львові.

Бачу Вас досі так, як побачила Вас при першій стрічі: На Вас обдерте лахміття, на Ваших ногах білі полотняні капці (кінець грудня!). Ви тікали перед чрезвычайкою, перейшли Збруч, вирятували тільки нагелиття – нічого більше.

Скільки Вам тоді було літ? Шістдесят шість. Ви йшли тинятись по світі – на злиденну долю скитальця.

Але Ваш настрій був бадьорий, як усіх нас – учасниць З'їзду, що раділи Вашим несподіваним приїздом, раділи об'єднанням думок і змагань українського жіноцтва. Закриття З'їзду нас ні трохи не пригнобило.

Вечером мала відбутися академія в честь Наталії Кобринської, але її влада заборонила. Ми зійшлися тільки на товариські сходини з чаєм. Зате на другий день відбулися довірочні наради, на яких прийнято резолюції, що витичили українській жіночій організації засадничу лінію, яка обов'язує її до сьогоднішнього дня.

Ви залишилися тоді у Львові кілька днів, мали виклад для громадянства п. з. «Індивідуалізм у вихованні й суспільнім житті».

З усіх розмов, які мені довелося тоді з Вами вести, з усіх епізодів нашої першої зустрічі, дозвольте мені пригадати Вам один спогад, що залишився в моїй пам'яті найживіше.

День або два перед Вашим від'їздом до Праги приходжу вечером до покійної «цьоці» Паньківської на вулицю Чернецького, де ми Вас примістили. Застаю Вас і пані Паньківську в сальоні. На столику валізка, в ній необхідне білля й одіння. Ви плачете і відпрошуетесь: «Ні, голубко, я цього не візьму, я цього не можу прийняти». Над Вами стоїть «цьоця» Паньківська зі строгим виразом лиця і своїм тубальним голосом кричить, лає Вас; «То Ви такі. А наші від Вас могли приймати, коли найшлися в Києві голодні і босі. Ви горді, Ви зарозумілі». Тоді Ви затихли, стали послушні, мов дитина, і сказали: «Вже добре, вибачте, голубко, я це візьму».

Другий раз Ви приїхали до нас до Львова на Просвітянський З'їзд восени 1929. Тоді я мала змогу ближче з Вами познайомитися.

Хочу спершу пригадати Вам, яка весела історія скоїлася перед Вашим приїздом зі справою Вашої пашпортної візи. Ви повідомили нас, що польський консулят у Празі робить труднощі з видачею візи на в'їзд до Польщі і просили поробити відповідні заходи у Львові або у Варшаві.

Я пішла до воевідства, зголосилася до тодішнього начальника віділу безпеки, п. Р., зясувала йому справу, розказала хто Ви, чому і пощо хочете приїхати до Львова, і просила в імені з'їздового комітету видати відповідні доручення, щоб Ви дістали візу. На це почула я запит: «Які заслуги має пані Русова супроти польської держави, що ви просите дозволу на в'їзд для неї?» Я витріщила очі, в першій хвилині не могла зрозуміти, в чому річ, потім відповіла: «Коли до Польщі можуть приїздити тільки такі чужинці, які супроти неї заслужилися, тоді пані Русова мусить зректись приїзду до Львова. Вона ніколи нічим для Польщі не заслужилася. Ціле своє життя вона працювала тільки для українського народу». З цим я відійшла.

На другий день мене запросили до воевідства. Цим разом прийняв мене радник І., «спец» від українських справ. Йому не треба було пояснювати, хто Ви. Він вибачався за «непорозуміння», яке зайшло попереднього дня. Ви дістали візу і приїхали.

З Вашого тодішнього побуту у Львові особливо яскраво врізалися мені в пам'ять два моменти.

Спільна вечеря в «Гостинниці» після Просвітнього З'їзду. За столом повно гостей, але настрою нема, розмова не клеїться. Бо там, на почесному місці, праворуч президії з'їзду сидить большевицький кон-

сультант, п. Лапчинський. (Бачите, ми в Галичині вже всякі речі пережили. Тоді – це були часи, коли большевицький консул приходив на українські національні свята, складав привіти від уряду «суверенної» Української Радянської Республіки, – його вітали, на почесні місця сажали... Сьогодні нам видається це фантастичним абсурдом. Зате сьогодні інші речі стали в нас можливі... Але це вже сюди не належить).

А кілька крісел далше, по другому боці президії, сиділи Ви – вигнанка, яка на старі літа мусіла кинути рідну землю, бо для Неї в цій «суверенній українській державі» місця не стало...

Ах, як мені було соромно тоді перед Вами, і думаю, що не тільки мені.

За столом ішли промови. Взяли слово й Ви. Що це була за майстерна промова – просто вершок політичного розуму, дипломатії й культури! Ви говорили про гуманні засади, без яких нема і не може бути справжньої культури – згадали нещасну Батьківщину – натякнули на єдність Нації та необхідність її солідарності у стражданнях. Що це була за лекція і для п. Лапчинського і для тих, які його запросили! При тому Ви сказали це все з таким незрівняним тактом, з такою поміркованістю і гідністю, що ніхто не мав права на Вас образитися.

З цілого серця я Вам була вдячна за ту промову, якою Ви врятували честь нас усіх, що з п. Лапчинським, представником большевицького уряду, за спільним столом сиділи.

На другий день увечір ми, жінки, гостили Вас у Союзі Українок. Зійшлися тоді всі: «праві» і «ліві», «католички» і «лібералки», «старі» і «молоді». Ніхто не смів відмовитися від участі в сходах, улаштуваннях для Вас. Ваша Особа, Ваш авторитет, пошана і любов до Вас з'єдинили нас усіх – бодай на цей один вечір...

Зустрічала я Вас пізніше ще на міжнародних жіночих конгресах у Празі й у Відні.

В Празі восени 1929 відбувався конгрес пацифістичної жіночої організації Міжнародної Жіночої Ліги миру і свободи, у Відні весною 1930 конгрес Міжнародної Жіночої Ради.

На одному і на другому я мала змогу приглянутися Вашій праці і пізнати ті Ваші прикмети, які роблять Вас просто неоціненою до пропагандивної роботи на міжнародньому терені: побіч високої культури і знання чужих мов, запал і сугестивна сила переконувати других про слушність нашої Справи, наших домагань.

Чи треба було виступити з промовою, чи написати меморіал – Ви завжди були готові до всякої роботи, не відмовлялися від ніякого завдання і завжди стояли на його висоті.

А для нас, молодшої генерації жіноцтва, яка це була радість, яка гордість – могли похвалитись перед чужинками Вами, показати їм, що й ми не є безбатьченки, що й в нас є свої піонерки.

Коли весною 1930 відбувався у Відні Конгрес Міжнародної Жіночої Ради, тоді Україна вже не була її членом. Нас виключили, як недержавну націю, ще 1926 р. завдяки заходам добрих сусідок³⁹. Щоб осолодити українкам це кривдяче рішення, запропонували Вам тоді почесне членство в Міжнародній Раді. Але Ви відмовились від цього відзначення, мотивуючи, що в організації, де нема місця на Ваш край, Ви не можете засідати.

Нарадам віденського Конгресу Міжнародної Ради я прислухувалася як «гість», приїхавши тоді до Відня на засідання Екзекутиви іншої жіночої інтернаціоналки, Міжнародного Жіночого Союзу. У складі канадійської делегації на Конгресі Ради була одна наша землячка, пані Йонкерова з Вінніпегу. І ось ми обі рішили використати нашу присутність на Конгресі для пропаганди національної справи, подати меморіал до президії Конгресу, роздати його копії між усі учасниці. Але для того були необхідні Ви, як голова Української Жіночої Ради, що репрезентувала колись українок у Міжнародній Раді. Ми зателеграфували по Вас до Праги і Ви негайно приїхали, незважаючи на труд, готові як завжди до послуг.

З Вашого тодішнього побуту у Відні мені залишилася в пам'яті така картина. Великий холь цісарського Бургу. У стіп широких мармурових сходів стоїте Ви, розмовляючи з Леді Абердін, президенткою Міжнародної Жіночої Ради. Бачу велику, масивну постать цієї жінки, одягнену просто з орієнтальною помпою, цілу обвішану дорогоцінними клейнодами. Вона – з найвищої англійської аристократії, її чоловік довгі роки був губернатором Канади і віце-королем Ірляндії. Побіч неї стоїте Ви – дрібні, у скромній, чорній сукні. Розмова йшла на тему виключення українок з Міжнародної Жіночої Ради. З її уст впали слова: «Юридичні вимоги, статутова необхідність», – з Ваших «Гуманність, справедливість, воля».

³⁹ Жінок-польок (упор.).

Моральну перемогу віднесли Ви, але Міжнародня Рада свого становища не змінила. Наш меморіал не мав реального наслідку, зате він наробив багато шуму між делегатками.

Ми погодивлись обі на тому, що коли нам не дають змоги співпрацювати мирно з культурним світом, так довго залишається нам одно: бути бунтарями Європи.

Не забути мені зустрічі з Вами в січні 1931 у Женеві. Ми з'їхалися там несподівано, обі з тією самою ціллю: щоб промостити шлях українським петиціям до Ліги Націй у справі відомих подій з осені 1930. Ви приїхали як делегатка еміграції, я – як делегатка краю.

Пам'ятаю, які Ви були огірчені, які схвильовані всіма тими труднощами, на які ми натрапили на женецькому ґрунті: з одного боку, важка процедура женецької інституції, з другого боку, фальш і гіпокризія міжнароднього політичного світу. Ви бажали допомогти страждаючим миттю, негайно, Вам хотілось бачити якстій, на своїх очах, висліди наших заходів, перемогу справедливості. А тим часом перед нами стояв грубий, здавалося, непоборний мур формалістики і людської байдужості...

Вечером Ви бували втомлені, знеохочені, але на другий день рано Ви віднаходили свою бадьорість і знову бралися енергійно до праці: ходили до людей, говорили, переконували...

Однак одного дня ввечір я застала Вас у Вашій кімнатці в Maison Internationale обуреною, ображеною до краю. Я налякалася. Питаю, в чому річ: чи Вас де нечемно прийняли, хто посмів Вас образити?

– Подумайте, я питала п. Р.С., що мені робити, щоби допомогти справі, а він мені пораяв звернутися до польського міністра, – почула я Вашу відповідь.

Ваш голос тремтів з пересердя на того землячка, для якого дана справа була тільки внутрішньою справою одної держави та який цілими днями проходжувався по кулюарах Ліги Націй у товаристві делегації тієї держави, привезений ними, як живий доказ, які вони толерантні і які ми, що вносимо петиції, непоправні бунтарі й авантюристи...

Бачила я Вас ще восени 1933, коли зупинилася в Празі, повертаючи з Женеві. Тоді особливо актуальні для українського політичного світу були дві справи: допомога голодній Україні і справа Всеукраїнського Національного Конгресу. До обох тих справ Ви стояли дуже близько.

На засіданні ініціативного конгресового комітету Ви з полум'яним запалом розвівали всі сумніви та відпирали закиди тих, які до ідеї Національного Конгресу ставилися неприхильно і з недовір'ям.

Мені довелося тоді говорити з Вами багато про Національний Конгрес, про можливість і форми його реалізації. Ви підкреслювали засядно одну думку: партійний підхід до справи Конгресу не правильний, до нього треба притягнути в найширшій мірі громадянський чинник; коли Конгрес будуть підготовляти і тримати у своїх руках тільки політичні партії, то це спаралізує всяку працю і вб'є сам Конгрес.

Чи не мала Ви рації? Чи не тому справа Всеукраїнського Конгресу застрягла на мертвій точці, що в його організацію покладено партійний принцип?

На Українському Жіночому Конгресі в червні 1934 бачилися ми востаннє. Пережили ми тоді собою п'ять світлих днів, яких спогад залишиться назавжди одним з найкращих у нашому житті. Серед сірої буденщини, серед безнадійної нашої національної дійсности, серед усіх прикрощів і труднощів повсякденної боротьби – п'ять ясних, радісних днів, коли все українське товариство було одною нерозривною могутньою сім'єю...

Скільки блиску і поваги додала Конгресові сама Ваша присутність, того хіба не треба казати.

Перед очима пересуваються мені окремі картини Конгресу.

Пам'ятаю добре Ваш привіт від еміграції на інавгураційному засіданні, який потряс цілою салею, пригадавши всім учасникам трагедію Великої України. Пам'ятаю Ваш реферат про дошкільне виховання. Ні – це не був реферат, це була одногодинна імпровізація (виголошена з пам'яті, навіть без усяких записок) про душу дитини і способи її формування, – одна з найкращих промов, яку я в житті чула. Пам'ятаю теж добре Ваш виступ у т. зв. релігійній дискусії, коли Ви протиставили загорілому доктринерству найбільш гуманне розуміння релігії та вміли відразу втихомирити всі пристрасті.

Але найсильніше записалися мені в пам'яті дві картини.

Свято селянки, майдан вкритий лавами жінок, які зорганізованими рядами дефілюють перед трибунами. В льожі сидите Ви і з Ваших очей льються сльози. Сльози радості – найбільш благородні сльози, одинокі, яких не треба соромитися. У своєму житті Ви, мабуть, небагато мали нагод до таких сліз...

А день після закінчення Конгресу, заки Ви відїхали через Чернівці до Румунії, Ви казали себе завезти на могили жовнів, що погибли у визвольній боротьбі. Ви впали навколїшки, припали цілим Своїм знеможеним тілом до землі, цілували її і довго-довго не можна Вас було від тих могил відорвати.

Чого Вам бажати, Високостойна Дорога Приятелько, в день Вашого 80-ліття?

За труд Вашого життя, за Вашу невтомну працю, за всі скарги Вашого серця й ума – бажаю Вам одного: Своїми очима оглядати ще Батьківщину, бачити її вільною, великою, щасливою...

(Дж.: Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 5. – С. 1-3).

Чернуха Г.

Привітання, виголошене в імені «Жіночої Громади»

міста Чернівець на Буковині

з нагоди короткого перебування тут професорки С.Ф.Русової

Сьогодні на долю нашого жіноцтва випала щаслива година вітати в нашій скромній домівці високу гостю, провідницю кількох поколінь, шановну п. С.Русову. Сьогодні третій день Великодня є дійсним великим днем, який запам'ятаємо ми всі присутні й розкажемо рідним, що ми мали честь вітати велику провідницю нашого прибитого недолею народу.

Цей Великдень, як і багато минулих, – занадто багато, – ми святкуємо тільки з релігійного боку. Сірі й сумні ці Великодні Свята! Не воскрес ще наш народ, щоб вільними, сильними голосами з мільонів наших грудей роздалось і дійшло до Божого престолу наше вільне «Христос Воскрес!» В ці сумні свята, переборюючи всі перешкоди, з'явилися Ви між нами, щоб освітити наші свята, пригадати своєю особою ту силу, той святий вогонь, що прагне до волі, до здійснення вічних слів нашого пророка: «Вставайте, кайдани порвіте!» Ми, звичайні жінки, з пошаною клонимо голови перед Вашим великим духом. Ми вшановуємо 80-ліття людини, в якій з ранньої юности заговорило серце, вбираючи в себе весь жаль до поневоленого народу. Це, налите любов'ю, шляхотне серце розпалило розум, призвало його

товариша – логіку і стало на боротьбу з великим всесильним царем. Всю Вашу істоту огорнув і в ній запанував цей великий дух боротьби, нав'яний нашими широкими степами та славними могилами борців за волю. Настільки цей дух великий, що не злякався соток тисяч жандармів і тисяч тюрем, побудованих для нас на нашій землі. Сміло стали Ви на боротьбу зі страшним жорстким ворогом, не жаліючи ні свого, ні родинного життя. Здавалось, що царський режим, який панував і давив всею своєю вагою наш нарід, – був вічний, непоборимий. Та його вже нема, а Ви, слаба тілом і велична духом жінка, яку не зломали ні царські, ні большевицькі тюрми, ні злидні, ні гірке життя на чужині, – Ви є між нами. Не дивлячись на свої 80 років, на виснажене довгою боротьбою тіло, Ви ще й досі знаходите в собі сили для служби народів. В 1921 році, холодною зимою, в рваній одежі, майже боса, Ви вирвалися з большевицького пекла і з'явилися в Галичині на жіночому зїзді, і своєю появою, своїм голосом борця піднесли дух в українських жінок.

Не було за всі ці роки нічого важного в організаційному життю нашого жіноцтва, де не були б присутніми Ви.

Багато треба було б часу, щоб перелічити всю Вашу працю, починаючи з педагогічної й кінчаючи громадською, все те, що Ви зробили доброго для нашого народу, шановна ювілянтко.

Читаючи Ваші спогади, Ваше життя, нас охоплює подив, глибока пошана. Слава Вам, велика наша представнице! Ваше жертвенне життя накладає на нас, жінок, обов'язки, від яких, – коли ми є дійсно українки, – ми не сміємо ухилитись. Ми, жінки-українки, є спадкоємцями Вашого великого духа. Тож всі разом візьмемось виконувати свій обов'язок.

Жінки-патріотки, виховуйте своїх дітей, допомагайте своїм чоловікам, і вкупі з ними здійсніть наше святе воскресення, щоб як найскорше настав той час, коли ми вільними устами на всіх наших землях скажемо: «Христос Воскрес!» – і цим ми будемо достойними нашої славної ювілянтки!

14 квітня 1936.
Чернівці на Буковині.

(Дж.: ЦДАВО України. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 24, арк. 54-54 зв.).

Софія Русова

Дня 18 лютого ц. р. минуло 80 літ від дня народження нашої визначної педагогічної письменниці і діячки Софії Русової, дружини давно вже покійного Олександра Русова (пом. 1915), теж вельми заслуженого діяча, автора цінних наукових розвідок із ділянки української статистики, етнографії, історії та літератури. Українське громадянство готується окремим ювілейним святом у найближчому часі гідно вшанувати заслуги цієї, під тепершню пору найвизначнішої й найстаршої українки, якої ім'я не тільки що займе почесне місце в історії української педагогічної думки, але й залишиться нерозривно зв'язаним з історією українського національного руху по той бік Збруча, починаючи від 70-х рр. минулого віку. Родина Русових була саме довгі роки одним із тих небагатьох фамілійних огнищ, біля яких навіть у часах найбільшого політичного гніту в Росії не вгасала українська національна свідомість, а потайки ішла важна національно-культурна й політично-організаційна робота. Оживлюючий вплив Русових на українське затуркане громадянство був настільки більший, що, переслідуювані долею та російською поліцією, мусіли вони часто змінити місце свого побуту (Київ, Чернігів, Ніжин, Єлисавет, Херсон, Харків, Полтава, Петербург, Київ), а через те й їхні особисті знайомства та зв'язки поширювалися, завдяки яким і національний рух, який вони пробуджували скрізь там, де жили, розповсюджувався і кріпшав серед української інтелігенції.

Свою педагогічну діяльність розпочала Софія Русова перед майже 65 роками в Києві, в першому київському дитячому захисті, зорганізованому на зразок Фребелівського передшкілля. Від того часу, незважаючи на те, що дальші життєві умовини, всіляко складаючись, не дозволяли їй віддаватися практично улюбленому заняттю, вона присвячує головну свою увагу передовсім справам дошкільного виховання, які стоять в осередку всіх її ріжнотематичних духових інтересів: літературних, суспільних, культурно-освітніх. Дошкільне виховання стає одною з основних ідей її національного світогляду; в ньому вона добачує певний шлях до здійснення найвищого національного ідеалу – самовизволення українського народу, рахуючися з тим, що найперші виховні впливи залишають у душі людини найглибші сліди. Завдяки власному досвідові та безперервним студіям теорії

й практики дошкільного виховання на Заході (Німеччина, Італія, Бельгія, Америка), Софія Русова знаменито опановує цю ділянку педагогіки, і в 1917 р. український уряд покликає її на чоло відділу дошкільного виховання при Міністерстві Народної Освіти в Києві. Відтоді вона не сходить уже з педагогічного поля праці, обіймаючи 1919 р. катедру педагогіки в Українському Державному Університеті в Кам'янці, а 1923 р. після втечі за кордон (1921) – в Українському Високому Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова в Празі на Чехії. Найпершим її ділом, за яке взялася на еміграції, було оснування українського захисту для дітей нещасних емігрантів, який існує по нинішній день, виконуючи з повним успіхом свою національно-виховну місію серед тих найменших «емігрантів», що, прийшовши на світ на чужині, рідного краю та світу зроду не бачили. Широка освіта, дар захоплювати живим словом, доскональне знання французької та англійської мови, живий темперамент, дружність поведінки, здатна скрізь з'єднувати собі щиру симпатію, знаменито кваліфікували Софію Русову до ролі представниці України на міжнародних світових конгресах, педагогічних та жіночих, і цю роллю вона виконувала дуже часто і зі щирою самопосвятою з волі українського громадянства впродовж 15-літнього свого побуту на чужині.

Педагогічний світогляд Софії Русової, який знайшов свій вислів у довгій низці статей та розвідок, розкинутих по педагогічних і літературно-наукових журналах, складався під впливом поступових течій у західноєвропейській педагогіці, йдучи рівним кроком з усім тим, що в даний час найкращого з'являлося на Заході. Софія Русова не знала в думках і поглядах своїх застою; вона захоплювалась кожним кроком уперед, що робив педагогічне діло досконалішим. Великою її заслугою є те, що вона численними своїми статтями утримувала український педагогічний світ у курсі того, що нового й кращого творилось по інших країнах на полі навчання й виховання, побуджуючи тим рідну педагогічну думку до життя, руху та поступу.

Ніжна материнська любов до дитини, захоплення працею над її розвитком гармонійно забезпечується в Софії Русової з палкою любов'ю до рідної поневоленої нації. Перша з цих двох справжніх прикмет великого педагога поставила Русову в рядах борців за визволення дитини, за нову школу, повну радісної творчої самодіяльнос-

ти, що впливає з оживлення інтересів дитини, пристосовану у всьому до психології дітей, вільну від усього, що їй противиться, що обмежує дитину в її природних правах, гальмує свободний вияв її творчих нахилів і здібностей, або йде в розріз з законами дитячого світовідчуття та думання. Тим-то Софія Русова завжди з ентузіазмом ставилась до всіх тих педагогічних ідей, що йшли тим вимогам назустріч (ідеї Фребеля, Монтессорі, Кершенштайнера, Дьюї, Дальтонівський план, метода комплексів, глобальна метода Декролі і т. ін.). Друга прикмета – гаряча любов до рідного народу – робить Русову палким речником національного принципу всякого виховання, як і розвитку в дитини всіх тих прикмет (соціальности, працевитости), які повинні зробити її вартісним членом свого народу. Обличчя Русової, як педагогічної діячки, з'ясує шан. читачам найкраще її стаття п. н. «Роля жінки в дошкільному вихованні», якої основні думки повинен засвоїти собі кожний, хто бере яку-небудь участь у праці на полі дошкільного виховання.

(Дж.: Рідна школа. – Львів, 1936. – Ч. 6. – С. 82-83).

4.3. Посмертні спогади і згадки про Софію Русову

Ю.Р. [Юрій Русов]

Панахида у 40 день смерті В. П. С.Русової

відбулася 17 / III у неділю у Болгарській церкві у Букарешті. Всі українські організації прийняли участь і заповнили скромну церкву Болгарської школи. Службу правив отець в церковно слов'янській мові. Студентський хор відспівав «Вічну пом'ять» (панахиду провів болгарський хор).

Про місце і час академії буде оповіщено своєчасно.

Родина Русових складає при цьому щире подяку українському громадянству за числену участь на панахиді і за виявлені співчуття.

(Дж.: ЦДАВО України. – Ф. 3889, оп. 2, спр. 29, арк 7).

Офінор.

Професор Доктор Софія Русова

Згідно з повідомленням з Праги упокоїлась там на віки у віці 84 років професор Софія Русова, широко знана цілому українському громадянству вчена, письменниця, добродійна та громадська діячка. Не вважаючи на високий вік Покійної, відхід її зробив надзвичайно пригноблююче вражіння на українську колонію в Чехах, бо ім'я її було тісно злучено з цілим українським рухом відродження протягом останніх 60 років. Життя С.Русової може служити живим прикладом цілої історії українського народу протягом останнього періоду, так міцно ця чужинка з походження зрослась з народним життям і так щиро ділила всі його радощі та горе. Народжена в чужинецькій родині (батько швед, мати французка), С.Русова виросла та виховалась на Україні, яка зробилась для неї батьківщиною, бо іншої вона ніколи не знала. В оточенні Драгоманова, Старицького, Чубинського та інших «будителів» українського народу С.Русова цілком віддається праці на народній ниві, починаючи з заснування першої в Києві української дитячої шкільки, яку в короткім часі замкнула поліція. З Києва вона переноситься до Петербургу, де утиск українців був менший, а звідти виїздить з чоловіком закордон, для видання нелегальних українських книжок. В Празі Русови видали перший «Кобзар» без цензури. По повероті на Україну Русови трапляють відразу під догляд поліції, яка унеможливило кождо культурну працю, і мусять зайнятися господарством на хуторі на Чернігівщині, який в короткім часі робиться справжнім центром нелегальної української пропаганди. За цими справами господарство йде зле, і Русови змушені перенестися до міста, але тут їх справами вже остаточно займається поліція. В році 1881 їх було арештовано, і від того часу аж до 1905 року вони поневіряються по тюрмах та засланнях. Не вважаючи на всі злидні, які доводилося терпіти з дрібними дітьми, С.Русова продовжує вчитися, вчити та писати, і коли в 1909 р. вона переноситься до Києва, вона є вже знана в педагогічному світі, і її запрошують на посаду професора до новозаснованого Фребелівського Інституту. Тоді ж вона разом з іншими українськими педагогами засновує перший український педагогічний часопис «Світло», який проіснував аж до війни. Але лише революція відкриває дійсне поле діяльності для цієї без порівняння працюючої

та енергійної натури, С.Русова є членом першого Українського Комітету, з якого повстала Центральна Рада, а потім членом Великої та Малої Ради, та одночасно директором департаменту позашкільної освіти в часі міністерства Степенка. Вона відступає з військом та урядом до Кам'янця, який і був її останнім пристановищем на рідній землі. Заарештована зараз же по упадку державности большевиками, С.Русова, яка вже має понад 60 років, втікає з в'язниці закордон, де вступає до Червоного Хреста. Вона об'їздить з Л.Черняхівською табори інтернованих українців та улекшує долю багатьом з них. Але надії на скорий поворот все зменшуються, і С.Русова переноситься до найбільшого українського культурного осередку – Праги, де й залишається назавжди. Вона працює в Подебрадській Академії, в Педагогічному та Соціологічному Інституті, але найбільше в міжнародніх жіночих організаціях, де вона протягом багатьох років є постійною українською делегаткою. Поважний вік, широка освіта та знання мов здобувають їй поважне місце на всіх міжнародніх жіночих з'їздах. Але ні злидні та заслання за часів царського режиму, ні жвава діяльність закордоном, не перешкоджають С.Русовій в її письменницькій та культурницькій праці, вона залишає подиву гідну письменницьку спадщину, яка складається з статей, курсів, спогадів та великих наукових творів з царини педагогіки. Більшість з цих творів написані Покійною вже в тім віці, коли звичайна людина вже йде на відпочинок, але все ж вони наскрізь пройняті ніби молодю енергією та завзятістю. Не вважаючи на високий вік Покійної, смерть її була цілком несподіваною для української кольонії в Празі, яка урядила своїй найстаршій та найславнішій громадянці величний похорон.

(Дж.: ЦДАВО України. Ф. 3889, оп. 2, спр. 29, арк. 17-18).

Вячеслав Лащенко

Наші страти

Місяць лютий сього року був для української еміграції в Празі справді лютим. Не кажучи вже про тяжку боротьбу за існування, яка для еміграції в зимі звичайно буває тяжкою, лютий вирвав з її рядів дві жертви: педагога і громадську діячку проф. С.Ф.Русову і письменника С.Ф.Черкасенка. С.Ф.Русова народилася в 1856 році на Чернигівщині. Батько її був шведського походження, мати – фра-

нцузка. Середню освіту С.Ф.Ліндфорс-Русова дістала в Києві, в Фундуклеївській гімназії, й там же в Києві працювала зі своєю сестрою Марією яко педагог, маючи приватну фребелівську школу для дітей. Школа сестер Ліндфорсів була одним з осередків українського життя в Києві того часу. Там же С.Ф.Ліндфорс познайомилась зі своїм майбутнім чоловіком О.О.Русовим, який будучи походження московського, широ віддався потім праці над відродженням українського народу і став «батьком української статистики». В Києві Русов по скінченню київського університету працював, як учитель гімназії, викладаючи російську мову. Побралась з ним С.Ф.Ліндфорс у 1874 р. в Петербурзі. Того ж року Русова виїхала до Праги, де О.О.Русов з відомим українським етнографом Ф.Вовком працює над виданням першого безцензурного «Кобзаря». 70-і роки були в цілій тодішній Росії роками т. зв. «хожденія в народ». Діяльність Русових, направлена на підняття народньої свідомості взагалі й української з'особна, не могла не привести їх до сутичок із тодішнім режимом. І Русова, й її чоловік зазнали царських в'язниць. Навіть молодший син їх Юрко народився в тюрмі року 1895-го. Революція 1905 року полегшила Русовим можливість праці, С.Ф.Русова працює педагогічно, в різних часописах, старається підняти культурний рівень жінки взагалі, свідомість української жінки. Працює, як професор київської комерційної школи, викладаючи французьку мову. Переїзжає зі своїм чоловіком, земським статистиком, до Херсона, Чернигова, Полтави, Харкова, Катеринослава, Петербурга й знову повертається до Києва. Після другої революції, коли Україна стає республікою, працює, як директор департаменту позашкільної й дошкільної освіти в українському міністерстві освіти, після чого викладає, як лектор, французьку мову в Кам'янці Подільському, Укр. університеті. Коли Україною заволоділи більшовики, Русова за спроби втікати кілька разів була арештована, але врешті перейшла нелегально за кордон. Тут живе вона в Бадені коло Відня, викладає потім французьку мову в Укр. Госп. Академії в Подебрадах, працює в Українським Соціологічним Інституті, що був заснований М.Шаповалом, також в Україн. Педагогічним Інституті в Празі, як професор педагогіки. Тут же працює вона, як почесний голова Української Національної Жіночої Ради й Нар. Україн. Ради.

Русова багато зробила для підняття свідомості українського народу, особливо його жіноцтва. Дуже цікаво, що останніми її словами були: «Лише не сваріться, робіть усі разом і не сваріться!»

Земля їй пером!

(Дж.: *Українська дійсність*. – Прага, 1940. – Ч. 3. – С. 7-8).

Вячеслав Лащенко

Значіння діяльності С.Ф.Русової і людей її типу

З діяльності кожної людини, яка більш-менш виділяється з загального рівня, ми можемо дечого навчитися, відома річ, коли ми до оцінки цієї діяльності підходимо цілком об'єктивно, без усяких політичних, національних, партійних, чи яких-небудь інших упереджень. Покійна С.Ф.Русова своїм походженням не була україркою, але разом з своїм чоловіком, О.О.Русовим, цілий свій вік вірно служила Україні. Що ж було характерного і цінного в її праці? Перш за все треба відмітити, що для таких діячок, як Русова, кожна людина, хто б вона не була, уявляє собою цінність, як одиниця, яка має право на життя і щастя, це є те, що у Шевченка так добре висловлено в його мріях про той час, коли на землі, не нашій тільки, а на землі взагалі «буде син, і буде мати, і буде правда». Це є те, що в гаслі Драгоманова: «Космополітизм в ідеях і цілях, націоналізм – в формі і способах культурної праці» висловлено словом «космополітизм». Це не значить «інтернаціоналізм» в тому розумінні, до якого ми звикли останнім часом, себто в розумінні світогляду, який хоче створити з живої людини якусь суху алгебраїчну формулу, якусь «загально-людину» без крові й тіла. Ні, це бажання, щоб життя людське помалу оберталося в організований «космос», діяльним і повноправним громадянином якого могла б почувати себе кожна людина, не тільки без утрати своєї індивідуальності, а навпаки – в усій її повноті, як відчуває себе кожна квітка там, де не знівечив її передчасно й іноді цілком даремно грубий людський чобіт. Це те «громадянство світа», про яке мріяв у XVIII ст. наш філософ Сковорода. Само собою розуміється, що цей світогляд знаходиться в тісній залежності від світогляду християнського з його гаслом любови до кожного створіння. Згадаймо, що той самий Шевченко, що безумовно був не інтернаціоналістом і не безбожником, зазнавали в своєму житті вели-

ких страждань, робить такий життєвий вислідок, що «добро найкраще на світі це – братолюбіє» («Неофіти»).

Відома річ, що «літати орлом під облаками» не значить цілком кидати землю й залітати від неї кудись за хмари. Душа Шевченкового Перебенді літає орлом, але вміє єднати з цим летом співи по ярмарках, де приходиться вже «потурати» тому, що не всі ж мають орлині крила.

Бувши з походження шведкою, будиши представницею старої європейської культури, Русова кликала Україну на старі шляхи європейського гуманізму. Це відповідало й нашим старим добрим традиціям тим, чому нас вчать «тіні забутих предків». Хіба ж старий наш письменник ще в XI віку митрополит Іларіон не вітає в своїй проповіді князя Володимира за те, що він прийняв християнство і тим зблизив Україну з цивілізованим світом? А наш славний і дуже діяльний князь Володимир Мономах хіба ж не кличе своїх власних дітей на шлях людяности? Хіба для нього кожне людське життя, навіть життя злочинця, як створене Богом, не уявляє собою цінности? Хіба це не «категоричний імператив» для нього, не тільки як для звичайної людини, але і для людини, що має владу над багатьма людьми?

Європеїзм таких діячів, як Русова та її покійний чоловік, знаходив собі підпору в наших традиціях, що виховувались в нас видатними представниками старої нашої культури. І в цьому переході до другої думки чи тези, яка також характеризує собою діяльність Русової і людей її типу. Це її український націоналізм, перейнятий не вовчим, а людяним духом. Між славними діячами України, як ми знаємо в історії, були й чужинці. Відомий Петро Могила, ректор Києво-Могилянської Академії, першої високої школи не тільки на Україні, але в цілій тодішній Русі, був син молдавського господаря. Між іншим, Могила звернув увагу, приблизив до себе і післяв за кордон учитись відомого Інокентія Гізеля, що був потім архімандритом Києво-Печерської Лаври: Інокентій Гізель був з походження німець, прусак. Він написав так званий «Сінопсис», перший підручник історії сходу Європи.

Навіть в такій делікатній області державного життя, як військова, вірно служили Україні також і чужинці. Відомий військовий співробітник Хмельницького Максим Кривоніс був, як кажуть, з походження шотландець. Можна б було до цих імен додати ще, але й з цього ясно, що були такі чужинці, що, як і Русова, помагали Україні йти вперед не тільки широкими людяними шляхами, але разом з тим і шляхами наці-

ональними. Ці люде помагали нам робити часто дуже тяжку синтезу між людяністю взагалі і її національним одбиттям в кожній українській душі, подібно тому, як сонце відбивається в малій росині. І в цьому перехід до третього, що характеризує діяльність Русової: це її праця прищеплювання гуманних ідей українським людям, особливо жінкам. Треба було європейське знання прищеплювати рослинам, переважно молодим, щоб вони потім могли вкупі створити пахущий, різнобарвний сад чи гай, над яким буде сяяти єдина для всіх правда, і де буде «син і мати». Це прищеплювання мусіло відбуватись в повній згоді з індивідуальністю душ-рослин, себто в повній згоді перш за все з їх українським національним обличчям. Подібне прищеплення має велике значіння, бо необхідною умовою успіхів людини в житті та її щастя являється, як каже Скворода, уміння людини знайти її «свойственную должность», себто свій власний шлях, на якому можна було б не ламати себе, залишитись самим собою і через те виявляти себе як-найповніше, або, як казали колись: «здійснити свою громадську цінність».

Ми намітили тут те головне, що вбачаємо в діяльності Русової і взагалі в діяльності людей її типу. Виходячи з цього, можна було б, користаючись життям Русової, дати фактичні докази кожній з вищенаведених тез. Але це мусіло б бути предметом окремої статті.

(Дж.: Українська дійсність. – Прага, 1940. – Ч. 15. – С. 9-10).

Ганна Мандрика

Софія Русова.

В століття народження великої української патріотки

(*1856 – †1940)

Рік 1856 дав Україні двох великих борців за визволення її тяжко поневоленого трудового народу – Івана Франка, поета національно-соціальної революції, і Софію Русову, активну і послідовну реалізаторку цієї революції.

Славна і довга була її життєва дорога, повна великої праці, терпіння і великої посвяти, і великий слід залишила вона в історії українського визволення і культури.

Колись напишуть про те не одну книгу, досліджуючи все, що вона зробила. Поки ж що згадаємо її цим коротким словом, схилиючи наші голови перед її світлою пам'яттю.

Народилась Русова в селі Алешні, на Чернигівщині, в родині землевласника. Батько її був з походження швед, Ліндфорс, а мати французенка. Одначе, маленька Софія виховувалася й виростала в суто українській культурі, серед українського народу. Мати її рано померла, і вона її мало знала. Зате нянька-українка віддавала їй усе своє серце. Та і батько Софії був дуже ліберальних і гуманістичних поглядів і в ті часи кріпацтва в Україні ставився з симпатіями до народу. Отже мала Софія прив'язалася всім серцем до народу, серед якого виростала, полюбила його життя і його багату, чарівну природу, а разом з тим і взяла в своє серце його гірку долю. Подібно до того, як інші видатні діячі неукраїнського походження, як Срезневський, Корш, Єфименкова і інші, віддали себе на службу українському народові, Русова віддала йому свою душу і все своє життя.

Коли Софії був дев'ятий рік, її перевезли до Києва і віддали до гімназії. І тут вона входить у родинну атмосферу Старицьких, які були центром українського народництва. Це були часи вже по скасованні панщини, коли віяв дух великого Шевченка, а в загальноросійським житті наростали революційні рухи до скинення царського абсолютизму. Молода Русова віддає себе всією душею тим революційним ідеям і стає до активної праці в таємній організації «Народна Воля». Працюючи в українських гуртках, Русова ближче зійшлася з молодим ученим Олександром Русовим, і в 1875 р. вони одружилися. Сватом був Михайло Драгоманов, а великий український музикант Микола Лисенко написав для молодих свою композицію «Золоті Ключі».

Обоє молодята присвятили себе праці для народу. Було тоді гасло «йти в народ», себто вести таємну революційну працю, прикриваючись іншою «легальною» роботою. Купили вони кляпоту землі на Чернигівщині (коло Борзни); Русов – учений статистик і рільник, а вона фельдшерка для селян. Та скоро «недремлюще око» поліції примусило їх повернутися до Києва. Засобів до життя не було. Русов виїздив на провінцію зо своїми статистичними працями, а Софія, добра музикантка, давала лекції музики та французької мови, і з того жили. Їх дім став осередком українського й революційного життя. Між іншим, підготовлявся плян повстання 1 березня 1881 р. Плян розбився через убивство царя Олександра II. Почалися арешти. Було заарештовано й Русову, але ненадовго. За те вона, як і її чоловік, уже були на списках жандармерії, як небезпечні особи, і вже не могли довго засиджуватися на одному місці, а час-до-часу

попадали під арешт і по черзі, а часом і разом відсиджували в тюрмах. Більше бувала ув'язнена Русова, яку вважали за активну революціонерку, а чоловіка – за менш небезпечного. Пізніше Русова відсиджувала в тюрмі й зо старшим сином Михайлом. Ось головні місцевості, в яких Русови, по волі чи поневолі, перебували, переїжджаючи з місця на місце: Київ, Чернігівщина, Одеса, знову Київ, Єлисаветград, Херсон, Катеринослав, Афанасієвка, Верхнедніпровськ, Алешки на Дніпрі, і знову – Алешня, Київ, Харків, Чернігів, закордон (Франція), Полтава, Петербург, Київ, Саратов (під час 1-ої світової війни) і т. ін.

В кожному місці Русова продовжувала свою працю, притягаючи до неї молодь, над освідомленням народу, піднесенням грамотности, політичним вихованням, підготовкою до нового вільного життя. Шеф жандармської поліції в Києві (а це була всесильна поліція для переслідування політичних діячів), полковник Новіцький, при арешті Русової сказав їй, що вона «гірш за всякого терориста», бо вмів приваблювати до політичної праці ширше громадянство. Діти Русових, переживаючи поліційні труси, арешти і розлуку з матір'ю, привчалися змалку розуміти жах російської неволі і виростали з ідеями своєї родини.

Все життя Русова невтомно працювала: організувала дитячі садки, таємні школи, курси для хлопців і дівчат, викладала українську історію, літературу, писала брошури і книжки. Навіть сидячи в тюрмі, нав'язувала таємні порозуміння з арештованими, і вчила їх. А в Одесі, в тюрмі, написала ряд оповідань, книгу для дітей і писала статті для газет, передаючи їх при нагоді побачень.

Можна сказати, що половину свого віку в молодших літах Русова провела під арештами та під примусовими переїздами з місця на місце.

Поза тим Русови досить багато подорожували закордоном, бували в Італії, Франції, Швейцарії, Бельгії, Німеччині, Чехії і ін. В Чехії перебували зараз по шлюбі, де (в 1876 р.) її чоловік, при її співпраці, видав перший «повний» текст «Кобзаря» Шевченка.

Разом з політичною діяльністю Русова дуже цікавилася вихованням і студіювала педагогіку, перебуваючи закордоном. З 1911 р., осівши в Києві, вона почала викладати науку дошкільного виховання у Фребелівському Інституті, і це потім стало її основним фахом. В 1917 р., з проголошенням Української Республіки, вона стає директором дошкільної освіти в Міністерстві Освіти, не перестаючи читати лекції педагогіки в університеті в Кам'янці Подільському.

Коли московські большевики остаточно захопили Україну, Русова приїхала до Львова. Мілена Рудницька так пише про це: «...ми скликали до Львова на 22-23 грудня 1921 р. жіночі збори, які ми назвали Першим Всеукраїнським Жіночим З'їздом... Приїхало тоді до Львова 387 жінок... з Галичини... Буковини... Волині... Наддніпрянщини... З'їзд мав тривати два дні, але поліція закрила його зараз на інавгураційнім засіданні під кінець першого реферату. Тоді з'явилися у Львові – ні, з неба впали Ви (С.Русова)... ми писали до Києва до Вас і до Старицької-Черняхівської... але відповіді не дістали... бачу Вас досі так, як побачила при першій стрічі: на Вас обдерте лахміття, на Ваших ногах білі полотняні капці (кінець грудня!). Ви тікали перед чезвичайкою, перейшли Збруч, вирятували тільки наге життя – нічого більше. Скільки Вам тоді було літ? 66!... Але Ваш настрій був бадьорий як усіх нас... що раділи Вашим несподіваним приїздом...» («Жінка», ч. 5, 1936 р.).

Зо Львова Русова переїхала до Праги, Чехословаччина, і там почалася нова її діяльність. В Празі вона зустрічається, між іншим, з бл. п. Микитою Шаповалом, ініціатором і головним організатором високих українських шкіл в Чехії – Господарської Академії в Подебрадах і Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова в Празі. Неприримий революціонер-самостійник, Шаповал імпував Русовій і Русова імпувала йому. Отже Русова стає лекторкою в Академії в Подебрадах, а далі – професором в Інституті ім. М. Драгоманова, членом Інституту Громадознавства (Соціології), директором якого був Шаповал, і працює разом з тим в українській гімназії, очолює Центральну Жіночу Раду і взагалі працює в українських інституціях.

Ще в Кам'янці-Подільському Русова організувала «Жіночу Національну Раду». В Празі ця «Рада» була наново зорганізована нею, і як її відпоручниця, Русова тісно співпрацює з «Союзом Українок» у Галичині, намагаючись особливо про участь українського жіноцтва в Міжнародній Жіночій Раді. Вона бере участь у «Просвітянським Конгресі» у Львові восени 1929 р., у Відні на весні 1920 р. на конгресі Міжнародної Жіночої Ради; бачимо її на конгресах в Римі, Газі, Копенгагені, Женеві (в Лізі Націй). Скрізь вона добивалася місця для України і захисту української незалежності. Скрізь вона знаходила увагу й повагу, але ніколи не поступалася своїми принципами і не йшла на компроміси. На конгресі Міжнародної Жіночої Ради у Відні, 1930 р., Русова репрезентувала українську еміграцію, Мілена Рудницька Західні Землі, з Канади прибу-

ла Анна Йонкер допомагати українській справі через делегаток з Канади. Було велике розчарування: українську секцію не допущено з «юридичних» причин. Русова мала гарячу розмову з головою Ради, леді Абердін. Моральна перемога була на стороні Русової, але «юридичні» причини все ж не допустили українок з повним правом. Русова категорично відкинула пропозицію бути «почесним членом» Міжнародної Ради. В 1934 р. Русова брала участь в Українському Жіночому Конгресі в Станиславові і плакала радісними сльозами, дивлючись на лави селянських жінок, що проходили організованими рядами перед трибунами.

В 1936 р. Західні Землі і еміграція святкували 50-ліття праці Русової. В «Жінці» (ч. 7-8) докладно описано її перебування у Львові, на її ювілеї під час Загального З'їзду Союзу Українок 2-3 квітня 1936 р. Але беремо лише кілька рядків: «Софія Русова перебувала у Львові рівно тиждень. І що вона впродовж цих коротких сімох днів не зробила, де вона не була, скільки справ не поладнала!»

Це є характеристика Русової. Я особисто знаю її такою ще з Києва, коли я слухала її лекції. Знаю з Праги, де я була також її студенткою в Педагогічному Інституті. Вічно мила, добра, вічно ділова; маленька, худенька – здавалося вона ніколи не спить, не втомлюється, всім і всіма журиться, однак журби тієї не видно. Прекрасна лекторка, великий педагог, повна знання і досвіду. Здавалося, що вона вічна, безсмертна... І невимовний жаль огортає при думці, що її вже немає. В 1940 р. вона померла в Празі (її чоловік, проф. О.Русов, помер ще 1915 р. в Саратові).

Мріяла Русова, між іншим, і про Канаду, думаючи, що українські високі школи можна перенести у вільну країну до заможних українських людей. Але мрія так і залишилася мрією.

(Дж.: Жіночий світ. – Вінніпег, 1956. – Ч. 12. – С. 2-4).

Д-р Ю.Русов

Кілька спогадів про Софію Русову. (З нагоди 100-ліття народження, 1856-1956 рр.)

Звичайно, тяжко цілком безсторонньо і об'єктивно писати про громадську діяльність своїх батьків, але, з другого боку, ніхто так, як близькі кривні, не може освітлити деяких подробиць з життя людей, які так чи інак прислужилися для української справи.

Я був останній син Софії Русової і тому починаю пам'ятати мою матір більш-менш свідомо лише з 1900 року. Це була моя перша подорож (пасивна!) за кордон. Моя старша сестра вступила на медичний факультет університету в Монпельє у Франції і моя мати поїхала, щоб туди її відпровадити. При цій нагоді С.Русова мала виступити в українській справі з відчитами у Парижі й на півдні Франції на з'їзді провансальських патріотів. Тоді цей рух регіонального сепаратизму йшов під впливом провансальського поета Містрала.

Не була це перша і остання подорож С.Русової за кордон з метою сказати слово за Україну на міжнародних конгресах чи з'їздах.

Очевидно, що мої власні спогади не можуть охопити всієї діяльності цієї української патріотки, бо вона вже провадила завзяту боротьбу разом із своїм чоловіком – моїм батьком – Олександром Русовим проти Росії задовго до мого народження. Навіть за пару місяців до мого народження моя мати сиділа в Харківській тюрмі, бо під час чергового розшуку в неї було знайдено перепачковані з Галичини українські книжки (і між ними, – страшно сказати! – Дон Кіхота українською мовою). Правда, для того, щоб народити мене на світ Божий, маму було звільнено «на поруки» з тюрми на два тижні додому завдяки клопотам харківського громадянства: розуміється, під пильним доглядом поліції. Мені пізніше оповідали, що навіть воду для моєї першої купелі носили «городові», які жили в нас і доглядали, щоб така небезпечна для цілості Росії українка не втекла. З моїх документів також знаю, що я був охрещений у Петро-Веригінській церкві при харківській тюрмі.

В цих фрагментах моїх спогадів про життя С.Русової користуюся головним чином «Спогадами» моєї матері (друкованими у Києві десь у 1926 році у журналі «За сто літ» і перевиданими пізніше в Празі листами, оповіданнями старшої сестри і мемуарами батька, які знайдені в архівах жандармського управління і теж друковані у журналі «За сто літ»).

Ми переживаємо нині дуже цікаву, але і страшну епоху, коли зійшлися в смертельній боротьбі два світогляди, два принципи, два протилежні поняття про добро і зло, коли матеріалізм призвів людство до страшних катастроф, які ще не скінчилися і лише досягнуть свого вершка в другій половині ХХ-го століття. Матеріалістична засада, яка бачить у людях лише «маси» або «роботів», себто, в ліпшому випадку, лише механізми або високоудосконалені звірів, виявляється в холоднім, часто масовім, нищенні людей чи то в організованих Московою

штучних голодах, чи то в сибірських концентраційних таборах смерти, чи то в німецьких Аушвіцах і Дахавах, чи то у бомбардуванні незахищених міст як Гірошіма⁴⁰. Війни ведуться між антихристиянами, нехристиянами і псевдохристиянами, і тому ми бачимо в останніх війнах повний брак будь-яких моральних засад, які ще були помітні в теж кривавих війнах ХІХ-го віку. Недаром поет Бурггардт-Клен у своїй поемі «Попіл Імперій» зве наші часи апокаліптичними, коли «гніву Божого вина плеснув на землю ангел п'ятий...»

Отже в ці часи нам корисно і повчаюче згадати про постаті тих, хто все своє життя присвятив не служінню «Мамоні», а вищим ідеалам.

Постать Софії Русової – це зразок однієї з тих героїнь українського відродження, що «просто йшли», в яких не було «неправди за собою», які не лукавили і не дбали «про панство нещасне і лакімство лукаве», не дбали про матеріальні прибутки і здобутки, але все життя, всі сили і все своє майно віддавали на те, щоб Україна здобула добробут, незалежність (ясно, що без незалежності від чужого панування не може бути добробуту!) і щоб здійснилося пророцтво Андрія Первозванного: «благодать Божа засіє на горах Київських».

Софія Федорівна Русова дає нам приклад української жінки-патріотки, яка понад півстоліття свого свідомого і активного життя незламно несла на собі тягар боротьби світлої України з темними силами царської і червоної Росії. Про неї – цю невеличку, зграбну і худеньку жінку, можна дійсно сказати: «тіло нічтоже – дух животворить».

Коли мова йшла про українську справу, то ніщо не могло спинити її завзяття: ні родина, ні діти, ні переслідування царських жандармів чи большевицьких чекістів, ні тюрми, ні арешти, ні тяжкі умови еміграції, ні персональні втрати майна, ні події приватного життя, ні горе чи втрата близьких. Ніщо не спиняло її енергії в боротьбі за український ідеал, і навпаки, часто «щось» додавало їй якоїсь нової сили для громадської і політичної праці.

Я хочу якраз підкреслити кілька таких моментів з життя світлої пам'яті С.Русової, які показують, як вона вміла перемагати своє персональне горе і цілком підкорити себе гордій девізі своїх предків «LE DEVOIR AVANT TOUT» («Обов'язок понад усе!»). А цей свій обов'язок вона завжди бачила у праці й боротьбі на користь України.

⁴⁰ Хіросіма (упор.).

Народилася Софія Русова 18 лютого 1856 року в родині діди́ча Федора Ліндфорса в селі Олешня, на Чернігівщині. Батько її Федір Ліндфорс був швед з походження, з тих, певне, шведів, що колись клали свої голови під Полтавою разом з козаками гетьмана Мазепи у боротьбі проти Москви за Україну. Згідно з традицією свого роду, батько її був військовим – полковником. Мати Софії була французького походження з родини Жерве.

Велика сила притягання благородних душ є в Україні! І ми бачимо на протязі нашої історії стільки прикладів, коли чужинці з походження все своє життя віддавали на службу Україні. Згадаємо лише варягів (шведів) наших князів, згадаємо славного Перебийноса, шкота⁴¹ з походження, що «рубас мечем голови з плечей» під прапорами Хмельницького, славного оборонця Батурина Кенігсена і багатьох-багатьох інших військових, учених, політичних діячів. Тому не дивно, що С.Русова, чужинка по крові, стала однією з найдіяльніших дочок України. Для нас не важне походження з крові, але цінимо українських патріотів за їх діла і, очевидно, ціннішими є ті, що робили добро для нашої Батьківщини, ніж чисті з «крові і походження» українці, які несли свій хист і свої сили на службу чужинцям або навіть йшли виразно проти українських ідеалів під ворожими нам прапорами. Це не раз бачимо в наші часи. Шевченко добре картав тих українців «п'радців великих нащадків поганих,» які за «шмат гнилої ковбаси» і за «хоч півдулі» від «старшого брата» готові були нехтувати всім українським, нашою мовою, піснею, духовістю і уважали співи про «Парашу радість нашу» за найвище досягнення «культури» і «панськості». Не раз і тепер малосвідомі елементи нашого громадянства уважають чад джазів і еквілібристику малярів-футуристів за щось недосяжно вище, ніж наші думи козацькі або наше мистецтво, яке випереджує мистецтво багатьох інших націй.

Кожній здоровомислячій людині йде не про те, *хто* (чужинець чи свій) працює для України, а про те, *як* він працює: на користь чи на шкоду.

Вже батько Софії, Федір Ліндфорс, зробив багато для піднесення культури і добробуту своїх селян: збудував церкву, школу (це була одна з того десятка шкіл у ті часи на Чернігівщині, де після упадку Гетьманщини, коли було всюди сотки шкіл, Росія штучно обнизила культурний рівень українського населення, пам'ятаючи слова Петра І-го: «На-

⁴¹ Шотландця (упор.).

род малоросійській зело умен, от чего ми в неавантаже оказаться можем»). Збудував також ганчарську майстерню, бо олешенські селяни були переважно ганчарі і сливе кожний мав своє горно для випалу горшків. Коли прийшла «воля», то, як усі казали на селі, Федір Ліндфорс був справжнім «благодітелем», наділивши селян землею і лісом, не дбаючи за свої власні інтереси.

Цю подію – звільнення селян від кріпацтва – прекрасно описує С.Русова у своїх спогадах, як одне зі своїх перших світлих вражень з дитинства.

«Коли я увійшла якось перед вечером у нашу залю, вона була ясно освітлена, чайний стіл був прибраний по-празниковому, а за столом сиділи прості селяни. Між ними сидів мій татко і серйозно, заклопотано з ними розмовляв. За самоваром була моя сестра в дуже піднесеній настрої і частувала селян чаєм. Селяни – то були «старшини» з різних околичних сіл. Татка обрали за «мирового посередника» і він радився з селянами, як найкраще здійснювати «уставні грамоти» (себто як провести в життя закони про скасування кріпацтва)».

От спогад 8-літньої дівчини про велику подію скасування кріпацтва. І ця симпатія до селянства і віра в те, що в нім залишилася правдива українська душа, лишилася в С.Русової на все життя.

Тому в страшну хвилину, коли вона з малою внучкою, 58 літ пізніше, мусіла покидати Україну, коли червоні москалі вже почали запроваджувати нове, цей раз комуністичне, кріпацтво, коли обман українізації вже почав виявлятися в нищенні наших діячів науки й мистецтва і догоряли останні полум'я боротьби за незалежність, вона пише:

«Куди іти з малою внучкою, вночі перед переходом Збруча? Навколо сторожа й вартові... Іди до селян! Це є люди, наші люди. І я пішла до першої хати. Нас не питали, куди ми йдемо. Нагодували, уклали спати, а за вечерею гірко жалілися, що москалі все забирають. «Останню корову забрали, а у нас же діти малі».

На другий день ці самі селяни перевели безпечно С.Русову з її малою внучкою Олею на другий бік Збруча, де вже ними заопікувалися зворушливо і дбайливо українці й українки в Галичині.

І ця любов спеціально до селянства (певно, під впливом так званого «народництва», якому в свій час щиро віддалися О.Русов і С.Русова) лишилася в С.Русової на ціле життя. В останній рік свого життя, складаючи читанку «Україна в описах наших поетів і письменників», вона

знову й знову з захопленням читала безсмертний твір Шевченка: «Село і серце одпочине...»

Отже, дитинство Софії до десяти років життя пройшло в мастку в Олешні, де вона вчилася гри на фортепіяні, удосконалювалася у французькій мові й готувалася до гімназії. Прекрасна бібліотека Ліндфорсів і брата матері Жерве немало сприяла її загальній освіті.

Треба було продовжувати освіту, і родина Ліндфорсів переїхала до Києва, де десятилітня Софія вступила до гімназії, яку і закінчила з відзначенням у 16 році життя.

Тут її спіткало велике горе – помер батько (мати померла значно раніше, ще в Олешні). Перед перевезенням тіла до Олешні, щоб покласти на вічний спочинок на цвинтарі поруч з прадідами коло церкви, в каплиці, де спочивала мати Софії, гріб з тлінними останками Федора Ліндфорса стояв у Георгіївській церкві. Даремно хотів я вклонитися пам'яті мого діда в цій церкві. Московські дикуни знищили її разом з іншими київськими церквами. Даремно хотів я вклонитися пам'яті мого діда Олександра Захаровича Русова і могили мого батька на Байковім цвинтарі в Києві. І ці дві могили були знищені москалями. Дійсно, міг би повторити свої слова Шевченко: «Живого й мертвого спалили». Ворогам України страшні не лише наші живі патріоти, але і мертві, спогад про них... Знищено і каплицю в Олешні та зрівняно могили тих, хто робив добро для свого краю.

Як же пережила це горе молода 16-літня панночка?

«Треба було починати нове життя, знайти йому завдання, чимось наповнити ту порожнечу, що постала наслідком нашої великої втрати... Ми одержали від тітки Наталії⁴² листа, в якому вона пропонувала мені вступити до Петербурзької консерваторії, а що я мала здібності, то чи не присвятила б я себе музиці? Музика, консерваторія..., яка спокливила мрія! Але кому з того яка користь? Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужити!? І я відмовилася від цієї блискучої мрії. Долю свою я вирішила тоді: зреклася мистецтва і взялася за школу. Ми вирішили з сестрою почати з дитячого садка...»

Отак перше велике горе Софії Федорівни втілилося в перший в Україні дитячий садок. А скільки потім дитячих садків, шкілок і позашкільних курсів вела вона всюди там, куди її закидала доля чи недоля! Скільки

⁴² Сестра матері С.Русової (упор.).

вийшло з-під її керування досвідчених фребеличок, виховательок, що вкладали далі в дитячі душі любов і відданість до Батьківщини! Червоні москалі знищили могили моїх дідів і батька, але не знищили того, що посяла моя мати. В 1942 році я не знайшов у Києві їх могил, але до мене не раз приходили вже підстаркуваті вчительки, керівниці дитячих садків, і показували, оглядаючися, по звичці, на двері й вікна, поживклі і, часто підмочені з переховання від «недремлющого ока» московських окупантів, фотографії. «Це група наших фребеличок, які закінчили у вашої матері навчання. Гляньте, я сиджу третя поруч з С.Русовою...». Видно, що це був той «льох», до якого Москва ще не докопалася.

Перший дитячий садок в Україні зв'язаний з ім'ям С.Русової-Ліндфорс. Як це було всюди, де доля заносила її, помешкання на Володимирській (нині Короленка) вулиці швидко стало осередком тодішнього українського життя. І там же вперше залунав спів першої української опери Лисенка «Різдвяна ніч», у якій роллю Вакули грав Олександр Олександрович Русов. Невдовзі після виставлення опери, і то після відвідання опери «Травіята», О.Русов зробив С.Ліндфорс пропозицію і, з'єднавши своє життя шлюбом, обидвоє пішли по дорозі боротьби за кращу долю України.

Невдовзі по шлюбі Русовим «Стара громада» доручила видати перше повне видання творів Шевченка. Для цього вони мусіли від'їхати до Праги, бо в Росії не було чого і думати про видання творів того, хто закликав «вражою злою кров'ю волю окропіте». Зібравши всі необхідні матеріали і навіть відвідавши княжну Репніну, кохання якої до Шевченка увійшло в історію, а спогади її не мало спричинилися до пізнання біографії Шевченка, Русови виїхали за кордон до тодішнього центру слов'янського життя, до Праги.

Це завдання – видання першого двотомового «Кобзаря» – було виконане спільною працею Олександра і Софії Русових. Ні матеріальні труднощі, ні нове персональне горе – смерть першої дочки Людмили, що померла в Празі, не спиняли відданої праці Русових над «Кобзарем». В одному томі були твори Шевченка, дозволені російською цензурою, в другому недозволені, і їх треба було перепачковувати таємно в Україну. І тут бачимо, що персональне горе поборює С.Русова ще більш завзятою працею для України: «Обов'язок понад усе!»

Повернувшись в Україну, С.Русова з головою пірнула в боротьбу проти царської Росії. Помешкання Русових у Чернігові стало огнищем

українського революційного руху. Щоб ближче увійти в народні маси, Русови залишили вигідний масток Олешню і придбали невеликий хутір, коло Борзни (на Чернігівщині), званий батьком жартома «хутір Робінзон», де провадили просте селянське життя. В ті часи (80-ті роки), разом із занепадом української провідної політичної верстви, що донесла ще дух козацької державности до 50-тих років минулого століття, найліпші діячі українського відродження інстинктивно шукали «душі» українського народу в українських селянських масах, що були значно менш зрусифіковані, ніж місто і міський елемент. Це був рух так званого «народництва». В простім селянстві, в його мові, у звичаях, піснях, виробках і взагалі у селянським мистецтві та його традиціях тодішні українські патріоти шукали тої невмирущої народної душі, яка лишилася живою, хоч дух нації і занепавав. Цим пояснюємо те захоплення українським фолклором, що був тоді цілком на часі та відіграв велику роллю в пізнанні України. Ще і нині є багато таких українців, які, не розуміючи, який колосальний поступ зробило українське національне мислення за останні 50 років, вважають, що все, що «не селянське, є не українське». Але нині, крім свого – безумовно, прекрасного – народного мистецтва, Україна має вже і національно-політичні аспірації, скріплені кров'ю збройної боротьби.

«Народничання» на хуторі, коли доїння корови змінювалося грою на піяніні сонат Бетговена, а праця на полі – писанням наукових праць або популярних брошур для народної освіти (напр., «Пригода на хуторі» – популярна метеорологія О.Русова), скоро скінчилося. Недрімаче око російського самовластя не могло спокійно дивитися на поступове, але певне пробудження української свідомості і на її «будителів». Першою, так би мовити, ластівкою переслідувань з боку російської деспотії був випадок арештування і «водворенія на место жительство» Софії Русової, яка з групою селян ішла на прощу до київських святих місць, хоч це тоді й не вважалося за державний злочин.

Реакція 1880-тих років і завзята боротьба проти неї з боку революціонерів розгорялася. Ось як описує у своїх спогадах ці часи С.Русова:

«Політична атмосфера густішала, студентські страйки, закриття університетів, жорстока цензура на журнали, часописи і книжки, арешти і адміністративні заслання молодих і старших діячів, наводили паніку на слабодухих, а людям переконаним, навпаки, «ставили виразний обов'язок боротьби...»

Це було яких 75 років тому. А тепер? Росія є завжди Росія. Лише тепер до цього було ще додано масові розстріли, масові виселення в сибірські концтабори примусової праці та ще гостріше переслідування всього, що не підкоряється Москві. Як тоді «слабодухи» лякалися й ховалися в запічках, а сильні духом ще завзятіше боролися, так і тепер одні лише бояться, а другі збройне і політичне борються.

«Соромно стало сидіти на нашій хуторі, коли там гинуть справжні діячі за ті самі змагання, за те саме, що хочемо досягти і ми. Я не витримала, і поїхала до Києва (де якраз було розгромлено царською владою партію «Народньої Волі»). Мене зустріли там радісно; всі були так скомпромітовані, що навіть не могли мати стосунків з арештованими; мене просили передавати їм харчі, які-небудь гроші, дізнатися про їх долю... Вияснилося, що Лангенса (революціонера) вже не було в київській тюрмі. Його разом з кількома іншими «народовольцями» вивезли до пересильної тюрми у Мценську. Де цей Мценськ? Що воно таке «пересильна тюрма»? Я не уявляла собі цього, але я знала лише одне: герої гинуть, а ми, мізерні люди, поки на ногах, – мусимо допомагати їм! І я, покинувши малого сина мого Мишуню, полетіла в повітове місто Орловської губернії, у Мценськ... Не забути мені ніколи того темного вечора! Місяць сходить і срібним сяйвом заливає високі білі стіни тюрми. Мене ведуть через двір, увиходжу в тюрму, в якусь сутерену. Ось дзенькнули остроги, і з-поза жандарма виступає худа виснажена постать мого друга. Півгодини на побачення, – що сказати за ці хвилини?..»

Так починається боротьба. Спочатку допомога активним діячам, потім власна праця, власна діяльність проти московської тиранії і власні муки в тюрмах. З одного боку, Російська імперія, жандарми, чекісти, Сибір, військо, тюрми; з другого боку, незламний дух, небезпечний російській могутності. З одного боку, Москва; з другого – маленька жінка – українська патріотка.

Слова Шевченка почасти здійснилися: «царя до ката повели», і на місці пам'ятника катові України цареві Миколі I-му стоїть пам'ятник Тарасу Шевченкові. Але боротьба йде далі. Були царі білі, є червоні, всі вони однаково намагаються знищити дух Української Нації. Та здійсняться і другі пророцтва Шевченка – «переможе Україна і правда святая».

Ось як описує С.Русова цю боротьбу:

«Я заробляла на своїх діток цілий день, бігаючи по лекціях. Але вечори цілком віддавала політичній справі. Майже щодня збиралися в нас народовольці, обмірковували справи повстань».

А ось як описує батько у своїх спогадах, знайдених у 1917 роках у жандармських архівах, розшуки і арешти кінця XIX-го і початку XX-го віку:

«Форма і спосіб провадження трусів за весь час, який обіймають мої спогади, були ті самі: дім і помешкання оточують. Дзвінок або стук у двері. На питання: «Хто там?» – звичайно, коротка відповідь: «Телеграма» або ж грубий наказ: «Відчиняйте!»

Результат трусу: «Розкидані по підлозі книги, перекинені подушки і ковдри, на ліжках, іноді, розрізані матраци, розлите чорнило... розкидані листи, книжки перемішані з пошивками, з посудом, ложечками і серветками... Володар розгромленої хати, якщо сам не дістався у «чрево китове», відчував, оглядаючи свос помешкання, досить дивне враження, змішане з бажанням якнайшвидше заснути, бо розгром, звичайно, кінчався в 4-5 год. ранку. Підкріпившись сном і прокинувшись, він помічав дивний розгардіяш у помешканні, полишений непроханими гостями, який при деннім світлі робив ще більш гнітюче враження, особливо, коли мирно сплячі під час трусу діти задавали вранці питання: «Тато, що це? Де мама?» – Посадивши дітей за стіл, я пояснював їм, що мама «виїхала» (розумій арештована!) і що ми самі будемо пити чай і молоко».

Але це ще було не все. Іноді «виїздили» і тато, і мама. Тоді досить було одержати Зіні (старша кузинка дітей), добре звиклій до непевності існування своїх кривних, від кого-небудь коротку телеграму: «Юра один!», і вона зараз же розуміла секрет, захований у такій телеграмі, негайно їхала в місто, звідки одержала телеграму, розшукувати дитину, що лишилася на самоті».

Це мова йде про мене. Тоді таких дітей, що лишалися «на самоті» після арешту російською владою батьків, були одиниці. Тепер, після розстрілів батьків, залишаються сотні тисяч так званих «безпризорних». Як-не-як, а Росія «прогресує».

За що ж забирали в дітей батьків, руйнували родини і виховували на свою ж голову месників? Чи це були небезпечні злодії, гангстери, шкідливі для суспільства? Або – як тепер прийнято казати – «враг народу»? Ні, це були люди, що прагнули кращої долі для свого народу.

А от опис тюрми, куди «од'їхала мама»:

«В дверях мосі камери, завжди замкнених, були, на жаль, великі щілини і через них до мене лилися всі «аромати» з кримінальної камери, всі розмови їх мешканок, приправлені ой якими виразами».

Але і тут, сидячи поруч з повіями і з кримінальними злочинцями, С.Русова не забувала, що і ці глибоко упавші жінки були людьми: «Іноді ввечері, коли всіх остаточно замикали на ніч... ми сідали з обидвох боків під моїми дверима і я читала їм «Кобзаря», а перед Різдом – Євангеліє, і слова любови і всепрощення проникали в нетрі їх змучених сердець, бо я чула часом (через двері), як дехто з них плакав...»

Отже і в тюрмі за ґратами С.Русова не забувала своїх покривджених земляків і землячок. Кобзар і Євангеліє – Україна і Віра християнська! А слова з обидвох книг падали як ліки на змучені душі арештованих.

Подам (за журналом «За сто літ», т. I., Київ, 1927) кілька зразків допитів, яким підпадали мої батьки, їх відповіді і в чому їх обвинувачувано. От постановва жандармського управління № 10, 6 октября 1901-го року: подано в перекладі):

«1901 року жовтня 17-го дня в Полтаві, я, окремого корпусу жандармів підполковник Телегін у присутності товариша прокурора полтавського окружного суду пана Вігури добачаємо з листів і рукописів, знайдених при трусі в помешканні Русових дня 6 жовтня:

1) Що надворний советник (надвірний радник) Олександр Олександрович Русов і жінка його Софія Русова, уроджена Ліндфорс, яких притягалось і раніше до допитів у містах Києві і Харкові за організацію української партії, продовжують далі свою злочинну діяльність у Полтавській і Чернігівській губерніях, яка має на меті повне відділення Малоросії від Російської імперії та утворення самостійної держави; розповсюджують ці ідеї серед молоді, яку з цією метою в себе в домі чоловік по сорок в один вечір збирають, щоб ця молодь провадила ці думки в народі, нагадуючи простому народу про його самотність...

2) Що в цій злочинній діяльності приймає участь син їх, колишній студент Харківського університету Михайло Олександрович Русов, що їздив у Женеву, як депутат Української партії для видання органу цієї партії «Молода Україна», що нині видається у Львові...

3) Що, як видно з переписки Русових з різними особами, Русови беруть найбільш активну участь в агітації за заведення навчання в народних школах Малоросії «на українском языкє», а також у розповсюдженні та у виданні українського букваря, малюнків з українського побуту, нот з українськими піснями і других видань українською мовою для народу»...

Що ж відповідає С.Русова на ці обвинувачення на допиті?

С.Русова відверто висловила свої думки і героїчно тримала себе на допиті. Народництво Русової просякає всі її твердження:

«Природно, що інтелігентне суспільство у Полтаві, що знаходиться в центрі України, турбується про населення, яке нас оточує. Кожен, хто стоїть близько до народної школи в Малоросії, може тільки страждати, бачучи, як тяжко для дітей засвоїти грамоту абетками і книжками, переповненими не лише російськими, але і спеціально великоруськими виразами. Тому і бажаним є буквар мовою українською...»

На питання, чи я добивалася, щоб у народній школі викладалося українською мовою, я можу сказати, що моїм глибоким переконанням є, як і кожного педагога, що знає своє діло, що навчання може вестися з користю для учнів лише рідною мовою...»

Ця боротьба за рідну мову в школі особливо гостро почалася від 1870-тих років. Нині ми маємо «рідну мову в школах», але її поступово московська влада заміняє російською (гляньте на видання «Української» Академії Наук, що є переважно російською мовою!). До того слід додати, що Москва дозволила українську мову лише для прославлення «старшого брата» і для опіювання всіх наших історичних героїв «від Конашевича і досі». Це було завше: з одного боку – варварська Москва, з другого боку – культурна і гуманна Україна. З одного боку – деспотизм і бажання «покорити под ноzi вся врага і супостата», себто захопити в Російську імперію нові і нові вільні народи, з другого боку, любов до свободи і права людини на вільне життя. Це знали ще на початку минулого століття, коли Мазепа був (не зрадником, за московською термінологією) символом боротьби за волю в західній Європі.

І як тоді, понад 50 років тому, мій брат Михайло за «подання протесту», за підпис під скаргою за одного побитого нагайкою студента був висланий з Харкова і прогнаний з університету і мусів емігрувати до Ляйпцігу, лишаючи рідну землю, так і тепер сотні тисяч українців, уникаючи розстрілів чи сибірських концтаборів, мусили залишити Батьківщину, для якої вони працювали, і тинятися по світі, шукаючи тої волі думки і слова, якої ніколи не було і немає там, де є московська тиранія, звана нині «демократизмом» на сміх справжній ідеї демократії. Москва Андрія Боголюбського, Петербург Петра I-го, большевицька Москва є завше та сама і завше ворожа Україні.

А от досить дотепні відповіді мого батька на допиті:

«Я, ваше Високоблагородіє, розумію всю серйозність і важливість діла, яким ми тепер зайняті. Я вважаю, що воно робить мені велику честь: посягнути на цілість Російської імперії не відважуються навіть сусідні імператори, які розпоряджаються величезними арміями, а мені у вашім обвинуваченні приписується ця сміливість...»

Ось де корінь усього: обвинувачення в намірах зруйнувати велику тюрму народів, де від «молдаванина до фіна на всіх язиках усе мовчить, бо благоденствує» (особливо тепер!). За це і О.Русов, і М.Русов, і Софія Русова сиділи не раз у московських тюрмах. За це мій батько, згідно з російським розпорядженням, не смів жити деякий час в Україні, а моя мати мусіла потайки їхати з України до Петербургу на шлюб своєї доньки, бо їй, навпаки, було заборонено жити в Петербурзі, де мусів жити її законний чоловік, а мій батько!

На цю ідіотську – з боку здорового розуму – постанову російського уряду (тоді міністром був Плеве, якого невдовзі вбили революціонери), але цілком логічну в сенсі покарання двох українських патріотів, які разом хотіли «порушити цілість Російської імперії», мій батько писав скаргу до Синоду, доводячи, що уряд не сміє розлучати чоловіка з жінкою («Бог сочета – человек да не разлучи»)...

За це бажання «порушити цілість Російської імперії» емігрував мій брат, сиділи в російських тюрмах мої батьки, за це москалі знищили могили дідів і батька, за це мусіла С.Русова вночі з малою внучкою (дочкою брата) тікати через Збруч з совєтської України, хоч і була весь час революціонеркою, що боролася проти царської деспотії. Річ не у владі чи формі влади Росії. Андрій Боголюбський зруйнував Київ у XII віці, Муравйов із своїми «сознательними» большевиками – у 1917 році. «Одних постріляху, других мучаху».

І от взимі в селянськiм убранні з малою внучкою С.Русова, вже маючи 64 роки, була змушена залишити свій рідний край і перейти Збруч. Двічі большевики ловили при спробах втечі цю стару революціонерку, щоб після царських арештів вона скоштувала і совєтських катівень. Лише третя спроба була вдала і їй пощастило перейти прокляту границю, що ділить наші території. І ця революціонерка, яка все життя боролася проти царської тиранії, мусіла рятуватися із «вільної і щасливої Української Радянської Соціалістичної Республіки», де йшли скажені арешти і розстріли українських учителів, селян та інтелігенції. Ось що пише мама у своїх спогадах про ці страшні хвилини:

«Прощай, рідна дорога Україно! Кидаю Тебе з одним палким бажанням: усі мої старі сили віддати на визволення Твого народу, щоб знову пишалася Ти волею, наукою і багатством...»

Не для «панства нещасного і лакомства лукавого», не для спокійного життя на еміграції і вигід покинула С.Русова палаючу і скривавлену в догоряючих повстаннях Україну. Праця на українській ниві на еміграції більше відома нашій еміграції і нашим жінкам за кордонами Батьківщини перебуваючим. Українські жінки знають її невсипущу працю: то як організаторку українських дитячих садків, то як палку промовницю на міжнародних конгресах, де, як вона пише:

«...Як інші представниці у своїх промовах вихвалювали поступ жіночого руху в їх вільних країнах, то я стала розказувати про лихо свого рідного Краю, про те, що большевицька московська влада принесла йому економічну і моральну руїну, голод, деморалізацію та загибель жінки-матері...»

С.Русова виступає як делегатка від українок у Газі на Міжнароднім з'їзді Жіночої ради і, наслідком її палкої промови, голландський Червоний Хрест вислав харчі на допомогу «щасливій і вільній» та голодуючій Україні. Ось що пише мені мати про свій намір їхати до Женеви до Ліги Націй в комітет меншостей:

«Юра, милий, дорогий! Як мені тяжко без твоєї поради. Оце Виконавчий комітет, проект праці якого тобі засилаю, майже одностайно на вчорашніх загальних зборах призначив мене як делегатку об'єднаних українських організацій в Женеву до Ліги Націй у Комітет меншостей, який має зібратися 19 січня. То їхати треба 15-го. Конечно, їду на кошти організацій (вже поєдналося 61 по всій Чехії), але звідки ці гроші? Так боюся, щоб не було чогось непевного. Взагалі ти знаєш, як тяжко з нашими людьми вести яку-небудь світову справу та бути перед ними відповідальною. З другого боку, як відмовитися, коли моє знання французької мови, безперечно, грас тут велике значення. Конечно, Шульгин знає мову, але він не скаже того, що скажу я. Коли громадянство усіх відтінків мені доручає найзначнішу сучасну українську справу на інтернаціональному форумі, то мій обов'язок виконати її якнайкраще. Юра, любий, чи ти мене розумієш? Не честилюбіє, не легкодухість керують мною, а бажання завше прикласти мої сили на маленьку користь Україні. Так пригадую, як твій батько посилав мене на усякі з'їзди. Дуже мені бракує

твоєї поради. Напиши мені свою думку на цю справу, але так, щоб я її одержала до 15 січня...»

Я дозволив собі навести цей уривок з одного з небагатьох листів моєї матері, який у мене схоронився, щоб освітлити ту діяльність С.Русової, яку вона вела за кордоном чи то в час еміграції, чи то ще від 1900 року в час своїх поїздок за кордон. Де б не був якийсь міжнародний з'їзд, де можна було б сказати хоч слово про Україну – чи то в Римі, чи Газі, чи Женеві, чи Брюсселю, чи деінде, – там з'являлася постать старої вже сивої, але зграбної жінки, яка, як докір совісти, кидала у вічі байдужим до долі останнього європейського форпосту на сході – України, всім цим європейським зборам слово про недолю нашої Батьківщини.

Спасибі нашому громадянству. Воно гідно відсвяткувало у Львові 80-тиліття Софії Русової 1936 року. 363 організації склали пошану її сивому волоссю, чим зворушили до сліз прибулу до Львова ювілятку. Сама вона, хоч в такому поважному віці, виголосила у Львові палку промову, закликаючи до боротьби за Україну.

Померла пані Софія Русова у Празі дня 5 лютого 1940 року. В тій самій Празі, де 65 років перед тим мала могилка її дочки відмітила видання першого повного «Кобзаря» Шевченка.

Тому, думаю, закінчуючи ці уривки спогадів, що їх можна буде закінчити великими словами нашого пророка Шевченка, які стали нашим заповітом:

«Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!
І мене в сім'ї великій,
Сім'ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Не злим тихим словом.»

Спом'янемо і ми в цю столітню річницю з дня народження Софії Русової пам'ять цієї ідеалістки і працівниці українського відродження, пам'ять тої українки, що віддала все життя на службу Батьківщині.

На її могилі, за її бажанням, було написано, як і на могилі мого батька (знищеної московськими дикунами) слова: «Раз добром налите серце ввік не охолоне!»

(Дж.: *Визвольний шлях*. – Лондон, 1956. – Кн. 10. – С. 1172-1182).

Зразковий приклад.

(У 100-літні роковини народин Софії Русової)

Про родину Русових я чула багато від мого чоловіка Дмитра Івановича, що відносився до неї з великою пошаною. Він пізнав їх за своїх студентських літ у Петербурзі. Пізніше і я познайомилась із Софією Федорівною в Києві та не раз зустрічалась із нею в різних місцях, де сходились кияни. Її постать належала тоді до діяльних громадян, а її громадська вдача була всім відома. Але не про громадсько-політичну діяльність Софії Русової хочеться згадати. Про це багато писали й пишуть. Мені хочеться звернути увагу на її родину і виховання її дітей.

Родина Ліндфорсів, де народилась Софія Федорівна, походить із тих шведів, що залишились на Україні після програної битви під Полтавою. Теж і чоловік її, Олександр Русов, з походження не був українцем. Але стихія нашого Відродження пірвала за собою цю молоду пару ентузіястів. Вони полюбили Україну і наш народ. І коли Олександр Русов віддав Україні своє знання, свій великий розум, тоді Софія Федорівна віддала їй своє серце і свою кров. Бо вона виховала дітей в патріотичному дусі і впоїла так міцно любов до України, що й слідуюче покоління натхнулося нею до творчої праці.

Бо й справді – скільки дала нам родина Русових? Старший син Русових Михайло помер на початку блискучої кар'єри. Зате син Юрій – відомий учений і громадський діяч, тепер є професором університету в Монреалі. Він одружений із внучкою нашого відомого вченого Володимира Антоновича Наталею Геркен-Русовою. Вона – малярка і знавець мистецтва. Дочка Русових Любов покінчила консерваторію в Москві (фортепіан і спів) і медичний факультет у Монпельє. Пам'ятаю її виступи в Києві, де вона чарувала публику своїм чудовим співом. Співала переважно композиції М. Лисенка.

А третє покоління? Син Юрка Русова Романчик з першими повернувся до Києва, коли наша молодь пробралась туди, щоб «злитись знову із своїм народом». Молодий організм не витримав труднощів цього походу і юнак передчасно згас, не виявивши своїх сил. Та цим своїм кроком засвідчив знову любов до рідної землі, що їх впоїла своїм внукам Софія Федорівна. Бачили ми її теж у внучки – Ніни. Сама молода

мати, з немовлям на руках, вона прибула до Золотоверхого. Не лякаючись труднощів дороги, вона хотіла діткнутися землі, що натхнула її предків. Оця Ніна, дочка Любові Олександрівни, по фаху здібний агроном, вийшла заміж за талановитого митця Михайла Михалевича, внука відомого українського діяча й лікаря Михалевича. Вони мають уже дітей, яких виховують українцями.

А друга внучка Оля? Це та тендітна дівчинка, що темної, холодної ночі переходила з бабою Збруч, втікаючи від большевицького наїзника. Виростаючи під любовною опікою Софії Федорівни, вона виросла в гарну дівчину, що вийшла пізніш заміж за сотника Базилевського. Про його передчасну смерть ми недавно тому прочитали в газетах.

Оце ж і є зразковий приклад. Багато українських родин на еміграції стоять перед таким самим завданням. Діти ходять до чужої школи і перебувають у чужому оточенні, але вдома повинні лунати українська мова та розгортатись ідеали, дорогі українській людині. Бо дітей виховує в першій мірі родина. Її традиції, її ідеали присвічують молодому поколінню.

Пригадую собі часи, коли моє покоління виросло й формувало свій світогляд. Ми ж учились у російських школах і перебували під впливом чужої культури. Але стихія українського Відродження діяла на молоді душі. Це було своє, рідне і близьке, дарма, що не мало офіційного признання. І з того змагання виросло стільки вчених, письменників, композиторів і малярів! Бо в кожного в душі відбилась українська традиція, що зберігалась у родині. Це велика сила!

У ці трагічні для України часи, коли ворог-окупант з корінням вириває наших людей із рідної землі та нищить і викривлює українські таланти, то для України, як там, так і тут, на еміграції, цінна кожна українська родина, кожна українська одиниця. Бо з неї може вирости колись скарб, що стане у пригоді, а то й виручить у важку хвилину.

Оці мої скромні й коротенькі рядки в соту річницю народин Софії Русової нехай стануть зеленою гілочкою на її могилу за зразковий приклад, що вона поставила нашим матерям на чужині.

(Дж.: Наше життя. – Філадельфія, 1957. – Ч. 8. – С. 4).

З давно минулого. (Спогад про Софію Русову)

Софію Федорівну пізнала я у Відні тоді, коли вона, переконавшись, що не буде можливості свobodного життя і праці під большевицьким режимом, рішилася покинути Україну та подалась на захід. Був це для старшої, більш як 65-літньої жінки відважний і ризикований крок – нелегально переходити по напіврозмерзлому Збручі кордон, але під покровом ночі й при допомозі українського селянина-провідника удалось їй обійти пограничну сторожу та дістатися щасливо на другий бік.

По кількадевному побуті у Львові, де стрічалася з тодішніми діячками українських жіночих організацій, виїхала до Відня. Жило тоді там чимало політичної еміграції з Наддніпрянщини й Галичини та мав там свій осідок екзильний уряд УНР та уряд Західної України.

Пізнього холодного вечора дожидали ми на північному дворці у Відні приїзду Софії Федорівни зі Львова. Ніколи не можна було знати тоді, наскільки спізниться поїзд через складні пашпортові та митні контролю на границях недавно повсталих держав – Польщі й Чехословаччини – тож чекати прийшлося довгенько.

Від Українського Жіночого Союзу у Відні вийшла зустрічати Русову Ольга Басараб та я, як тодішня голова Союзу, й дві киянки – Ольга Галаган і Надія Суровцова, що знали Софію Федорівну особисто.

Ми, галичанки, чули про Софію Русову ще до війни, як про палку революціонерку, переслідувану царською адміністрацією за свobodолюбні ідеї й працю над освідомленням українського села, організаторку першого дошкільця на Україні та авторку популярно-освітніх книжечок для народу; я навіть переклала була одну з її брошур «Як болгари добували волю», яку видала друком львівська «Просвіта» у 1910 р. Русова написала ту популярну історію боротьби болгарського народу з турецьким наїзником російською мовою, бо під московською займанщиною друк українських книжок був дуже утруднений, а то й заборонений.

Та всі ті відомості, що характеризували її активність на Наддніпрянщині, поширювались між галицькою інтелігенцією усно, принагідно, бо писати про те в пресі не було можливо. А особисто не знали ми тієї визначної громадянки, якій у роки державної самостійности доручив уряд організацію деяких ділянок державного шкільництва, яка була

професором університету за час перебування уряду в Кам'янці Подільському, яка очолювала українську Національну Раду Жінок, що в 1920 р. стала членом великої міжнародної організації.

Тому так бажали ми пізнати Софію Русову – та коли прошумів поспішний львівський поїзд і вмить розбіглися з перону пасажери, а на ньому залишилась дрібна, худорлява, незвичайно скромно одягнена постать старшої жінки і така ж скромна дівчинка-підліток, з маленьким, зав'язаним клуночком у руках – усім їх майном – ми зразу не догадалися, що це очікувана нами Софія Русова, бо й не знали ми, що приїздить вона із внучкою Олею. Та досить було одного погляду її розумних очей, одного щирого стиску її руки, щоб і не розговорившись із нею, набрати переконання, що це людина непересічної інтелігенції й енергії. Її жваві рухи й молодеча хода робили її на багато літ молодшою і не давали помічати, що роки й важкі переживання посріблили її непокірне волосся, поорали її обличчя зморшками.

Софія Русова замешкала тоді в Бадені коло Відня. Баден, що за часів Австро-Угорщини вважався однією з найкращих купелевих місцевостей світової слави, – тоді опустів, бо нові границі, що поперерізували простір Європи, і нові девізові та паспортні труднощі не дозволяли хворим на лікувальні поїздки. Пишні вілли та купелеві заклади, порозкидані по мальовничих узгір'ях, стояли пустою, але, як давніш, любували око прегарні парки й городи, цвіли поля шляхетних, плеканих троянд, якими так гордились мешканці Бадену.

Софія Федорівна спочивала душею серед тієї краси. Після важких переживань під большевицьким режимом вона зажила спокійно, хоч і не в люксовій віллі, але в скромній хагині на окраїні міста. Тоді зчаста стрічалась я з нею. Вона заходила до мене кожного разу, коли їхала до Відня, бо в місцевості Мавер треба було їй пересідати з баденського, далекогобжного, на віденський трамвай. А я жила тоді в Мавері та ще недалеко зупинки того трамваю.

Відвідувала я її також у Бадені, де проводили годину-дві на розмові чи проході. Одного разу під час купелі в відкритому басейні, ogrіваному природнім, гарячим джерелом, здивувала мене її вправність і звиність у плаванні, виняткова для жінки, що переступила 60-тку.

Про свої переживання під большевиками не говорила часто. Там ще залишилась була її дочка з дітьми. Але розказувала раз, що по приїзді Михайла Грушевського з-за границі зустрілася з ним у Чернігові,

та в розмові над тодішнім положенням України обоє не могли здержатись від сліз. Тоді на пораду Грушевського вона рішилася перейти кордон, бо ославлена «чистка» була б напевне її захопила.

Недовго перебувала Софія Федорівна у Бадені. Спокійне, бездільне життя не відповідало її вдачі, не вдовольняло її, людину кипучої енергії і активності, а всебічне зацікавлення громадськими справами тягнуло її до центру політичного й культурного життя, до участі в ньому, до праці. Таким українським центром поза межами України ставала тоді Прага. Туди переїхала Русова, щоб, працюючи на прожиток, за вимогами особистих обставин, рівночасно працювати для добра української спільноти, а зокрема для молоді.

Загально відомо, що в Празі, де прожила Софія Русова аж до смерті 1940 р., викладала вона педагогіку і психологію у Педагогічному Інституті ім. Драгоманова, публікувала свої наукові праці на педагогічні теми. Там вона мала нагляд над садком і дошкіллям, очолювала Жіночу Національну Раду і заступала українське жіноцтво на різних міжнародних з'їздах.

У зв'язку з тим приїздила двічі до Відня, чи радше переїздила через це місто. У 1923 р. прямувала до Риму на конгрес Міжнародного Жіночого Союзу (Суфражу), щоб очолити українську делегацію, що складалась із п-ні Ніни Онацької, теперішньої місто голови СФУЖО в Півд. Америці, п-ні Юлії Зеленецької з Німеччини і п-ні Млади Липовецької з Італії. Софія Русова обговорювала тоді з нами матеріяли для конгресу, які надіслали були на мої руки з Союзу Українок у Львові п-ні К.Малицька і М.Рудницька. В Галичині йшла тоді повним ходом ліквідація українського шкільництва польською адміністрацією і з цієї ділянки було найбільше матеріялів, підтверджених статистичними даними. Справа шкільництва була Софії Русовій особливо близька, і її виступи у тій справі були все блискучі, повні щирого вогню і пафосу. Завдяки їй та другим членкам делегації українки в Римі мали повний успіх і Союз Українок прийнято в члени того великого Міжнародного Союзу, з яким до сьогодні піддержують зв'язки. Недавно тому була згадка про участь українських делегаток у конгресі МЖСоюзу в Коломбо.

Софія Русова – за всіма своїми науковими й громадськими заінтересуваннями і справами – ніколи не мала часу для себе, для вигод, для плекання своєї особи. Якщо залишалось колись зайвого часу чи засобів, присвячувала їх дітям чи внукам, хоч була вже тоді в віці, що треба

було їй вже тоді більше дбати про себе чи дати другим подбати про себе. Було це подиву гідне, як у важких, емігрантських обставинах вона все старалась обмежити до мінімуму свої вимоги до мешкання, одягу чи харчування і все-таки дбати про можливість праці й заробітку та не тратити при тому рівноваги, а то й життєрадості і гумору.

Коли Ольга Басараб полагоджувала для неї перед виїздом до Риму на знаній вулиці Маріягільф конечні в дорогу закупи з гардеробу, Софія Федорівна жартувала, що ми насилу хочемо зробити з неї «шикарну даму».

Стрічалась з Софією Русовою і тоді, коли вона, їдучи на конференцію Міжнародної Жіночої Ради до Копенгаги, також зупинилась у Відні. На тій конференції (це були наради управ МЖРади і всіх її комісій), на якій була ще одна українська делегатка – Ганна Чикаленко-Келлер, Софія Русова попала в конфлікт із польською делегаткою Шебеко, членкою польського сенату. Сенаторка Шебеко все старалась пошкодити українкам на різних міжнародних жіночих з'їздах, тому можна зрозуміти Софію Русову, що вона при своїй імпульсивній вдачі не хотіла подати руки п-ні Шебеко, коли представниці англо-саксонського світу хотіли довести їх до згоди (але не до конкретного розгляду й полагодження українських домагань). Деякі з делегаток брали це Софії Русовій за зле, інші співчутливо гратулювали їй та висловлювали свої симпатії – розказувала мені Софія Федорівна по повероті з Копенгаги.

Також двічі бачилась я з Софією Русовою в Празі, у зв'язку зі з'їздами, які влаштовувала там Міжнародня Ліга Мира і Свободи. Ще на конгресі цієї нової міжнародньої організації у Відні в 1921 р., коли то прийнято там Українську Секцію, порішено влаштувати в Чехії двотижневу літню «школу миру» з пацифістичними викладами різних видатних особистостей. Це переведено в життя вже в слідуючому році. Рівночасно відбувались наради різнонаціональних діячок Міжнар. Ліги Мира і Свободи, в яких багато уваги присвячено накладанню співпраці чеських жінок із німецькими громадянками Чехословаччини, які з недавньої панівної нації стали нац. меншиною і важко було їм із тим житися. В ролі господині виступала сенаторка Франтішка Пламенкова, до війни близька співробітниця Масарика і Бенеша. Пламенкова, що мала повну підтримку уряду, дуже добре підготувала для чужинних делегаток прийняття у посадника Праги, міністра внутрішніх справ Грси, оглядини Градчан, університету та інших, гідних уваги місць

«золотої Праги»; підбрала добрі приміщення і викладові залі в купелівій місцевості Подебрадах (які стали пізніш науковим центром української еміграції).

Пламенкова добре ставилась до українок і з пошаною відносились до Софії Русової. Запросила її тоді виступити з промовою на публичнім вічу, яку Софія Федорівна виголосила по-французьки для делегаток із різних країн Європи й Америки, а по-українськи для нашої публики. Виклади та імпрези літньої школи Ліги Мира і Свободи відвідувало багато українок, що жили тоді там. Із заграниці прибула тоді лиш сенаторка Олена Левчанівська з Волині та я, тоді з Відня.

Софія Русова дуже добре з'ясувала тоді кличі міжнародньої жіночої організації Ліги Миру і Свободи, кладучи натиск на другу частину її програми й ілюструючи фактами з тодішньої дійсності на українських землях, доказувала, що без можливості свобідного розвитку нації не може бути мови про тривкий мир.

Ще раз бачила я Софію Федорівну в Празі з нагоди конгресу Ліги Миру і Свободи в 1929 р. У склад делегації Укр. Секції Ліги входили Блянка Баран, як голова, я, як містогорова, обі зі Львова, та празькі членки Ліги – Ольга Галаган, Ївга Лоська і Харитя Кононенко. Софія Русова не погодилась тоді увійти у склад делегації з особистих причин, а на промовця запросила була Централя Ліги Мілену Рудницьку, як парламентаристку.

Та я зустрічалась тоді із Софією Федорівною, навіть жила в неї у її скромному помешканні у старій хатині посеред городу; мабуть було це на Сміхові. Місця було доволі, бо дочка влітку працювала поза Прагою і внуки теж були на селі. В часі вакацій не мала вона лекцій у Педагогічному Інституті та все була зайнята викінчуванням рукописів і коректою, все рухлива і в поспіху, але виглядала трохи втомлено.

Хоч літня жінка і в скрутних матеріальних обставинах, як уся тодішня українська еміграція у Празі, Софія Русова дальше живо цікавилась громадським життям, дальше очолювала Жіночу Національну Раду і пізніш знов виїздила на міжнародні жіночі конгреси, раз до Франції з Харитею Кононенко, а удруге з Ольгою Галаган мабуть на Словаччину.

Востаннє бачила я Софію Русову у Львові у 1937 р., зустрічала її на двірці, як 15 літ тому у Відні, лиш що цим разом вона приїхала з Праги сама та ще їй минула вісімдесятка. Така сама струнка і рухлива, так

само незаінтересована своєю вигодою, приїхала звичайним пасажирським поїздом, навіть у тому легкому жакетику, що колись із України, і з маленькою валізочкою в руках. Заїхала зразу до мене, що жила тоді, як колись вона, у старій хатині і на окраїнах міста. Але її запросив Союз Українок, то ж для вигоди другого дня перевезли її до заможної хати д-ра Федака, в якого домі піднаймав свою домівку Союз Українок. Було це під зиму; нагло взяли сильні морози і ми боялись, щоб Софія Федорівна не простудилась, і треба було не робити з неї «шикарну даму», а просто одягнути стареньку бабусю в щось теплого, бо сама вона про себе не дбала. Цим разом зайнялась тим Софія Ракова, голова Т-ва «Українська Захоронка».

Цікавили її справи Союзу Українок, якого гостем вона була, та творення всесвітнього об'єднання українських жіночих організацій. Але мабуть ближчими були їй виховні справи. Зараз по приїзді прохала мене сконтактувати її з Василем Сімовичем, що працював тоді у «Просвіті», а з яким та його дружиною жила близько ще тоді, коли він був ректором, а С.Русова професором Педагогічного Інституту в Празі.

Відвідала тоді Софія Русова у Львові приватні українські школи – передшкілля «Укр. Захоронки», учительську семінарію й гімназії «Рідної Школи», побувала на лекціях української мови в державній гімназії. Розказувала тоді мені, що була просто захоплена особливою здібністю і зацікавленням своїм предметом, що їх викладав учень Юрій Луцький, що тепер має катедру славистики в університеті в Торонто. Мабуть тодішні професори-україністи, що живуть тепер у вільному світі, пригадують собі ці відвідини.

На тодішніх нарадах Союзу Українок я не бувала, але була на прилюдному виступі Софії Русової в Нар. Домі. Може трохи сповільнілі рухи, може трохи слабший голос, але те саме обличчя, обрамоване жмутками непокірного сивого волосся, а з-за окулярів той самий погляд розумних очей, магічно ясна думка і палке, переконливе слово. Дуже тактовно і зручно зуміла тоді Русова обговорити конфлікт, що був тоді у Союзу Українок і несподівано виявився в дискусії. Обом сторонам виказала вона дуже делікатно, в чому їх помилки й недотягнення.

Такою залишилась у моєму спогаді з часу останнього побачення з нею Софія Федорівна – ця жінка, що хоч чужого роду (батько її був шведського, а мати французького походження) з наймолодших літ аж до пізньої старости віддавала всі свої сили, знання і палке чуття для

добра української справи. Згадуються й інші визначні жінки України чужого роду – побіч Софії Русової – Наталена Королева, Марко Вовчок та Марія Загірня – всі вони українки по своїй волі, своєму бажанню й почуванню, бо зродила їх і зростила їх українська земля та захопила їх своїм незрівняним чаром.

(Дж.: *Наше життя*. – Філадельфія, 1957. – Ч. 5. – С. 5-6; Ч. 6. – С. 4-5).

Оксана Лятуринська

Софія Федорівна Русова.

(Думки у 100-ті роковини народини)

Колись Карлейль казав: «Народ хоче славити своїх героїв».

Справді, даймо славити героїв! І не так, як це у нас за традицією – по смерті, а в найкращому випадку при смерті. І не так, щоб кожен шибеник, кожен денейко смів кидати камінням у гріб національного велетня – як це на нашу ганьбу і сором існує і досі. (От, напр., як вшановуємо роковини навіть таких стовпів, як Шевченка і Франка!). І не так на малпачий спосіб – щоб лиш не відставати від інших. І не так по-фарисейському – лише на око. Або: я тебе хвалю, а ти мене. Або ще інакше: я тебе не признаю, то й тебе ніхто не признає. – Тих варіяцій повно.

Коли ж тепер у нас ніби й нема спільних героїв. (Забули, забули про спільний народний дім, про одну школу і про хоч будь-який громадський суд, який би прикликав до порядку Дике Поле. Це в роковини С.Русової, як психолога і педагога, треба було б наголосити, щоб, принаймні, наша молодь не йшла за прикладом батьків). Так, уже ніби нема спільних героїв, і чим далі, тим це виразніше. І щоб лиш примха і сила – піднімуть при ославах на щит кого хочете. І лаврові вінки уплетуть кому хочете – аби лише перевершити в ревности когось іншого, аби лише «наша взяла» – аж до непристойности, аж до безглуздя.

У мене не піднімається рука. Як тут доторкатися до когось із особистей, хто ніби з іншого світу? Кому ані не личить голосне наймення «герой», бо ж то за усталеним поняттям герой б'ється, падає чи тріумфує з мечем у руках. Хто й сам не претендує на це наймення і, трудячись на своєму полі до самовідречення, труд цілого свого життя кладе, як офіру, для свого народу. Ті трудівники вже відійшли, чи відходять. Їх так мало між наших старих і молодих легіонів. Як мені тут

змагатися в суперлятивках, коли, здається, мовчанка була б це – найдостойніше? Як говорити про С.Русову – уособлення простоти і скромності, яка вважала труд, як щось невід’ємне від людини і само собою зрозуміле?

Пригадую її, – високу, тонку, вічно затягнену в сувору чорну сукню. Мені завжди здавалось, що під цією чорною сукнею пані носить дуже колочу волосяницю, яка ніколи не дає спочити в догіддю, в констернації. Це було чи не те саме, що не дозволяло нашій сеніорці Олені Кислевській втопати в благословенній нірвані над Чорним морем. Це було чи не те саме, що й символ чернечого сану, от як клобук для схимника, – відрішення від життєвої «суєти суєт» і вічна пригадка, що «не одним хлібом жив чоловік».

Як жалюгідно виглядають обіч чорної сукні С.Русової коштовні наряди наших пань і малинові киреї наших контестанток! Ні, щоб тут говорити зі зайвого пуризму! Навпаки, авторка щонайривніша прихильниця елегантності. Але, як то кажуть у наших сусідів, – «що задужо»... Нічого не поробиш – зачеплено змагунську жилку в черкаського популюса. Ну, і пішло: А хто кращу і коштовнішу суконку? А хто краще і дорожче авто? А хто... – одним словом, змаг во всю. І то діло. Авторка аматор змагань. Коли ж тут уже загублено міру і глузд. І навіть над тим уже ніхто не зупиняється. Таж і правда: люди натерпілися і треба себе винагородити, пожити, «як люди». А «показати себе» – хіба це не життєва потреба? Після доляра – як хліб насущний. А чим найефективніше приголомшити, як не суконкою, телевизором, автоматом?...

Кажуть: не діло освячує людину, а людина освячує діло. А це своєю самопосвятою, чистотою і любов’ю. Чи багато у нас такого освячення? (Тут кортить хоч згадати про ті золоті шильди, якими прикривається дехто, твердячи, що раз золоті шильди, то й конче і без сумніву золоті діла).

Але щоб зберегти любов не тільки до свого діла, не тільки до покровнених по душі, не тільки до свого народу, як вимріяного абстракту, а й до цілого, далекого від ідеалу (щоб не казати більше) навкільля – це уже зовсім щось несусвітнє. А це було у Софії Федорівни. Все ж таки думаю, що Бог ущедрив їй не бачити усього в повному вимірі. Тому ця любов могла промінювати у повсякчасному напруженні, у вічній праці, відбиватися в її білій авреолі сивого волосся, в лагідному усміху і в постійному зверненні до будь-кого: «Любочко!»

Це останнє не була сентиментальність, як так би хтось подумав. Можливо, це була віра в людську душу. Можливо, це була віра в народний геній.

7 березня 1956.

(Дж.: *Наше життя*. – Філадельфія, 1957. – Ч. 2. – С. 3).

Ольга Русова-Базілевська

Моя бабуня.

(У 20-ліття смерті Софії Русової)

Спогад про моє дитинство в Києві зв’язаний завжди із бабусяю. Пам’ятаю її невелику постать. Завжди бадьора, повна енергії, вона зовсім не була подібна на інших бабусь, що були у моїх подруг. Не пам’ятаю, щоб коли-небудь щось її боліло, або щоб вона хворіла. Правда, були у неї зморшки й сиве волосся, як у всіх старих людей. Але завжди в неї було повно плянів про громадську роботу, безліч знайомих, все якісь зустрічі й засідання. І тому я дитиною вважала, що моя бабуся якась надзвичайна, не подібна до інших бабусь.

Будучи сама бадьорою й веселою, вона дуже любила дітей і молодь. Пригадую, як у нас у хаті вона влаштовувала зустрічі дітей. Приходили сини Матушевських – Юрко і Борис, Чикаленків, Вітя Черкасенко, Галя Понятенко й інші. Бувало посходимось, відсунемо стіл і стільці і йде забава. А бабуся з нами. То казку розкаже, то гру переведе. Або сідала за фортеп’яні і грала нам різні українські пісні, а ми співали й танцювали. Так вона проводила з нами виховну роботу. Нарешті кінчався час і за дітьми приходили мами або няні. Звичайно турбувались, чи не наробили діти галасу й чи не стомили бабуні.

– Але де, відповідала, я ж люблю їх і мені весело й любо з ними. А діти всією душею любили її і щиро прощалися з нею.

Діти пішли. Стало тихо. Здавалось би, що бабуся приляже, або вигідно сяде в фотелі, щоб відпочити. Ніколи! Приготує міцного чаю, що його дуже любила, й сяде при письмовому столі. Тут уже чекає якийсь рукопис або матеріял до педагогічних лекцій. І бабуся починає працювати. Вона тоді викладала у Фребелівському Інституті педагогіку та позашкільне виховання.

З того, що вона мені розказувала, пам’ятаю про життя італійського героя Гарібальді, що вів визвольну боротьбу в Італії. Вона писала про

нього оповідання і багато було в неї матеріалів про нього. Вона захоплювалась його відвагою. У нас на стіні висів його барельєф.

Вечори в бабусі завжди були зайняті засіданнями. То вона виходила з хати, а нерозходились люди в нас. Приходили пані Старицька-Черняхівська, Чикаленко, Жебуньов, письменник Черкасенко й інші. Я любила ці вечори, хоч нічого не розуміла з того, що говорилося.

Лиш одну розвагу признавала бабуся для себе. Це була гра на фортепіані. Нібито соромлячись, що вона тратить час на таке, казала:

– Ну, я трошки пограю, недовго, бо ще не скінчила писати.

І я сідала слухати. Як гарно грала бабуся! Я завдячую їй те, що вже змалку полюбила музику. І досі вважаю, що ніхто так не вмів передати Шопена, як вона. Майже щонеділі приходила до нас бабусина небога Зіна Ліндфорс і вони грали в чотири руки, бувало до пізньої ночі. Я вже давно в ліжку й засну під звуки музики, потім прокинуся, а вони все ще грають. А я знов засну і сниться мені музика.

Бабуся розказувала, що Микола Лисенко часто грав їй та дідові свої композиції. Вони були перші, що слухали їх. У помешканні бабусі відбувались проби до Різдвяної Ночі, а мій дід Олександр Русов співав тоді тенорову партію. Микола Лисенко називав його Ангелом за його лагідність і доброту.

Я також пригадую собі діда свого Олександра Олександровича Русова. Він був дуже спокійний і без краю добрий. Бувало малою пустою, зате бабуся накричить, настукоче, а дід візьме мене мовчки за руку й поведе в купальню. – Посидь тут трошки тихо, скаже. Це була його маленька кара за мій непослух.

Отакими zostались у моїй пам'яті з дитинства дід і бабуся. Правда, з бабусею я пережила потім свої юнацькі роки і пам'ятаю її добре вже в зрілому віці. Та найкраще згадую її в Києві у свої дитячі роки.

(Дж.: Жіночий світ. – Вінніпег, 1960. – Ч. 3. – С. 5).

Ольга Русова-Базілевська

Почерез Збруч.

(У 20-ліття смерті Софії Русової)

Моє дитинство в Києві, наскільки я його пам'ятаю, все пройшло під опікою бабусі. Спершу жили ми втрьох із дідом, а пізніше, коли дід помер у 1916 р., удвох із нею. Так застав нас 1918 р. В часі гетьмансько-

го перевороту бабуня працювала у міністерстві шкільництва, де відала ділянкою дошкільного виховання. Часи стали спокійніші, транспорт наладнався і моя тітка Люба Ліндфорс, що жила разом із нами, рішила вивести нас, дітей, на село. Ішли літні вакації, хотілося відпочити й підкріпитись.

Родинний маєток Ліндфорсів, село Олешня, був на 60 верств віддалений від Чернігова. З радістю їхали ми туди і навіть не уявляли собі, що наші вакації протягнуться два роки. Почався большевицький наступ, фронт відступав, і врешті ми опинились під большевиками. Не було змоги вернутися до Києва. Тітка Люба була лікарем і їй знайшлася робота, бо треба було їздити по селах до хворих. Як лікаря її большевики не чіпали, хоч часто налітали з трусами на маєток, забирали худобу. По сусідніх маєтках діялись страшні речі, поміщиків убивали, оселі палили. А в нас якось було спокійно, хоч обібрали нас з усього.

Аж ось в один день, зовсім несподівано, приїхала до Олешні бабуся. Уряд УНР був тоді у Тарнові, а баба не виїхала разом із ним, бо хвилювала її родина, що залипилася в Олешні. Та все ж вона не покидала думки виїхати за границю, тільки я про те тоді нічого не знала. Як вона добилася до нас у такі тяжкі часи, – я й досі не знаю! Приїхала, щоб забрати нас із собою до Києва, а звідтіля далі, за границю. Мабуть баба, як «старша в роді», хотіла згуртувати своїх дітей і вивести з большевицького пекла, а також, мабуть, хотіла глянути востаннє на своє рідне село, на свій родинний дім, де стільки літ жила вся її родина. Хотіла попрощатися назавжди, бо передчувала, що вже ніколи цієї садиби не побачить. Але тітка Люба не схотіла їхати й залишилася з дітьми. Бабі не можна було довго затримуватись, щоб большевики не розвідали, що вона тут. Тому ми за кілька днів удвох вирушили в дорогу. Приїхали до Києва, але тут довго не затримувались. Баба прямувала до Кам'янця-Подільського. Там відкрився український університет, де баба дістала катедру професора педагогіки.

Нашу подорож до Кам'янця, що також не відбулася гладко, я слабо пам'ятаю. Життя наше там сяк-так наладналось, хоч часи були дуже тяжкі; большевицький терор був у повній силі і для української інтелігенції та ще й такої, що недавно брала участь у будові української державности, не було місця під владою советів. Баба читала лекції, а я вчилася в українській гімназії. Діставала мізерний «пайок», харчі, на які важко було прожити. Електрики в будинку не було й ми уживали

каганця на олію, при якому баба й писала свої лекції. Дров видавали дуже мало й через те в хатах не палилося як слід. Ми ходили з подругами в ліс збирати хмиз.

При університеті влада відвела велику площу під комунальні городи, де професори мусіли відробляти певні години. Це була обов'язкова праця, бо по закінченні видавали нам картки, на які отримувалось у загальній їдальні обід. Хто не відпрацював – обіду не діставав.

За гаслом «хто не працює, той не їсть» я ходила за бабу відробляти і таким чином ми діставали з бабою один обід удвох. Який це був мізерний харч! Кожного дня «мамалига», себто каша з кукурудзяної муки з різними підливами. Осінню нам давали трохи городини. Не знаю, як довго ми були б це витримали...

Та в баби видно були свої пляни, з якими вона зі мною не ділилась. Я знала, що нам треба прямувати до Відня, де тоді вчився бабин син Юрій. Жив він там із першою жінкою Оленою та малим сином Романом. Але як перевести це діло – я собі не уявляла. За втечу закордон тоді карали розстрілом, отже все було дуже скомпліковане. Не знаю, як це баба комбінувала, бо була ще тоді підлітком (мені було тоді 13-14 років). Знаю, що баба вела переговори з якимсь дядьком з-під Кам'янця, що за гроші переводив людей через границю (через річку Збруч, на Скалу). Треба було мати гроші! Баба збрала свої останні дорогоценності, що ще залишилися, і рішилась на те.

Одного вечора, коли всі полягали спати, ми з бабою вилізли потихеньку з вікна, взяли з собою маленькі клуночки і вийшли на вулицю. Ходити вночі було тоді заборонено, отже ми скрадалися, щоб нас яка-небудь патруля не зловила. Яюсь добрались ми до умовленого місця, де чекав нас той дядько з кіньми. Змірявши критично бабу, він закинув, що вона одягнена «по-панськи» та ще й в окулярах! Куди такій втікати! Наказав скинути окуляри й накинув на бабу велику селянську хустку. Ми сіли на віз і поїхали у невідоме. Темно, зимно і страшно та рівночасно цікаво!

Яюсь пощастило нам проїхати, не зустрівши патрулі. Вже нічого не балакали, сиділи мовчки, а як когось зустрічали, дядько сам відповідав. Приїхали вночі в село і мусіли там почекати на другого чоловіка, що мав нас вести пішки далі. Чекали ми доволі довго. Невідомо яка зайшла перешкода, але він не прибув на час. Раптом двері з гуркотом відчинилися, а на порозі станули два червоноармійці з рушницями. Ми так і обомліли, почувши: «Товариш Русова, ви арештовані!»

Вивели нас надвір, посадили на віз, а самі посідали на боках із рушницями і в дорогу до Кам'янця. Поскільки балакати нам заборонили, то ми з бабою сиділи мовчки. Кожна думала про свою невеселу думу. Як це вони довідалися? Хто зрадив?

До будинку ЧеКа ввели нас, як злочинців, під охороною червоноармійців. Комісар, що нас прийняв, був дуже ввічливий. Мене відпустили додому, а бабу затримали. Казали, що ненадовго. І справді, баба незабаром повернулась додому, досить бадьора. Розказувала, що комісар умовляв її й дивувався:

– Товариш Русова, як це можливе, ви стара революціонерка і втікаєте від нас?

Видно, що для них це була неприємна річ. Він заявив, що відпускає бабу, але перестерігає її, щоб вона вдруге не відважувалась на таке, бо буде гірше. Вони не розголошували цього, а й ми старались нікому про те не розказувати. Родина, де ми жили, ставилась до нас по-дружньому і нічого нас не розпитувала.

Життя пішло далі своїм шляхом, як би й нічого не було. Але баба не покидала думки про втечу. За якийсь час сказала мені, що мусимо знову спробувати щастя. Так само уночі вилізли ми через вікно і пішли через городи поза місто. Але на цей раз далеко не зайшли. На городах нас піймала патруля і, схопивши за плечі, звеліла іти за ними до комісара. Це нас перелякало, ми знали, що вдруге нас не випустять. Я почала плакати й прохати червоноармійця, щоб нас пустив. Крізь сльози я доводила йому, що ми були в гостях і повертаючись, заблудили. Мабуть ці сльози зворушили серце «товариша» і він нас пустив. А ми добігли додому, влізли назад у вікно і лягли спати. Вдома про цю нашу втечу ніхто й не дізнався. Баба тільки сказала мені:

– Ну, Олю, коли б не твої сльози, то не минути нам біди...

Знов пройшов якийсь час. Зима кінчалась, сонечко почало пригрівати. Це, мабуть, бабу знов штовхнуло; боялась, що річка розмерзнеться і перехід на той бік буде більш ускладнений. Не пригадую собі докладно, як воно було, але ми рушили знов у-дорогу. Та на цей раз дядько, видно, краще наладнав справи, бо коні чекали на нас ближче. Знов сіли ми на віз, загорнулись у хустки й поїхали. Що буде, те буде. Коли нас тепер піймають, то буде зле!

Пригадую, їхали ми якимись бічними дорогами, щоб не зустріти застави. Дорога була дуже погана, сніг топився, болото, темно, посува-

лись ми дуже помалу. Знов доїхали до того села при кордоні. Вже й наш дядько хвилювався, а ми з бабою вже й казати нема що! На цей раз не затримувались довго. Ще не починало світати, коли ми вирушили в напрямі річки. Було ще далеко і прийшлося іти поміж кущами, в болоті.

Коли ми підійшли до берега, дядько казав нам зупинитись, узяв гроші і пішов уперед подивитись, де ходить вартовий. А ми чули биття свого серця і боялись, щоб нас дядько тут не лишив. Та він повернувся і сказав, що вартового підплатив і він пішов у другий бік.

– А тепер біжіть із Богом і якомога швидше!

А тут темно, болото, кущі і беріг, що спускався до води досить стрімко. Не знаю, як ми дійшли до води. А тут узялись із бабою за руки і побігли по льоду. Лід уже не був міцний, зверху стояла вода, але ми на це не зважали. Бігли так скоро, як могли. Коли добігли до другого берега, за нами почали стріляти, але було темно, отже нас не могли бачити. Коли тільки вийшли на беріг, перед нами виринув польський пограничник. Ми кинулись до нього, прохаючи, щоб узяв нас на постерунок, бо ми втекли з того боку, втекли назавжди!

Для баби це був початок нової діяльності, а для мене – юнацтво й зріле життя на еміграції.

(Дж.: Наше життя. – Філадельфія, 1960. – Ч. 2. – С. 7-8).

Валентина Єрмоленко

Софія Федорівна Ліндфорс-Русова

В цьому році припадає тридцять літ з часу смерті великої української патріотки, вченої, видатного педагога і громадської діячки Софії Федорівни Ліндфорс-Русової. Померла вона в Празі 5-го лютого 1940 року.

Минають роки, і поза нашим бажанням час і нові події припорошують спогади про тих, яких, як зразок для наступного покоління, треба вічно тримати в пам'яті. Тому час від часу треба згадувати про них. Вони все своє життя присвятили українській справі, боролися за краще майбутнє українського народу. Щоб наша молодь, народжена поза Україною, не казала – «я ненавиджу українську мову і все українське», задумувалась, чому український нарід, не дивлячись на жорстокі поневіряння в минулому й тепер, все ж таки існує і буде існувати, а це лише тому, що, на щастя, тих, хто ненавидить сам себе, не багато. Молодий український поет Борис Чіп пише так:

«Відблукало листя од гілля
Вигнанцями осені свавільної.
Суди-пересуди перевіявши,
Вітер в борозну його жбурля,
А весною нове покоління
В пружних соках вчує заповіт:
Падати – так під своє коріння,
А розтати – теж лишити слід».

Софія Русова з роду по батькові шведка, по матері францужка, народилася 1856 року на Великій Україні в родині великого землевласника Федора Ліндфорса в садибі Алешня, тепер село Олешня Ріпкинського району Чернігівської області. Народилася вона в часи найтяжчого московського гніту над українським народом, в часи кріпацтва-неволі.

В своєму життєписі згадує Софія Русова няню-українку, яка співала їй українські пісні та своїми оповіданнями знайомила її з тяжкою долею простого народу. Ніжним дитячим серцем відчувала мала Софійка кривду народу, серед якого жила, і так полюбила його, що стала найкращою донею України. Коли Софійці було п'ять років, прийшов указ (1861 року) про знесення кріпацтва, яке сотні літ тяжило над колись вільним, високо-культурним народом. Знесення кріпацтва змінило життя селян на деякий час. Воно поплило широкою течією, стало начеб-то легше дихати, але дальший свободний біг був зупинений так званим «Валуєвським указом» (від імени міністра Петра Валуєва) з 20 липня 1863 року. Українська мова була заборонена, умови життя селян погіршали. Один вигляд кріпацтва змінився другим. Все це записалося в дитячій душі Софійки, чимсь, хоч мало зрозумілим, але якимсь надзвичайним. Тим більше, що сестра Софії, Марія, як і інші молоді люди, що бачили бідування селян, хотіли допомогти їм, але дії їх були обмежені і в більшості життєвій їх шлях кінчався в Сибіру.

Всі ці події лишилися в спогадах малої Софійки і поклали в її душу отой твердий фундамент, на якому ніколи не захиталася і не похилилася будівля цілого життя Софії Федорівни, будівля праці і пожертви кращої долі українського народу, прибраного за свій.

Юнацькі роки Софія провела в Києві, куди переїхав її батько, коли їй було десять літ. Будучи в гімназії, Софія Русова попадає в українське оточення, знайомиться з родиною визначних українців Старицьких і іншими українськими патріотами.

По смерті батька Софія Русова разом із сестрою закладають школу, а пізніше вона вже сама відкрила дитячий садок. Набуваючи досвід і будучи піонеркою дошкільного виховання дітей, а також позашкільної освіти дорослих, коло її знайомства з найкращими і найсвідомішими українцями поширюється, до того музичний талант зближує її з великим українським композитором Миколою Лисенком, у якого в той час збиралася майже вся київська українська молодь.

Не дивлячись на жорстокі царські утиски, праця для народу в тих часах набирала чимраз ясніших і виразніших форм. Огненне слово Т.Шевченка будило не тільки тугу за минулим, але звертало увагу на сучасне. Молодь йшла в народ, збирала розсипані серед нього скарби, записувала пісні, казки, перекази. І як пише в своїх спогадах Софія Федорівна Русова – «з'явилися перші бруньки нової національної свідомості».

На цьому полі народньої роботи пізнала Софія Федорівна молодого патріота Олександра Русова і стала йому вірною товаришкою і дружиною. Сватом молодої пари був Михайло Петрович Драгоманов, відомий український публіцист, історик, фольклорист, громадський діяч, дядько відомої української поетеси Лесі Українки, на яку він мав великий вплив, а весільним подарунком були для них «Золоті ключі» Миколи Лисенка.

В перші роки їхнього подружжя в житті Софії Русової значне місце посідали політичні інтереси загально-російського характеру. Вона близько стояла до чернігівсько-київських кіл терористичної партії «Народна Воля» (гурток Лизогуба), робила для цих кіл різні послуги технічного характеру, була кілька разів арештована, просидівши в тюрмах біля двох років. Але захоплення революційними справами йшло в парі з цілком мирною культурною діяльністю, згодом політика її зовсім відпала і Софія Федорівна віддалася виключно культурним справам. Олександр Русов був настроєний більше на культурницький лад, твердо тримаючись української лінії в громадських справах.

В особах Олександра і Софії Русових маємо приклад високоморальних під громадським оглядом одиниць чужонаціонального походження на українській землі, що не схотіли бути чужинцями серед українського народу і скріплювати ряди гнобителів, а уважали для себе обов'язком вступити в ряди інтелігенції, щоб боротися проти гнобителів, щоб працювати над створенням умов нормального розвитку духових і мате-

ріяльних сил поневоленого народу на його питомій національній основі. В такому дусі вони виховували своїх дітей. Родина Русових за свою активність наражалась на переслідування з боку царського уряду і постійних переміщень з місця на місце.

Коли Русов лишився без праці, Софія Федорівна намовила його купити шматок землі з наміром проводити трудове життя, щоб у цей спосіб зблизитися з народом і працювати над його національним освідомленням, над піднесенням його культурного рівня та економічного добробуту. Шматок землі було куплено в Борзенському повіті й оселю, яка була заснована, назвали хутором Робінзона, і на якийсь час вона стала притулком революціонерів, осередком не тільки культурно-української, а і народницької пропаганди. Наслідки цієї необережності не довелося довго ждати. Під час безперервних арештів по вбивстві народовольцями царя Олександра II Софія Федорівна також попала в тюрму восени 1881 року.

«...Тяжкі це хвилини, – пише Софія Русова у своїх споминах, – коли ворожа сила забирає матір і дружину від рідного огнища. Синові моему було п'ять років, а доньці півтора, вони не розуміли тієї трагедії, що була в серці мого чоловіка і моему. А той жах, що світився в очах мого сина, був тою першою іскрою, що зробила його на все життя палким революціонером» (Спомини, стр. 95).

З арештом Софії Русової в 1881 році починається безперервне, ціле життя триваюче переслідування родини Русових, з гумором описане О.Русовим в його споминах, надрукованих в російському журналі «Былое» (1907) «Як крамошукателі розшукували українофільство». Вічні переїзди з одного міста до другого були пов'язані із спеціальністю О.Русова, що придбав славу першорядного організатора статистичних дослідів і здійснював їх на доручення різних земств і міських рад України: Чернігів, Одеса, Єлисаветград, Херсон, Катеринослав, Харків, Полтава – це тільки головні міста, де доводилось Русовим довгий час... працювати, часто роз'єднані, бо за кількома наворотами була арештована і сиділа в різних тюрмах, а по виході з тюрми не завжди могла мешкати там, де жив чоловік.

За кавцією в 10.000 карбованців Софію Федорівну витягнув з тюрми її брат Олександр і вона зимою 1881-82 р. виїхала в Одесу, де перебував О.Русов з дітьми, діставши посаду завідача Статистичного бюро Херсонського губерніяльного земства. Одночасно він брав дія-

льну участь в житті Одеської української громади. Прибувши до Одеси, Софія Федорівна також почала втягатися в місцеве громадське життя, між іншим беручи участь у злагодженні показника поступової літератури. Поетично описує вона в своїх спогадах час перебування в Одесі, особливо весняні прогулянки з дітьми на фонтани понад Чорним морем. Та недовго ця поезія життя продовжувалась: навесні 1882 року її заарештували і перевезли до Києва. По кількох місяцях ув'язнення в київській тюрмі випустили її на волю під поліцейний нагляд. Софія Русова поїхала до Єлисаветграду, де на той час перебував О.Русов з дітьми, проводячи перепис Єлисаветградського повіту.

В Єлисаветграді Русови мешкали у старого діда Карпа Тобілевича, батька славних діячів українського театру. Не встигла Софія Федорівна обжитися в цьому затишному поетичному кутку, як була виселена з Єлисаветграду і взагалі з Херсонської губ., бо губернія числилась під особливою охороною, і в ній невілжно було проживати піднадзорним особам.

Переїхала Софія Русова до Катеринослава і тут літом 1883 року знову була заарештована і на цей раз сиділа в тюрмі досить довго. Коли Софія Русова сиділа в Катеринославській тюрмі, діти її були під опікою сестри О.Русова Лисавети, овдової жінки великого землевласника Іляшенка в селі Афанасівці Новомосковського повіту Катеринославської губ., 60 верст від Катеринослава.

Лисавета Олександрівна, – пише в своїх спогадах С.Русова, – була дуже добра жінка, і не маючи своїх дітей, оточила найбільшою любов'ю моїх. Щомісяця вона привозила Мишу й Любу на побачення до мами. Миші було вже сім років і він з ненавистю ставився до жандармів, що раз-у-раз забирали у нього маму. А трьохлітня Люба ще не розуміла політики, вона обіймала шию старого жандармського полковника (він давав дозвіл на побачення) і вимагала в нього одного: «Випустіть мою маму, пустіть мою маму...» (Спомини, стр. 108). В Катеринославській тюрмі почалася й літературна праця Софії Федорівни. Тут вона написала два нариси, матеріали для яких дали спостереження над ув'язненими «уголовними» жінками («Діти тюрми» і «Дунька Криворучка»), тоді ж видрукувані в «Одеском вестнике». Зложила читанку «Книгу для дітей», що появилася потім друком у Києві, у виданні Йогансова, складала оповідання для своїх дітей (Спомини, стр. 107-108).

По 13-тьох місяцях ув'язнення Софія Русова під осінь 1884 року була випущена з тюрми під гласний догляд на 5 літ. Не маючи змоги з полі-

цейних причин виїхати до чоловіка, що перебував тоді в Херсоні, вона якийсь час жила з дітьми в Афанасівці у сестри чоловіка і лише в 1884 році родина Русових зійшлася нарешті разом в Херсоні, де їм дали дозвіл замешкати.

Херсонське життя Русових було наповнене багатим культурним змістом. Тут склалася поважна українська Громада, основу якої творили статистики. Здавалося, що все йде добре, аж несподівано на голови Русових упала нова біда – їх виселено не тільки з Херсону, але й з Херсонської губ., як «небезпечних для ладу і порядку» людей (1888 р.).

Софія Федорівна з дітьми поїхала до Алешні, а її чоловік до Харкова. До Харкова Софія Ф. переїхала з дітьми лише в 1889 р. В Харкові Софія Федорівна скоро увійшла в місцеве громадське життя, брала діяльну участь у праці Харківського Общества Грамотности і видала під його фірмою ряд популярних книжок для народу (про Жанну д'Арк, Карла Великого, Сквороду), написала біографію Квітки-Основ'яненка, що була надрукована в збірнику його творів. Поза літературною працею збирала у себе шкільну молодь для читання творів українських письменників, улаштувала публічні народні читання.

А при цім заповідливо працювала над вихованням власних дітей, впоюючи в них інтерес до тих питань, якими сама цікавилась і про які вони в гімназії нічого не могли почути.

Подружжя Русових мріяло осісти в Києві, але мрії їх не здійснилися. Мусіли залишитися в Харкові, де О.Русов проводив перепис міста, а згодом дістав постійну працю статистика при міській раді. Культурні і громадські інтереси О.Русова створювали навкруги нього таку атмосферу, в якій зароджувались і політичні почини, а харківське студентство стояло тоді під його впливом. З-поміж симпатиків українства під час перепису виділилася група, що заснувала нелегальну політичну організацію «Братство Тарасівців», яке весною 1893 року було ліквідовано, при чім було переведено багато ревізій і арештів.

Були арештовані й Русови не тільки батьки, а й їх син Михайло, гімназист 5-ої класи. Провал організації наступив через те, що жандармерія напала на слід перевезення з закордону до Харкова транспорту нелегальної літератури (між іншим другого тому празького «Кобзаря» Т.Шевченка, що містив заборонені в Росії вірші), частина цього «багажу» прийняла на схованку Софія Федорівна, а вночі – ревізія й арешт обох з «політичним». Найдовше просиділа тоді Софія Федорівна. Кару

свою відбувала вона взимі 1894 року в харківській тюрмі, будучи вагітною. Майже напередодні пологів її було випущено з тюрми під домашній арешт. Стерегли її вдома тюремні надзирателі, що з великим співчуттям ставилися до арештованої, а син Михайло «пробував їх українізувати», давав їм читати українські книжки. Вночі з 7 на 8 січня 1895 року народився у Русових син Юрій. Хрещеним батьком був тюремний лікар Піснячевський (член Харківської Української Громади), воду на хресну купіль носили тюремні надзирателі.

В 1899 році родина Русових опинилася в Полтаві. «Полтава тих років – оповідає Русова в своїх спогадах, – жила досить інтенсивним життям. Було зорганізовано Історичний етнографічний музей. Влаштовано «Гоголівський дім» з читальнею й книгарнею. В усі ці організації вносились багато українського, і все культурне життя Полтави почало закрашуватися українською ідеєю... У нас часто збиралися, співали українські пісні, висловлювали свої враження про полтавське українське життя. З проведенням залізниці, що лучила Київ з Харковом, почало наїздити до Полтави більше молоді, що приносила нові політичні течії» (Спомини, стр. 151-152).

В середині і під кінець 1900 року один з членів української Харківської студентської громади двічі їздив до Львова в студентських справах, а звідтам перевіз до Харкова два транспорти виданої в Галичині, нелегальної для Росії української літератури, яка поширювалась серед української революційної молоді. Література ця дісталась також до інших міст України, а також Петербургу і Москви, де існували українські громади.

На підставі зібраних матеріалів жандармська влада дійшла, що гніздом українського руху є Полтава, а в ній родина Русових. І 17 жовтня 1901 року жандармський підполковник виставив акт обвинувачення Русових на підставі знайдених у них по ревізії матеріалів і Русови були знову арештовані.

Таке «різноманітне» життя мала Софія Федорівна Русова. Під час визвольної боротьби українського народу за свою самостійність Софія Федорівна з запалом взялася за культурно-освітню працю, стараючись приміняти своє знання і досвід. Але довго це не тривало. Певні обставини змусили український уряд лишити Київ і переїхати до Кам'янець-Подільського, куди переїхала і Софія Русова. Там вона викладала в Українському університеті, організувала допомогу раненим

і полоненим українського війська, а також організувала Українську Національну Жіночу Раду.

Після остаточного розпаду української держави Софія Русова лишається деякий час під більшовиками, але як подає УРЕ – «виступила проти нової соціалістичної системи виховання, підтримувала буржуазно-націоналістичні лозунги – «автономності школи щодо держави» і «українського національного напрямку виховання».

Як бачимо, її напрямні не зійшлися з напрямними нового соціалістичного уряду, і зимою 1921 року вона переходить Дністер і після деяких поневірянь опиняється в Празі на Чехословаччині. Тут починає вона нове життя. Не дивлячись на похилі роки, вона активно включається в роботу. Стає професором педагогіки в Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова, де не тільки живим словом, а й на письмі поширює нові наукові думки щодо виховання дітей і молоді. Бере живу участь в жіночому русі – заступає національну думку і українську жінку перед широким світом на чужині. Крім того, збагачує науку своїми цінними творами, спогадами про чільних, передових людей, з якими вона зустрічалась, жила і працювала. Дописувала до різних наукових і популярних журналів, між іншим і до журналу «Жіноча доля», де була дуже цінною співробітницею.

Згадуючи про Софію Федорівну Русову, було б гріхом не згадати і про її родину, яка у всьому була дуже тісно пов'язана між собою.

Олександр Олександрович Русов, чоловік Софії Федорівни, походив з росіян Костромської губернії, але виростав у Києві, де його батько був військовим лікарем. В Києві він одержав середню і вищу освіту, вріс у місцеві обставини, перейнявся українськими інтересами і цілковито зукраїнізувався. Народився він 7 лютого 1847 року, помер 8 жовтня 1915 р. Відомий, як український земський статистик, етнограф, фольклорист. Великий інтерес мають його праці «Опис Чернігівської губернії» (2 томи 1898-1899 рр.); «Короткий огляд розвитку російської оціночної статистики» (1909); написав ряд розвідок з української фольклористики – «Кобзар Вересай, його музика і пісні, що виконуються їм» (1874); про Колядки (1907), а також про творчу діяльність Миколи В. Лисенка («Київская старина – 1903 р.») і багато інших.

Михайло Олександрович Русов, старший син Софії Федорівни, народився 27 листопада 1876 року. Налезав до чільних представників Молодої України. Був ініціатором і одним із засновників та діяльним

членом РУП (Револуційної Української Партії) в перші роки її існування. На жаль, Михайло Русов не дожив до часів, коли здійснилися його молодечі мрії, – помер він від кількालітньої тяжкої хвороби 11 лютого 1909 року на 33 році свого безталанного життя. Крім набутих досконалим вихованням у домі батьків здібностей громадського діяча, мав також і вроджені – він був добрим промовцем, знав кілька мов, учений, журналіст. Михайло Русов цікавився також археологією й етнографією, збирав матеріяли для виставки дитячих цяцьок. Про його наукові зацікавлення Софія Федорівна пише так: «Виїхавши в осени до Ляйпцігу, він обрав собі спеціальність географію, бо ще в Харківському університеті працював у проф. Краснова і подав йому велику працю – «Фльора наших степів». У Ляйпцігу він скоро став одним з улюблених слухачів відомого географа Ратцеля і почав працювати над докторською дисертацією «Будинки в прикарпатських горах і долинах».

Донька Михайла О.Русова (вихованка Софії Русової) пані Ольга Базілевська живе в околицях Лондону, Онтаріо, її вже доня має родину і живе в Монреалі, а син робить докторат в Лондоні, Англія.

Другий син Софії Русової доктор Юрій О.Русов був відомим зоологом, а спеціально по рибах. Жив в Канаді, працював професором університету в Монреалі. Помер в 1963 році.

З донею Софії Федорівни, Любою О.Ліндфорс, познайомилася я в Німеччині під час другої світової війни в таборі ДП Карлсфельд, де жили навіть в одному бараці, ч. 17, а пізніше жили в одному таборі ДП Берхтесгаден. Народилася вона 18 лютого 1880 року. Не дивлячись, що в цей час вона мала вже поважні роки, була рухлива, повна енергії. Жили миролюбно по сусідськи, кожний займався своєю справою.

В 1898 році Софія Федорівна приймала участь в святі міста Монпельє – Франція, навіть виголосила доповідь про Україну. З нею була її доня, яку вона лишила там студіювати медицину. Закінчивши університет, Любов Олександрівна достала звання доктора інтерніста і вернулася додому. Маючи музичні здібності і гарний голос, поступила в Московську консерваторію, яку скінчила дуже добре і була запрошена на ряд концертів. По першій світовій війні, перебуваючи в родинному хуторі на Чернігівщині (1918-1919), Любов Олександрівна працювала лікарем. Мала кілька сіл до обслуги, бо було багато хворих. На початку 20-х років була переведена на Любечу головним лікарем ліка-

рні, яка була в жахливому стані щодо внутрішнього обладнання, а також медикаментів. Кінцем 1924 року Любов Олександрівна Русова-Ліндфорс взявши трьох дітей, виїхала до Чехії в Прагу до своєї мами (Софії Ф. Русової). Там в роках 1926-1935 була професором співу в Педагогічному Інституті ім. М.Драгоманова. В 1945 році виїхала до Німеччини. В таборі Берхтесгаден була професором сольоспіву в УМІ, директором якого був проф. Р.Савицький. В міжчасі в Празі і в Америці викладала французьку мову. В 1950 році переїхала вона до своєї доні пані Ніни М. в Сант Пол, Міннесота. Час від часу їздила до брата доктора Юрія О.Русова до Монреалю – Канада допомогти його дружині під час його хвороби, але нещаслива доля спіткала її: 2-го листопада 1960 року, будучи в Монреалі, несла листа до поштової скриньки і нагла смерть настигла її – була вбита авто.

Кожний член цієї родини вложив багато в українську культуру, цінні роботи їх збагатили науку, а молодша генерація – правнуки не відстають від них, наслідують їхні змагання, є добрими українцями.

Хай же ці короткі спогади будуть наукою для молодих та й для деяких старших, як треба жити і працювати для майбутнього, навіть в тій державі, в якій вони живуть. Гордо нести своє українське походження і не стидатися, вчитись самим і вчити діточок своїх любити Україну, її мову, історію і звичаї. Все більше і більше уряд американський і канадський звертаються за порадою до етнічних груп, а українці стоять на одному з перших місць. Не забуваймо про це!

Шануймо своє, тоді і інші шануватимуть нас!

Використаний матеріял: «Сучасність», чч. 6-9-10 (1963); «Наші визначні жінки»; приватні інформації внучки С.Р. Ніни М.; УРЕ.

(Дж.: Промінь. – Вінніпег, 1970. – Ч. 11. – С. 3-5; Ч. 12. – С. 3-5).

Ніна Ліндфорс-Михалевич Софія Русова (1856-1940)

Софія Федорівна Русова народилася 1856 р. в невеличкому селі Алешня на Чернігівщині, де батько швед Олександр Ліндфорс з дружиною французького походження купив маєток і працював мировим посередником.

Безпосередні контакти з дітьми селян дали початок тоді ще підсвідомого прагнення бути корисною для цього народу. І йому – українському народові – ціле своє життя присвятила Софія.

На десятому році життя Софія вступила в гімназію в Києві, яку скінчила із золотою медалею в 15 років.

Родина Старицьких, що на той час жила в Києві, внесла в життя Софії і її старшої сестри зацікавлення народом України.

Після закінчення гімназії постало питання: а що ж далі, як діяти, щоб був зміст у житті і духовий, і корисний для громади. І вирішили разом відкрити школу. Треба було для цього мати відповідну підготовку. Та це не зупинило сестер. В цьому допомогли педагогічні книжки таких світових авторів, як Пестальоцці, Руссо, Дістервег і Фльо-бер. І незважаючи на поради тітки вступити до Петербурзької Консерваторії і присвятити себе музиці, Софія повністю віддалась роботі в школі. В роботі з дітьми вона шукала творчого, мистецького підходу до справи виховання, навчання дітей і ухилялась від традиційности, формалізму. Вчила без підручників, і учні різного віку захоплювались її лекціями.

Почати працю сестри вирішили від дитячого садка. На той час дитячих садків в Україні не було ніде. Отож в Києві постав перший садок сестер Ліндфорс. Садок ішов добре. Діти любили його, радо перебували в ньому. Добре, дбайливо приготована програма навчання та ігор на кожний день давала радість і задоволення і дітям, і вихователькам.

В той час через Старицьких сестри Ліндфорс познайомились з М.Лисенком, а на другий 1872 р. увійшли цілком в українське громадянство. Гурток свідомих і активних українців на той час був невеликий. Були то все видатні люди науки і мистецтва, згуртовані пізніше в Старій Громаді.

В невеликому, утульному і привітному помешканні Лисенка часто збирались науковці, митці, артисти, письменники. Там знаходили вони щирість, пораду, підбадьорення. Був це вік романтизму, коли пісня, літературний твір, вистава знаходили стежку просто до серця, збуджуючи і зміцнюючи національну свідомість. І серед того романтизму ще не було в той час місця політиці.

Тоді науковці почали працю над великим українським словником, який, хоч над ним і насміхалася молодь, відіграв велику роль в усвідомлюванні наших культурних діячів і інтелігенції.

Існувало тоді і Південно-Західне Географічне Товариство, яке відіграло величезну роль. Виховало фанатиків фольклору та етнографії, захоплюючи всі верстви громадянства. Цей рух захопив і Софію Федорівну, і поїхала вона в родовий свій маєток в Алешню, щоб записати колядки та щедрівки.

Велику залу в будинку сестер Ліндфорс, в якій відбувались заняття з дітьми, Старицький вирішив використовувати для громадянства. Почали в ній ставити п'єси. В одній з вистав виступала і Софія Ліндфорс.

30 серпня 1874 р. Софія повінчалась з Олександром Русовим. На весіллі вона отримала один єдиний подарунок – рапсодію на пісню «Золоті ключі» Лисенка, присвячену їй з нагоди одруження.

Тим часом у Києві припинено діяльність Географічного Товариства за наказом царського уряду, заборонено всяке літературне чи наукове українське слово, навіть переклади. Залувало ганебне речення: «Нікаково малоросійскаво язика нет, не било і бить не может!»

Саме в той час треба було рятувати від загину рукописи, заборонені вірші Шевченка, їх треба було видати десь за кордоном, крім того, додати до видання спогади. Зробити це доручили О.Русову. І подружжя Русових збиралось в Прагу. Біографічні спогади та матеріали для них обіцяли прислати Костомаров, Полонський і Жемчужников. У вересні почалося друкування «Кобзаря». Коректорами цього видання були Русови.

Після повороту з Праги Русови жили в Чернігові. Олександр Русов працював тоді статистом на Чернігівщині. Їх помешкання стало культурним центром. Тут з ініціативи статистів поставали різні пляни культурницького напрямку. Так було вирішено зорганізувати громадську книгозбірню. Було скликано на збори всю інтелігенцію, вибрано Президію: П.Червінський – голова, Софія Русова – секретарка, Тишинський – скарбник. Книгозбірня почала успішно свою корисну працю. Крім того, Русова і тут, на прохання батьків, зорганізувала і провадила дитячий садок, поки поліція з дурнувятих політичних підозрінь («переляканий вовк і куца боїться!») закрила його. Рік 1876-77 відзначився особливим зацікавленням політикою.

В Чернигові на той час було кілька течій, очолюваних видатними представниками інтелігенції – головним чином земцями з Повітової Земської Управи, їх не лякали переслідування царської адміністрації, ніякі злидні не могли їх примусити іти на компроміси.

В той час Русов закінчив статистичну працю на Чернігівщині, треба було шукати нової. Скориставшись з такого переходового моменту, С.Ф.Русова постановила перейти від слів і промов в душі – «іти в народ» – до діла і нав'язати живий контакт з народом. І ось Русови купили шматок землі (12 десятин) в Борзенському повіті. Купили корову і почали «господарити». Якось воно йшло шкутильгаючи. Дуже було незвично і незручно доїти і доглядати корову та провадити всю селянську роботу на своєму хуторі. Навколишні селяни, само собою, дивились на це все з недовір'ям і з іронією. Жіноцтво, приходячи погукорити з дивними господарями, часто, бачачи, як невміло міситься хліб або переться білизна, засучували рукави і бралися самі довести працю до кінця. Поступово селяни полюбили цю дивну пару, радо приходили гуртом по вечерах і з цікавістю слухали читання книжок, гукорили. Коли на хутір до малої хатини привезли ще й фортепіяно – здивуванню не було границь. Але з часом, чуючи гру Софії на фортепіяні і спів О.Русова, навіть молодь зацікавилась тим, почала ходити до хати слухати, так що згодом постав хор з хлопців та дівчат.

В той час політична атмосфера густішала. Почалися студентські страйки, внаслідок чого позакривали Університети: Київський, Московський. Петербурзький. Завели жорстоку цензуру на все писане, адміністративні заслання.

1878 р. в Києві С.Русова поринула в політичні справи. На помешканні у Русових перебувало чимало осіб з різними конспіративними рекомендаціями, переховувалась заборонена література. Почалися арешти і під час однієї з поліцейних облав була заарештована і Софія Русова. І хоч незабаром її випустили на поруки брата, але з того часу арешти повторювались.

Під час нового перебування в Алешні біля хворого брата не могла Софія Федорівна задовольнитись звичайним життям хуторянки – вона організовує і провадить вечірні курси для хлопців і дівчат, на яких проходить з ними географію, математику, читає твори української літератури.

В 90-тих роках, в Харківський період, Харківським Товариством було видано книги Русової «Жанна Д'Арк», «Сковорода». Знов і тут зорганізувала для 16-17-річних дівчат літературні читання.

Роки 1895-99 провела Русова знов в Чернігові. Після сильної реакції на утиски царського режиму громадянство завзято взялось до боротьби з режимом на культурному полі, в що активно включилась

і Русова, повністю віддавшись справі народньої освіти і лекціям літератури для дівчат, які закінчили гімназію.

1899 р. Русова виїздить до Франції в Монтпеліє з дочкою, яка їхала в університет студіювати медицину (в той час ні в Києві, ні в Петербурзі на курс медицини не приймали дівчат у віці нижче 20 р.). Там, з Монтпеліє, на святі в честь Містралія, Софія Русова перший раз в Європі мала блискучий доклад про Україну – він був видрукуваний у французькій пресі. З Монтпеліє, вернувшись в Україну і оселившись на цей раз в Полтаві, де О.Русов працював статистом, на прохання батьків організовує дитячий садок, керує ним і вчить дітей. В лютому 1901 р. в Харкові в університеті постали розрухи, демонстрації. Студенти співали наші пісні і домагались крім загальностудентських прав і національних.

1902 р. почалися селянські розрухи на Полтавщині, і О.Русова примусила виїхати до Петербургу. О.Русов працював статистом, а влада була переконана, що це статисти зачинщики цих селянських рухів, і вважала, що поза межами України – в Петербурзі Русови будуть нешкідливі для режиму, не матимуть можливості впливати на населення України. Але влада прорахувалась. В Петербурзі на той час вже була організована досить сильна Українська Громада, було т.зв. Добродійне Видавниче Товариство, яке видавало популярні книжечки українською мовою. Але наукові речі були заборонені, тому їм надавали характер белетристики. В такий спосіб були видані: «Курс метеорології» («Подія на хуторі») О.Русова, Д.Дорошенка про відкриття Америки, Є.Чикаленка «Господарські поради» і С.Русової про французьких виноградарів, початкову географію і буквар. Тоді теж було видано повного «Кобзаря» Шевченка. Пізніше це саме Товариство видало перші твори О.Олеся і композитора Я.Степового.

В Петербурзі в рр. 1905-6 було дуже багато нашої студіюючої молоді. З огляду на погані умови життя, на бідкування студентства за ініціативою Стебницького і Солодилова було зорганізоване Товариство ім. Шевченка, яке постановило собі за ціль допомогу нашому студентству. Гроші на цю ціль збирали підписними листами та концертами. В той час серед молоді зродився інтерес до українства. На Бестужевських Курсах був упорядкований семінар з української історії, на якому О.Русов викладав курс граматики української мови, а С.Русова — курс української літератури. Курс цей мусів провадитись дуже конспіративно.

В часі програної росіянами російсько-японської війни всі тодішні політичні партії об'єдналися в одному прагненні повалити абсолютизм, визволити народ з неволі; українці домагались своїх прав. Російська партія КД (конституційні демократи) найенергійніше провадила ці домагання. Почалися славетні політичні збори у Фінляндії. Москалі запобігали перед меншинними народами – вони вимагали національного визволення. Академія Наук обрала окрему Комісію для розв'язання питань про права української мови. В цій Комісії працювали під головуванням Шахматова два російських професори з літературного відділу Академії Наук і як експерти О.Русов, С.Русова, Стебницький, Лотоцький і Науменко. Шахматов виявився добрим знавцем нашої мови, і в результаті засідань цієї Комісії вийшла ціла доповідь, в якій Шахматов доводив окремішність нашої мови і визнання її за мову, а не за діалект. Як додаток до доповіді Шахматова були статті наших експертів.

1905 р. відбувся З'їзд усіх народів російської імперії, на якому вимагалася автономія для всіх народів під царським режимом. Засідання відбувались цілком відкрито, але в решті-решт були заборонені. Серед цього загального політичного піднесення не стояло остронь учительство, яке очолювали Чорнодольський, Душечкін та В.Чехов. Чорнодольський був чернігівець і мав органічні симпатії до українців. У Фінляндії заклали Всеросійське Товариство Учителів, в президії якого була і С.Русова, як представниця українського учительства.

В радісний день проголошення конституції вже ввечері почались арешти серед впливових діячів-поступовців, які спровокували в оброні абсолютизму чорносотенці. Поступові кола всіма силами використовували нові громадянські права. Скрізь на Україні почали виходити одночасно 20 часописів. В Петербурзі виходив загальнополітичний «Український Вісник»; виразником парламентарного життя було «Наше Життя» – орган української фракції у всеросійській Державній Думі. Справу видання провадив молодий Доманицький. Українська фракція працювала в згоді з федеративною фракцією усіх націй, а також з партією К-Д.

Наша Учительська Спілка теж не спала – скликала величезний З'їзд всеросійського учительства, на який з'їхалося тисяча членів. На ньому відстоювали національну школу, нові методи, говорилося про жакликий стан народнього учительства. Цілий час цього бурхливого життя Русови брали в ньому активну участь.

1909 р. Русови продали свій хутір на Борзенщині і купили невеличку садибу на окраїні Вінниці над Бугом. Зимою Русови мешкали в Києві. Там С.Русова давала лекції французької мови та редагувала журнал «Світло», який почали видавати С.Русова, Шерстюк і Черкасенко. Був це легальний український педагогічний журнал.

Вліті (не пригадую якого року) в Брюсселі відбувався Всесвітній З'їзд преси і мала відбутись Всесвітня промислова виставка. Часопис «Рада» запросив С.Русову бути представницею української преси. І там в Брюсселі С.Русова прочитала свій доклад про молоду українську пресу, про тяжкі умови політичного життя, про цензурні утиски. Мала успіх і її гаряче вітали інші національні представниці національної преси.

1910 р. С.Русова увійшла в склад учительської колегії Комерційної школи і Учительського Товариства. В Комерційному Інституті викладала французьку мову.

Під враженням виставки дитячих садків в Брюсселі та відвідин дому Фребеля-Пестальюцці в Берліні, Русова зацікавилась цим ближче, внаслідок чого її було запрошено до Фребелівського Т-ва в Києві прочитати реферат на цю тему, після чого директор Фребелівського Інституту запропонував їй викладати курс дошкільного виховання в тому Інституті. Не покидаючи редакторства журналу «Світло», курс був з успіхом проведений.

В той час у Києві в Українському Клубі йшла жвава робота – відбувалися реферати, влаштувалися концерти, театральні вистави; улаштували обіди або вечері для гостей з Галичини або з-за кордону. В Клубі зосереджувалось культурне українське життя, яке було під загрозою режиму – часто приходила раптом поліція і забороняла чи то реферат, чи виставу. В політичних справах в Києві на передовому місці стояла тоді політична організація Т-во Українських Поступовців – ТУП. Київ був поділений на райони і в кожному районі мусіла бути секція ТУП, відбувались регулярні, періодичні збори. До організації належала інтелігенція: професори, учителі, представники культурного життя. Час від часу ТУП улаштував З'їзди делегатів на високому рівні. На одному з таких З'їздів виступала і Русова делегаткою однієї з київських секцій.

На початку Першої світової війни, зустрічаючись на з'їздах з делегатами зі всіх сторін України, цікаво було спостерігати, як підносилися серед народу масовий настрої проти царського уряду, проти війни, як зроджувалися протести проти заборони українських часописів, як

у шпиталях сама собою починалась свідомо українська праця, як впливала на людей Східної України зустріч із галичанами.

Під час перебування Фребелівського Інституту на евакуації в Саратові С.Русова викладала в ньому педагогіку. А на запрошення саратовської Жіночої Організації викладала на курсі родинного виховання – загальне виховання. Тут, в Саратові, помер Олександр Русов.

1917 р. С.Русова стає членом Центральної Ради і працює в освітньому секторі. Був скликаний перший Всеукраїнський вчительський з'їзд, на якому винесено багато постанов щодо підручників для шкіл, про негайну українізацію всіх шкіл та інше. Заснувалась дуже енергійна «Головна Українська Шкільна Рада». Проводились повітові та губерніяльні курси педагогіки та українознавства для учителів. 19 березня було урочисте відкриття Першої української гімназії ім. Шевченка в Києві. На початку серпня того ж року, на запрошення секретаря освіти Стешенка, С.Русова стає на посаду керівниці в його відділі позашкільної освіти та дошкільного виховання. З захопленням взялась і за працю організації «Просвіт» та дитячих садків по містах і селах. Постала невідкладна вимога українізувати і Фребелівський Інститут.

В Кам'янці після евакуації з Києва Русова продовжує працювати і далі в Міністерстві освіти. За Міністерствами в'їхав до Кам'янця і Петлюра. Ентузіазм був величезний. Маленькі діти з дитячого садка піднесли Петлюрі квіти, а потім ішли поперед нього і співали наш гімн. За кілька днів місто і земство улаштували на честь Петлюри урочистий обід в залі колишнього дворянського зібрання. З жінок були на тому обіді Русова та панна Залевська, як представниця студенток. Вітаючи Петлюру від жіноцтва, С.Русова висловила жаль, що жіноцтво не може брати участі в обороні Рідного Краю. Петлюра на це відповів: «Ні, Пані, жінки можуть щось більше зробити. Я Вам нагадую, як Ви самі своєю щирою і палкою промовою спричинилися в Києві до політичного перевороту». Це Петлюра нагадував про той виступ С.Русової – єдиної жінки на засіданні Національного Союзу, – на якому В.Винниченко відкрив засідання питанням: «Ми мусимо сьогодні вирішити – чи маємо силу скинути гетьманат з його москвофільством і з чужоземними господарями, а чи ми мусимо скоритись і підпорядкуватись їм?» – і Русова із запалом виступила з гарячим словом за боротьбу і усунення гетьманату.

Під час наступу наших військ під командуванням ген. Удовиченка та полк. О.Шаповала в Кам'янці, зорганізований п. Приходьковою

жіночий комітет, до якого належала і Русова, взявся за влаштування громадського шпиталю для козаків. Матеріальні вимоги змусили жіноцтво увійти у склад Червоного Хреста⁴³. На чолі Жіночого Комітету була С.Русова. Комітет поділявся на три секції: перша секція організовувала шпиталь – за це відповідала С.Русова, друга секція організовувала лікарську допомогу, третя організувала їдальні. Крім шпиталю, С.Русова на прохання Товариства Дошкільного Виховання ім. Пестальці була запрошена прочитати курс про дошкільне виховання.

Події розгортались швидко, і Український Червоний Хрест призначив Комісію, яка мусіла виїхати до Польщі до польських таборів полонених, в яких наші полонені перебували в тяжких умовах. Головою цієї Комісії призначили С.Русову.

При повороті знов до Кам'янця урядовці Міністерства освіти взяли до реформи притулків, почали видавати дитячий журнал. В редакційній колегії була і Русова, яка в той час дала 10 викладів – короткий курс дошкільного виховання. В той час була дуже корисна американсько-польська допомогова організація. Американці давали гроші, польські дами влаштовували їдальні для дітей і Русовій було доручено навіязати з польськими дамами контакт і організувати українські їдальні. Наших їдалень було організовано кілька, а при кожній їдальні був дитячий садок.

В квітні 1920 р., коли всі міністерства повернулись до Вінниці, в Міністерство закордонних справ прийшло для Русової запрошення на з'їзд Міжнародного Суффражистського Союзу в Женеві. Але на подорож на конгрес для делегатки в Міністерстві не було грошей.

В другій половині 1920 року С.Русова знов в Кам'янці вже за большевиків. На учительському з'їзді виступала в інтересах нашого учительства і в обороні національної школи. Виступи були в незалежному тоні супроти большевиків з одверто негативним наставленням до всіх пакостей, які вони робили в роботі учителів. Поки ще було можливо, трималася національного ґрунту, і на цьому становищі лишалась увесь час. Ця пряmlinійність створила опінію «безнадійної петлюрівки».

З остаточною евакуацією всіх міністерств з Кам'янця Русова не виїхала. Працюючи у відділі освіти, викладала педагогіку. По призна-

⁴³ Український Червоний Хрест постав у квітні 1918 р. з ініціативи Всеукраїнського з'їзду лікарів у Києві, співпрацював із Міжнародним Комітетом Червоного Хреста в Женеві (упор.).

ченні большевицькою владою університет ще тримався як українська твердиня, поки большевики не настановили свого комісара Куцяка. Крім лекцій педагогіки в університеті, С.Русова провадила і дитячий садок при ньому. Також їздила по селах, організовуючи там притулки. Викладала в учительській семінарії. Але довго вона не витримала большевицьких знущань: шпигунства, доносів, брехні, недовір'я, переслідування усіх українців і вирішила пробиратися на Захід за кордон. Перша коротка зупинка була у Львові. У Львові на той час солідарність суспільства, громадське життя сильно розвинулося. Наукове товариство, бібліотека, «Просвіта», діяльність жіноцтва, хоч було це все під загрозою постійних переслідувань, вело свою національну роботу. Використовуючи присутність С.Русової у Львові, громадянство улаштувало їй ювілей 50-ліття педагогічної діяльності (1871 р. Русова заснувала перший дитячий садок в Кисві).

Під час короткого перебування у Відні на конгресі Міжнародної Жіночої Ліги Миру та Свободи видавництва «Земля» і «Чайка» під керівництвом А.Крушельницького через пана Черкасенка замовили С.Русовій працю «Теорія і практика дошкільного виховання». А видавництво з п. Крекотом на чолі в Ляйпцігу видало «Географію Європи» та «Географію позаєвропейських країн» авторства С.Русової.

В Подебрадах в Чехії М.Шаповал організував Академію і С.Русова була запрошена викладати французьку мову. Поки в Подебрадах офіційно оформлювалась Академія, С.Русова була вибрана делегаткою українського жіноцтва на конгрес Міжнародного Жіноцтва в Гаазі в 1922 р. Був це конгрес Інтернаціональної Жіночої Ради, до якої належала і Національна Українська Жіноча Рада, головою якої була С.Русова. Після Гааги С.Русова виступала теж делегаткою від українського жіноцтва в Римі, де відбувався з'їзд Міжнародної Жіночої Ліги Миру та Свободи.

1923 р. розпочалися організаційні засідання в справі заснування Вищої Педагогічної Школи в Празі. В тих засіданнях брала участь і Русова разом з Григорієвим, Шаповалом і Ріпецьким. В програму навчання входили такі предмети: соціологія, економіка, педагогіка, психологія, хімія, фізика, література, математика, право. Педагогіку мала С.Русова.

В травні 1924 р. С.Русова промовляла в Копенгагені на з'їзді Виконавчого Екзекутивного Комітету Жіночої Ради, як делегатка і голова Української Жіночої Національної Ради.

Програвши боротьбу за самостійність, ми опинилися за кордоном на Заході, як бездержавний нарід, і тому не мали більше права виступати на конференціях міжнародних організацій.

1925 р. склався гурток, до якого належали: п. Макаренко, студент Скидан, студентки Яворська і Зозуля, п. Животко, О.Галаган і С.Русова. Постала думка організувати притулок для дітей українських емігрантів. Керманічем заснованого притулку було вибрано С.Русову і на цьому становищі Русова пробула п'ять років. Діти з притулку переходили безпосередньо до української гімназії.

1930 р. Виконавчий Комітет Міжнародної Жіночої Ради мав Конгрес, бо, втративши державність, Українська Народна Республіка втратила голос у Міжнародній Раді Жінок. Але С.Русова подала заяву на цій Конференції про необхідність прийняти Українську Жіночу Національну Раду знов в дійсні члени. Але на цю заяву не отримано навіть відповіді.

На наступному Міжнародному Жіночому Конгресі у Відні в 1930 р. була делегаткою від Національної Жіночої Ради Канади Анна Йонкерс. Вона на свій кошт спровадила на цей Конгрес М.Рудницьку і С.Русову. Була відновлена справа прийняття УЖНР до МНР, але не увінчалась успіхом. Зате були нові цінні знайомства і вдалося зацікавити жіноцтво МЖР справою нашої Батьківщини.

Всі ці події спонукали наше жіноцтво організувати 1934 р. Всесвітній Союз Українок⁴⁴, головою якого стала М.Рудницька, а почесною головою С.Русова.

На Конгресі Міжнародної Ради Жінок в Римі (1923 р.) виступала зі словом делегатки С.Русова від УЖНР. Слово було так майстерно скомпоновано, що хоч на політичні теми було заборонено говорити, але з промови Русової яскраво окреслювався політичний стан і становище української жінки під більшовицькою окупацією нашої Батьківщини. І хоч на промову давалося лише 10 хвилин, Русова говорила 15 хвилин і ніхто її не стримував, ані не переривав.

Міжнародна Жіноча Ліга Миру і Свободи, заснована 1915 р. на пацифістичних засадах, з часом почала виявляти прихильність до СРСР. Але на її Конгрес в Греноблі 1932 р. делегатками від УЖНР поїхала С.Русова та Харитя Кононенко. Як завше, С.Русова промовляла відважно і палко. Не завиваючи в папірці, захоплюючи оповідала про

⁴⁴ На Українському жіночому конгресі 1934 р. у Станіславові була зніційована ідея ВСУ, його організація припадає на 1937 р. (Упор.).

становище нашого народу під СРСР, Польщею, Румунією, Чехією, при цьому голосно запитала, яке наставлення Ліги до радянського уряду, до СРСР.

1937 р. Русова була ще делегаткою на Конгресі Ліги Жінок в Чехії в Лугачовицях. На цьому Конгресі обговорювалось питання колоній. І тут Русова відверто виступила на цю тему, яскраво змальовуючи експлуатацію України.

1937 р., в жовтні, С.Русова знов у Львові на засіданнях нарад із заснування Всесвітнього Союзу Українок. Головою заснованого ВСУ була вибрана Малицька, почесною головою С.Русова.

1938 р., в березні, С.Русова була у Львові на урочистих святкуваннях її 80-ліття, що продовжувалось і в квітні. 6 і 7 березня Союз Українок урочисто відсвяткував Ювілей. 24 березня – Захоронка. 2 квітня – велике свято улаштував СУ, 5 квітня – зустріч з жінками зі Сходу, 6 квітня – Клуб «Нової Хати», 7 квітня – урочисте, велике свято улаштувала Рідна Школа.

Це перебування на рідній землі у Львові було останній раз.

Палка натура, що прагнула вияву своїх сил в напрямку справедливих домагань для покриття Москвою українського народу, визначила її життєвий шлях. Остаточне усвідомлення, що поріднило С.Русову з українським народом, з Україною, зродилось при збиранні етнографічних матеріалів, чим захопилась С. Русова, збираючи їх разом з Олександром Русовим, з яким невдовзі повінчалась.

Ті давно минулі роки, в які росла і набиралась досвіду та свідомости, були повністю надхнені романтикою. В Старій Громаді вся громадська праця провадилась в різних галузях культурного життя. Умови і в такій аполітичній роботі були тяжкі, несприятливі, під пильним оком жандармерії. С.Русову постійно арештовували, забороняли проживати в губерніях, внаслідок чого родина Русових постійно мусіла мандрувати з одної губернії в іншу.

Роки, проведені на Рідній Землі, були присвячені організуванню дитячих садків, педагогічній праці, читанню лекцій – в Києві, в Саратові під час евакуації в Першу світову війну, в Кам'янець-Подільському університеті, писанню книжок – головним чином популярних для Просвіт, для шкіл, для дітей старшого віку.

На еміграції С.Русова повністю віддалась роботі в жіночих організаціях. На становищі голови бувала делегаткою на багатьох з'їздах

і конференціях, її палкі, гарячі промови часто далеко виходили за визначений на промову час, полонили слухачів.

До самої смерті жвава натура С.Русової, її глибока любов до України вели її інтенсивно діяльним шляхом. Вже зовсім хворою їздила вона до Галичини на з'їзд в справі заснування Всесвітнього Союзу Українок.

Софія Русова протягом свого довгого життя віддала все своє знання, всі свої сили народові, якого так гаряче полюбило її серце. С.Петлюра високо цинив її палке слово, яке перший раз лунало на засіданні УНРади в Києві і багато разів в країнах Європи.

Померла Софія Русова 5 лютого 1940 р. в Празі. Могилка її в Празі на Ольшанському цвинтарі. Там, як і всюди по цілому світі, немало могил щирих трудівників України.

На кінець мені хочеться подати кілька слів Софії Русової. На Першому Всеукраїнському Жіночому Конгресі в 1934 р. в Станиславі, розмовляючи з кореспондентом «Діла», С.Русова сказала таке: «Щодо поборювання різних партійних незгод на Конгресі, то я думаю про це так: перед нами в сучасний момент один святий обов'язок: праця для визволення українських мас із темноти, злиднів і чужого знущення. Усі шляхи ведуть до Риму, і багато може бути шляхів до нашої мети, але хай вони будуть абсолютно чесні, безкорисні для самих мандрівників; щоб у цій подорожі ми ніколи не забували про самопошану, не захоплювались би першою спокусливою чужинецькою допомогою, а спирались би виключно на власні сили. Мені здається, на цій платформі погодяться усі, хто справді хоче чесно працювати для України».

І ще. Під час привітів на Першому Всеукраїнському Жіночому Конгресі перша зложила привіт С.Русова від еміграції з Наддніпрянської України. Старенька, сиво-біла, хвилюючись від зворушення, у кінці сказала таке: «І так знов засміється Дніпро і степовий вітер весело заграє золотою пшеницею на полі, що буде власністю наших хліборобів».

(Джс.: Наше життя. – Філадельфія, 1990. – Ч. 6. – С. 2-4; Ч. 7. – С. 11-12; Ч. 8. – С. 10-11).

До 50-ліття смерті Софії Русової.

(Із спогадів внучки Ніни Михайленко)

Слухай, а от ти мені скажи – ти пам'ятаєш нашу бабу Нону? Наша баба була така маленька, худенька, життєрадісна, енергійна... Пам'ятаєш? Як приїздила в літі до нас в Алешню, зразу бралась за сільську молодь і дітей. Збирала їх і починала читати, писати. Читала їм оповідання з історії, географії, природознавства. Довго баба у нас не могла бути, бо дружина був статист і тому праця вимагала вічно їздити з губернії до губернії. Але то не заважало бабі, бо вона вміла всюди організувати біля себе гурток і віддавала весь свій час корисній праці з молоддю.

У Празі ми жили разом в маленькому помешканні. Ми з мамою в кухні, а баба з Ромком в кімнаті. Там стояв перед вікном столик, за яким баба писала статті, промови. Мама пильнувала, щоб на столику стояло горня з гарячим міцним чаєм, а ми мусіли вважати, щоб у кімнаті не було холодно. Для цього приносили зі складу відро вугілля і запалювали голландську грубку. Я ще приносила бабі книжки з бібліотеки. Але яка баба була радісна, коли часом їй вдавалося вирватись, поїхати в місто і привезти самій книжки. Ми тоді хвилювались за бабу, а баба верталась радісна й горда і починала з нами жартувати. Коли стомлювалася писати, сідала за клявір і грала. А грала дуже гарно!

Вона їздила на всі міжнародні жіночі конференції й конгреси, як і на наші внутрішні. Промовляла твердо, вірячи в те, що говорила, щиро, гаряче. Останній раз, як була хвора, була на конгресі в Станіславові. Як поверталася з-за кордону, привозила нам якусь «надзвичайну» чоколяду. Особливо чоколяда була добра із Швейцарії. Така була наша баба Нона: маленька, худенька, повна життя і запалу, енергії й гарячого переконуючого слова, яке вміла прекрасно виголосити.

У цьому році минуло 50 років, як вже не пише за столиком невеличка постать статті й промови, не чути палкого слова про наш народ зі сцен великих зал столиць Європи. Не чути Шопена, Ліста, Бетховена. В бабиній скромно умебльованій кімнаті порожньо. Давно порожньо. Ми опинилися в Америці...

Не знаю, чи можна було б втримати нашу бабу Нону сьогодні тут, в діяспорі. Напевне була б вона вже в нашому вируючому подіями Києві. Вірна, вщертє повна життя і дії Дочка нашого народу...

(Дж.: Українка в світі. – Торонто, 1990. – Ч. 10-12. – С. 15-16).

⁴⁵ Михалевич. Ймовірно, помилка редакції (упор).

Мої «особисті зустрічі» із Софією Русовою

(до 150-річчя від дня народження Софії Русової)⁴⁶

Шановні члени жіночої організації імені Софії Русової,
шановні гості!

Маю велику приємність і є для мене великою честю сьогодні, на Вашому жіночому зібранні, поділитися думками про велику постать української, не дуже давньої історії, про Софію Русову – надзвичайно працьовиту вчену, видатного педагога, професора університетів, літературознавця, невтомну громадську діячку, борця за українську незалежність і за об'єднання українського жіноцтва – з нагоди 150-річного ювілею від дня народження.

Насамперед хочу підкреслити, що жива зацікавленість особистістю педагога, неординарної, працелюбної жінки Софії Русової, супроводжує мене від самого початку моєї педагогічної діяльності в УВУ⁴⁷, і чим більше поглиблюю знання про неї, тим більше можна подивлятися і пошановувати її працю. Бо життєва доля Софії Русової, її особистість, діяльність, здобутки та спадщина – явище феноменальне.

Проте представити всі життєві події та творчість цієї плодючої жінки в одному виступі неможливо. Тому я запланувала розповісти Вам про мої особисті «зустрічі» – яких я нарахувала шість – із Софією Русовою.

Моє перше ґрунтовне знайомство з особистістю Софії Русової відбулося під час мого навчання в УВУ, зокрема студіювання курсів з історії педагогіки та української культури. І тут хочу зазначити, що це одночасно мій особистий ювілей: тридцять років тому – в 1976 році – я вперше перетнула поріг будинку УВУ і розпочала свої студії в Українському Вільному Університеті. Тоді я вивчала Софію Русову як одну із попередніх представниць української національно-свідомої інтелігенції, одну із борців за національну освіту й рідну мову в школі. Цьому сприяв передовсім педагог проф. Васькович⁴⁸, мій науковий керівник,

⁴⁶ Виступ проф., д-ра honoris causa Бланки Єржабкової був виголошений у лютому 2006 р. з нагоди ювілею Софії Русової перед членами Мюнхенського відділу Об'єднання українських жінок ім. Софії Русової (ФРН) і надісланий упорядникам. Друкується за згодою автора. (Упор.).

⁴⁷ Українському Вільному Університеті (упор.).

⁴⁸ Васькович Григорій – уродженець Галичини, довгорічний професор УВУ в Мюнхені (упор.).

який в мене збуджував зацікавлення далі поглиблювати моє знання з історії української педагогіки. Вже тоді мене вразила надзвичайна енергія цієї дрібної жінки та величезна кількість праць, багатогранність сфер її громадської й наукової зацікавленості. Я дізналася про те, що Софія Русова, незважаючи на те, що в 1881 р. була ув'язнена і відтоді постійно знаходилась під поліційним наглядом (в період з 1888 до 1905 рр. її заарештовували п'ять разів), невтомно працювала далі, продовжуючи боротьбу за національно-культурне відродження України, передовсім її мови та національної системи виховання підростаючого покоління. Софія Русова включалася, між іншим, у громадську роботу в Київській та Одеській Українській громаді, працювала в Харківському Обществі Грамотності, була головою Національного Комітету учителів, влаштовувала прилюдні народні читання, організувала таємні школи. Булучи членом Української Центральної Ради, очолювала департамент дошкільної та позашкільної освіти в Міністерстві освіти за гетьманату, брала активну участь у дерусифікації шкіл та у влаштуванні курсів українознавства й підготовці українських підручників, укладенні плану й програми єдиної трудової школи із національним характером тощо (4, с.36 та ін.).

Щодо практичної педагогічної діяльності, то Софія Русова в різні часи вчителює в Олешні, працює викладачем і професором Вищих жіночих курсів та у Фребелівському Педагогічному Інституті в Києві, лектором педагогіки в Кам'янець-Подільському Університеті, викладачем французької мови у Господарській академії в Подєбрадах та професором педагогіки Українського Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Велику кількість педагогічних творів Софії Русової у зв'язку із часовим обмеженням лишаю поза увагою.

Моя друга «зустріч» із Софією Русовою відбулася під час підготовки моєї доповіді, яка опісля була опублікована в журналі «Визвольний Шлях» у Лондоні. Вивчення матеріалів для теми «Українці в Празі між двома світовими війнами» – у 1981 році – відкрило мені діяльність Софії Русової у моїй рідній Празі [12]. Важко собі уявити такий тернистий шлях життя. Людина із багатючими здобутками багатолітньої діяльності на батьківщині, оцінена й шанована у наукових колах, успішна авторка педагогічних творів, із невичерпними творчими планами на майбутнє, хоч уже не молода, примушена –

аби врятувати своє життя – лишити свою кар'єру з усіма дотеперішніми здобутками та розпочати будівництво нової екзистенції на чужині. Зазвичай, шістдесят п'ять років є вік, коли активність науковця вже послаблюється, якщо не закінчується зовсім. Не так у Софії Русової. Коли діячка опиняється у 1921 році на чужині, знову із надзвичайною енергією віддається новій сфері діяльності – царині об'єднання українського жіноцтва та виведення національних жіночих організацій на світовий рівень [12]. Я переконана, що Ваша жіноча організація вибрала собі Софію Русову за свій зразок зокрема через її зусилля і основний зміст культурно-просвітницької роботи у Чехословаччині.

Софія Русова – одна з небагатьох українок, яка в 1920-х – 30-х роках представляла українське жіноцтво на конгресах і з'їздах, організованих міжнародними жіночими громадськими об'єднаннями в Голландії, Італії, Чехословаччині, Данії, Австрії, Франції та інших країнах. Виступи на них з метою «пропаганди української справи на міжнародній арені» розглядала Софія Русова як святий обов'язок. Одним із найвизначніших зв'язків були контакти Софії Русової із «Союзом українок» Галичини, почесним членом якого вона була. Важливою стала її участь у підготовці та проведенні в 1934 році в Станіславі міжнародного українського жіночого конгресу, присвяченого 50-річчю заснування першого жіночого товариства в Галичині.

«Жіноче питання» було для С.Русової передовсім загальнолюдським питанням. За її переконанням, поки «не запанує в житті людяність, поки не шануватимуть прав людини взагалі, не може й жінка мати жодного забезпечення своїх прав». Безпосередня організаторська і практична робота Софії Русової над об'єднанням українського жіноцтва на засадах національного державотворення розгорнулася на теренах чехословацької столиці, де під керівництвом С.Русової воно проіснувало до 1937 р. [8, с. 8, 49 та ін.]

Від приїзду сім'ї Русових на чужину до нинішнього року – 85-літній ювілей. Пригадую мою статтю про українців у Празі між двома світовими війнами, яка закінчувалась цитацією про еміграційне життя із книжки Софії Русової «Мої спомини», що появилася у Львові в 1937 році. Цитую: «...А еміграційне життя справді ставало усе тяжче. Залежність від милостині чужого уряду каме-

нем давило душу...». Через те Софія Русова згадувала із вдячністю поміч чехословацького уряду словами, які для мене, як чешки, дуже приємно прочитати: «Якщо нашій празькій еміграції можна робити докір, що вона не завоювала собі перед Європою певного політичного становища і не виявила бажаної політичної акції, то не можна не визнати, що завдяки матеріальній допомозі чеського уряду вона визначилася своєю культурною працею і придбала шану нашій нації участю в різних наукових з'їздах в Берліні, Стокгольмі, Празі, Женеві, Гейдельберзі, Римі та інших містах, на яких виступали завжди професори Українського Університету і Педагогічного Інституту. Чеське міністерство закордонних справ може з гордістю похвалитися з тієї великої допомоги, яку воно дало в страшну годину нашої руїни 1920-1922 роках українській еміграції, й вона, на мою думку, використала ту поміч якнайкраще, щоб піднести українську культуру...» [23, с. 276].

Із доповіддю про українців у Празі я тоді виступала перед українською публікою у Мюнхені, у Католицькому Університеті в Лондоні, а також у Римі на запрошення вже покійного владики і ректора Українського католицького університету в Римі Отця Івана Хоми.

Третя зустріч. У 1983 році я опрацювала для збірника на пошану довголітнього ректора УВУ професора Володимира Яніва статтю «До історії дошкільного виховання в Україні» [10]. Зрозуміло, що було треба звернути увагу на перший приватний дитячий садок у Києві, який у 1871 році відкрили сестри Ліндорфс – Софія Русова та її сестра Марія. У садку, який став осередком української культури, виховувалися діти переважно із українських сімей. Ще дуже молодою вважала Софія Русова, що виховання найдорожчого скарбу народу – його дітей – необхідно починати з часу їх народження. «Нація народжується коло дитячої колиски, лише на рідному ґрунті, серед рідного слова, в пісні здатна вирости національно свідомо дитина,» – пише видатний педагог [10].

Маючи вже певний педагогічний досвід і будучи ґрунтовно ознайомлена з основними зарубіжними концепціями реформування школи, Софія Русова працює над створенням контурів української національної системи. «Одним із головних завдань нової школи, – на думку Софії Русової, – є збудження, виявлення і розвиток самостійних творчих сил дитини, її творчого мислення» [15, с. 36]. Свій досвід та

свої пропозиції представляє на сторінках журналу «Світло», першого українськомовного педагогічного журналу, співзасновником якого була вона. Софія Русова тоді стала найактивнішим дописувачем журналу – за період його існування 1910 – 1914 вона надрукувала на його сторінках понад 100 праць – статей, розвідок, методичних заміток, оглядів, рецензій, частина з них із проблематики дошкільного виховання [5, с. 49-51].

Четверта зустріч. Не менш важливу зустріч із педагогічною спадщиною Софії Русової займає підготовка лекцій із педагогіки впродовж цих десятиліть моєї діяльності в УВУ під назвою «Велетні української педагогіки». Тут хочу звернути увагу на лише одну область виховання дітей у поглядах Софії Русової – релігійне виховання.

Вслід за Яном Амосом Коменським, Й.Г.Песталоцці та Ф.Фребелем, які головним джерелом морального виховання вважали розвиток релігійних почуттів дитини, Софія Русова підтверджувала наявність у дітей інстинкту релігії. «Релігія має і соціальний вираз – культ, який теж не може не впливати на дитину. Взагалі сучасна педагогіка не звертає багато уваги на розвиток в дитині релігійного почуття, але йому надавали великого значіння всі славетні всевітні педагоги: Песталоцці, Коменський, Фребель визнавали його за головне джерело морального виховання. Дитина в перші часи свого розвитку в цьому питанні потребує від своїх виховничих так мало: вона хоче знати, хто утворив цей чудовий світ, в якому вона так кохається, і коли їй скажуть, що це створено Богом – коли дитина ще питає: де Бог, можна їй сказати традиційно: він на небі... і не буде брехнею, бо там за тою блакитною безмежною красою і для астрономів ще ховається багато таємниць. Або можна сказати по Толстовськи: Бог живе в твоєму серці і керує усіма твоїми добрими вчинками», – пояснює педагог [25, с. 37]. У пошуках відповіді на запитання: «Чи повинні ми його підтримувати і як його виховувати?» – вона керувалася переконанням віруючої людини. Так, у листі до Микити Шаповала діячка стверджувала, що не «політика, а велике релігійне натхнення принесе людям і Україні щастя» [8, с. 151].

Своє розуміння особливостей і змісту формування релігійних почуттів у дітей дошкільного віку С.Русова розкрила у праці «Теорія і практика дошкільного виховання». «Бог є на світі, бо є передвічна краса і добро», і дитина мусить «всім своїм життям на-

ближатися до Його досконалої доброти і правди», – слова Софії Русової [25, с. 39].

П'ята зустріч. Ще коротко хочу розповісти про те, що мені дісталася нагода по-новому займатися доробком Софії Русової у зв'язку з моїми поїздками в Україну. Це відбулося тоді, коли до мене звернулася доцент кафедри історії педагогіки Прикарпатського університету імені Василя Стефаника у Івано-Франківську пані Оксана Джус із проханням написати рецензію її монографії (оригінально докторської дисертації) під заголовком «Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції». Хоча Софія Русова в Україні вже не «табу» (як можна зауважити із різних статей, які надруковані в українських журналах і педагогічних збірниках), між іншим, із поширення терміну «русолознавство», представлена у рецензії монографія займає виняткове місце. Це тому, що монографія Оксани Джус представляє та аналізує виключно еміграційний доробок науковця, на відміну від інших праць, що висвітлюють життя та діяльність Софії Русової на рідній землі [8, 259 с.]. Цією високого наукового рівня роботою молодого дослідниці, що стала важливим вкладом до «русолознавства», повинні керуватися педагоги, і вважаю справедливим увести, що і для мене вона стала необхідним помічником. Моя рецензія під назвою «Творчий доробок Софії Русової періоду еміграції повертається в Україну» була друквана у Києві в журналі «Визвольний Шлях» у 2004 році [11].

І нарешті – *остання моя зустріч із Софією Русовою* відбулася завдяки Вам – Мюнхенському відділу Об'єднання Українських жінок ім. Софії Русової. Підготавляючи цю мою розвідку та студіюючи всі мені доступні матеріали, я знову мала нагоду поширити своє знання. У зв'язку із наближенням 145 ювілею від смерті Тараса Шевченка, я зосереджую мою увагу на дальшу важливу сферу діяльності вченої – на так звану – за словами Оксани Джус – «Шевченкіану» Софії Русової. Можна ствердити, що Шевченкові думи стали одним із провідних чинників формування світогляду Софії Русової. Софія Русова розглядала «Кобзар» як велике Євангеліє «любіві до людей, любові до свого народу, до свого краю». Упродовж свого життя С.Русова глибоко вивчала і невтомно пропагувала найважливіші заповіді «Пророка» [7, с.3].

Поетична творчість Тараса Шевченка опинилася в осередку уваги Софії Русової і як громадської діячки, і як педагога, і як літературного

критика. Вона усвідомлювала, що вже саме ім'я Тараса Шевченка є «для українців символом, гаслом національного почуття і змагань до незалежності». Як педагог, розуміла, що Шевченкове «І чужому найчайтесь, й свого не цурайтесь», є підґрунтям для морального відродження народу через його просвіту. І як літературний критик вбачала у творчій спадщині Шевченка спосіб пізнання етичних і соціальних поглядів свого народу [7, с.5].

Крім того, що Софія Русова у різних своїх публікаціях широко використовує Шевченкове слово, оцінює події, факти і явища суспільно-політичного і культурного життя з позицій видатного сподвижника української національної ідеї, є одночасно і автором понад 20 окремих праць, статей, літературно-публіцистичних оглядів, рецензій про Тараса Шевченка.

І неможливо забути, що Софія Русова спільно зі своїм чоловіком Олександром великою мірою прислужилася популяризації спадщини Тараса Шевченка. Тут хочу зокрема звернути увагу на 130-тий ювілей від видання двотомного «Кобзаря» (1876 р.) у Празі. Хоч до цього часу було здійснено вже 5 видань, проте жодне з них не охоплювало такої кількості творів, як празьке [7, с. 3].

І ще один ювілей можна підкреслити у зв'язку зі спадщиною Софії Русової – у цьому році сповнилося 100 років від появи «Українського Букваря», одного із підручників авторства Софії Русової.

Софії Русові – одній із перших проповідників національної освіти в Україні та фундатору українського дошкільного виховання – по праву належить атрибут видатного педагога із широким європейським світоглядом. Висока культура, громадянська свідомість, теоретичні положення і скарби, зібрані й опрацьовані Софією Русовою для вихователів, вчителів і батьків, актуальні й потрібні і сьогодні.

Використана література

1. Беднаржова Т. Софія Русова – український вчений, педагог, літературознавець, громадянсько-політичний діяч. – Тернопіль – Прага, 2001. – 344 с.
2. Біланюк П., Козловська М., Кузьмів Я., Ясінчук Л. Українське дошкільня – Краків, 1940.
3. Васькович Г. Кершенштайнер і українська педагогіка. (Тематична частина габілітаційної праці). – Мюнхен, 1970. – 172 с.
4. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920). (Історична частина габілітаційної праці). – Мюнхен, 1969. – 226 с.

5. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920). – К., 1996. – 359 с.
6. Джус О. Софія Русова як історик педагогіки // Наукові записки. Серія: Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2002. – №7. – С. 97-102.
7. Джус О. Шевченкіана Софії Русової // Обрії. – № 1. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 3-6.
8. Джус О. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції. Монографія. – Івано-Франківськ, 2002. – 256 с.
9. Дорошенко Н. Софія Русова як педагог // Шлях виховання й навчання. – Львів. – 1936. – Кн. 1. – С. 4-10.
10. Єржабкова Б. До історії дошкільного виховання в Україні. Symbolae in honorem Wolodymyr Janiv. Український Вільний Університет. – Мюнхен, 1983. – С. 392-408.
11. Єржабкова Б. Творчий доробок Софії Русової періоду еміграції повертається в Україну. Рецензія монографії О.Джус «Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції» // Визвольний шлях. – К., 2004. – Р.57. – № 5. – С. 125-130.
12. Єржабкова Б. Українці в Празі між двома світовими війнами// Визвольний шлях. – Лондон. – 1990. – № 7. – С. 860-874; № 8. – С. 993-1007.
13. Календар класного керівника: Талановита просвітниця українського народу (Без подання автора). – Дрогобич, 2004. – С. 124 – 127.
14. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки. – Тернопіль, 1994. – 360 с.
15. Коваленко Є. Софія Русова: педагог-просвітитель // Рідна школа. – 2000. – № 8. – С. 35-38.
16. Левицький В. Історія виховання і навчання. – Львів, 1925.
17. Лукачова О. Софія Русова // Наша школа. – Ужгород, 1936. – Ч. 6. – С. 6-8.
18. Наріжний С. Українська еміграція. – Прага, 1942. – 367 с.
19. Опанасенко Н. Софія Русова про формування національної свідомості дитини у початковій школі // Рідна школа. – 2000. – № 10. – С. 57-59.
20. Русова С. Вибрані педагогічні твори. – Київ, 1996. – 304 с.
21. Русова С. Дошкільне виховання // Світло. – Київ. – 1913. – № 1. – С. 20-26; № 2. – С. 42-49; № 3. – С. 7-14.
22. Русова С. Дитячий сад на національній ґрунті // Світло. – К., 1910. – № 3. – С. 44-45.
23. Русова С. Мої спомини. – Львів, 1937. – 280 с.
24. Світло. Український педагогічний журнал для сім'ї і школи. – Київ, 1910-1914.
25. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. – Прага, 1924. – 123 с.
26. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – 174 с.
27. Сисоєва С., Соколова І. Нариси з історії розвитку педагогічної думки. – К., 2003. – 308 с.
28. Waskowycz, H., Georg Kerschensteiner und das ukrainische Schulwesen. Ukrainische Freie Universität. – München, 1976.

Короткі відомості про міжнародні й українські жіночі організації, жіночі періодичні видання та жінок – найактивніших учасниць національного жіночого руху в Західній Україні, згадувані в матеріалах збірника ⁴⁹

Міжнародна Жіноча Ліга Миру і Свободи – у 1920-х – 1930-х рр. найвпливовіша міжнародна жіноча організація виразно пацифістського спрямування, заснована в 1915 р.; з 1921 р. українки-емігрантки та представниці західноукраїнського жіноцтва мали в ній свою секцію. Найдіяльніші члени – Б.Баран, О.Галаган, О.Залізник, Ю.Зеленівська, О.Левчанівська, М.Рудницька, Н.Суровцева, Г.Чикаленко-Келлер та ін.

Міжнародна Жіноча Рада – федерація жіночих організацій «державних» народів, яка постала в 1988 р. у Вашингтоні для боротьби за політичні та соціальні права жінок. У 1920 р. членство в ній виборолла Українська Національна Жіноча Рада, але через недержавний статус втратила його в 1928 р.

Міжнародний Жіночий Союз за громадянські права жінки (Суфраж) – федерація жіночих організацій, заснована в 1904 р. для відстоювання жінками свого виборчого права. У міжвоєнний період об'єднувала понад 50 національних жіночих організацій. Завдяки зусиллям С.Русової в 1923 р. на правах «вільної нації» до його членів було прийняте галицьке організоване жіноцтво, яке представляло «Союз українок».

*

Всесвітній Союз українок (ВСУ) – федеративне об'єднання українських жіночих організацій Галичини, Буковини, Волині, Закарпаття, Полісся, західноєвропейської та «заокеанської» (Канада, США) еміграції з осідком у Львові; зініційоване на Українському жіночому конгресі 1934 р. у Станіславові; організаційно оформлене на з'їзді «Союзу українок» у Львові в 1937 р. Досмертний почесний голова – Софія Русова, голова – Мілена Рудницька.

Дружина Княгині Ольги (ДКО) – перша українська жіноча політична організація виразно національного спрямування, заснована 1938 р.

⁴⁹ Упор. З.Нагачевська.

у Львові замість забороненого польською владою «Союзу українок». Засновниці та керівники – М.Рудницька, К.Малицька, О.Федак-Шепарович.

«Жіноча громада» в Чернівцях (1906-1940) – культурно-харитативне товариство жінок-українок Буковини. Найактивніші репрезентантки на початковому етапі діяльності – К.Малицька, Е.Смаль-Стоцька, Є.Галіп, Є.Кордубова, М.Левицька; у міжвоєнну добу – О.Гузар-Павлюх, С.Никорович (Гнідий) та ін.

«Жіноча громада» у Львові (1909-1917) – постала в результаті об'єднання львівських жіночих організацій Клуб русинок і Кружок українок для організації культурно-освітньої та суспільно-харитативної праці серед галицького українського жіноцтва. У 1917 р. була реформована в «Союз українок». Найвизначніші діячки – М.Білецька (перший голова), О.Залізняк-Охримович, Є. Макарушка, К.Малицька.

Жіноче добродійне товариство імені св. Жен Мироносиць («Мироносиці») – засноване при греко-католицькій церкві у Чернівцях 1886 р.; вело широку харитативну діяльність, допомагало в освіті та вихованні дівчат; впродовж більше 40-а років опікувалося місцевою захоронкою. Діяло до 1940 р. Найвизначніші репрезентантки – Е.Калужницька, М.Білінкевич, О.Сірецька, К.Чертенко-Костецька.

Кружок ім. Ганни Барвінок (1912-1939) – жіночий гурток, заснований Українським товариством педагогічним з метою «праці для жінок» і опіки над першою українською виділовою (неповно-середньою) школою для дівчат імені Т.Шевченка у Львові (1898-1939). Організатором і багаторічним головою була К.Малицька.

«Союз українок» (СУ, 1917-1939, з недовготривалими перевами через заборони польською владою в 1929 і 1938 рр.) – наймасовіша українська жіноча культурно-освітня організація Західної України з осідком у Львові, яка відіграла провідну роль у просвіті й національному «освідомленні» галицького жіноцтва. Найвідоміші її представники – Є.Макарушка (перший голова), К.Малицька, М.Рудницька, М.Бачинська-Донцова, О.Федак-Шепарович. Почесним членом СУ була Софія Русова.

«Українська захоронка» (1900-1939, Львів) – перше українське товариство, метою діяльності якого було заснування й утримання рідномовних дошкільних закладів. Біля його витоків стояли М.Грушевська (перший голова), Н.Кобринська, В.Коцовська. Ак-

тивну участь в період між двома світовими війнами брали М.Бачинська-Донцова, К.Малицька, С.Олеськів-Федорчак, С.Ракова.

*

Українська Національна Жіноча Рада (УНЖР) – організація жінок-українок, заснована 1919 р. в Кам'янці-Подільському, діяльність якої після поразки національних визвольних змагань була перенесена до Праги. В 1938 р. самоліквідувалася. Перший голова – М.Грушевська, невдовзі – С.Русова. У 1920 р. на жіночому конгресі в Осло УНЖР стала повноправним членом Міжнародної Жіночої Ради (до 1928 р.). Мала свої філії у Відні, Берліні, Парижі, Празі. Делегати УНЖР брали участь у конгресах усіх вищеперелічених міжнародних жіночих організацій. Активні члени – Б.Баран, Х.Кононенко, О.Лотоцька, К.Малицька, З.Мірна, М.Рудницька, Н.Суровцева, Г.Чикаленко-Келлер та ін.

*

«Жіноча Доля» – журнал, заснований у Коломиї 1925 р. О.Кисілевською за допомогою коломиїської філії «Союзу українок», який популяризував ідеї цієї жіночої організації до 1939 р. С.Русова була одним із його активних співробітників.

«Нова Хата» – журнал, присвячений «плеканню домашньої культури», який у 1925-1939 рр. видавала кооператива «Українське народне мистецтво» у Львові; з ним тісно співпрацювала С.Русова.

«Жінка» – офіційний «ідеологічний» періодичний орган товариства «Союз українок»; виходив у Львові в 1935-1938 рр. за редакцією М.Рудницької та О.Федак-Шепарович.

*

Багринівська Парасковія (Параскева) (1888 – ?) – українська громадська діячка в Петербурзі, з 1917 р. – в Києві. Голова «Союзу українок» Волині (1931-1939).

Баран Бланка (1896 – ?) – громадська і політична діячка, засновниця «Союзу українок» у Кам'янці-Подільському (1919), заступник голови Української Національної Жіночої Ради (1921-1924), керівник Української секції при Міжнародній Жіночій Лізі Миру і Свободи; у 1926-1939 рр. – організатор жінок членів Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО) у Львові; життєвий шлях завершила в еміграції.

Басараб Ольга (1890-1924) – громадська і політична діячка в Галичині, член першої жіночої чоти Українських Січових Стрільців у Львові; в роки Першої світової війни проводила харитативну й освітню діяльність у рамках участі в Українському жіночому комітеті допомоги пораненим воїнам-українцям у Відні, була членом управи Українського жіночого союзу у Відні; з 1923 р. – член Головної управи «Союзу українок» у Львові. Як член Української Військової Організації заарештована польською поліцією і під час слідства (вночі з 12 на 13 лютого 1924 р.) закатована у львівській тюрмі.

Горбачева Лідія – громадсько-культурна діячка й організатор жіноцтва на Поліссі. З середини 1930-х рр. – у Галичині, активний член «Союзу українок» у Львові.

Деркач (Фуртак) Марія (1896 – ?) – український літературознавець, уродженка Тернопільщини. Одна з активних дослідниць рукописної спадщини О.Кобилянської, М.Павлика, Лесі Українки, І.Франка. З 1951 р. – старший науковий співробітник Інституту літератури імені Т.Шевченка АН УРСР.

Дорошенко Наталія (1888 – ?) – громадська діячка і педагог, дружина Д.Дорошенка; у 1917-1920 рр. – організатор і директор першої земської української гімназії в Полтаві; з 1921 до 1939 рр. – бібліотекар товариства «Просвіта» і член «Союзу українок» у Львові. В роки Другої світової війни емігрувала, осіла у США. Автор численних науково-популярних статей в українських періодичних виданнях Галичини, перекладів із бібліотекознавства.

Дучимінська Ольга-Олександра (1883-1988) – галицька громадська діячка, педагог і письменниця; після закінчення державної учительської семінарії в Перемишлі (1902) вчителювала у школах Львівщини і Станіславівщини (Івано-Франківщини), активно підтримувала емансипаційні домагання Н.Кобринської; автор десятків прозових і поетичних творів, науково-популярних статей виховно-освітнього характеру. Репресована радянською владою (1949), провела близько 9 років у тюрмах і сибірських концтаборах. Померла і похоронена в Івано-Франківську.

Залізник (Охримович) Олена (1886-1969) – громадська діячка і педагог, одна з перших студенток-українок Львівського університету; до Першої світової війни була членом проводу студентських і жіночих організацій Львова (Секція українських студенток при «Українському

Студентському Союзу», «Кружок українок», «Жіноча громада»), вчителювала в першій дівочій гімназії СС Василянок у Львові. У роки Першої світової війни – активна учасниця громадсько-харитативної діяльності жінок-українок у Відні, на початку 1920-х рр. – голова місцевого Українського Жіночого Союзу; в 1926-1939 рр. – директор фахової дівочої школи кооперативи «Труд» у Львові, активний член товариства «Союз українок». Після виїзду за межі України осіла в Канаді, з 1957 р. – голова Світової Федерації Українських Жіночих Організацій (СФУЖО); у 1967 р. була обрана членом президії Світового Конгресу Вільних Українців.

Кисілевська Олена (1869-1956) – громадська діячка, організатор сільського жіноцтва, журналіст і письменниця. У 1925-1939 рр. – видавець найпопулярнішого в Західній Україні часопису «Жіноча доля» та його численних альманахів. У 1928-1935 рр. – парламентарна представниця від українців Східної Галичини до сенату Польщі. Один із організаторів об'єднання українок-емігранток у Світову Федерацію Українських Жіночих Організацій, із 1948 р. – її перший голова. Померла в Канаді.

Кобринська Наталія (1851-1920) – галицька письменниця і «піонерка» українського жіночого руху, організатор першого Товариства українських жінок (1884, Станіславів); співзасновник (разом із Оленою Пчілкою) першого українського жіночого альманаху «Перший вінок» (Львів, 1887); видавець книг української жіночої бібліотеки «Наша доля» (1893, 1895, 1896); організатор першого віча жінок-українок Галичини й Буковини (1891, Стрий); ініціатор петицій до австрійського парламенту про допуск жінок до середньої та вищої освіти. Авторка десятків художніх творів, наукових розвідок і статей, які стали теоретичним підґрунтям українського жіночого руху. Померла й похоронена в м. Болехові (Івано-Франківська обл.).

Кононенко Харитя (1900-1943) – громадська діячка, уродженка Полтавщини; з 1920 р. на еміграції в ЧСР, з 1924 р. – в Канаді, де стала одним із засновників канадського «Союзу українок». У 1928 р. повернулася до ЧСР, вела активну громадську роботу на теренах Закарпаття. З 1930 р. – в Галичині: член «Союзу українок» у Львові та секції «Сільських господиень» при товаристві «Сільський господар». Із 1940 р. – на Волині: у Рівному розгорнула діяльність в Українському Червоному Хресті для надання допомоги полоненим німцями чер-

воноармійцям, підтримувала тісні зв'язки з УПА, за що була розстріляна гестапівцями.

Кравченко Уляна (псевдонім *Юлії Шнайдер*, 1860-1947) – активна будителька українського жіноцтва, письменниця, громадська діячка і педагог у Галичині; одна з перших українок-випусниць Львівської учительської семінарії (1881), вчителювала в народних школах Львівщини, в українській дівочій гімназії в Перемишлі. Авторка першої на західноукраїнських теренах друкованої збірки рідномовних поезій, написаних жінкою-українкою («Prima vera», 1885). Почесний член «Союзу українок» у Львові.

Левчанівська Олена (1881-1940) – визначна громадсько-політична і просвітницька діячка на Волині; перша українка, обрана до сенату Польщі (1922-1927); учасниця міжнародних жіночих конгресів (Женева, Париж, Прага, Рим), з'їздів «Союзу українок» у Львові; звинувачувалася польською владою в антидержавній діяльності; після розвалу Польщі та приєднання Західної України до УРСР заарештована і знищена органами НКВД.

Лятуринська Оксана (1892-1970) – письменниця, маляр, скульптор, громадсько-культурна діячка, уродженка Тернопільщини. У міжвоєнний період – у ЧСР, де навчалася в Карловому університеті в Празі. Після Другої світової війни – в Канаді.

Малицька Костянтина (1872-1947) – видатна громадсько-просвітницька діячка, педагог і письменниця, один із провідних організаторів українського жіночого руху в Галичині; почесний член товариств «Просвіта» й «Рідна школа» у Львові; багаторічна «управителька» першої української дівочої школи імені Т.Шевченка у Львові (діяла з 1898 до 1939 рр); співзасновник і керівник або член управ «Жіночих громад» у Чернівцях і Львові, Українського жіночого гуртка ім. Ганни Барвінок і міжвоєнного «Союзу українок» у Львові, заступник голови Президії Всесвітнього Союзу українок; єдина жінка (серед сотень чоловіків), репресована російською окупаційною владою в роки Першої світової війни та «етапована» в сибірське заслання.

Мірна Зінаїда (1875-1950) – громадсько-політична діячка; в 1917 р. – член Української Центральної Ради. Співзасновник і заступник голови Української Жіночої Національної Ради в Кам'янці-Подільському (1919), згодом голова її філії в Берліні. Довголітній голова Українського Жіночого Союзу в Празі; член централі Всесвітнього Союзу українок у Львові. Померла й похована в Празі.

Невицька Ірина (1886-1965) – громадсько-політична діячка і одна з перших жінок-письменниць у Закарпатті, провідна жіноча діячка краю; засновниця першої української жіночої організації, товариства «Просвіта» (1922) і газети «Слово народа» (1930) у Пряшеві; організатор жіночої секції при товаристві «Просвіта» в Ужгороді (1933), заступник голови місцевого «Жіночого союзу», ініціатор проведення I Конгресу жінок-країнок Закарпаття (1934); автор багатьох прозових і поетичних художніх творів, публіцистичних статей у періодичних виданнях Закарпаття і Галичини. Останні 25 років життя провела у Пряшеві, де й померла та похована.

Омельченко Марія (1874-1946) – громадська діячка і педагог; до 1919 р. – на Кубані, була членом Кубанської Краєвої Ради. З 1920 р. – на еміграції в Чехословаччині; в 1926-1927 рр. – голова Українського Жіночого Союзу в Празі. Автор багатьох статей жіночої тематики, праць «Вибір фаху», «Шкільництво на Кубані» та ін.

Павликовська Ірина (1901-?) – громадська діячка в Галичині міжвоєнного періоду, зокрема співзасновниця кооперативи «Українське народне мистецтво» (Львів, 1925-1939), активний член львівських товариств «Союзу українок», «Українська захоронка» і вакаційних осель. На еміграції – член крайової управи Ліги Українських Католицьких Жінок Канади (1964-1968).

Паньківська Йосипа (Осипа) (1866-1936) – педагог і громадська діячка у Львові; один із членів-засновників НТШ у Львові, співзасновник і член управ Товариства вакаційних осель (з 1905 р.), Українського горожанського комітету (1919-1920), Товариства допомоги емігрантам із Наддніпрянської України.

Пастернак Марія (1898-1983) – галицький педагог і знавець народного танку, дружина визначного українського археолога Я.Пастернака. В роки Першої світової війни вчителювала у школах, заснованих Українськими Січовими Стрільцями на Волині, а в міжвоєнний період – у школах Українського педагогічного товариства «Рідна школа» у Львові; з 1934 до 1939 р. була «реферантом» управи львівського дошкільного товариства «Українська захоронка», в 1938-1939 рр. – співредактором журналу «Українське дошкілля» у Львові. У 1941-1944 рр. – член Українського Центрального Комітету (референт створеної при ньому секції дошкільного виховання) т зв. Генеральної Губернії. Емігрувала до Німеччини, з 1949 р. – в Канаді.

Рак (Ракова) Софія (1882-1963) – громадська діячка в Галичині, голова товариства «Сирітський захист» у Стрию (1924-1927) та «Українська захоронка» у Львові (1928-1939). У роки Другої світової війни виїхала до Австрії, померла у Відні.

Рудницька Мілена (1892-1976) – одна з найвизначніших громадсько-політичних діячок, провідниць і теоретиків українського жіночого руху в Галичині 1920-х – 1930-х рр., педагог і журналістка. У 1928-1935 рр. – посол від УНДО до сейму Польщі, в 1928-1938 рр. – незмінний керівник Головної управи «Союзу українок» у Львові, голова президії Світового Союзу українок (1937), організатор і керівник першої в Західній Україні жіночої політичної організації «Дружина Княгині Ольги» (1938-1939 рр.). З 1939 р. – на еміграції, де активно працювала над об'днанням українок-емігранток. Померла у Мюнхені, в 1993 р. перезахоронена у Львові.

Ціпановська Ольга (1861-1942) – громадська діячка, одна з перших фахових учительок-українок у Перемишлі, викладач педагогічних дисциплін у місцевій учительській семінарії. Перший диригент хору «Боян» та директор Перемиської філії Музичного інституту імені М.Лисенка у Львові; активна учасниця жіночого руху в Перемишлі. У 1930-х рр. – діяльний член Союзу українок у Львові, керівник секції «доросту» (14-18-річних дівчат) при його Головній управі.

Шухевич Герміна (1852-1939) – видатна галицька громадська діячка, ініціатор і засновниця першого українського жіночого товариства у Львові – «Клубу русинок» (1893) та Жіночої кооперативної спілки «Труд» (1900), член наглядової ради багатьох львівських українських жіночих товариств початку ХХ ст., зокрема «Української захоронки»; Почесний член «Союзу українок» у Львові.

Нагачевська З. «...Ви все були ідеалом громадянки-Українки» 3

Розділ 1. Жінка-українка мусить служити національному ідеалові ... 12

Легенда	12
Сучасна українка	13
Жінка в поезії Шевченка	15
Українські жінки-етнографи	21
Наші визначні жінки: Літературні характеристики-силюети. (З нагоди ювілейного Українського Жіночого Конгресу: 1884-1934). (Вступ)	25
Жіночі постаті в совітській літературі	29
Роля жінки у дошкільному вихованні	36
Тихі героїні... ..	40
Наталка Полтавка і її правнучка	45
Чи потрібна жінкам освіта?	51

Розділ 2. «Жіноче слово» в обороні України й українства 54

З Відня до Гаги. (Вражіння з поїздки на Всесвітній жіночий Конгрес).....	54
До українських родин	63
Жіночий конгрес у Римі	64
Лист з Копенгаги. З'їзд жіночих інтернаціональних рад	66
Жіночий конгрес у Вашингтоні	70
Про становище українського населення на окупованих територіях	72
Про знущання польської влади над українським народом	74
Протест Жіночої Національної Української Ради. (Ухвалений президією Ради 23. X. 1930)	76
Наша справа в Женеві	77
Протест Української Жіночої Національної Ради в Празі проти подій на Дністрі	78
Голод на Україні	79
До Президента Міжнародного Червоного Хреста	85

До жінок світа. (Відозва в справі рятування дітей)	86
Дитяча «Ялинка» в Празі	91
Конгрес Ліги Миру та Свободи	93
Гарні ідеї і важка дійсність: З приводу ІХ Конгресу Міжнародної Жіночої Ліги миру і свободи	94
Розділ 3. Натхненниця національного жіночого поступу в Західній Україні	99
Два Українські З'їзди	99
День у Чернівцях	100
Ювілей українського жіноцтва	102
Привіти «Жіночій Долі»	104
З Підкарпаття	104
З нагоди 10-ліття «Ж. Д.» За що саме?	106
Загальний З'їзд Союзу Українок. Промова С.Ф.Русової	107
Лист С.Ф.Русової до Союзу Українок-Емігранток у Польщі	108
Софія Русова вітає Всесвітній Союз Українок	109
Процальний лист Софії Русової до Союзу Українок	110
Українське жіноцтво вітає Д.К.О.	111
До українського жіноцтва	112
Розділ 4. Життєвий подвиг і творча спадщина Софії Русової в оцінці громадськості Західної України та зарубіжжя	113
4.1. Хроніка життєдіяльності міжвоєнного періоду на сторінках української преси	113
Софія Русова в Галичині	113
З літературного життя на еміграції	113
Хроніка. Культурно-освітня праця у Львові	114
Ювілей п. проф. С.Ф.Русової	114
Ювілей С.Ф.Русової	115
Ювілей проф. С.Русової	116
За працю для народу.	
Нові почесні члени товариства «Просвіта»	117
З діяльності «Союзу Українок» в Подєбрадах	122

Про український діточий притулок в Чехословаччині (на основі звіту п. Софії Русової з діяльності цієї установи за час п'ятиліття її існування від І. ІХ. 1924 до І ІХ. 1929)	123
Українська Національна Жіноча рада в ЧСР	124
Чехословацька Жіноча Ліга Миру і Свободи виступила в оборону українців в Сх. Галичині	124
Останні звістки. Протест Народної Української Ради принятий Лігою Націй	125
Ювілей заслуженої громадянки проф. Софії Русової	125
Ювілей Софії Русової	126
З життя української еміграції	126
С.Ф.Русова (1856-1931)	127
Ювілей С.Ф.Русової. Свято в Українському Високому Педагогічному Інституті у Празі	130
Ювілей проф. С.Ф.Русової	131
Святочна Академія в честь С.Ф.Русової	132
Як відбулося ювілейне свято в честь С.Русової?	133
Свято одної з піонерок нашого відродження. Подяка С.Русової	134
Висновки з Гренобльського Конгресу Інтернаціональної Жіночої Ліги Миру і Свободи	135
Перший Український Жіночий Конгрес	137
Третій день Українського Жіночого Конгресу. «Наше минуле й наші змагання»	138
Пані Софія Русова в Чернівцях	139
У 80-ліття Софії Русової	139
Ювілей Софії Русової. Відозва Союзу Українок до українського жіноцтва!	141
Лист до Редакції	142
80-ліття Софії Русової	143
З діяльності Жіночих Громад. За океаном	143
80-ліття Великої Громадянки	144
Проф. С.Ліндфорс-Русовій у день її 80-ліття	144
Ювілей Софії Русової	146
Софія Русова. З. ІІІ. 1856	146

Софія Русова	147
Вісти	148
Ювілей Софії Русової	149
Свята Софії Русової	149
Перше свято в честь Софії Русової	150
Свято в честь С.Русової в гімназії Р.Ш. в Тернополі	151
Львів урочисто святкує ювілей С.Ф.Русової	151
Ювілей Софії Русової. (Святочна Академія в Театрі Ріжнородностей і комерс)	151
Святочні академії в честь Софії Русової у Львові	153
З наших гутірок	154
Свята Софії Русової	155
Проф. С.Русова	155
Софія Русова у Львові	155
Хто така Софія Русова?	157
Подяка С.Ф.Русової	159
Подяка проф. Софії Русової	160
Загальний З'їзд Союзу Українок. Приїзд делегаток з Праги і почесна Президія	160
Промови Софії Русової та Зінаїди Мірної	161
Наші гості. Професор С.Русова й її син	162
Некролог. Софія Русова (1856-1940)	163
Пам'яті великої вчительки	164
4.2. Прижиттєві авторські оцінки громадсько-педагогічної діяльності С.Русової	167
<i>Леонід Білецький. Софія Русова</i>	<i>167</i>
<i>Леонід Білецький. Софія Русова</i>	<i>168</i>
<i>Н.С. Жіночий конгрес у Римі</i>	<i>170</i>
<i>О.З. [Олена Залізник] Участь Українців в Інтернаціональній літній школі в Подєбрадах</i>	<i>172</i>
<i>М. Мандрика. Ювілей С.Ф.Русової</i>	<i>174</i>
<i>М.Ф. [Марія Фуртак] Софія Русова</i>	<i>177</i>
<i>К. Малицька. Софія Русова в рідній школі і захоронці. Між дітьми і про дітей</i>	<i>178</i>

<i>Арк. Животко. Поклін громадській робітниці. (З приводу ювілею Софії Ф.Русової)</i>	<i>182</i>
<i>Л. Бабуся української громадської праці (75-літній ювілей народин Софії Русової)</i>	<i>185</i>
<i>М. Омельченко. Софія Федорівна Русова. (З нагоди 75-літнього ювілею життя)</i>	<i>186</i>
<i>Марія Омельченкова. Софія Федорівна Русова</i>	<i>194</i>
<i>К.Г. Слоновская. Професор С.Ф.Русова</i>	<i>197</i>
<i>М. Шаповал. Свято Матері. (З нагоди 75-ліття Софії Русової)</i>	<i>198</i>
<i>Х.К. [Харитя Кононенко] VII Міжнародний Конгрес Жіночої Ліги Мира та Свободи в Греноблі (14-19 травня 1932 р.)</i>	<i>204</i>
<i>Х.К. [Харитя Кононенко] Участь жінок в Другому Українському Науковому З'їзді</i>	<i>206</i>
<i>О.Кисілевська. Хто написав нам оцю книжечку</i>	<i>207</i>
<i>М.З. Проф. Софія Русова – про Жіночий Конгрес. (Розмова зі С.Ф.Русовою)</i>	<i>212</i>
<i>М. Омельченко. Український дитячий притулок у Подєбрадах</i>	<i>214</i>
<i>Н.О. Лист із Праги</i>	<i>216</i>
<i>Лідія Горбачева. Поклін Ювілятці. Промова на Академії в честь Софії Русової</i>	<i>217</i>
<i>Дід Хома. Софія Русова – мати українських дітей</i>	<i>222</i>
<i>В.Дорошенко. Родина Русових. (З приводу 80-ліття Софії Русової)</i>	<i>224</i>
<i>Наталка Дорошенко. Життя і діяльність Софії Русової</i>	<i>228</i>
<i>Н.Дорошенко. Софія Русова як педагог. (З нагоди 80-ліття уродин)</i>	<i>235</i>
<i>Ольга-Олександра Дучимінська. Софія Русова. (З нагоди 80-літнього ювілею)</i>	<i>242</i>
<i>Андрій Жук. Русови в Полтаві</i>	<i>246</i>
<i>Б.Залевський. Софія Федоровна Русова</i>	<i>249</i>
<i>І. Молодь і наші найменші – Софії Русовій. Сердечний характер свята</i>	<i>252</i>

<i>Уляна Кравченко. Софії Русовій</i>	253
<i>Антін Лотоцький. Ювілей великої приятельки дітей</i>	255
<i>О.Лукачова. Софія Русова – як педагог</i>	256
<i>Константина Малицька. Межі</i>	258
<i>Нижанківська Мелянія. Ювілейна Академія в честь Софії Русової</i>	262
<i>О.К. [Олена Кисілевська] У Софії Русової у Львові</i>	263
<i>Михайло Обідний. Мати народу</i>	266
<i>Мілена Рудницька. Софії Русовій. В день її 80-ліття</i>	267
<i>Чернуха Г. Привітання, виголошене в імені «Жіночої Громади» міста Чернівець на Буковині з нагоди короткого перебування тут професорки С.Ф.Русової</i>	274
<i>Я.Ярема. Софія Русова</i>	276
4.3. Посмертні спогади і згадки про Софію Русову	278
<i>Ю.Р. [Юрій Русов] Панахида у 40 день смерти</i>	278
<i>В. П. С.Русової</i>	278
<i>Мих. Єремійв. Офінор. Професор Доктор Софія Русова</i>	279
<i>Вячеслав Лащенко. Наші страти</i>	280
<i>Вячеслав Лащенко. Значіння діяльності С.Ф.Русової і людей її типу</i>	282
<i>Ганна Мандрика. Софія Русова. В століття народження великої української патріотки (*1856 – †1940)</i>	284
<i>Д-р Ю.Русов. Кілька спогадів про Софію Русову. (З нагоди 100-ліття народження, 1856-1956 рр.)</i>	288
<i>Наталя Дорошенко. Зразковий приклад. (У 100-літні роковини народин Софії Русової)</i>	303
<i>Олена Залізняк. З давно минулого. (Спогад про Софію Русову)</i>	305
<i>Оксана Лятуринська. Софія Федорівна Русова. (Думки у 100-ті роковини народин)</i>	311
<i>Ольга Русова-Базілевська. Моя бабуня. (У 20-ліття смерті Софії Русової)</i>	313
<i>Ольга Русова-Базілевська. Почерез Збруч. (У 20-ліття смерті Софії Русової)</i>	314

<i>Валентина Єрмоленко. Софія Федорівна Ліндфорс-Русова</i> ..	318
<i>Ніна Ліндфорс-Михалевич. Софія Русова (1856-1940)</i>	327
<i>Ніна Л. Михайленко. До 50-ліття смерті Софії Русової. (Із спогадів внучки Ніни Михайленко)</i>	340
<i>Бланка Єржабкова. Мої «особисті зустрічі» із Софією Русовою (до 150-річчя від дня народження Софії Русової)</i> ..	341

Додаток

Короткі відомості про міжнародні й українські жіночі організації, жіночі періодичні видання та жінок – найактивніших учасниць національного жіночого руху в Західній Україні, згадувані в матеріалах збірника	349
---	-----

**СОФІЯ РУСОВА:
З МАЛОВІДОМОГО
І НЕВІДОМОГО**

ЧАСТИНА 2

**«СЕНЬЙОРКА
УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА...»**

Літературні редактори:
Василевич Г.Я., Нагачевська З.І.

Комп'ютерний набір
Джус О. В.

Комп'ютерна верстка
Костинюк Р. І.

Дизайн обкладинки
Маринкова Т. Д. (в-во «Піпоя-НВ»)

Здано до складання 14.12.2006. Підписано до друку 23.01.2007.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Тираж 300 шт.